A

classica-phil...

A CLASSICA-PHILOLOGIA ENCYCLOPAEDIÁJA

A CLASSICA-PHILOLOGIA TUDOMÁNYÁGAINAK MÓDSZERTANÁBA BEVEZETŐ KÉZIKÖNYV

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER ÚR MEGBIZÁSÁBÓL

KEZDŐ PHILOLOGUSOK SZÁMÁRA

IRTA

VÁRI REZSŐ DR

EGYETEMI MAGÁNTANÁR, A M. TUD. ACADEMIA L. TAGJA

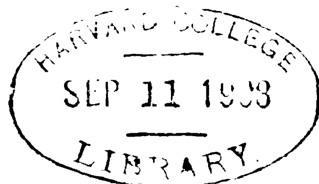
2 MELLÉKLETTEL ÉS 22 ARCZKÉPPEL A SZÖVEG KÖZT

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1906

»Man muss immer hinaufziehen, nicht herabsteigen, bei der Wahl des Massstabes für die Vorlesungen. Die Schwachen werden nicht folgen, nicht überall folgen können; ihnen bleibt manches, vieles unverstanden. Dennoch, dass ihnen ein Ideal vorgehalten wird, dass sie eine Ahnung der Grösse und Weite, Höhe und Tiefe der Wissenschaft, der Strenge ihrer Forderungen erhalten, dass ihr geistiger Blick die Grenzen menschlichen Könnens umspannen lernt — das ist ein unverlierbarer Gewinn fürs Leben, ein stiller, unmerklich aber sicher wirkender Sporn zum Aufstreben, ein Schutz gegen das Herabsinken zur Erde und humi repere.« *Ritschl* (Opuscula V. köt. 28. s k. l.)

Az Athenaeum r.-társulat könyvnyomdája.

HEGEDÜS ISTVÁN

ÉS

PECZ VILMOSNAK

HÁLÁJA, TISZTELETE ÉS BARÁTSÁGA JELÉÜL

A SZERZŐ.

ELŐSZÓ.

Midőn ezen, az egyetemi classica-philologiai oktatás czéljaira szolgáló könyvemet útnak indítom, kötelességemnek tartom mindenekelőtt azon szaktársaimhoz fordulni, kiket munkám keletkezésének története érdekel, az indító okok és segítőeszközök, melyeknek jelen alakját köszöni, s a czélok, melyek írójának szeme előtt lebegtek. Azután czélszerűnek vélem művelt magyar közönségünk azon részéhez szólni, mely sem a classica-philologiával szemben sem mellette még állást nem foglalt, hanem elfogulatlanúl tájékozódni óhajt egy fényes múlttal s a külföldön még mindig biztató jövővel bíró tudományos kutatás terjedelme, czéljai és gyakorlati értéke felől.

I.

Classica-philologiai kézikönyvek hiányát először azon férfiak egyike panaszolta fel, kiknek nevével ékesítve indul bizonytalan útjára e kézikönyv. Mint minden először fölvetett eszme, ez is pusztaságban kiáltó szó gyanánt hangzott el, míg a tanítványi rokonérzés szinte öntudatlanúl vissza nem hangoztatta s illetékes körökben a 90-es évek dereka táján meggyőződéssé nem szűrődött, hogy felső-iskolai oktatásunk érdekében megfelelő kézikönyvek létrejövetelét telhetőleg előremozdítani kell. E könyv

szerzője akkortájt egy classica-philologia történetével vélt és kívánt az észlelt hézagok valamelyikén segíteni. De *Hóman Ottó* felszólítására, belátván, hogy a fölpanaszolt szükségleteket ily természetű könyv csak pillanatnyilag és egyoldaluan elégítheti ki, egy classica-philologia encyclopaediájának a megírására vállalkozott annál inkább, mert meg kellett akadályozni (ami elvétve még mindig előfordult), hogy tanárjelöltjeink a *Télfy* — annak idején érdemes, de már a 80-as évek közepe táján tökéletesen elavúlt — kézikönyvéből tájékozódjanak a classica-philologiának nevezett nagyterjedelmű kutatás mibenléte felől. Beadván bizonyos gondolkodási határidő után tervezetét, mely a testet öltött munka jelen kereteit tüntette fel, 1897 decz. 27-én részesült a hivatalos megbízásban, melynek eleget tenni a rákövetkező 8 év tartama alatt minden — socialis rúgókra visszavezethető — gáncsvetés ellenére is végig forró óhajtása volt.

Mindjárt munkája kezdetén a feladat nagysága előtte nyilvánvalóvá vált. A tudomány legújabb színvonalán álló, mérsékelt terjedelmű kézikönyv még a német irodalomban sem akadt, s így szerző egészen a saját erejére volt utalva. Hozzájárult, hogy egészen oly értelemben vett encyclopaediára, mint ahogyan Télfy dolgozta ki, gondolni sem lehetett: a tervezett 24—27½ ív eleve kizárta, hogy 12 tudományág anyagát adja a szerző rövid foglalatban: hiszen már maga a Jebb-Fináczy-féle Görög irodalomtörténet, melyet a gymnasiumnak görög-pótlós növendékei használnak, több mint 11 ívre terjed. Minthogy a class.-philologia encyclopaediájának fogalma alatt nem kell,

hogy szükségszerűleg *az ókorról szerzett ismeretek összefoglalását* értsük, hanem csak *a kört, melyben a classica-philologia a maga részeivel elhelyezkedik*, szabadságában állt szerzőnek e kört úgy megrajzolni, hogy vele szemléltesse, mi voltaképpen az, mit classica-philologiának nevezünk: egészében és részeiben, eljárásában és kijegeczesedési fokozataiban. Így fogván fel feladatát, könyve más alakot öltött, mint a *Télfy*-é, s mást, mint a *Boeckh*-é, mely bölcsészeti magaslatról fejtegeti és magyarázza a görög-római világ szellemi nyilvánulatait methodologiai észrevételek és bibliographicus útmutatások kíséretében. Tekintve azonban azt, hogy az utóbbinak könyve 1877 óta csak 2 kiadást ért Németországban (s ez, tekintve a szerzőnek senkitől kétségbe nem vont nagy tekintélyét, nagy szó!), szerzőnek azt kellett következtetnie, hogy Boeckh könyve tájékoztató *tan*könyvnek nem igen vált be. Ez oknál fogva felfogásmódjában szerző követésre méltónak nem tartotta, hanem inkább *Körting* és *Bernheim* könyveit engedte magára hatni, — amennyiben t. i. engedte.

Ugyancsak mindjárt munkája elején állt elé annak szüksége, hogy szerző a classica-philologia egyes mezőin mutatkozó hiányos tájékozottságát ki-kiegészítse. E czélból 1899 februárjában Görögországba utazott, hol Athénben négy hónapon át *Dörpfeld* és *Wolters* archaeologiai s a jelenleg Bécsben tanárkodó *Wilhelm Adolf* epigraphicai előadásait hallgatta s a Dörpfeld vezetése alatt rendezett tanúlmányúton a vidék főbb pontjaira kirándulásokat tett. Athéni tartózkodása alkalmával a német archaeologiai

intézet könyvtárában számos philologiai munkát volt alkalma forgatni és de visu leírni, s ha bibliographiai tekintetben műve ott, hol *Hübner*-től eltér, pontosabb, ezt a német archaeologiai intézet vezetősége liberalismusának köszöni. 1901 április és május hónapjaiban Görögországot és szigeteit szakavatott vezetés mellett újból keresztülkasúl beutazta, hogy látóköre szélesbedjen és ismeretei bővűljenek. 1903/4. évi olaszországi tartózkodása könyve egyes fejezetei számára szintén gyümölcsözővé vált.

Ezzel persze nem azt akarja hangoztatni, hogy az eredmény őt mindenképpen kielégítette. Igy pl. maga legjobban tudja, hogy a Bíráló módszer cz. fejezet nem részesűlt az Értelmező módszerrel egyértelmű feldolgozásban. Minthogy criticai és hermeneuticai módszer a valóságban folyton váltják egymást, az elméleti tárgyalás pedig a kettőt szétválasztani kénytelen, nem tudott magán másképpen segíteni, minthogy a bíráló módszer fejtegetésénél megelégedett azzal, hogy egyrészt az egyes criticai eljárások főbb feladataira mutatott rá, másrészt az analyticus eljárásmód közös elveit foglalta össze. Csak így volt nézete szerint elkerűlhető, hogy később a 2. fejezetben ő és társai ismétlésekbe ne bocsátkozzanak. Az az ambitiója, hogy — mint *Bernheim* — példákon szemléltesse a philologiai eljárásnak a legkülömbözőbb tárgyakon való alkalmazhatóságát, maga után vonta, hogy a III. r. 1. és 2. fejezete az egyöntetű feldolgozás látszatát nyerték. Itt tehát csak további elmélkedés, az egyes disciplinák methodicájának — e terra incognita-nak — beható tanúlmánya fognak segíteni. Egy esetleges második kiadás itt

lenne hivatva törűlni, pótolni és rendszert teremteni; s ha ez szerzőnek meg nem adatik, oly philologus részére, ki hasonló munkára vállalkozik, eredetiségre és önállóságra itten nyílik távlat és tér.

Éppen azért, mivel criticai és hermeneuticai módszer a gyakorlatban folyton váltják egymást, rendkívül nehéz volt megfelelő *példák*-nak a megválasztása. Szerző sok-sok folyóiratnak böngészte át az értekezéseit, míg oly példákat talált, melyek valamelyest kielégítették. A kiválasztás nehézségekbe ütközött, mert a legkülönfélébb követelményekkel kellett számolni. A régebbi philologiai irodalomból, ha eltekintünk az igazán nagy mesterek munkálataitól, ma methodicai szempontból s ismereteink előrehaladottságánál fogva jóformán misem volt használható; hiszen még így is, a classica-philologiai kutatásnak óriási arányokban való fejlődése következtében, le kellett mondani arról, hogy oly fejtegetéseket közöljünk, melyekhez részletkérdésekben kétség többé nem fér: szerző meg volt elégedve, ha a gondolatmenetet szigoruan logicusnak találta s a bebizonyítandó tétel classica-philologiai tárgyú volt. Mert czélja volt megmutatni, mily sokirányú a philologiai búvárkodás s milyennek kell lennie a földerítő eljárásmódnak, hogy azt igazán tudományosnak nevezhessük. Iparkodnia kellett, hogy oly példákat találjon, melyek a kezdő philologust jobban érdeklik: félreeső területről nem volt szabad a példát választania. Az sem látszott helyénvalónak csupán csak a németséget tömött sorokban felvonúltatni, noha a legmethodicusabb példákat éppen ott lehetett találni. Sajnos, az angol classica-philo-

logiai folyóiratokhoz nem igen állt módjában férkőzni, az olasz folyóiratokban pedig a methodica követelményeinek példaszerüen megfelelő értekezést nem talált. Mivel természetszerüen a hermeneuticai eljárásmódra helyezte a fősúlyt, kimerítőbb kivonatot készített az idevonatkozó példákból, annál kimerítőbbet, mennél kevésbbé művelik hazai tudományos irodalmunkban az illető disciplinát s mennél jobban fájlalhatjuk, hogy hazai kitünő példák itt nem állnak rendelkezésünkre.

A IV. rész óriási anyagát úgy összetömöríteni, hogy benne minden nevezetesebb szerző neve és minden kihatóbb jelentőségű munka megkapja az őt méltóképpen megillető helyet, száraz nomenclaturává pedig ez a rész mégse sülyedjen, a szerzőt szintén nem könnyen megoldható feladat elé állította. Egyszerüen hallgatással mellőzni azokat a philologusokat, kiknek a tudománytörténet régtől fogva beczikkelyezte tiszteletreméltó neveiket, a késői kor szerény képességű búvárlója nem igen merte. Viszont éppen az utolsó három évtized philologiájának óriási föllendülését a lehetőséghez képest bővebben kellett megírni, mert idevonatkozó összefüggő egyetemes tárgyalás tudtommal külföldön sincs s mert meggyőzően kellett tanúsítani, hogy a classica-philologiának fáklyája külföldön ugyancsak nincsen kialvóban, ellenkezőleg fényesen lobog és remekűl világít. Új dolog ebben a részben a nevezetesebb philologusok arczképeinek a bemutatása. Ha valahol, úgy itt — az önzetlen anyagi haszontól ment búvárkodás mezőin — szabad adóznunk az elismerés oly formájával, melyet népszerűbb tudományágak történetének a

feldolgozói régtől fogva megadnak sokszor kevésbbé kiváló szellemeknek is. Talán nem kellene hangoztatni, hogy a IV. r. 2. fej.-ének ily alakban kifejeződő értékelései az 1. fejezet értékeléseivel nem foglalhatók egyazon categoriába! Már az a tény, hogy hazai classica-philologiánk viszontagságait szerző kihasította az egyetemes történet progressiv fejlődésmenetéből, mutatja, hogy a 2. f.-ben szerző hazafias lélekkel azok érdemének adózott, kik a magyar classica-philologiát megteremteni iparkodtak.

Ha a munka itt-ott tanúságot tesz a tárgy iránt érzett szeretetről, abban nem kis része van annak az odaadó támogatásnak, melyben szerző már eleve jóakarói és barátai részéről részesűlt. Utóbbiak között első sorban kedves barátjának, *dr. Hornyánszky Gyula* egyetemi magántanár úrnak rόvja le háláját, mint aki kérésére megírta az e könyv 177—183, 219—223, 229—238 és 296—306. lapjain olvasható szakaszokat. Szerzőnek az a hite, hogy Hornyánszky az említett részeket jobban írja meg nálánál, bírta rá, hogy őt kérje fel a nevezett szakaszok megírására, tudván, hogy ezzel munkájának hasznavehetőségét csak emeli, külömben pedig csak egy Németországban is dívó szokást tart vele szem előtt. Nemkevésbbé az a tény, hogy *dr. Mahler Ede,* egyetemi cz. ny. rk. tanár úrban az ókori chronologia terén külföldön is elismert elsőrangú tekintélylyel dicsekedhetik hazai tudományunk, elhatározó befolyással volt arra, hogy a Chronologiai hermeneutica rovatában olvasható elméleti rész megírására őt kérje fel szerző. Becses tanácsokkal szolgált régi fegyvertársa *dr. Láng Nándor* főgymnasiumi

tanár úr, az Egyetemes Philologiai Közlöny classica-philologiai részének szerkesztője, kinek közvetítésével jutott Furtwängler fényképéhez s szivességével görögországi philologusok életrajzi adataihoz; sokat köszön *dr. Schmidt József* főgymnasiumi és *dr. Pauler Ákos* pozsonyi kir. jogacademiai tanár úrnak is. Számos bibliographiai és biographiai jellegű felvilágosítást küldött *dr. Ludwich Artur* (ki arczképét is szíves volt megküldeni) s *dr. Kont Ignácz.* Szerző kérésére arczképeikkel kedveskedtek *Homolle Teofil, Kenyon Frigyes, Hegedüs István, Némethy Géza* és *Pecz Vilmos.* Kedves hivataltársa *dr. Bozóky Endre* közvetítésére *dr. Wagner Lajos* ny. pozsonyi főgymnasiumi tanár Ring Mihály arczképét szerezte meg (miután előbbinek kérelmére *Fésüs Gy.* nem reagált volt) s küldött érdekes életrajzi adatokat róla; *Pécsy Béla* úr, szerző volt tanítványa, szíves közbenjárására *Ábel Pál* úr ideiglenes birtokába juttatta felejthetetlen édes atyja sikerült fényképének. Mind e nevezett uraknak, s kik még azonkívül egy-két aprósággal járultak ahhoz, hogy munkája valamivel jobb legyen, szerző mélyen érzett köszönetét és hálaját tolmácsolja, valamint köszönetet mond a kiadótársulat igazgatóságának is, mely a munka tökéletesbítése érdekében áldozatoktól nem riadt vissza.

A helyesírás kérdésében azt az álláspontot foglalta el, hogy a meghonosodott földrajzi neveket magyaros orthographiával írta (tehát Alekszandria, Korintus, Beóczia, efezusi), a terminus technicusoknál a latinos formákat iparkodott megtartani (bár itt némi következetlenség jelei visszamaradtak), a görög személyneveket

és görög munkák czímeit eredeti görög formájukban tartotta meg. Ha az ilyen conservatismus valahol jogosúlt, úgy classica-philologiai kézikönyvben az.

A név- és tárgymutató azzal a czéllal készült, hogy az első, kivált bibliographicus útbaigazításokat a kezdő philologus hamar föllelje. Ha valaki bőnek találja, fontolja meg, hogy egy ilyen sok mindenféle ismeretet közvetítő munkában kimerítőbb index helyénvaló.

Miután azokról az elvekről, melyek munkája megírásában vezették, segítőeszközeiről és keletkezése történetéről számot adott, hadd forduljon azokhoz, kik nem szakemberek ugyan, de a könyvet kezökbe veszik, mert érdekli a classica-philologiának nevezett tudományos kutatás fogalma, eljárásmódja és története.

II.

A classica-philologiára külföldön, de még inkább hazánkban, hol a gyakorlatias gondolkodás zászlóvivői kivált az elmúlt alkotmányellenes kormányzati időszakban a hagyományossal szemben és a nemzetnek történelmileg megszentelt szellemi javai ellen sajtóban és társadalomban ádáz harczot folytattak, nehéz napok járnak. Hogy ez a harcz voltaképpen mi körűl forog, s az ellenséges tábor milyen összetételű, azt itt röviden körülvonalozom, mert tudományos, társadalmi és nemzeti érdek tudni, miért nem rokonszenveznek egyes társadalmi rétegek a classica-philologiai kutatással, miért iparkodnak azt visszaszorítani s legalább hazánkban minden jelentőségétől megfosztani.

E czélból mindenekelőtt felhívom az olvasó szíves figyelmét az I. r. B. szakaszának első fejezetére, hol kifejtem, hogy a classica-philologia feladata napjainkban abban áll, kimutatni az antik világ jelenségeivel való gondolkodásbeli és érzelmi összefüggést; következőleg oly egyoldalú történeti irányzatok érvényesülésének, melyek ezt az összefüggést nem igen akarják látni s minden történeti jelenséget mereven csak egyetlen egy tényező behatásából igyekeznek megmagyarázni, határozottan gátat emel és útjában áll. Így kerül a philologia ellentétbe a tömegemberre legtöbb vonzó erőt gyakorló nemzetközi socialdemocratia tanításaival, mert aki kegyelettel és szeretettel csüng a múlt hagyományain, nagyrabecsűl minden történelmi ereklyét, s látván az emberiségnek szivet indító küzdelmeit, szenvedéseit és időnkint való diadalmait tiszteli apáit, az egy képzelt, még sehol be nem vált, sok tekintetben visszataszító, itt-ott talán üdvös eszméket is megvalósító, de végeredményben az individuumot kiölő s csak tömegembert ismerő ólomszürke szellemi zsarnokság világáért a történelmileg kialakúlt társadalmi rendet nem cseréli be.

Szerző a fent említett fejezetet 1901 márczius havában olvasta fel a Budapesti Philologiai Társaság rendes havi felolvasó űlésén. A Budapesti Hirlap tudósítója szerint a felolvasás akkor megdöbbenést keltett a Társaságban, mely felolvasót azóta I. titkári székébe emelte. Tény, hogy a mi philologusaink akkor még egy perczig sem gondoltak arra, hogy a Budapesti Philologiai Társaságnak hazai tudományunk terén ethicai missiója is van: a szabá-

lyozó, felvilágosító, egyetemesebb nézőpontokkal vizsgáló történetírói társadalomnak missiója, oly történetírás híveinek a tömörültségéé, mely a humanisticus képzettség lobogóját magasra emeli, a tudományos vizsgálódásban a gyakorlati mellékczéloktól ment önzetlenséget s a Nyugatnak az antik világon felépülő, elvitázhatatlan műveltsége szeretetét hirdeti. Az események azóta éppen minálunk adtak igazat szerzőnek. A *Társadalomtudományi Társaság* részéről indultak ki egyfelől, a *Szabad gondolkozók* részéről másfelől a támadások a görög és a latin nyelv ellen. Lehetetlenné kívánták tenni, hogy a humanisticus iskolai képzés következtében a múlton mégis némi szeretettel vagy legalább megszokottsággal csüngő hazai társadalom a jövő gyökeres socialis átalakításaival szemben bizonyos mértékben továbbra is idegenkedjék. Ezért kívánták törülni az »emberbutítás« fülbemászó jelszavának a sajtóban és Társaságukban való kitülkölésével a latin nyelvet a középiskolából és helyettesíteni a természettudományokkal, főként pedig a biologiával. Ez a szellem fészkelte be magát az alkotmányellenes kormányzat egyik tagjába, midőn *a törvény intentioja ellenére* rendeletet bocsátott ki, mely a görög nyelvet az érettségi tárgyak sorából törli, rendeletet, melyet a jelenlegi nemzeti minister még nem vont vissza (hogy miért, annak lejebb fogjuk okát adni), noha a törvényellenes rendeleteknek az egész vonalon történt hatályon kívül helyezése a fenti rendeletre vonatkozólag is a legjobb reményeket keltette. Nyilván igen jól tudja a socialdemocrata tábor, hogy abban az esetben, ha a latint és a görögöt kiküszöböli, a classica-philologia

az egyetemen a sémi philologia színvonalára sülyed, amennyiben akkor az egyetemen tanulják a *τύπτω*-t és laudo-t ragozni, s igazi, feladatuk és hivatásuk magaslatán álló philologusok egész sorát a lefokozott társadalmi állású philologia többé nem termel.

Ugyancsak a latin nyelv tanítása ellen szólalt fel a Szabad gondolkozók budapesti congressusán *Apáthy István*, ki miként a kolozsvári egyetemen néhány tanártársa, nem ugyan Marx és Engelsre, de Herbert Spencer-re esküszik, ki pedig épp oly egyoldalú nézőpontról látja az emberiség történeti fejlődését, mint a materialisticus történetírás hívei; ő azonban ott, hol a humanisticus képzettség ellen időnkint hevesen kikel, amazokkal egy követ fú s az ő materialisticus tanaik érvényesülésének nem megvetendő segítő-kovácsa. Őt tekinthetjük hazánkban ama (pld. ú. n. »kis-academiai«) természettudósok ki nem mondott fejének, kik orbi et urbi hirdetik, hogy a classica-philologiában ami czélravezető, az csak az a módszer, melyet a természettudományok fejlesztettek ki. Ezzel karöltve jár aztán e szabad gondolkozók agilis táborában annak a nagyzási téveszmének a propagálása, hogy a természettudományok magasan felette állanak a humaniorak-nak s szinte helyeselni kénytelenek, ha *Pikler Gyula*, ez eszes fegyverbarátjuktól hallják azt, mivel *Hervé* Francziaországban már régen megmételyezte a hazafias tanítóság szívét-eszét, hogy a történelem nem tudomány, a haza csak kelepcze.

E felfogásokkal szemben jobb feleletet nem adhatok, mint ha fordításban közlöm azokat a tárgyilagos ellenészrevételeket, melyeket *Adolf Bauer*, a gráczi egyetem

jeles történettanára, külömben ú. n. *κατ' ἐξοχὴν* historicus, Die Forschungen zur griech.-en Geschichte (München, 1899) cz. könyve 13—18. l.-ján figyelemreméltó módon szemébe vág a collectivisticus történetírás és természetphilosophusok táborának: — »Végül oly tárgyra akarok áttérni, melynek megvitatása a további tárgyalás keretéből ki van zárva. Az indító okot hozzá C. Wachsmuthnak Über Ziele und Methoden der griech.-en Geschichtsschreibung cz.-ű rectori beszéde szolgáltatta. Szerző benne kiindulva a századunk folyamán a természettudományok terén észlelt haladásból és sikeres eredményekből teljes joggal visszautasítja azt az itt-ott hangoztatott követelést, hogy a természettudományi módszert a philologico-historiai tudományágakban is kell alkalmazni s tiltakozott az ellen, hogy csak ha ez megtörtént, tarthatnak majd azok igényt szigoruan tudományos elbírálásra.

Rámutatván W. a természettudományok és a philologico-historiai disciplinák kutatása terén fenforgó fundamentalis külömbségre kifejti, hogy a természeti jelenségeket megérteni a. m. azok törvényeit megtalálni. Az emberiség életében sem hiányoznak törvényszerű jelenségek és általános érvényű tapasztalati igazságok, psychologia és ethnologia, amint fejlettebb és fejlettebb fokra emelkednek, analogia és összehasonlítás útján meglehetősen előbbre fogják vinni azt a törekvést, hogy az emberiség életében is hasonló »törvényeket« fedezzünk föl, csakhogy — s ez külömbözteti meg éppen a természettudományoktól — a philologico-historiai disciplinák feladata ezzel még nem ért véget. Ott van az emberi tevékenység körében a szabály

mellett a szabadság, a törvény mellett az irrationalis jelenség, a szeszély, a tömeg oldalán az egyén, a typicus és normalis mellett az árnyaltság. Aki ezt nem látja, az épp a legjobbat, legfinomabbat s legmagasabbat, mit a cultura termelt, részesíti hanyag figyelemben. Lényeges külömbséget lát W. továbbá abban, hogy a természettudós kifogyhatatlan és feltétlenűl megbízható anyaggal dolgozik, a philologus ellenben a hagyománytól, tehát a véletlentől függ. De a külömbség nem csak a mennyiségben, hanem a minőségben is nyilvánul. A romlott vagy csonka szövegek bajait orvosolni kell. ahol az igazság elhomályosodva maradt ránk, nyitjára kell jönni s földeríteni, [14. l.] csak akkor lehet aztán a megtisztított és a kutatás számára hasznosított anyagból a hozzáteremtő phantasia segítségével a valóságnak megfelelő szemlélethez érkezni. Ezekben a disciplinákban tehát, ellentétben a természettudományokkal, tagadhatatlanúl erős subjectiv elem nyilatkozik meg. A természettudományok terén alkalmazott sajátos és éleseszű módon kifejlesztett módszerek tehát a philologico-historiai disciplinákban épp úgy hiányoznak, mint ahogy körükben a kísérlet nem talál alkalmazásra.

A természettudományi megismerésnek nagyobb exactsága előtt való eme tiszteletnyilvánítás terén nem követhetem W.-ot, ellenkezőleg azon a nézeten vagyok, hogy ami a szerzett ismeretek biztosságát vagy bizonytalanságát, a tudományos anyag kimeríthetetlenségét és feltétlen megbízhatóságát illeti, a két tudomány területe között nem forog fenn a szóbanlévő mélyen járó külömbség,

vagyis hogy a mi természettudományi szomszédaink nincsenek abban az írígylésreméltó helyzetben, melyet a philologico-historiai szakoknak más képviselőivel egybehangzólag C. W. is föltételez.

Ami a természettudományi módszerek nagyobb exactságának, az alkalmazásuk folytán elért eredmények nagyobb biztosságának, a »törvények« megállapítása következtében szerzett s a jelenségek összefüggésébe vetett mélyebb bepillantásnak benyomását kelti, azt az a körűlmény okozza, hogy tudományos műveleteket, melyek a vizsgálódás különböző fokozataival tartoznak egybe, egymással tévesen hasonlítanak össze. Beszélnek továbbá, ha a természettudományokról szó esik, helytelenűl törvényekről s azok kivételnélküliségéről oly esetekben is, hol egyáltalában törvényekről szó sincs, csak puszta hypothesisekről vagy analog jelenségeknek egy-egy tisztán képes kifejezés alá történő összefoglalásáról.

A természettudományokban a szükséges kezdetleges vizsgálódások tömege sokkalta nagyobb; vizsgálódásainak alapját képező anyagával a természetbúvár jóval számosabb és dúsabb változatú primitiv műveletet végezhet, mint a philologus és a történész. Tiszta inductio útján tehát az ismereteknek sokkal nagyobb tömegére tehetni szert, mint a philologiai és történeti disciplinákban. Az egyes ember hibája folytán bekövetkezett tévedés a kutatás ez első fokán a természettudományokban sincsen egészen kizárva. A kézirat egy-egy helyének hibás olvasása, ha t. i. hibás olvasás alatt azt értjük, hogy fel nem ismerjük a másolónak akár értelmet adó, akár értelmetlen

betűvonásait, [15. l.] egy fokon áll azzal a téves észlelettel, melyet valamely microscopicus praeparatum nyújt észlelőjének. Ha a kétféle kutatás vizsgálata folyamán a tévedéseknek ezt a mindkétrészt egyaránt erős kútfejét kiküszöböljük, s mint méltányos, itt miként ott az észlelőnek gyakorlat útján szerzett egyforma képességét tételezzük fel a ténybeliségnek szabatos megállapítása kérdéseiben, az anyagot mindkétrendű kutató számára föltétlenűl megbízhatónak kell kijelentenünk, s így W.-tal a természettudós tudományos anyagát elsőbbség nem illetheti meg. De bizonyos fokig a természetvizsgáló is azonképpen a véletlentől függ, mint mi. A vizsgálódás tárgyát tevő anyagnak mindenkép nagyobb halmaza csak nem ejthet minket tévedésbe aziránt, mintha a természettudományokban csupán megszakítás nélküli lánczsorokat pillantanának át, aziránt, hogy itt is egész genusok képviselői kivonják magukat a megfigyelés alól. Midőn a philologus és történész vizsgálati anyagát illetőleg folyton újabb készültséggel mindig új kérdéseket vet fel, jogosan beszélhet ő is a maga anyagának kimeríthetetlenségéről. S egy-egy nehézségeket okozó és hiányosan reánk maradt helynek ismételten való olvasása és kiegészítése nem épp oly jelentőséges-e ránk nézve, mint a kísérlet a természettudós szemében? Nincs-e módjában a philologusnak ugyanazzal a biztonsággal, mint a természettudósnak, folytonosan újból végzett megfigyelés alapján, vagyis folytonos összehasonlítása alapján mindama kapcsolatoknak, melyekben egy-egy írás egyazon elemei ill. egy-egy nyelvnek ugyanazon szavai meg-megismétlődnek, nyitjára jönni egy addig ismeretlen írássystema

betüjegyeinek vagy szó- és szótagképleteinek, nyitjára jönni valamely nyelv szavai jelentésének?

Amíg tehát mi itt valamint ott arra szorítkozunk, amit tiszta inductio útján nyerünk csak, a külömbség pusztán quantitativ jellegű; a nyert eredmények biztossága, az anyag megbízhatósága mindkét tudomány körében ugyanaz. De a tudományos kutatás természetesen ezen a fokon meg nem állapodhatik. Épp úgy, ahogy a philologiai és történeti disciplinák képviselője a kéziratok- és feliratoknak puszta olvasásával és lefordításával be nem érheti, a természetbúvár is, hacsak nem akar egyszerű mesterember maradni, meg nem elégedhetik a tiszta inductio útján nyert ismereteknek magában véve nagyobb halmazával. Ami azután ezekre a ténybeliség megállapítását czélzó primitiv műveletekre következik, itt miként ott egyaránt subjectiv művelet, egyformán biztos és egyformán bizonytalan, tökéletesbedő ismeretünk által épp annyiszor verificált, mint megczáfolt dolog.

[16. l.] Egyébiránt az igazán bizonyosaknak felismert és kivétel nélkül érvényes természeti törvényeknek a száma és összesége annak, mit egészen kétségbevonhatatlanúl állapíthatni meg, sokkalta kisebb, mint ahogyan azt a nem-természettudósok hiszik. Sok, amit általánosságban törvénynek neveznek, mint p. o. a vegyi rokonság vagy a gravitatio, nem egyéb képes kifejezésnél, mely nagyszámú hasonló jelenséget foglal össze és jelöl meg rövidesen, de magyarázatát éppenséggel nem adja, amint hogy az ú. n. bebizonyítások a síkmértanban és az alsóbbrendű mathematicában nem igazi bizonyítások, hanem inkább

csak puszta fogások. Nem hangoztatnám különösebben, hogy a leszármazási tan, az alkalmazkodás és differentiálódás fölvételével való magyarázatok, az electromos és fénylő hullámoknak a suppositiója puszta hypothesisek, tehát subjectiv magyarázási kísérletek, ha legutóbb *O. Seeck* a legkülömbek kiírtásáról szóló elméletével az antik államok letünésének természettudományi, tehát exact módon megkísérelt magyarázatát nem akarja vala adni.

A tudományok két csoportja közt fenforgó főkülömbség következőleg nem abban rejlik, hogy az egyik csoportban a módszerek és a megismerés nagyobb exactsággal nyilvánulnak meg, a másik csoportban pedig erősebb subjectivitas uralkodik, hanem abban áll, mit külömben W. is nyomatékosan kiemel, hogy a természettudós a jelenségeket közvetetlenül figyelheti és kísérlet útján megismételtetheti, a philologus és historicus ellenben mindig csak jelenségekről szóló hagyomány talaján áll. De ez az előny sem olyan nagy, mint amilyennek első pillanatra látszik. Mivel a nemek, fajok és válfajok közt lévő elhatárolások éppenséggel nincsenek szilárdan megállapítva, a természetvizsgáló könnyen annak a veszedelemnek teszi ki magát, hogy vizsgálati tárgyának valamely egyéni sajátosságát tévesen általánosítja; a fajokról rajzolt képek a természettudományokban nem kevésbbé subjectivek, mint a philologiai és történeti disciplinákban a csoportok vagy individuumok ábrázolásai, a biztossággal megismerhetők határait úgy itt, mint ott hamar érjük el. Törekvésünknek oda kell irányulni, hogy még az oklevél-

ben is, mely pedig subjectiv tendentiák híjával látszik lenni, ezeket a tényállástól különválaszszuk; a természetben a téves megismerés egy hasonló forrása abban áll, hogy a környezethez való alkalmazkodás folytán törekvések állnak elő, melyek a species tiszta képét elváltoztatják, következőleg könnyen félreértés kútforrásává válnak. Hozzájárulnak nagy számmal jelenségek, melyek a czélszerűség szempontjából minden magyarázó kísérletnek fittyet hánynak, melyek tehát egy ellenőrízhetetlen önkény hatalmára, változatosságra való határtalan törekvésre mutatnak, tehát az emberi életben tapasztalható egyéni szabadsággal hasonlíthatók össze. Ily tények megmagyarázására a természettudós a philologusnál vagy historicusnál kedvezőbb helyzetben bizony nincs. Azok a tapasztalatok, melyeket utóbbiak a jelen és a közelmúlt eseményeiből az ezekről kapott adatok összehasonlítása és tanúlmányozása alapján merítettek maguknak, a mód, ahogy az eljárást régen múlt eseményekről szóló adatoknak egymás közt való összehasonlítása terén alkalmazzák, elképzeltetik velök, hogy általában véve hogyan ered útnak és hogyan fejlődik ki a hagyomány, melyből az egyes esetben ítéletöket merítik vala. A természettudós sem lehet el ily általános, alkalmazásuk folyamán nem pontosan ellenőrízhető, szempontok nélkül, mihelyt az anyag puszta gyűjtésén és megfigyelésén, ennek leírásán túl menve, nagyobb feladatok felé fordul.

Ebből megérti mindenki, hogy a historicus körökben legutóbb fölmerült és sokat vitatott elméleti kérdések tárgyában hogyan gondolkozom. Én vagyok az utolsó, ki

a gazdasági viszonyok figyelembevételében, sőt tanúlmányozásában annak, mit most tömegjelenségeknek nevezünk, haladást és a történész látókörének szükséges kiszélesítését nem ismeri fel, s az utolsó, ki azok érdemét félreismeri, kik a kérdést megindították.

De semmilyen, a természettudományi terminologia köréből vett kifejezéseknek még oly bőven való alkalmazása is, kivált semmilyen, a kísérleti psychologia nyelvéből kölcsönzött s történeti művekben való alkalmazása nem győzhet meg engem arról, hogy az exact tudományos megismerésnek lehetősége a történetírásban a tömegjelenségekre szorítkozik, az egyedekre vonatkozólag pedig ki van zárva. A nagy tünetcomplexumoknak oly néhány, mindent felölelő jelszavakra való reductioja, melyek fejlődéstani törvények szerepét volnának hivatva játszani, meggyőződésem szerint csak stilus tekintetében tér el a *Ranke*-féle eszmék tartalmától, mely eszmék ellen az új tan hívei oly tüzesen kikelnek. A tömegjelenségek ismeretéhez csak az egyedek ismerete révén juthatunk el.

A természettudományi és a philologico-historiai kutatás közt lévő igen lényeges külömbség továbbá az, hogy amaz az ő egyes vizsgálati tárgyát mindig egy egész nem képviselője gyanánt tekinti, emezt pedig első sorban az egyes ember érdekli, vagy legalább kellene hogy érdekelje. A természettudósnak megvan a maga szempontjához a joga, mert egy és ugyanannak a vizsgált speciesnek az egyedei és jelenségei — mint azt százszoros tapasztalás tanítja — [18. l.] csak lényegtelen pontokban külömböznek egymástól; a történelem és philologia terén

ez nem válik be, még csak a hagyomány elemeire nézve sem, melyeket közvetetlenűl lehet vizsgálat tárgyává tenni: itt már — kezdve az írón s az egyes betüformán — minden egyénileg külömböző alakot ölt. Typusoknak a felállítása tehát, melyeket a természettudósok species-képeivel lehetne összehasonlítani, a philologiában és a történelemben nincsen ugyan egészen kizárva, de hasonlíthatatlanúl nehezebb, mint a természettudományokban, egyetemes és kivétel nélkül érvényes törvényeknek a felállítása azonban mint a történeti kutatás végczélja ennek tagadásba vételét jelenti és végzetes tévedések kútforrását alkotja.«

Miután Bauer e szavaival a természettudományoknak a philologia rovására történő terjeszkedése ellen szót emeltünk, rá kell mutatnunk végezetűl arra a veszedelemre is, mely a classica-philologiát a *magyar nemzeti eszme* zászlóhordozói részéről fenyegeti. Ennek a tábornak legtekintélyesebb szócsövei a sajtóban a *Budapesti Hirlap* és az *Egyetértés*. Minden támadás között, mely a classica-philologiát éri, az innen hangoztatott jelszavak a legveszedelmesebbek rá nézve. A nemzeti tábor hívei egyszerüen vak maradiságnak (l. p. o. BH. 1906. jún. 30-án megjelent vezérczikkét) bélyegzik az antik világ szeretetét s a föld szeretetére, a haza szeretetére appellálva a görög és latin nyelvnek a középiskolákban való tanulását haszontalanságnak jelentvén ki olybá tüntetik fel, mint amelyek útjában állanak Magyarország nemzeti regeneratiójának. A humanisticus képzést az országra nézve szinte szerencsétlenségnek kiáltják ki, s legalább is

ellensúlyozandónak vélik az ú. n. realis tárgyak nagyobbmérvű kiterjesztésével. Így érteni fogjuk, hogy a jelenlegi nemzeti minister alkotmányellenes elődjének a törvény intentiója ellenére kiadott rendeletét nem vonja vissza, s tartani fogunk attól, hogy, ha — mint kilátásba helyezte L. P. képviselőnek az országgyűlésen (l. Egyetértés 1906 júl. 17. számában), — realis irányba tereli az ország közoktatásügyét, ez ismét a classicai oktatás rovására és nem a realis intézeteknek, első sorban a műegyetemnek fejlesztésében és megerősítésében fog nyilvánulni.

Pedig mi nagyon tévednek azok, kik azt hiszik, hogy a nemzeti eszme megizmosodásának, az ország vitalis ereje fokozásának a classicai oktatás s ennélfogva humanisticus képzés útjában áll! Hiszen azzal, hogy képeket rajzol egy Themistocles hazaszeretetéről, egy Cato kérlelhetetlen szigorúságáról és hajlíthatatlanságáról, egy Socrates igénytelenségéről és ethicailag magas fokon álló szelleméről, oly jellemképzőleg hat, hogy az, ha valamikor, úgy éppen most, kufár-gondolkozású korunkban, a lehető legjobb alexipharmacon. Azonkívűl — mint azt *Hornyánszky Gyula* nem eléggé kiemelhető kitűnő értekezésében (Tanáregyesületi Közlöny 1906. márcz 18-iki számában) találóan hangoztatja is — nincs ok, »amiért megfoszszuk gyermekeinket a criticának, a reflexionak, az emberismereteknek amaz iskolájától, amelyet a classicus szövegek olvastatása nyújt.« Hiszen »mint emberek, első sorban az emberrel foglalkozunk, hasznossági és elmélkedési czélból egyaránt«. »Már pedig a modern műveltség a maga egyszerűbb megnyilvánulásaiban természetesnek fog az ifjú

előtt feltünni, ami ez okból kevésbbé indítja őt elmélkedésre, a maga összetettségében pedig az igaz megértés elé túlságos nehézségeket gördít.« Vagyis mi sem járatná le annyira a honi világ szeretetét, mintha nyilvánulásait oly mértékben magyaráznók az iskolában, mint a classicus világéit, mely értelmezésre, magyarázatra inkább szorúl rá.. Végre, ha a socialdemocrata tábor egy hatalmasan kifejlesztett studiumnak imposans arányait, hosszú tisztes múltját bizonyos fokig nolens-volens elismerni és vele nemzeteken felül-, nem kívűl-állósága miatt számolni kénytelen, a *magyar nemzeti eszme* kigúnyolását, miként Francziaországban, könnyen foganatba fogja venni s vele a magyar nemzeti önállóság sírját biztosabban megásni, mint ahogy azt külső ellenség megteheti vala.

Amennyire e romboló törekvésekkel szemben a saját tudományuk nyújtotta fegyverzettel fel lehetett szerelni a majdan a külömböző intézetek őrtornyaiba kirajzó philologus neophytákat, azt a magam csekély erejével s a meggyőződés ihletével iparkodtam megtenni. S ha mercantilis szellemű korszakunkban nem tárgyilagos, hanem ismét érzelmi alapon álló critica lesz osztályrészem, a szakközönség most is tudni fogja, hogy *μεμψίμοιρος*-omat a fenti categoriák melyikébe kell rövid úton besoroznia.

Szováta, 1906. aug. hó 2-án.

Szerző.

TARTALOM.

FÜGGELÉK.

II. RÉSZ.

A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERE.

1. A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERÉRŐL ALKOTOTT ELMÉLETEK.

2. SZERZŐ ELMÉLETE.

III. RÉSZ.

A CLASSICA-PHILOLOGIA DISCIPLINÁINAK MÓDSZERTANA.

I. A BIRÁLÓ MÓDSZER.

II. AZ ÉRTELMEZŐ MÓDSZER.

IV. RÉSZ.

A CLASSICA-PHILOLOGIA TÖRTÉNETE.

A) A CLASSICA-PHILOLOGIA TÖRTÉNETE KÜLFÖLDÖN.

codexeket és feliratokat s a szerzettet másolatok és fordítások útján ösmertetik. A lelkes elmélyedés imitatióhoz és szertelenségekhez vezet. Ez a szellem csak a könyvnyomtatás feltalálásával lesz komolyabb; felélednek a régiek philologicus tanúlmányai, de mélyebb gyökeret Olaszhonban nem vernek; a könyvnyomtatás feltalálásával a philologia az Alpeseken túl is veszi útját s Németországban Reuchlin bibliamagyarázatai folytán vallási ellentéteket idézett fel; élénkebb lesz a humanista szellem s fölvirágzanak a nyomdák, főleg Bázelban, hol a híres stilista Erasmus s baráti triasa messze kiható irodalmi életet teremtenek. A humanismus elterjed Dél-Németországban s az előrekészített talajon Luther föllépésére a theologia szolgálatába szegődik. B) *A philologia a XVI. évszáz 2. s XVII. évszáz 1. felében.* Így Németországban a philologia nem önczél többé; de szerencsére Francziaországban külömböző intézkedések föllendítik, kivált a kir. nyomda (ill. a nyomdász Estienne-család). Egyúttal a francziák azok, kik a történelmi megismerésben a hézagokat észreveszik, miért is nagy szellemök Scaliger kiépíti a régi chronologiát. Az irodalommal foglalkozó régi irány most erősödik meg igazán, sokoldalúvá lesz, de kicsinyessé is s így hamar népszerűtlen. C) *A philologia a XVII. évszáz 2. s a XVIII. évszáz 1. felében.* Hogy ismét föllendüljön, a módszertan tökéletességre emelése vált szükségessé, mit a Scaligertől megalapított holland philologia kezdett meg egyelőre Gronovval, a római philologia mezején hirdetvén, hogy vizsgálni kell a jelenségekben a közös sajátságot. Hemsterhuis aztán megállapítja a görög s a latin nyelv közti analogiát s fölszabadítja a philologiát a theologia gyámkodása alól, miben segítségére jönnek egyfelől az angolok, kivált a híres Bentley, kinél a kutatás már önczél s ki megveti a metrica alapjait, másfelől 2 tanítványa, Valckenaer és Ruhneken. A helyesebb eszmék most Némethonban is útat vágnak maguknak, s a román országokban is szakítanak a régi hagyományokkal, de itt gyüjtő s fordító munkásság lép a magyarázás helyébe ... 346—381

5. *A philologia a legújabb korban.* Most lépnek fel Lessing s Winckelmann s új nézőpontokat állítván fel, melyeket Heyne alkalmazott a magyarázat terén, kiterjesztik a philologia körét, melyet aztán Wolf czéltudatos munkásság színvonalára emelt, a homerusi kérdés fölvetésével pedig a kor szellemével hozott összefüggésbe; megindul a görög művek szertelen magasztalása, mi reactiót szül, mely azonban a görög vallás és gondolkodás felé fordítja a figyelmet, tehát Πλάτων s ezzel a görög állam felé is, melyről kivált Boeckh s O. Müller rajzolnak megfelelő képeket. Most már egyetemességre törekszenek, de ezzel mind nehezebb feladatok elé állítják a kutatót s így már a Wolftól számított 3. nemzedék táborában

KÉPEK JEGYZÉKE.

BEVEZETÉS.

Minden tudományt vagy tudományos kutatást arra a fokra, melyet elért, kutató szellemek vállvetett munkássága emelt, s emberi tudás örökbe hagyja nemzedékről nemzedékre. Ez az örökség azonban nem marad változatlanúl az egyes ízek kezében, hanem korszakonkint bizonyos forgandóságoknak van alávetve: egyik nemzedék gyarapítja az ősi birtokot — tanú reá a magyar irodalomtörténetnek egész fejlődésmenete —, másik parlagon heverteti az apai jószágot — mint azt a középkor a Nyugat országaiban *Ἱπποκράτης* és *Γαληνός* orvostudományával tette —, harmadik végre kétes értékét fölismerve rövid úton túlád rajta, mint a XVI. évszáz az astrologián. Mindamellett minden tudomány addig, a míg annak tekintik, ismeretlen határokig fejleszthető, s ki végét emberi számítással meg akarja jelölni, tagadásba kell, hogy vegye az eddig követett irány kiinduló pontjának helyességét is.

Vagyis minden *tudomány*, mint az emberi tudásnak egy-egy iránya, *végtelen*. Ha keressük e végtelensége okait, leginkább abban leljük, hogy az emberi szellem, ha egyszer valamely irányban kutatni kezdett, a vizsgálódásban fáradhatatlan, s ha akadályokra bukkan, ezek csak ingerlik, hogy legyőzze. Nevezetesen pedig az a tudomány, ill. tudományos kutatás fog reá ingerrel hatni, melynek nagy jelentőségéről fogalmat alkothatott magának, s mely okvetetlenül az ismeretek mélyítéséhez vezet. Közremunkál itt

tehát jelentékeny mértékben a tudományos kutatás jövőjébe vetett hit is, mely noha tudja sokszor, hogy az összes akadályokon győzedelmeskedni lehetetlen, másrészt ezt a szellem olykor meglankadó energiájának s a kutató szenvedély kelleténél lanyhábban nyilvánuló hevének tudja'be.

Mindamellett nem kell azt gondolni, hogy valamely tudomány végetlen voltában csak egyenes irányban és szünetlenűl törekszik előre. Sokszor letér főútjáról, mellékösvényeken halad s azokon gyűjt és vizsgál, máskor pihenőt tart s a találtak rendezésére, csoportosítására és feldolgozására fordítja erejét. Ha nem így volna, vele lépést tartani csak igen keveseknek sikerűlne, meg éppen parányi volna azoknak a száma, kik az elért eredmények és ösmeretek vizsgálatából és kapcsolatba hozatalából tanulságos következtetéseket tudnának levonni. De még így is némely tudomány rövid idő alatt az eredmények akkora halmazatáig jut, hogy ajánlatos időről-időre haladása fokáról számot adni, a nyert eredményeket egy keretbe összefoglalni, s az elvekről, melyek irányában kalauzolták, megfelelő képet rajzolni. Szóval ismertetni kell koronkint az utakat, melyeket a tudományok megtettek, s megállapítva mindenfelé azon ideiglenes és viszonylagos határokat, melyekhez előbbrehaladásukban eljutottak, rajzát is kell adni a kutatás terjedelmének és útjai elágazódásának.

Ilyen okokból szerkesztik meg tehát a tudományos *encyclopaediákat.* Maga az encyclopaedia szó görög eredetű, de mint összetétel ezen alakjában a régi íróknál alig fordúl elő s Quintilianus rosszabb kéziratainak olvasásán alapszik.[1] A helyes olvasás nála[2] *ἐγκύκλιον παιδείαν,*

[1] De azért a képzés ellen nem lehet kifogásunk; olvassuk t. i. *Ἡσύχιος*-nál: *ἔγκυκλα τὰ ἐγκυκλούμενα τῷ βίῳ καὶ συνήθη*. S Pliniusnál is (N. H. praef. 12) megőrizte a jó kéziratok hagyománya az összetételt (»iam omnia attingenda, quae Graeci *τῆς ἐγκυκλοπαιδείας* vocant«).

[2] Instit. Orat. I. 10, 1.

melyen a görögök ama tanúlmányoknak *körét*[3] értették, melyek összeségökben *egyetemes* műveltséget adtak, minőt elsajátítani minden mívelődni vágyó ifjú törekedett. Igy értelmezve az *ἐγκύκλιος παιδεία*-t, nyilvánvaló, hogy *tudományos encyclopaedicus tárgyaláson azt kell érteni, megrajzolni a kört, melyben valamely tudomány, vagy tudományok csoportja a maga részeivel elhelyezkedik.* Az ily kör így — tartalmát tekintve — kétféle lehet: az egyes részek vagy szerves kapcsolatba vannak hozva egymással s tárgyalásuk mindvégig alakilag és tartalmilag összefüggő módon történik, vagy szerves kapocs nélkül, lexicalis elvek alkalmazásával illeszkednek a részek egymás mellé. Első esetre például hozhatjuk fel a *Boeckh* classica-philologiai encyclopaediáját, másodikra a Pallas Nagy Lexiconát vagy a Közgazdasági Lexicont.

Az utóbbi módon történő tárgyalás főleg az anyag terjedelmétől van föltételezve, de hogy a tudomány terjedelméről áttekinthető képet alkosson, az folyamán nem jut kifejezésre. Nem úgy az encyclopaediák azon fajánál, melyeket azzal a czéllal szerkesztenek, hogy a tudományokról áttekinthető alakban kerek képet alkossunk magunknak. Itt már megállapítható, hogy egy-egy tudomány, vagy

[3] Voltaképpen tehát »körben foglalt müveltség« az *ἐγκύκλιος παιδεία* szószerint való fordítása. *Vitruvius* szolgai fordítással *encyclios discipliná*nak fordítja (I. 1, 12), *Quintilianus* (id. h.) helyesebben *orbis doctrinae*-nek. A tanúlmányok e köre (más néven *ἐγκύκλια μαθήματα* vagy *παιδεύματα*) nem tartalmazta a görögöknél mindenkor ugyanazt. *Ἀριστοτέλης* előtt (V. ö. *Πολιτ.* VIII. 2, 3.) t. i. csak a grammatica, musica és gymnastica tették azokat a tárgyakat, melyekben a görög ifjakat kimüvelték; az ő idejében aztán a graphicát (rajzot) is kezdték hozzávonni, mely később (v. ö. Vita Oppiani, ed. *Westermann)* a geometria nevet kapta, majd a philosophia. mathematica és astronomia járultak hozzá (v. ö. *Πλουτ. Π. παίδων ἀγωγῆς* 7.; *Διογ. Λαέρτ.* VI. 103., VII, 129.; *Μάξιμος Τύριος Διαλέξ.* XXXVII. 433.; *Σέξτος Ιούλιος Ἀφρικανός, Κεστοί* l. I p .932. (Meurs.). A középkornak ú. n. szabad müvészetei (= artes liberales) a *trivium* és *quadrivium* tárgyai, ezekből nötték ki magukat.

valamely tudományos kutatás encyclopaediájának mit kell magában foglalnia.

Meg kell, hogy *bevezetőleg adja a tudományos kutatásnak vagy tudománynak meghatározását.*

Első sorban pedig *feltüntesse részeit s e részeknek egymással való kapcsolatát mutassa ki, ekként rendszert teremtve a részeknek e nélkül chaoticus halmazállapotában.*

Folytatólag tájékoztasson a részek fejlesztése czéljából alkalmazott módszerekre.

Közölje végre, hogy a tudomány terjedelme és anyaga minő szellemeknek tevékeny közreműködése következtében nőtt meg s e közreműködés minő végeredményekben jutott kifejezésre.

Azaz egy tartalmában szervesen összefüggő encyclopaedia ki fog terjeszkedni először az illető tudomány vagy tudományos kutatás *rendszerére*, másodszor adni fogja *methodologiáját* és harmadszor *történetét.*

Irodalom. Télfy, A class.-phil. enc. 3. l. — Ast, Grundriss der Philologie [Landshut, 1808] 18—21. l. — Boeckh, Encycl. u. Method. 7. §. — Körting, Encycl. u. Meth. I. 107—115. l.

I.

A CLASSICA-PHILOLOGIÁNAK TUDOMÁNYOS MEGHATÁROZÁSA.

A név talán Boeckhtől ered a φιλολογία szó töve össze-

A) A CLASSICA-PHILOLOGIA FOGALMA.

1. A név eredete és etymologiája.

A ki csak némiképpen ért a görög és latin szószármaztatáshoz, könnyen észre fogja venni, hogy a *classica-philologia* nevezetben latin eredetű szó görög eredetűvel párosúl. S még ha nincs is tisztában a nevezet fogalmi jelentésével, egyszerű elemzéssel is levonhatja azt a következtetést, hogy a *classica* szó nem lehet díszítő vagy henye jelző, hanem szükségszerűleg a *philologia* szó fogalmi körét megszorító tulajdonságnév. Nyilván oly időben alkották, midőn már tudatára jöttek annak, hogy nemcsak *philologia* van, hanem van éppen *classica-philologia* is. *Valószínű*, hogy *Boeckh Ágost* használta először [1] e nevezetet abban

[1] És pedig 1809 óta a berlini egyetemen tartott előadásaiban rövidség okáért használhatta; irataiban Philologie des class. *Alterthums* v. röviden *Philologie*-ról beszél; latin értekezéseiben *studia antiquitatis* vagy *bonae litterae*-t mond. De v. ö. encyclopaedicus munkájának, melyet előadásai után kiadott *Bratuschek*, majd *Klussmann*, 28. s 29. l.-ját. — *Wolf Frigyes Ágost* még a (Berlinben) 1807-ben megjelent Museum der Alterthumswissenschaft I. kötetében (az 1—145. l.-okon) közölt »Darstellung der Alterthumswissenschaft nach Begriff, Umfang, Zweck und Werth« cz. tanulmányában a »Classische Philologie« nevezetet nem ismeri. A 11. lapon t. i. ezt írja: »In solcher ungünstigen Lage steht noch immer die Summe der Kenntnisse, von der wir handeln. Man nennt sie bald *Philologie*, bald *classische Gelehrsamkeit*, bald *alte Litteratur*, bald *Humanitätsstudien*, zuweilen noch mit einem ihnen fremden und ganz modernen Namen, *schöne Wissenschaften*«. Ehhez azután vonal alatt többek között még meg-

az értelemben, melyben elődei *ókori tanulmányokról*, illetőleg *philologiáról* beszéltek volt. Hogy miért állapodunk meg éppen e nevezetben, azt könnyen belátja az, ki az alábbiakban figyelemmel kiséri kivált a *philologia* szó eredetéről, etymologiájáról és fogalmi jelentéséről szóló fejezeteket.

A *φιλολογία* szó egy összetétel útján alkotott *φιλόλογος* szóból van az *ια* főnévi képző segítségével továbbképezve. Ez a *φιλόλογος* szóalak maga összetett melléknév, melynek ékezésére és ebből kifolyólag jelentésére nézve már a régi grammaticusok tettek megjegyzéseket.[2] Régi kéziratokban is nem egyszer másodélesnek találjuk ékezve a szót, az ingadozás a szó ékezésében tehát egészen nyilvánvaló. Azonban az analog összetételű melléknevek jelentésének vizsgálata itt hamar a helyes értelemre vezet. Ily összetételek, mint *ἀκριβολόγος, ἀπεραντολόγος, βραχυλόγος, δικαιολόγος, κομψολόγος, μακρολόγος, ματαιολόγος, μικρολόγος, σεμνολόγος, ὑψηλολόγος* nem egyebek, mint melléknévi szóalakokká összeforrt mondatok: e szóalakok *λόγος*-tagja t. i. mindenütt a *ὅς . . . . . λέγει*-t fejezi ki, eléje függesztett tagja ellenben határozói szerepet játszik a mondatban. Az említett melléknevek tehát eredetileg ily mondatok helyett állanak: *ὅς ἀκριβῶς λέγει, ὅς ἀπέραντα λέγει, ὅς βραχὺ λέγει* stb. *Φιλολόγος* ennélfogva annyi volna, mint *ὅς φίλα λέγει*, vagy *ὅς φίλως λέγει*. De megvizsgálva másrészt a *φίλος* szó tövével alkotott összetételeket, minők *φίλιππος, φίλελπις, φιλόβιβλος, φιλόδακρυς, φιλόδοξος, φιλόδικος, φιλόκαλος, φιλόκοινος, φιλόσοφος, φιλότεχνος* stb. látjuk, hogy azokban az összetétel ugyan szintén mondatot helyettesít, de mondatot, melyekben *φιλεῖ* az állítmány, az összetétel második tagja pedig a tárgy, vagyis, hogy azok ily mondatok helyett állanak: *ὅς φιλεῖ ἵππους, ὅς φιλεῖ ἐλπίδα, ὅς φιλεῖ βίβλους* stb. *Φιλόλογος* tehát annyi, mint *ὅς φιλεῖ λόγον*

jegyzi: »Auf andere Weise ist die in England übliche Benennung, *classical learning*, zu eingeschränkt stb.«. Jóval később 1843-ban írja *Graefenhan* (Gesch. d. class. Philol. I. 3. l. j.): »Wem der Ausdruck *klassische Philologie* statt *Philologie in Bezug auf das klassische Alterthum* nicht genau oder gar falsch scheint, möge ihn mir der Kürze wegen zu Gute halten«.

[2] V. ö. *Ἐτυμολογικὸν Μέγα* (p. 406, 8–10, ed. Gaisford): *Ἐψια. Τὰ ἀπὸ λόγων ἔχοντα παίγνια, οἷον ἔπεα ἔπη· καὶ Φιλέψιος, δασύνεται μέν, φιλοπαίγμων· ψιλοῦται δὲ φιλόλογος*, a 13. l.-on olvasható 15. jegyzetünket, *Σέξτος Ἐμπειρ.* p. 652. 9. (ed. Bekker).

(= *λέγειν*) vagy *λόγους*,[3] s ehhez képest majd meg kell vizsgálni azt is, vajjon valóban a *φιλόλογος* szóval tartozik-e egybe a *φιλολογία* szóalak, s nem a *φιλολόγος*-éval-e?

De mielőtt erre rátérünk, szó legyen itt a *classica* alakról is röviden. Ennek eredeti jelentménye ugyan *classis-hoz tartozó*, de már Gellius idejében a *classicus*-on a legtekintélyesebb osztályhoz tartozó római polgárt értették (*Noctes Atticae* VI. [VII], 13.). Így a nevezett római író méltán használhatta[4] átvitt értelemben a *classicus* szót, abban az értelemben t. i., hogy *elsőrendű, kitűnő*. Mint sok más szóhasználat, úgy ez is magára vonta az ókori írókat buzgón utánzó humanisták figyelmét, s ettől fogva állandóan ebben az értelemben használták a szót, mignem századunk elején még egy értelemárnyalatot kapott, t. i. azt, hogy *görög-latin*.

[3] Igy értelmezi már a Commodus császár uralkodása idejében élt *Φρύνιχος* is (*Ἐκλογή*, ed. *Lobeck* 392. l.): *Φιλόλογος· ὁ φιλῶν λόγους. Ἀρκάδιος: Περὶ τόνων* (ed. *Barker* 89. l.): *Τὰ παρὰ τὸ λέγω, χωρὶς τῶν παρὰ τὸ φιλεῖν, παροξύνεται· δικαιολόγος, φυσιολόγος, τεθρατολόγος. τὸ δὲ φιλόλογος ἀπὸ τοῦ λόγος καὶ φιλῶ.*

[4] Megjegyzésre méltó, hogy *J. H. Schmalz* a Krebs-Allgayer-féle Antibarbarus der Lateinischen Sprache cz. kézikönyvnek részéről eszközölt átdolgozásában (Basel, 1886., 1888.) az I. kötet 259. l.-ján ezeket írja: »*Classicus*, klassisch, ist neulateinisch in den beiden Bedeutungen, welche das Wort *klassisch* bei uns hat, nämlich 1. das *griech.* und *röm. Altertum betreffend* und 2. *ausgezeichnet, vorzüglich, vortrefflich*. In jener ersten Bedeutung, wo wir z. B. alle griechisch. und latein. Schriftsteller, gute und schlechte, *klassische* nennen oder vom *klassischen Altertume* sprechen, kann *classicus* gar nicht angewendet werden, sondern es muss dafür *antiqui scriptores utriusque linguae* oder *veteres scriptores graeci et latini* oder *antiquitas* Graecorum et Romanorum gesagt werden. In der *zweiten* Bedeutung, *ausgezeichnet*, scheint es allerdings Autorität zu haben, indem Gellius (aus dem Zeitalter der Antoninen, . . . neben Fronto und Apulejus Hauptvertreter der Africitas, wimmelt von Archaismen) XIX. 8 von einem scriptor *classicus* und *proletarius* spricht; er nimmt also seine bildlichen Benennungen von der *Klasseneinteilung* der Römer her, nach welcher die reichsten und vorzüglichsten, nämlich die der ersten Klasse, vorzugsweise *classici* hiessen, die ärmsten hingegen, die der letzten (sechsten) Klasse *proletarii*. Ausser Gellius hat es aber niemand gewagt, *classicus* auf etwas anderes anzuwenden, und da es für die Prosa ohne Autorität ist, so muss das Wort in dieser allgemeinen Bedeutung ebenfalls durchaus vermieden werden.« — V. ö. még *Boeckh* Gesamm. Schriften VII. k. (Lipcse, 1872) 583. s k. l.

Irodalom: TÉLFY IVÁN. *Φιλόλογος* és *Φιλολόγος*. Egyetemes Philol. Közlöny I. (1877) 1—3. l. — U. A. A classica philologia encyclopaediája. (Pest, 1864) 7. l. — K. LEHRS. De vocabulis *φιλόλογος, γραμματικός, κριτικός* (Regimontii 1838: ujból lenyomatva a Herodiani scripta tria emendatiora. [Regim. 1848 és Berolini 1857] 379—401. l., s a Ludwichtól kiadott kleine Schriften[Königsberg 1903-ban]-ben.)

2. A fogalom.

A *φιλολογία* szóval először *Πλάτων* egy iratában találkozunk. És pedig jelenti nála még azt, a mit fennebb a név etymologiájára támaszkodva sejtetni engedtünk alapértelem gyanánt, t. i. *beszélni szeretést*. *Θεαίτητος*-a czimű párbeszédében (146 A.) *Σωκράτης* kutatva, hogy micsoda a maga valóságában a tudás, tréfás hasonlattal él, majd ezeket mondja: *Τί σιγᾶτε; οὔ τί που, ὦ Θεόδωρε, ἐγὼ ὑπὸ φιλολογίας ἀγροικίζομαι, προθυμούμενος ἡμᾶς ποιῆσαι διαλέγεσθαι καὶ φίλους τε καὶ προσηγόρους ἀλλήλοις γίγνεσθαι.*[5] Ebből ugyan még nem volna megállapítható a szónak *Πλάτων*-tól értett jelentése, ha elő nem fordulna nála a *φιλόλογος* melléknév is; *Λάχης* czimű párbeszédéből legjobban világlik ki, hogy *φιλόλογος* nála voltaképpen annyi, mint *ὁ φιλῶν λόγους* vagyis *beszédszerető*. Az idézett párbeszédben *Λάχης* t. i. *Νικίας*-nak, ki kész *Σωκράτης*-szel eszmecserét folytatni, de erre nézve *Λάχης*-nek is megkérdi a véleményét, így válaszol (188 c, d, e): *Ἁπλοῦν τό γ' ἐμόν, ὦ Νικία, περὶ λόγων ἐστίν· εἰ δὲ βούλει, οὐχ ἁπλοῦν, ἀλλὰ διπλοῦν. καὶ γὰρ ἂν δόξαιμί τῳ φιλόλογος εἶναι καὶ αὖ μισόλογος. ὅταν μὲν γὰρ ἀκούω ἀνδρὸς περὶ ἀρετῆς διαλεγομένου ἤ περί τινος σοφίας ὡς ἀληθῶς ὄντος ἀνδρὸς καὶ ἀξίου τῶν λόγων ὧν λέγει, χαίρω ὑπερφυῶς, θεώμενος ἅμα τόν τε λέγοντα καὶ τά λεγόμενα ὅτι πρέποντα ἀλλήλοις καὶ ἁρμόττοντά ἐστι· . . . . . ὁ μὲν οὖν τοιοῦτος χαίρειν με ποιεῖ φθεγγόμενος καὶ δοκεῖν ὁτῳοῦν φιλόλογον εἶναι· οὕτω σφόδρα ἀποδέχομαι παρ' αὐτοῦ τά λεγόμενα· ὁ δὲ τἀναντία τούτου πράττων λυπεῖ με, ὅσῳ ἂν δοκῇ ἄμεινον λέγειν, τοσούτῳ μᾶλλον, καὶ ποιεῖ αὖ δοκεῖν εἶναι μισό-*

[5] Nos, mit hallgattok? Talán csak nem *szaporítom a szót* paraszt ember módjára édes Theodoros? Hiszen csak azt szeretném, hogy egymással beszélgetésbe eredjünk s egy a másnak barátaivá és frigyes társaivá lehessünk!« *(Simon József S.* fordítása után.)

λογον.[6] Ez idézett helyből kikövetkeztethető, hogy *Πλάτων* a *beszédszerető* ember, a *φιλόλογος* alatt oly embert ért, ki mohón szívja be azt, ami okosat okos ember mond; kinek figyelmét okos beszéd leköti. Így értjük, hogy szinte megijed jó *Σωκράτης*, midőn *Φαῖδρος* a róla nevezett párbeszédben (236 e) ünnepélyesen esküszik, hogy ő, ki beszédet vágy hallani, nem idéz többé szónokokból, ha viszont beszédet nem mond mestere. *Βαβαί, ὦ μιαρέ, ὡς εὖ ἀνηῦρες τὴν ἀνάγκην ἀνδρὶ φιλολόγῳ ποιεῖν, ὃ ἂν κελεύῃς*,[7] feleli *Σωκράτης*. S ugyanaz a *Θεαίτητος*-ban (161 a) taglalva *Θεαίτητος*-nak azt az állítását, hogy észrevevésből lesz a tudás, így figyelmezteti az őt még nógató *Θεόδωρος*-t: *Φιλόλογος γ' εἶ ἀτεχνῶς καὶ χρηστός, ὦ Θεόδωρε, ὅτι μοι οἴει λόγων τινὰ εἶναι θύλακον καὶ ῥᾳδίως ἐξελόντα ἐρεῖν, ὡς οὐκ αὖ ἔχει οὕτω ταῦτα· τὸ δὲ γιγνόμενον οὐκ ἐννοεῖς, ὅτι οὐδεὶς τῶν λόγων ἐξέρχεται παρ' ἐμοῦ, ἀλλ' ἀεὶ παρὰ τοῦ ἐμοὶ προσδιαλεγομένου*[8] stb. A *φιλόλογος* tehát oly ember *Πλάτων*-nál, kinek tudományos érdeklődése tárgyát a *λόγος* szokta tenni, valamiként a *φιλόσοφος*-nak az *ἐμπειρία* s a *φρόνησις*. *Πλάτων* államában (IX, 582 e) legalább már határozott tárgykört látszik neki kiosztani, egy sorban említi a philosophussal: *Εἰ δὲ τιμῇ τε καὶ νίκῃ καὶ ἀνδρείᾳ, ἆρ' οὐχ ἃ ὁ φιλότιμός τε καὶ ὁ φιλόνεικος; Δῆλον. Ἐπειδὴ δ' ἐμπειρίᾳ καὶ φρονήσει καὶ λόγῳ; — Ἀνάγκη, ἔφη, ἃ ὁ φιλόσοφός*

[6] »A mi a beszédeket, Nicias, illeti, egyféle álláspontom állok; vagy ha úgy tetszik, nem egyféle, sőt kétféle álláspontom van. Ugyanis *beszédszeretőnek* tünhetném fel és viszont *beszédgyülölőnek*. Ha t. i. hallom, hogy erényről vagy valami bölcselmi dologról egy oly férfiú cserél eszmét, ki valójában férfiú s kihez illenek azok a beszédek, melyeket folytat, mód nélkül örülök, mert látom, hogy az, a ki beszél, s az, a mit beszél, összeillők és összehangzók egymással . . . Ilyen ember tehát, ha hallatja magát, örömérzetet kelt bennem s eredményezi, hogy mindenki előtt *beszédszeretőnek* látszom: oly mohón szívom be azt, a mit mond. De ki ellenkezőképpen cselekszik, lehangol engem, s annyival inkább, mennél helyesebben látszik beszélni, s eredményezi, hogy viszont olyannak tünöm fel, mint *ki a beszédeket gyülöli.*«

[7] »Teringettét, gonosz ember, bezzeg jó kényszerítő eszközt találtál ki *beszédszerető* ember számára, hogy azt tegye, a mit kívánsz.«

[8] »Mindenesetre nagyon *tudni vágyó* és jámbor ember vagy, ha azt hiszed, hogy én kiszopom a kisujjamból s aztán mindjárt be is van bizonyítva, hogy mindez nem úgy van; azt pedig nem veszed észre, hogy' megy a dolog. hogy t. i. egyetlen egy állítás sem én belőlem fakad, hanem abból, a kivel én társalkodom.« *(Simon.)*

τε καὶ ὁ φιλόλογος ἐπαινεῖ ἀληθέστατα εἶναι.[9] Kérdés csak, hogy mit értettek *Πλάτων* korában a görögök a *λόγος* szón?

E szónak alapértelme *beszéd, mondottak.* De pillantást vetve kellő helyt a görög szótárakba, látjuk, hogy a *λόγος* szónak igen tág fogalmi köre van, mert jelenti azt is, hogy *kijelentés, szóbeszéd, a beszéd művészete, a beszéd tartalma, a beszéd alapja;* jelent *prózai terméket,* nevezetesen *szónoki beszédet, ékesszólást,* sőt (*Πλάτων, Παρμεν.* 127 d szerint) *írásművet, könyvet* általában véve is.[10] A kinek az ilyes tette érdeklődése tárgyát,[11] az volt nyilván *Πλάτων* korában philologus, azaz oly ember, *ki ismeretekre törekedett,* egyoldalú válogatás nélkül érdeklődött minden iránt, mi szellemét táplálhatta, tudását fokozhatta. Nem volt még tudományosan kutató, a jelenségek eredetét vagy okát vagy összefüggésöket fürkésző elme, csak buzgó észrevevő és szorgalmas elsajátító. Kétségkívül általában ilyen volt ekkor a szellem, mely Athén társadalmában *Σωκράτης* philosophiájának hatása alatt mindjobban lábra kapott,[12] s melyért még *Πλάτων*[13] bőbeszédűeknek, a Kr. e. az I. évszázban élt sziczíliai *Διόδωρος*[14] már tehetségeseknek és tudománykedvelőknek nevezi az athé-

[9] »Ha továbbá tisztelet, valamint győzelem és férfiasság alapján [ítélhetők még (t. i.) legjobban a dolgok], nemde az [volna a legigazabb]. a mit a tiszteletre és becsülésrevágyó [dicsér, meg gáncsol]?« »Kétségkívül!« »Minekutána azonban tapasztalat, szellemi tevékenység és beszélőképesség segítségével? — »Szükségszerűleg (úgymond) az van legközelebb az igazsághoz, a mit a philosophus meg a *philologus* hirdet igaz dolog gyanánt.«

[10] Jelentéséről a korábbi görög irodalomban *H. J. Flipse* De vocis quae est λόγος significatione atque usu. (Lejda, 1902) Az ú. n. Logos-ideáról aztán *A. Aall:* Gesch. der Logosidee cz. műve tájékoztat (Lipcse, 1896).

[11] V. ö. *F. H. Ihlefeld:* Ist die Philologie eine Wissenschaft? (Quedlinburg, 1838) 2. l.: »Wer das Streben nach der Aneignung fremder Kenntnisse in sich trug und thätig offenbarte, den nannten die Griechen einen φιλόλογος, indem sie unter λόγος unter andern auch jede mündliche und schriftliche Mittheilung, jede bildende Belehrung über wissenschaftliche Gegenstände, besonders eine Rede und Geschichtserzählung verstanden.«

[12] V. ö. *Curtius E.:* A görögök története (Magy. kiad.; Budapest, 1875—1880) V. köt. 113. s k. és 129. l.

[13] Νόμοι I. (641 e): *Ἀλλὰ χρὴ ποιεῖν οὕτως, ὑμᾶς τε ἐπὶ τὸ μαθεῖν καὶ ἐμὲ ἐπὶ τὸ δηλῶσαι πειρώμενον ἁμῶς γέ πως ξυντεῖναι τὸν λόγον. πρῶτον δέ μου ἀκούσατε τὸ τοιόνδε· τὴν πόλιν ἅπαντες ἡμῶν Ἕλληνες ὑπολαμβάνουσιν ὡς φιλόλογός τε ἐστι καὶ πολύλογος, Λακεδαίμονα δὲ καὶ Κρήτην, τὴν μὲν βραχυλόγον, τὴν δὲ πολύνοιαν μᾶλλον ἢ πολυλογίαν ἀσκοῦσαν.*

[14] XII. 53.

nieket, de mindketten a *φιλόλογος* jelzővel, bár amaz a szónak közönséges, köznapi értelmében.[15] *Ἰσοκράτης* is, a görög kifejezésmódnak illetékes bírálója, kiemeli az athéniek szellemeskedését és *φιλολογία*-jukat.[16]

Czéhbeli *szak*tudóst azonban sem most, sem azután nem értettek a *φιλόλογος*-on. Mutatja az, hogy csak kevés adatunk van arra, hogy valakit egyenesen *φιλόλογος*-nak neveztek volna. A 280 körül Kr. e. élt *Ὅμηρος* tragicus költő atyjáról *Ἀντίμαχος*-ról jegyzi fel[17] *Σουίδας*, hogy mellékneve *Φιλόλογος* volt, bár Suetonius (De Grammaticis 10.) azt állítja, hogy a Kr. e. 276—194. élt *Ἐρατοσθένης először* nevezte magát philologusnak, s ebben az athéni származású *L. Ateius*-ban (ki Cicero korában élt) követőre talált. *Ἐρατοσθένης* ismeretes arról, hogy rendkívül sokoldalú tudományos tevékenységet fejtett ki,[18] Ateiusról pedig megjegyzi Suetonius, hogy Philologus meléknevét azért vette fel, quia . . . *multiplici varia*que doctrina censebatur. Az alekszandriai korszakban is tehát *φιλολογία* alatt *sokoldalú érdeklődést*, *φιλόλογος* alatt általánosságban *tudóst* érthettek. Mert csak így magyarázható meg, hogy *Ἀλκιδάμας* *Ἀριστοτέλης* [19]-nél hangsúlyozza, hogy a lacedaemonok *Χίλων*-t tanácsosi rangra emelték, jóllehet ugyancsak nincsen érzékök a tudás iránt, de hát a bölcs embert mindenki megtisztelni kénytelen. S az *Ἀριστοφάνης* Békáihoz írt első *ὑπόθεσις*-ben (p. 273, 9; ed. Dübner), mely régi magyarázatos

[15] Hogy a szó közönséges értelme az volt: *ὃς φιλεῖ λέγειν*, mutatja a Corp. Inscr. Graec. III. Add. 6432. felirata *συμβαλέσθαι μέρος πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν* stb. (*ΛΑΛΟΣΦΙΛΟΛΟΓ . . ΠΡΕΣΒΥΣ* stb.), *Ἡσύχιος* 2 glossája is: *φιλολόγος· ἀσκητής. πολυλάλος* és *φιλολόγος* (*Ἀλέξιδ.* p. 512). *λαλιός, λαλός*. Tov. *Ἀθήναιος* II. 39 b: *Οἶνος φιλολόγους πάντας ποιεῖ τοὺς πλέον πίνοντας αὐτὸν*, mivel v. ö. *Πλούτ. Συμποσ.* 1. Sokan legalább ebben az értelmében akarják másodélesnek ékezni a szót.

[16] *Περὶ ἀντιδόσ.* 236: *Πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὴν τῆς φωνῆς κοινότητα καὶ μετριότητα καὶ τὴν ἄλλην εὐτραπελίαν καὶ φιλολογίαν οὐ μικρὸν ἡγοῦνται.*

[17] S. v. *Μυρώ. Βυζαντία, ποιήτρια ἐπῶν καὶ ἐλεγείων καὶ μελῶν, Ὁμήρου τοῦ τραγικοῦ μήτηρ, γυνὴ δὲ Ἀνδρομάχου τοῦ ἐπικληθέντος Φιλολόγου.*

[18] V. ö. *Susemihl* Geschichte der griech. Litteratur in der Alexandrinerzeit. I. (Lipcse, 1891) 413. l.: ». . . er war in der That einer der vielseitigsten und dabei bedeutendsten Gelehrten aller Zeiten.«

[19] *Τέχνη ῥητορ.* II. 23: *Καὶ ὡς Ἀλκιδάμας, ὅτι πάντες τοὺς σοφοὺς τιμῶσιν· Πάριοι γοῦν Ἀρχίλοχον καίπερ βλάσφημον ὄντα τετιμήκασι, καὶ Χῖοι Ὅμηρον οὐκ ὄντα πολίτην, καὶ Μυτιληναῖοι Σαπφὼ καίπερ γυναῖκα οὖσαν, καὶ Λακεδαιμόνιοι Χίλωνα τῶν γερόντων ἐποίησαν ἥκιστα φιλόλογοι ὄντες* κ. τ. λ.

iratokból szedi anyagát, olvasható, hogy *τὸ δὲ δρᾶμα τῶν εὖ πάνυ καὶ φιλολόγως πεποιημένων* közül való.

Módosult valamivel a *φιλόλογος* s ennélfogva a *φιλολογία* szó jelentése is a Krisztus urunk születésére következő századokban. De csak a rómaiaknál. A görögöknél megmaradt az az értelme, hogy *tudománykedvelő, tudományszerető*, hiszen *Στοβαῖος* pld. (*Ἀνθολ.* LXX, 17) egyenesen ellentétbe helyezi az *ἀπαίδευτος*-szal, a műveletlen elméjüvel.[20] Seneca philosophus ellenben már a következőképpen iparkodik fogalmat nyujtani a philologia mibenlétéről (Epistt. XVIII. 5. 30—32): Cum Ciceronis librum *de republica* prendit hinc philologus aliquis, hinc grammaticus, hinc philosophiae deditus, alius alio curam suam mittit: *philosophus* admiratur contra iustitiam dici tam multa potuisse; cum ad hanc eandem lectionem *philologus* accessit, hoc subnotat: duos Romanos reges esse, quorum alter patrem non habet, alter matrem: nam de Servii matre dubitatur. Anci pater nullus: Numae nepos dicitur. Praeterea notat eum, quem nos dictatorem dicimus et in historiis ita nominari legimus, apud antiquos magistrum populi vocatum. Hodieque id extat in auguralibus libris et testimonium est, quod, qui ab illo nominatur, magister equitum est. Aeque notat Romulum perisse solis defectione: provocationem ad populum etiam a regibus fuisse .... Eosdem libros cum *grammaticus* explicuit, primum verba expressa, *reapse* dici a Cicerone, id est *re ipsa*, in commentarium refert stb. Nyilvánvaló, hogy Seneca a philologusban olyan tudóst látott, ki az írásműveknek tartalmát mívelődéstörténeti nézőpontból tette vizsgálat tárgyává, jóllehet ő Ludus de morte Claudii cz. tréfás gúnyiratában (5, 4.) csak általánosságban tudományban jártas embert látszik érteni a philologuson,[21] miként még Cicero, ki (Epistt. ad Attic.

[20] V. ö. *Φρύνιχος* (id. h.-vel): *Φιλόλογος ὁ φιλῶν λόγους καὶ σπουδάζων περὶ παιδείαν.* S hozzáteszi: *οἱ δὲ νῦν ἐπὶ τοῦ ἐμπείρου τιθέασιν οὐκ ὀρθῶς.* *Ἀρτεμίδωρος*-nál *Ὀνειροκρ.* IV. 59) olvassuk ugyancsak a szembeállítást *ὅσοι φιλολογοῦσι καὶ ὅσοι μὴ ἀπαίδευτοι*; egy a Kr. u. II. sz.-ból fenmaradt kövön (kiadva *Καββαδίας*-tól az *Ἐφημ. ἀρχ.* 1883. évf.-a 227. l.-n) a sophista *Μ. Ἰ. Ἀπέλλας* a *studium*tól kap vértolulást (*συνέβη οὖν φιλολογήσαντί μοι συνπληρωθῆναι*); *Λιβάνιος* (314—393; *Ἐπιστ.* 886, 456) *πόλις φιλόλογος*-ról beszél.

[21] »Diligentius intuenti [Herculi] visus est quasi homo. Accessit itaque et quod facillimum fuit Graeculo, ait: *Τίς πόθεν εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πτόλις ἠδὲ τοκῆες;* Claudius gaudet esse illic *philologos* homines.« Tiberius is *Πλούταρχος* tudomása szerint (*Περὶ ἐκλελοιπότων χρηστηρίων* cap. 17, pag. 419.)

XIII, 12) önérzetesen állítja,[22] hogy philosophicus iratai tudományosabb művek, mint szónoki beszédei. Hogy a philologus azonban különféle jegyzetek gyüjtője volt, kiviláglik a bordeaux-i Ausonius költő (310—395.) Epitaphia heroum, qui bello Troico interfuerunt cz. verses fordításához írt előszavából, melyben kijelenti, hogy az anyagot egy görög philologusnál találta.[23] S ilyen tudományos értékű egyveleg lehetett az a *Philologiae* cz. munka is, melyre Servius, az Aeneisnek a IV. évszázban élt commentatora hivatkozik.[24] Személyesítette végre a fogalmat az V. évszáz elején élt Martianus Capella, ki De nuptiis *Philologiae* et Mercurii cz.-en egy 9 könyvre terjedő encyclopaedicus munkát írt, melyben az egyes ú. n. artes liberales tárgyát fejtegeti; ezek — úgymond (II, 135 s. k.) — tudományos anyaguk terjedelmét egyenkint attól a doctissima virgo Philologia-tól vették át, ki mielőtt Mercuriussal egybekelt, »quicquid intra pectus semper senserat, euomebat«.

A középkorban — úgy látszik — a szó phrynichusi (l. 14. l. 20. j.) értelmében fogták fel a *φιλόλογος* szó jelentését; leg-

a *Πάν* halála meséjét illetőleg »nagyszámú philologusai«-tól kér felvilágosítást. De foglalkoztak a római philologusok criticával is. *Γαληνός*-nál t. i. *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* (K. XIX. p. 8., 9.) ezt olvassuk: *Ἐν γάρ τοι τῷ Σανδαλαρίῳ, καθ' ὃ δὴ πλεῖστα τῶν ἐν Ῥώμῃ βιβλιοπωλείων ἐστίν, ἐθεασάμεθά τινας ἀμφισβητοῦντας, εἴτ' ἐμὸν εἴη τὸ πιπρασκόμενον αὐτὸ βιβλίον εἴτ' ἄλλου τινός. ἐπεγέγραπτο γὰρ »Γαληνὸς ἰατρός.« ὠνουμένου δέ τινος ὡς ἐμὸν ὑπὸ τοῦ ξένου τῆς ἐπιγραφῆς κινηθείς τις ἀνὴρ τῶν φιλολόγων ἐβουλήθη γνῶναι τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ· καὶ δύο τοὺς πρώτους στίχους ἀναγνοὺς εὐθέως ἀπέρριψε τὸ γράμμα, τοῦτο μόνον ἐπιφθεγξάμενος, ὡς οὐκ ἔστιν ἡ λέξις αὕτη Γαληνοῦ καὶ ψευδῶς ἐπιγέγραπται τουτὶ τὸ βιβλίον.*

[22] »Quod ad me de Varrone scribis, scis me antea orationes aut aliquid id genus solitum scribere, ut Varronem nusquam possem intexere; postea autem quam haec coepi *φιλολογώτερα*, iam Varro mihi denuntiaverat magnam sane et gravem *προσφώνησιν*.« Ugyancsak *tudomány* szó értelmében használja a philologia szót Epistt. ad Att. 17, 1 »ne et opera et oleum philologiae nostrae perierit«.

[23] p. 105. ed. Bip. »... libello ... epitaphia subnecterem, scilicet titulos sepulchrales heroum, qui bello Troico interfuerunt. Quae antiqua quum apud *philologum* quendam reperissem, Latino sermone converti, non ut inservirent ordini persequendi, sed ut cohaererent libere, nec aberrarent.«

[24] Ad Verg. Aen. VII. 1. »*Aeneia nutrix.* Hanc alii Aeneae, alii Creusae, alii Ascanii nutricem volunt. Lectum tamen est in *Philologiis*, in hoc loco casu incensam classem esse Troianam: unde *Caieta* dicta est *ἀπὸ τοῦ καίειν*.«

alább az alaptalanul Cyrillus neve alatt járó görög-latin glossarium, melynek legrégibb kézirata a VII. évszázból való, *amator verborum studiosus*-sal értelmezi. A humanisticus korszakban azonban már a tudós franczia Guillaume Budé (1467—1540.) könyvet ír De philologia czímen, s ebben egy helyt [25] így értelmezi a nevet: »Itaque non alio vocabulo utar, quam quo a peritis vocari passim coepit, *bonarum* hoc *litterarum studium* merito, nisi fallor, appositeque appellatur.« *Philologia tehát nála annyi, mint a classicus irodalomnak tanulmányozása.* Ezzel kétségkívül azt kívánta kifejezni, hogy a philologia tudomány. De hogy ennek fogalmi köre jegyeit körülbelül miben látta, kifejezte könyve egy másik helyén, hol ezeket írja: »*Altior sit* oportet *finis* Christiani *Philosophi et Philologi quam litterarum seriem suis cum adpendiculis exacte nosse:* verborum nominumque figuras omnes belle posse fingere; characteres recte subtiliterque efformare; commata et interrogationum notas suo loco ponere: capitales litteras scite locare, in interpunctionibus non deficere; callere dictionum constructionem variam, interpretari poëtas; antiquitatis non mediocrem cognitionem in pectoris scrinio habere reconditam: quidnam concinne, pureque ab eruditis dictum scriptumve, ingeniose exquirere, et excogitare; quid consentanee linguae proprietati usurpetur, acute dijudicare; ac similia sexcenta, *quae non propter se, sed aliorum gratia expetuntur.*« [26] *G. Budaeus* tehát, mint látjuk, nem volt képes e tudománynak köréről, terjedelméről, mibenlétéről kortársaival világos fogalmakat alkottatni; s valóban nem csak az ő korában, de későbben is [27] a philologiát oly természetű

[25] *Thomas Crenius* kiadása (Lugduni in Batavis 1696) 80. l.

[26] U. o. 54. l. jegyzet.

[27] V. ö. *Joh. Phil. van der Wouwer* De polymathia veterum (Hamburg, 1603); *G. J. Vossius* De philologia liber (Amsterdam, 1650); *Aug. Grischovv* Introductio in Philologiam Generalem etc. (Jena, 1715) a philologiát a philosophia részének minősíti; *C. G. Ludovici* De disciplinarum philologicarum numero et nexu pauca (Lipcse, 1766); *Jo. M. Gesner* Primae lineae isagoges in eruditionem universalem nominatim Philologiam, Historiam et Philosophiam. Kiadta *J. Nic. Niclas* (2 köt. Lipcse, 1774., 1775; 2. kiad. u. o. 1784), nyelvtudománynak tekinti a philologiát; müve I. szakasza t. i. a philologiáról szól s a köv. pontokat öleli fel: De linguis s. PHILOLOGIA speciatim dicta generalia. Lingua patria Latina. Graeca. Hebraica e cognatae. Europae hodiernae quaedam. Speciatim Gallica et Italica. Anglica. Reliquae. Usus πολυγλωττίας. Modi linguarum: Poësis et oratoria; de his

tudománynak tekintették, melynek terjedelme szabatosan körül nem határolható, köre meg nem rajzolható, s a philologust oly tudósnak, ki *a régi írók műveiből merített lehetőleg különféle ismereteinek gazdag anyagával segítségére szokott jönni másoknak egyes tudományoknak a kiépítésében.* Egyrészt így tisztában voltak a philologia feladatával általánosságban, de viszont részletezni kellőképpen feladatait, a határokat kiszabni munkásainak s a kutatást czéltudatossá tenni nem tudták. S mivel a philologiának inkább csak eszközeivel foglalkoztak, czéljának és terjedelmének meghatározását pedig nem tűzték ki művelői feladatukúl, érthető, hogy fogalmát szabatosan megadni sokáig nem sikerűlt. E czélra még előbb szükségesnek bizonyúlt, hogy akadjon, ki mélyreható tanúlmányokat téve a kutatás mibenlétéről, vezérelveket hirdessen annak minden mezején, s megjelölve az egyes határvonalakat egyszersmind kapcsolatokat teremtsen s a képződő kölcsönhatásokra is figyelmeztessen. *Wolf Frigyes Ágost* látta be annak szükségét, hogy, ha a kutatást czéltudatossá akarjuk tenni, meg kell jelölni a tőle »Alterthumswissenschaft«-nak nevezett classica-philologiának tudományágait s czélját, s rendszert hozni a görög és római népről való ismereteinknek a századok folyamán összehordott halmazába. Szerinte a philologiai kutatás részei 1. mindkét ókori nyelvnek philosophiai szempontból való tárgyalása, illetőleg általános alapelveinek ismertetése; 2. a görög nyelv, 3. a latin nyelv grammaticája; 4. a philologiai magyarázattan alapelvei; 5. a philologiai critica és szövegjavítás elvei; 6. a prózai és versbeli szerkesztés elvei vagyis a stilistica és metrica elmélete; 7. a görögök és rómaiak föld- és égrajza; 8. az ókor népeinek egyetemes története; 9. a régiek chronologiájának és a historiai criticának elvei; 10. görög régiségek, vagyis Görögország alkotmányos intézményeinek leírása és ethnicai rajza; 11. római régiségek, azaz az ókori Róma s a régi római jognak az ismerete; 12. a görögök és rómaiaknak mythologiája azaz regetana; 13. a görö-

coniunctim. Speciatim de poësi. Cuius subsidium mythologia. Genera carminum. Poësi cognata ars Musica. Et Pictoria. De arte oratoria. Haec persuadere studet α) docendo, hoc est narrando et argumentando β) placendo moribus γ) monendo per affectus. Haec inventa disponit et eloquitur pure, pulchre, tropis, numero, decentia. Artis magister stilus in variis scribendi generibus. Accedere debet actio. — *Ch. D. Beck* Institutionis philologicae monogrammata (Lipcse, 1787).

gök irodalomtörténete, illetőleg a görög irodalomnak külső története; 14. a rómaiak irodalomtörténete, illetőleg a római irodalomnak külső története; 15. a poëtica és rhetorica s az exact tudományok története a görögöknél; 16. u. a. a rómaiaknál; 17. a két nép utánzó művészetének (zene, rhapsodica, orchestica, színművészet) történeti vázolása; 18. bevezetés a műarchaeologiába és technicába, vagyis a régiektől ránk maradt emlékek és műtárgyak jegyzékbe foglalása; 19. archaeologia, vagyis az ábrázoló és képző müvészetek alapelvei; 20. az ókor művészetének egyetemes történelme; 21. bevezetés az ókori építészet ismeretébe és történetébe; 22. numismatica, azaz a görögök és rómaiak éremtana; 23. epigraphica, azaz a két nép felirattana; 24. a görög s latin philologiának meg az ókorra vonatkozó egyéb tanulmányoknak története s könyvészeti ismerete. — Megjelölvén így a classica-philologiának ú. n. *disciplináit*, először fejezte ki találóan az ókori tanulmányoknak fenkölt czélját e szavakkal: »*A végső czél az ókori világ ismerete; ez az ismeret pedig egy szerves fejlődésü, jelentőségével kiható nemzeti müveltségnek a régi maradványok tanúlmányozásától feltételezett megfigyeléséből ered.*« [28] Megjegyzendő itt csak, hogy ókori tanúlmányok alatt Wolf görög-latin tanúlmányokat, ókori világ alatt az ú. n. classicus világot értette.

A fogalmat azonban megadni sem neki, sem közvetetlen követőinek nem sikerült. Ast Frigyes (1778—1841.) szerint még »a philologia a classicus világ egész, tehát művészi és tudományos, nyilvános és specialis életének a tanúlmányozása,« [2] s az efajta meghatározás érvényben maradt mindaddig, míg a Boeckh-féle fogalmi meghatározás ki nem szorította. *Boeckh Frigyes Ágost* t. i., hogy a kutatás mibenlétéről helyesebb fogalmakat alkot-

[28] Museum d. Alterthumswissenschaft I. 124. s k. l.

[29] Grundriss d. Philologie 1. l. — *Bernhardy* Grundlin. z. Encykl. d. Philol. cz. müvében meg sem kisérlette a *philologia* szó fogalmi meghatározását; *Reichardt* (Die Gliederung d. Philologie, 69. l.) így adja: »Die Alterthumswissenschaft ist . . . eine Geschichte des Volkslebens, das aus dem Ineinandersein und Zusammenwirken aller dieser Momente [t. i. Literatur, Kunst u. Religion] besteht.« *Hoffmann S. F. W.* (Die Alterthumswissenschaft. Ein Lehr- und Handbuch für Schüler höherer Gymnasialclassen und für Studirende. Lipcse, 1835 cz. terjedelmes kézikönyvében) ezt a felületes meghatározást adja (4. l.): »Die Alterthumswissenschaft ist diejenige Wissenschaft, welche die Griechen und Römer zum Gegenstande hat.«

tasson, a mestere, Wolf által hangoztatott vezérelvekkel ugyan, de új és jobb ösvényeken iparkodott czéljához közelebb jutni. Akkortájt *Humboldt Vilmos* (1767—1835.) egyetemes irányú, *Bopp Ferencz* (1791—1867.) sanscrit nyelvtudományi, *Champollion Ferencz* (1790—1832.) és *Grotefend György Frigyes* (1775—1853.) kelet-nyelvészeti, a *Grimm*-testvérek (*Jakab* 1785—1863; *Vilmos* 1786—1844.) s *Lachmann Károly* (1793—1851.) germanisticai tanúlmányai felvilágosították arról, hogy ugyanazzal a módszerrel, melylyel eddig a görög és római népek szellemi termékeire vonatkozólag oldottak meg problemákat, bepillanthatni más népek letünt világaiba is, melyeknek idealis reconstructiójával lényegesen hozzájárulunk az emberi társadalmak történeti ismeretéhez. *Historiának* minősitvén tehát Boeckh mindennémű philologiát, s criticai módszerrel megvizsgálván minden róla eddig felállitott alaptételt, az egyes disciplinák fogalmi meghatározását is lényeges előfeltételnek tekintette, hogy az egész tudományos kutatás nevének szerinte szabatos körülirását megadhassa. Az ő bölcseleti szemlélődésen alapuló meghatározása szerint *philologia a. m. die Erkenntniss des Erkannten* vagyis *az egyszer megnyilvánultnak a megnyilatkozása.*[30] Ezzel lehetőleg röviden fejezte ki a philologiai kutatás mibenlétét, de még mindig nem úgy, hogy az további magyarázatra ne szorúlt volna. Mert világos, hogy az, a mi megnyilvánult, csak úgy nyilatkozhatik meg, ha nem töredékes, hanem összefüggeszthető lánczszem a nyilvánulatok sorozatában, a megnyilatkozás pedig alkalmas arra, hogy belőle vagy vele tudományos értékű következtetéseket vonhassunk le. Azért a philologia Boeckh-féle bölcseletének egyik továbbfejlesztője, *Urlichs Lajos* (1813—1889) oda bővitette a közkeletű meghatározást, hogy *a philologia a megnyilvánult idegen szellemnek tudományos módon végbemenő újramegnyilatkozása,* vagyis rámutatott a fogalom körében arra a mozzanatra, mely kifejezi, hogy a folyamat nem kis arányú, hanem komoly gondolkodást tételez fel és beható jellegű.

Eljutva így a fogalom pontos meghatározásához, vele kapcsolatosan még az a kérdés merül fel, vajjon »a megnyilvánult

[30] Nem lesz fölösleges itt figyelmeztetni arra, hogy egymással bizonyos viszonylatba hozott fogalmakat egyszerüen a szótár segitségével lefordítani nem lehet.

idegen szellemnek, jobban mondva talán észnek tudományos módon való megnyilatkozása« tudomány-e, vagy csak tudományos kutatás, mely más tudományok czéljaira megy végbe, azaz, hogy a *classica-philologiának, mely alatt az egyszer már megnyilvánult görög s római észnek tudományos módon való ujramegnyilatkozását kell érteni*, van-e szigorúan megállapítható tárgya (obiectuma), s az e tárgyra vonatkozó kutatás történik-e oly vezérlő elvek kalauzolása mellett, melyek csak is itt foganatosíthatók, melyek tehát más tudomány vezérlő elveitől többé-kevésbbé külömböznek? Nyilt kérdés ez régtől fogva kivált Németországban, s hogy erre megfelelhessünk, vizsgálnunk kell, hogy mit várnak a classicus-philologus munkásságától, minő úton-módon jut tudományos eredményekre, s munkálkodását mi külömbözteti meg hasonló úton-módon végzett egyéb tudós munkálkodástól? Vagyis a következő szakaszban szó kell hogy legyen 1. *A classica-philologia feladatáról.* 2. *Módszeréről.* 3. *Helyéről a rokon tudományok között.*

Irodalom. Télfy, A class.-phil. encyclop. 4—6. l. — Gräfenhan, Geschichte der klass. Philologie im Alterthum (Bonn, 1843—1850.) I. köt. 72—78. l., IV. köt. 48—57. l. — Wolf, Darstellung der Alterthumswissenschaft. (A Museum der Alterthumswissenschaft I. köt. [Berlin, 1807.] 1—145. l. = Kleinere Schriften II. [Halle, 1869.] 808—895. l.) — Boeckh, Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften. Herausgegeben von E. Bratuschek. 2. kiad. R. Klussmanntól (Lipcse, 1886.) 5. §. — Urlichs, Grundlegung und Geschichte der klass. Altertumswissenschaft. (Az Iw. von Müller, Handbuch der klass. Altertumswissenschaft I. köt.-e [2. kiad. München, 1892.] 1—32. l.) 3. l. — Körting, Encyclopaedie und Methodologie der romanischen Philologie. (Heilbronn, 1884—1886.) I. köt. 82—85. l. 1—3. §.

Hübner, Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte und Encyclopädie der klass. Philologie. 2. kiad. (Berlin, 1889.) 3—5. l.

B) A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TUDOMÁNYOS KUTATÁS.

1. A classica-philologia feladata.

Már az előző szakaszban a fogalomnak az idők folyamán való kialakulása vázolásánál nyilvánvalóvá lett, hogy nem csak a görög és római nép szellemtermékeivel való tudományos foglalkozás nevezhető philologiának, hanem mindama beható munkásság, mely eredményeiben egy nép szellemi fejlődésének teljes ismeretét czélozza. Nyilván tehát nem csak *classica*-philologia van, hanem annyiféle, a hány oly nép, melynek szellemi életét tudományos módon előteremtett substratum alapján eszményi alakban ismertetni tudjuk. Így támadt a XIX. század folyamán a külömbözőképpen elnevezett philologiák egész sora, s keletkezni fog a népek természetes culturalis fejlődésétől feltételezett menetben szakadatlan uj sor. Így történt, hogy beszélhetünk a Grimm-testvérek, Lachmann Károly és Haupt Móricz (1808—1874) kutatásai óta *germán*, Champollion Ferencz és Lepsius Rikárd (1810—1884) vizsgálódásai óta *egyiptomi*, Grotefend és Rawlinson Henrik tanulmányai óta *babylon*, Botta Pál Emil (1802—1870) és Layard Ágoston Henrik (1817—1894.) ásatásai óta *assyr* philologiáról, sőt beszélhetünk oly népekéről is, melyeknek szelleme még egyre müködik, készít és teremt, miért is philologiájuk még megelégszik szellemi életöknek csupán korszakokra szorítkozó visszatükröztetésével. Ebben az értelemben van azután *német*, *franczia*, *angol* s hazánkban — még csak keletkezőben — *magyar* philologia is. Elképzelve már most a philologiák egész lehető hosszú sorozatát, nyilvánvaló, hogy az ezek által a maguk összeségében elért eredmény abban állana, hogy képünk lenne arról, hogy a társadalmakba összeverődött emberi nem koronkint és fokonkint minő szellemi nyilvánulatokban kifejeződő culturalis életet élt e földön? Így fogva fel a philologisálás eszményi végczélját, következik, hogy a philologiát *a legszélesebbkörü történetirásnak* kell tekinteni.[31]

[31] L. *Hertz M.* Zur Encyklopädie der Philologie (Commentationes Philologae in honorem Th. Mommseni, Berolini 1877, 507—517. l.) 510. s k. l.: »Philologie in ihrem weitesten Umfange und in ihren letzten Zielen

De olyanfajta munkásság, minőt a philologia művelőitől megkiván, »a maga egész kiterjedésében véghez nem vihető feladat; a korlátok eltávolitásával a fogalomban letett követelmények végrehajtása elérhetetlen marad, akármilyen emberi elme vállalkozzék is reá«. (*Boeckh*, 15. l.)[32] Korlátokat kell tehát emelnünk a kutatásban azzal, hogy azt bizonyos térre szorítjuk, melyen belül a felvetődő vitás kérdések megoldását kellő siker reménye kecsegteti. Nem csak a philologus kezei vannak így megkötve, hanem a természettudósai is, kinek pedig szintén tisztában kell lennie azzal, hogy »végeredményökben az összes természettudományok egy közös czél felé haladnak«.[33] Így értjük, hogy ugyanaz

ist nach dem gegenwärtigen Stande der Wissenschaft identisch mit der Erforschung und Darstellung der Gesammtgeschichte der Menschheit, den Begriff der Geschichte gleichfalls im weitesten Umfange gefasst. Was wir im engeren Sinne Weltgeschichte nennen, die Entwickelung der thatsächlichen Begebenheiten in ihrer äusseren (dem gangbaren Sprachgebrauch entsprechend: specifisch historischen) Aufeinanderfolge, wie in ihrer inneren Verknüpfung, ist ihre eine Seite; neben ihr steht als der zweite (im engeren Sinne specifisch philologische) Factor die Ergründung des Cultur- und des Geisteslebens der Menschheit in ihrer geschichtlichen Entwickelung. Beide erst in ihrer Durchdringung stellen vereinigt im vollen Sinne die eine nach Begriff und Inhalt innerlich untrennbare Wissenschaft der Philologie dar«.

[32] V. ö. még *Usener* Philologie u. Geschichtswissenschaft (Bonn, 1882), 33. l.

[33] Hadd idézzem itt *Pfeffer V.* lipcsei tanárnak »A növények anyagcseréjéről és erőátalakulásáról« mondott dékáni beszédéből (Roth Róbert fordításában, Természettudományi Közlöny XLV. pótfüzete [1898] 28—37. l.-n) a következőket jelezéséül annak, hogy *bármely életfolyamatnak* még oly részleges vizsgálatánál is nem kell állandóan mindig szem előtt tartani azt a végeredményt, melyhez az illető tudomány fáradhatatlanul közelebb jutni iparkodik (30. l.):

»Egyelőre be kell érnünk azzal, ha sikerül a szervezeti gépezetnek legalább egynéhány működését a megfelelő tényezőkre visszavezetni. A bonyolódott életfolyamatban ugyanazok az erők és törvények érvényesek, melyek a természetben másutt is uralkodnak. És valamint az ügyes kézműves egy és ugyanazon eszközzel a lehető legváltozatosabb gépezeteket tudja összeállítani, éppen úgy az általános érvényű eszközök és erők különfélénél különfélébb combinatióival az élő organismusnak bámulatos alkotása és működése jöhet létre. Azonban azon eljárásnak nyitját, melyben a folyamatoknak egymással karöltve, egymásból kifolyólag, egymás mellett kell végbemenniök, a végeredmény *kizárólagos* figyelembevételével nem lehet megoldani.«

a terjedelmű kutatás, melynek hajdan csak *philologia* volt a neve, az ujkor századaiban *polymathia* nevet is kapott, de már a legújabb korban a fogalmak fokozatos tisztázódásával *classica-philologia* név alatt meglehetősen hamar észrevehető korlátok közé szorúlt. S következőleg azután érteni fogjuk, hogy más-más feladatot teljesített aszerint, amint rugékony fogalmi köre tágúlt vagy szorúlt s aszerint, amint a kutatásnak gyakorlati szükségéről többé vagy kevésbbé voltak meggyőződve. De világos külömbséget kell itt tennünk a classica-philologia *különös* feladatai és *általános* feladata között. Amazokat, melyeket művelői teljesítenek, *concret* feladatoknak is nevezhetnők; róluk könyvünk III. részében lesz majd szó. Általános feladata a classica-philologiának viszont az, melyet maga, egész complexumában végez, s melyet máskülömben *ethicus* feladatnak is nevezhetnénk. Ha ilyen általános feladatot nem végezne, más tudományos kutatások társaságában nem volna *jogosultsága*. Hogy ez a jogosultsága a philologiának is általában megvan, lévén a legszélesebbkörü történetírás, kétséget nem szenved: megnyilatkoztatván mindazt, a mi valaha megnyilvánúlt és megtörtént, szaporítja ismereteinket s így kielégíti az emberi lélekben gyökerező tudásvágyat. De fordítva ismét szemünket a classica-philologia felé, kétségtelen, hogy kell lennie még külön hivatásának és feladatának, melynek tudatában hívei serényen kitartanak a zászló mellett; mert csak be kell vallani, hogy tudásvágyunkat mint egyes philologia egyoldaluan elégíti ki, valami magasztosabb polczot tehát ebből a nézőpontból föltétlenűl nem érdemel meg.

Meg kell vizsgálnunk azért, hogy korszakok szerint miben látják a classica-philologiai kutatásnak *értékét* és *hasznát*, s az e kutatás által elért eredmények szemlélete hatott-e közre a vele okuló emberi társadalomban tisztultabb felfogások és elvek keletkezésére, melyek tudvalevőleg sok esetben magának a társadalomnak a viszontagságait is eldöntik?![34]

E czélra szemügyre kell vennünk először a görögöknek és a rómaiaknak a philologiáját, melynek fogalmi jelentése ugyan — mint láttuk — abban az időben nem volt megjegeczedett valami, de feldolgozott anyaga korántsem volt kisebb terjedelmü,

[34] V. ö. *Auguste Comte*, Cours de philosophie positive 3. éd. I. köt. Páris, 1869. 64. l.

mint akár most. E görög és római philologia a nyelvet tekintvén vizsgálata főtárgyának, annak jelenségeit elemezte és összegezte, bírálta és magyarázta, ama törekvéstől vezéreltetve, hogy a nemzeti írók műveinek megérthetését tőle telhetőleg előremozdítsa. Ezzel kapcsolatban éppen nem hiányzottak irodalmi és mívelődéstörténeti tanulmányok sem, de a kutatásban az alkalmazott vezérelvek általában a grammaticaiak, criticaiak és hermeneuticaiak voltak. A mit a görög és római philologusok czélul maguknak kitüztek, azt becsülettel el is érték: *nemzeti irodalmukat* — az akkori igényekhez képest — *közérthető közbirtokká tették.* De nem azért dolgoztak, hogy kortársaiknak elébevarázsolják az életben és az irodalomban az utánzásraméltónak a mintaképét, sem azért, hogy bemutassák a görög emberben a követésreméltó ideált, hanem hogy mennél többet *tudjanak,* s az ismeretek mentől szélesebb rétegekben honosodjanak meg. Mert csak ilyen nagyfokú tudásvágy és közlőszenvedély föltételezése mellett érthető, hogy *Χρύσιππος* a stoicus, 705 munkát ír *minden lehető* tárgyról, *Καλλίμαχος* a költő, mívelődéstörténeti, földrajzi és természettudományi munkát vagy 800-at, *Δίδυμος* a grammaticus állítólag vagy 4000 könyvet, közte ily tárgyról, hogy »Érzékibb volt-e *Ἀνακρέων* vagy iszákosabb?«, *M. Terentius Varro* közel 620 könyvet[35] *mindenféléről.* És ezt oly korban, midőn a tudományos anyag gyűjtése hasonlíthatatlanul nehezebb volt, mint korunkban. Az emberi társadalomnak fejlődésében tehát azt az ethicus feladatot, vagy — ha úgy tetszik — hivatást töltötte be első korszakában a philologia, hogy *széles rétegeket áztatva át a müveltség özönével, termékenynyé tette a talajt új eszmék felcsirázására,* mi, miután megtörtént, ismét régi keskeny medrébe látjuk visszaszorulni az áradatot. A keresztény vallás tanai s a vele járó gyökeres socialis átalakulások éppen a görög és a hellenisált római világban vergődnek kizárólagos uralomra.

A classica-philologia II. korszaka ott kezdődik, midőn a lelkekben derengeni kezd egy dicsőbb hajdankor tudata, egy koré, melyben az élet jelentőségét jobban fogták fel és eszményi világításban látták a dolgokat. Ekkor le akarták rázni a schola-

[35] A mit mi értünk a *könyv* szó jelentésén (t. i. *kötetet)* és a régiek, az két külömböző dolog. Bő felvilágosítást nyújt erre nézve *Birt* Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur cz. (Berlin, 1882-ben megjelent) munkájában

stica nyügét és egész szenvedélylyel láttak hozzá, hogy megnyilvánítsák maguknak azt az ismeretlen világot, melyben szabadabb volt a gondolat s ennélfogva magasabban is szárnyalhatott a gondolkozó elme. »Csak ennek a szerető odaadásnak, annak a korlátlan bámulatnak minden iránt, a mi a görögöktől és rómaiaktól származott, sikerülhetett óriási nehézségek leküzdése árán az ókor összes maradványainak viszonylag igen nagy részét összegyüjteni, hozzáférhetővé tenni s szellemmel és érzékkel annyira belehatolni s úgy elsajátítani, hogy élvezet és utánzás lehetségessé vált.« [36] A *renaissance* és *humanismus* idejében tehát a philologiai kutatásnak értékét és hasznát abban látták, hogy a régi világ tanulmányozásából merített ismeretek alapján a szépet és az igazat jobban tanulták meglátni. A philologia ekkor nem csak azt az ethicus feladatot teljesítette, melyet első korszakában, hanem valamivel többet, *hivatva volt, hogy az embert magasztosabb problémák fejtegetése terére vezesse* és megoldásukra ösztönt nyújtson. Az embereknek, kik a régi minták utánzásában nagy tökéletességet értek el, önbizalmuk is növekedett. A classica-philologia tehát, ha az első korszakban vallásos átalakulások számára egyengette a talajt, most a vallásoson felül a tudományos állapotok reformatiójában teljesített hivatást. S teljesítette nemzetről nemzetre, először az olaszok s németek, majd a francziák, később az angolok, végre a németalföldiek között.

Nézzük a classica-philologia III. korszakát! Ezt azon időtől fogva keltezhetjük, midőn Németországban előbb Winckelmann János (l. IV. r. 5. *α*.) műtörténelmi tanulmányai, azután Heyne Keresztély Gottlob (l. u. o.) historiai felfogása az ókorról különös érdeklődést teremtettek a német népnek szélesebb rétegeiben a régi világ szellemi termékei iránt. Ez az érdeklődés Voss *Ὅμηρος*-fordításának és Wolf Prolegomena-inak hatása alatt lelkesedéssé magasztosodva a költőkben, az irodalomnak tökéletesebb művelését vonta maga után. Általában magasabb követeléseket kezdtek támasztani szellemi alkotások terén s a követelésekkel kapcsolatban követésreméltóknak tüntették fel a régiek alkotásait. Midőn azután Wolf genialis vizsgálataival megmutatta, hogy a kitűzött ideálok megismerését minő terjedelemben kell szorgalmazni s a

[36] *Otto Jahn,* Bedeutung und Stellung der Alterthumsstudien in Deutschland. (»Aus der Alterthumswissenschaft« Bonn, 1868. 1—50. l.) 11. l.

philologiai kutatásnak minő végczél tudatában kell ez ideálokat megismertetnie, csodálatos forrongás támadt a philologusok között, melynek terjedő melegsége hevülésbe hozta szomszéd országoknak távolabb köreit is. Elég volt ekkor annak tudatára jönni, hogy a classica-philologia *historia*, hogy csakhamar átértsék igazi jelentőségét s elismerjék a kutatásnak immár elvitázhatatlan értékét. Azt az értékét t. i., mely abban áll, hogy »megérteti velünk a jelenségeknek a classicus ókor egész gondolkodási és felfogási módjával való összefüggését«.[37] Azért mindenütt oly historico-philosophiai irányokkal szemben, melyek megelégedtek a jelenségeknek realis magyarázatával, a classica-philologia mindig az emberiség régi állapotának képeivel öntudatlanul szabályozó, sokszor közvetítő szerepet is teljesített a történelmi és társadalmi tudományok mezején.

Nevezetesen azzal az egyoldalú történetírással szemben, mely az emberi társadalomban minden jelenséget ú. n. oeconomicus oldaláról világít meg, — mely először a vagyon egyforma elosztását, másodszor a termelés fokozását, lehető pontos szabályozását s a szükséglethez való szoros alkalmazását követeli, harmadszor pedig azt a tételt állítja fel, hogy kinek-kinek érdeme szerint, azaz végzett munkája arányában juttassék jutalom (eszmék, melyek egyik vagy másik alakjukban kifejezésre jutottak az ókor végső századaiban épp úgy, mint a középkor végén), — a Marx Károly és Engels Frigyes által megalapított s a tömegekben, mely a theoremákat a gyakorlati megvalósíthatással való hitegetés után elfogadja, mindjobban tért hódító *socialdemocratiával* szemben a classica-philologiának magasztos szerep jut osztályrészül.[38] Nem,

[37] *Urlichs* Grundlegung stb. 5. l.

[38] V. ö. *Herbst* Das class. Alterthum in der Gegenwart (Lipcse, 1852) 83. s köv. l.: »Dazu kam als neue feindliche Macht gegen wahres geistiges Leben und Streben der zunehmende *Materialismus* ... Wo *er* zur Herschaft kommt, da müssen freilich die armen Musen das Feld räumen ... am stärksten wurde gerade die Alterthumswissenschaft davon betroffen. Steht *sie* doch ... jener Macht der Zeit natürlich gar fremd und feindselig gegenüber! Was man aber nicht versteht, das weiss man nicht zu schätzen, und was man nicht schätzt, das duldet man im besten Fall oder man sucht es zu zerstören.« Újabban erre *Diels Hermann* utalt a német philologusok XLII. vándorgyülésén (Bécsben, 18!3.): »Es geht nicht nur in unserem Vaterlande, sondern in der ganzen civilisierten Welt ein böser Geist mit eisernen Händen und hölzernen Kopf um: das Banausenthum!

hogy e socialisticus történetirás tételeinek megdönthetőségét s ennélfogva az egész rendszer gyöngeségét és tarthatatlanságát kimutassa, mert ez a nemzetgazdaságtan feladata, nem, hogy az irány egyoldalúságát kellően bizonyítsa, mert ez a sociologia feladata, hanem ethicus feladatot teljesít azzal, hogy a *régebbi* emberi társadalom szellemi állapotának lehető hív tükrét adva *szemlélteti, hogy más erők is vannak, melyek az emberiséget a jónak és szépnek keresésében eleddig irányították s boldogították, s legkevésbbé a gazdaságiak.* Ha igaz tehát az, a mit legtöbb joggal kiáltanak oda a socialdemocratiának, hogy képtelen magát belegondolni a korábbi idők embereinek eszményi világába és lelki tusakodásaiba, akkor a philologus merő ellentétbe kerül a socialdemocratával, mert leghőbb igyekezete éppen az, teljesen beleélhetni magát elmúlt idők és emberek szellemi világába, legkivált pedig a görögökébe, melyben a szemlélődő lélek a harmonicus fejlettségek ezer külömböző nyilvánulataira bukkanhat s ezzel eszményibb légkörbe menekülhet a realisticus jelenségek tompító hatása elől.

Irodalom. BERGK, Über die Aufgabe der Alterthumswissenschaft. 1844. Kleine philol. Schriften. II. Bd. [Halle, 1886.] 341—351. l. — CURTIUS E, Das Mittleramt der Philologie. 1857. Alterthum und Gegenwart. 2. Aufl. [Berlin, 1877.] 1—21. l. — BOECKH, Encyclopaedie und Methodologie 6. §. — HARTEL, Über Aufgaben und Ziele der class. Philologie. 2. Aufl. Prága—Bécs—Lipcse, 1890. — BARTH P, Die Philosophie der Geschichte als Sociologie. I. Lipcse, 1897.

Hazánkban komoly kisérlet történt HORNYÁNSZKY GYULA részéről, (A classica-philologia mint történetirás, Budapest, 1895. cz. tanulmányában), hogy a classica-philologia lényegét és czélját történetbölcseleti nézőpontból vizsgálja.

Es ist ein Geist, der nicht nur Ungebildete, sondern auch Übergebildete ergreift, alles Hervorragende zu vernichten sucht und auf den Trümmern eine neue Welt, die rohe Socialdemokratie, errichten will.« L. Ponori Thewrewk Emilnek 1893. decz. 31-én mondott elnöki beszédét, Egy. Phil. Közl. XVIII. évf. (1894) 170. l. s amiket 51. l. 45. jegyzetében Wilamowitz-tól idézek.

2. A classica-philologia módszere.

Hogy a classicá-philologia czéljához közelebb érjen, kérdés, minő eljárást alkalmaz a kutatás folyamán? Azaz, hogy az, ami valaha a népek szellemi világában megnyilvánúlt s megtörtént, minő tudományos úton-módon nyilatkozik meg elménkben újra?

Bizonyára most nem lehet itt arról szó, hogy vázoljuk, hogy a kutatás folyamán minő *részleges szükségleteknek* minő *eszközökkel* akarunk eleget tenni, hanem itt azt kell vizsgálnunk, melyek azok az *általános* módszertani alapelvek, melyek a classica-philologiában alkalmazást nyernek?

E czélra meg kell szerkesztenünk a *philologiai* (s nem specialisan a *classica-philologiai) kutatás menetének a rajzát.*

Tagadhatatlan, hogy mindig valamiféle idealitas (— mondjuk — eszmei tartalom) valamiféle realitason (— mondjuk — anyagon) vagy realitas (— mondjuk — anyag) alakjában jut kifejezésre szemeink előtt. Ha vizsgálódni akarunk, legott kettős feladat előtt állunk. Az egyik megvizsgálni az idealitast, a másik megvizsgálni a realitast. Amott följegyzünk minden felötlő sajátságot, emitt megállapítunk minden főbb ismertető jegyet. Idealitast egymagában, a hogyan például a mathematica ismer, a philologia nem ismer, épp úgy realitast nem magában, a hogyan például a vegyész. Midőn tehát kijelentjük, hogy a philologus eljárása a vizsgálódás elemi fokán *analyticus*, egyben hangoztatjuk, hogy oly tárgy vagy jelenség vizsgálatára, melynél rögtön megkülömböztetést nem tehet gondolati tartalom és anyag között, semminemű további fáradságot és kutatási időt nem fordít.

A kutatás további folyamán fölmerül az a kérdés, hogy a megállapitott főbb ismertető jegyeknek, a följegyzett felötlőbb sajátságoknak áttekintése, vagyis az ú. n. *elemi analysis*-nak végzése után mi tenni való vár a philologusra? Mindenesetre iparkodnia kell valamely hypotheticus tétel felállításával az összegezett sajátságokból valamely eredményre, valamely következtetésre jutni; s akkor, mihelyt vannak bizonyos jelenségek, melyeknek előfordulásában következetességet és szabályszerűséget lát, levonja az első eredményt, az első következtetést is, és ekként hol gyorsabb, hol lassúbb *inductiot* végez. *Analyticus eljárás* és *inductiv*

módszer tehát minden philologiai kutatásnál első sorban alkalmazandók.[39]

De a létrejött inductio kétségkívül kell, hogy vonatkozásba legyen hozható hasonló úton létrejött inductiók sorozatával. Ha ez megtörtént, végbement a megkívánható első philologiai művelet is. Az inductio útján nyert eredményeknek synthesisében t. i. — mely synthesis azonban korántsem nagyfokú, nagyméretű, hanem éppen csak arra alkalmas, hogy újabb következtetés alkalmával előzményül szolgáljon, — az előbb végzett analyticus eljárásnak összes eredményei szerves egészszé kapcsolódnak össze. Míg azonban eddig az apró — *reproductiv*-nak nevezni szokott — *synthesis*-ig jutott a philologus, sokszor igen fárasztó és hosszadalmas elemzést kellett végeznie, miért is munkásságát első sorban analyticus jellegűnek kell kijelentenünk.

De a kutatás eme fokán nyert eredményekkel még nem érheti be a philologus. Még csak addig a pontig jutott, hogy megnyilatkozott előtte az, mi valamikor megnyilvánúlt. Kétségkívül megállapodhatik már itt is, de ha a megnyilvánúltnak a megnyilatkozása csak elszigetelt kép alakjában foglal helyet képzetvilágában, az okság elve nem nyerhetett alkalmazást a képzetalakításban. Ha t. i. mindig csak elemi analysist végez és reproductiv synthesist mutathat fel, igen alantjáró, ha nem is éppen kis értékű munkát végez, csekély elismeréssel a tömeg részéről, mely nem a fáradságot látja, hanem azt, hogy a végzett munka minő egyszerű eszközökkel ment végbe s mily jól követhette a műveletnek éppen nem bonyolódott szálait. A philologusnak tehát legalább még arra kell törekednie — s ezzel nem szorítja szűkebbre egyetemleges területű munkássága körét, — hogy annak a synthesisnek, a melyhez jutott, újabb elemzését végzi. Ekkor természetesen ismét hypotheticus tételt állít fel s kénye-kedve szerint *válogatva ki az elemeket* újra inductiót hajt végre, mely inductiót azután megint hasonló módon vagyis az

[39] Előrehaladottabb philologiai ismereteknél ez az elemi analysis és inductio részünkről igen gyorsan és szinte észrevétlenül szokott végbemenni. De azért mindig végbemegy. Ha valaki mindazonáltal igen tanulságos példát kíván, olvassa el azt, a mit *Ebers Gy.* a rosette-i tábla hieroglifáinak megfejtéséről ír »Cicerone a régi és új Egyptomon át« cz. művében (ford. Schmidt József, 2 köt. [Nagy-Becskerek, 1893.]) a II. köt. 22. s k. lapjain.

ú. n. *pragmaticus analysis* (okviszonyt feltételező elemzés) segítségével létrejött inductiókkal oly synthesissé kapcsolja össze, mely valóban eredményes s ezért *productiv synthesis* a neve. Ennek létrejöveteléhez nemcsak érteni kell a részleges módszertani elvek alkalmazásához, hanem széleskörü tudás, azaz külömböző reproductiv synthesiseknek teljes ismerete is szükséges. A classica-philologiai kutatásban tehát analysis és synthesis felváltva fordúlnak elő, de az analyticus a sokkalta szembeötlőbb eljárás, melyet lépten-nyomon végzünk; a módszer pedig, a melyet a problemák megoldásánál alkalmazunk, első sorban az *inductio.*

Természetes dolog azonban, hogy nem szükséges mindig láttatni vizsgálódásainkban a kutatás összes fokait. A legtöbb esetben t. i. már nagyszámú reproductiv synthesisek ismeretével fogunk bele valamely egyes reproductiv synthesisnek a pragmaticus analysisébe. Az elemi analysist és első inductiókat rendszerint már az végezte, ki előtt *először* jutott kifejezésre valamiféle idealitas és realitas, így pl. Halbherr és Fabricius, kik a tőlük felfedezett gortyni feliratnak elemi analysisét végezték és reproductiv synthesisét adták, vagy végezték már a régebbi humanista fölfedezők;[40] azért a legtöbb philologusban is csak ez elemi analysisnak és reproductiv synthesisnek felette gyorsított lefolyása szokott végbemenni, hogy úgy mondjam, »cinematographicus« képe. A Baunack-testvérek vizsgálódásukat pl. már a gortyni feliratnak pragmaticus analysisén kezdték, s productiv synthesisek gyanánt grammaticáját, átírt szövegét, fordítását és mivelődéstörténeti magyarázatát adták.

A különféle inductiók minő úton-módon, minő határozott elvek mellett hozathatnak egymással vonatkozásba, azt részletezni nem most a feladatunk. A *bíráló* és az *értelmező módszer* oly módszerek, melyek a philologust nemcsak kutatása elején, hanem még akkor is tartoznak vezérelni, midőn már azt is vizsgálja, hogy az elért productiv synthesis hogyan illeszthető be valamely tudomány positiv alkotásainak kellőleg elrendezett részei közé. Még akkor is tehát, midőn a deductiv következtetésre szorúl s ezzel egyetemleges területű munkássága köréből

[40] V. ö. a mit *Boeckh* (Enc. u. Meth.) a 16. l. ír: » . . . ἀναγιγνώσκειν, ein Wort, welches im Griechischen mit Recht den Sinn des Lesens erhalten hat, indem *das Lesen eine hervorragend philologische Thätigkeit,* der Lesetrieb die erste Äusserung des philologischen Triebes ist.«

szűkebb területre lépett, hol mindig azt kell néznie, minő összefüggésben van a rész az egészszel, s a jelenségek összetartozandóságát és okszerű lánczolatát kell fürkésznie és kideritenie.

Hadd szemléltessük concret példán a classica-philologia módszerét! A Ligurio mellett elterülő Ἀσκληπιός-völgyben, hol 1874-ben kezdtek először ásni, a Ἑταιρεία ἀρχαιολογική egy 2 darabra törött kőre akadt, melyen (a II. évszázban élt) epidauruszi Ἴσυλλος költeményei vannak vésve. E költeményeket Καββαδίας az Ἐφημερὶς ἀρχαιολογική 1885. évf.-a 84. sz.-nak 65. s k. lapjain tette közzé. A mit Καββαδίας végzett, az, miután látta, hogy kőbe (= realitas) vésett felirat (= idealitas), a következő volt:

Kibetüzni kezdte a feliratot, tehát analyticus eljárásba kezdett. Lejegyzett egyes betücsoportokat, betüket; de egyéb betük, betücsoportok megfejtésére a meglévők alapján következtetnie kellett (= inductio). Fel kellett tételeznie például, hogy Α helyett Λ is áll (= hypotheticus tétel), hogy beigazolva lássa a jelenség többszöri előfordulása alapján. Képzelhető, hogy ekként nem *egy* inductiót végzett. Megállapította a kőnek az anyagát, alakját, töréseit is: itt is analyticusan járt el és inductiót végzett. Az egyes redményeknek egy összképbe való foglalása után az ú. n. reproductiv (= ujraalkotó) synthesis (= Ἴσυλλος fogadalmi felirata) állott elő.

Mindennél jóval nagyobb arányú munkát végzett *Wilamowitz—Moellendorff*. Ez t. i. a feliratnak pragmaticus analysisét végezte (Isyllos von Epidauros [Berlin 1886] cz. munkájában). Neki jónak tetszett az eddig talált synthesist *új ismeretek okának* tekinteni. Elemzésének eredményeképpen a *productiv synthesisek* egész sora állott elő. Nevezetesen azt találta, hogy:

Az Ἐπιδαύριος melléknév Ἴσυλλος-nak nemesi eredetére vall, hiszen epidauruszi területen nevezi magát annak. Már pedig Athénben sem szokta magát athéni ember Ἀθηναῖος-nak nevezni, hanem mindig a δῆμος, a község neve után, amelynek kötelékébe tartozott. Azonkívül az egyik kövön nő is kapja az Ἐπιδαυρία melléknevet, pedig nőnek nem szokták a szülőföldjét kiemelni.

Az első költemény trochaicus tetrameterekben van írva. Ἴσυλλος benne politikai nézeteinek ád kifejezést. Trochaeusaiban Ἐπίχαρμος verselése szabadságaival él, nem viszi keresztül t. i. a diaeresist s az utolsóelőtti lábon trochaeus helyett dactylust használ; mindezt azonban már az attikai dráma is megengedhetévé magának.

A második költemény hexameterekben van írva. Benne Ἴσυλλος szem előtt tartva a Πλούταρχος Λυκ. 6-ban ránk maradt spártai főtörvényt, törvényjavaslatot tesz. Minthogy a kövön olvasható ὥραις ἐξ ὡρᾶν a lycurgusi rhetrából van véve, Πλούταρχος-nál erre kell kijavítani a hagyományozott ὥρας ἐξ ὡρᾶν-t.

A harmadik költemény egy distichonból és három hexameterből áll. Megmondja, hogy »Μᾶλος hozta be Ἀπόλλων Μαλεάτας tiszteletét.« A költeményből következtethetjük, hogy Trikka Ἀπόλλων-cultusa Epidauroszétól függött. Megtudjuk azt is, hogy Trikkában úgy mint Epidauroszban ἄδυτον volt, hol a hívők gyógyulást kerestek.

A negyedik költemény paean. Jellemző, hogy mindamellett, hogy versmértékes, prózai sorokban van írva. A metricai tagozás tehát kétségkívül a philologia felfedezése. Azért bizánczi Ἀριστοφάνης, a kitől való ez az eljárás, s ki a metricus accentusokat fedezte fel s a tudományos lexicographia megalapítója, az ókornak legnagyobb grammaticusa. A paean trimeterekben Ἀσκληπιός-ra van írva. Ünnepi menetnél énekelték, melynek szokását Ἴσυλλος léptette életbe. A költeménynek néhány feltűnő nyelvi sajátsága van, pl. hogy a függő kérdést ἤ vezeti be; de lehet, hogy ez αἰ-tól csak graphicailag külömbözik, mert a gortyni törvényekben αἰ és ἤ vegyesen használtatnak. Nyelve a lyra nyelvére vall egyes aeolismusokkal és epicus reminiscentiákkal ugyan, de átlag dór jelleggel. Van olyan aorístusa, mint ὠνόμαξε, melyben a ξ dór, az ο ión sajátság. Λάχεσις előfordul a Μοῖρα-k mellett, mi érdekes, mert arra vall, hogy a Μοῖρα-nak Ἡσίοδος-tól adott hármas számát még ekkor nem vették tekintetbe. Hiszen látjuk, hogy még Ὅμηρος-nál is (ζ 197 és Ω 49) μοῖραι és κλῶθες vannak; az előbbi lett az uralkodó fogalom, s így a κλῶθες-ből Κλωθώ lett, a Μοῖρα-k egyike. Λάχεσις is hajdan önálló személyiség volt. Ő volt az, ki az istenek egyes osztályrészei (λάχος) fölött őrködött. Ha születünk, szintén nyerünk egy λάχος-t: a jövőre való várományunkat; ezért áll Λάχεσις Ἴσυλλος költeményében a bölcsőnél. Αἶσα is néha a Μοῖρα-k közé vétetett fel, de mivel Ἡσίοδος az Ἄτροπος nevet canonisálta, csakhamar feledségbe ment. A paean 78 emelkedő ionicusban (⏑⏑——) van írva, mely ionicus a köv. szabadságokat élvezi: —⏑—— (az utolsó lábon nem), —⏑⏑⏑— (ut. láb. nem), —⏑—⏑⏑ (u. l. n.), ⏑—⏑⏑—, ⏑——⏑⏑, ⏑⏑—⏑⏑ stb., söt tán ⏑⏑—⏑ is. S így tovább.

E nyelvészeti s metricai következtetések után még a történelemre és a vallásrégiségekre vont következtetéseket.

Irodalom. Apelt, Theorie der Induction [Lipcse, 1854.]. — Wundt, Logik. II. köt. (Methodenlehre) [Stuttgart, 1883.] 1—10. és 17—34. l. — Vollgraff, L'essence et la méthode de la philologie classique. [Lejda, 1883.]

Gyakorlati utasitásokat találhatni »A classica-philologia módszeresitése hazánkban« cz. [az Egyet. Philol. Közlöny XIX. (1895.) évf.-a 177—189. és 292—304. l.-n megjelent] értekezésem 292—299. l.-n; de lásd a könyvünk I. részéhez írt *Függeléket* is.

3. A classica-philologia helye a rokon tudományok között.

Ismeretes, hogy hazánkban felette sokan nincsenek tisztában avval, hogy pl. mi külömbség van *philologus* és *nyelvész* között. E sorok írójával esett meg, hogy egy jó hírnevű, a budapesti tudomány-egyetemen a történelem tanszékét elfoglalva tartó tanár egy philologiai munkáját »linguistica«-inak minő-

sítette. Azt is tapasztalhatni gyakran, hogy a *classica-philologia* szót *régészet*-tel értelmezik, néha azt is, hogy a *régiségtudomány* szóval. Már e körülménynél fogva is ajánlatos, hogy megvonjuk azokat a határvonalakat, melyek a philologust egyéb tudományszakok mívelőitől elválasztják. Nemcsak a kutatásnak nem könnyen magyarázható természete oka annak a zavarnak, mely a fogalom értelmezése terén uralkodik, hanem az a körülmény is, hogy magából a névből nem vonhatunk következtetést a tudományos kutatás tárgyi részére. Az ilyen tudományok tárgyi része felől t. i., mint *történettudomány, néprajz, társadalomtudomány, öslénytan, gondolkozástan* már a név hangoztatásakor alkotunk magunknak többé-kevésbbé világos fogalmakat, míg az éppen e tekintetben nehezebben körülvonalozható *algebra, folklore* vagy *geometria* megtartották a magyarban is idegen elnevezéseket, mert a szó alkotórészeinek vizsgálatából nem lehet eléggé szabatosan következtetni a fogalom tárgyi körére. Igy vagyunk a *classica-philologia* fogalmának a körével is, s ezért szükséges, hogy megállapítsuk, minő helyet foglal el a rokon tudományok között; de meg azért is, hogy a kutatás mibenlétéről így annál tisztultabb fogalmaink keletkezzenek. Magától érthető, hogy a szembeállításnál a fentebb (22. l.) hangoztatott korlátokat nem kell mindig szem előtt tartanunk, és nincs szükség *szűkebb* körre szorított tudományokat tenni összehasonlításunk tárgyává.

a) *Philologia és nyelvészet.*

Angliában és Francziaországban philologia a. m. nyelvészet. De mi nálunk, hol a classica-philologia meghonosítása német irányelvek kitüzése mellett ment végbe s philologusaink — a m. tud. Akadémiában épp úgy, mint a budapesti philologiai társaság kebelében — kifejezetten megkülömböztetik magukat a nyelvészek czéhétől, kívánatos, hogy a zavar az elnevezésben végképpen eloszoljon. S mivel a németek tényleg a philologiai művek termelésében magasan fölötte állanak a többi nemzeteknek, sőt — s ez itt kihatóbb jelentőségű — a classica-philologia mibenlétének a kiderítésében is a legmélyrehatóbb tanulmányokat tették s a legfigyelemreméltóbb eredményeket érték el, csak elfogúltságunknak adnók tanújelét, ha hivatkozva a philologia szónak az angolok és francziák közt divó használatára, továbbra is külömbséget ne tennénk philologia és nyelvészet között.

Mindenekelőtt szemügyre kell vennünk a nyelvészet és a philologia *tárgyát* (obiectumát). Ismeretes, hogy amannál a nyelv, emennél — mint kifejtettük — a nép szellemének nyilvánulatai,[41] hagyatékai szolgáltatják a kutatás tárgyát. A mennyiben a nyelv is a nép szellemének *egyik* nyilvánulata, a görög-latin nyelvészet pl. jóval kevesebbet ölel fel, mint a classica-philologia. De sokáig az a nézet uralkodott, hogy nyelvész és philologus mintegy felosztják a szerepeket egymás között a nyelvnek, mint kutatási tárgynak a vizsgálata alkalmával; hogy t. i. a nyelvész a nyelvet ú. n. természeti oldaláról vizsgálja, vagyis a nyelvet fejlődése első fokain, a philologus pedig ú. n. mívelődési oldaláról fejtegeti, azaz fejlődése magasabb fokán, midőn már a nyelvben a népnek míveltségi előbbrehaladottsága tükröződik vissza. Ennek a felfogásnak méltán mondottak ellent. »Valamely nyelv fejlődése menetének mi köze se lehet ahhoz, hogy minő időből való az a legrégibb nyelvemlék, mely reánk maradt.« »Kutassuk bár a görög nyelvnek akár Ὅμηρος előtt, akár Ὅμηρος után lefolyt történetét, mindkét esetben egy és ugyanazt a feladatot végezzük, egy és ugyanazt a módszert alkalmazzuk, csakhogy emitt a hagyomány útján kapjuk azt, mi amott combinatori tevékenységnek a müve.«[42] Nyilvánvaló tehát, hogy a nyelvész munkásságának a szükebb köre szükségszerűleg benfoglaltatik a philologus munkásságának a tágabb körében, s ennélfogva, ha azt mondjuk, hogy *görög-latin nyelvész*, jóval kevesebbet mondunk, mint ha azt, hogy *görög-latin philologus.*

Minden kutatási tárgyat valamely *vezérelv* kalauzolása mellett vizsgálunk meg. A nyelv vizsgálatánál is ilyen vezérelvnek kell lenni, mely szüntelenül szemünk elé tárja, hogy mi czélból is vizsgálunk? A nyelvtudományban a vezérelv: ***megismerni egy nyelvet fejlődése minden phasisaiban.*** Nem óhajtja-e ezt a philologus is? Kétségkívül, de akkor az a kérdés merül fel, hogy az, a ki pl. Ὅμηρος nyelvtanát állítja össze, ***nyelvész-e*** vagy ***philologus?***

Erre az a feleletünk, hogy *nyelvész,* mert czélul tűzte ki magának a homerusi nyelvet egész mivoltában megismerni.

[41] S nem maga a *népszellem,* mint *Froehde* (idézendő ért.-e) 11. l.-n hajlandó feltételezni.

[42] ***Brugmann,*** Griechische Grammatik (Az Iwan Müller-féle Handbuch d. klass. Altertumswiss. II. köt. 2. kiad. Nördlingen 1889) 8. l.

Igényt tarthat már a külön elnevezésre, mert munkája végzésében *egyetlen egy vezérelv*, a nyelvtudomány vezérelve irányította. A nyelvészek is voltaképpen oly philologusok, kik egy és mindenkorra lemondtak arról, hogy időről-időre más vezérelvnek is hódoljanak, mint a nyelvtudományénak. A mint még lejebb látni fogjuk, a philologust a nép szellemének különféle nyilvánulataihoz mért külömböző kutatásaiban esetről-esetre különféle vezérelvek vezetik, s jellemző tulajdonsága az, hogy minden jelenség érdekli, hogy a nép szellemi életének mindennemű nyilvánulatára kiterjeszti figyelmét. Ez a kalandozás megszünik, ha nagy összefoglaló és elrendező munkát kell végeznie, mely a különféle vezérelvek szabatos alkalmazását megnehezíti vagy lehetetlenné teszi. Azért ki már kis feladatok megválasztásánál szorosan köti magát egyetlen vezérelv szavainak értelméhez, könnyebben is fog szélesebbkörű feladatokat megoldhatni. De viszont eltávolodik attól a fenkölt s csak nagy fáradságok árán megközelíthető czéltól, melyet a sokkalta eszményibb classica-philologia tűzött ki magának, egy letünt világ szellemi életének ismeretére szert tenni.

Irodalom. Curtius, Philologie und Sprachwissenschaft. Lipcse, 1862. (Kleinere Schriften [Lipcse, 1886.] I.) — Brugmann, Sprachwissenschaft und Philologie (Zum Stand der heutigen Sprachwissenschaft [Straszburg, 1885.] 1. sk. l.). — Boeckh, Enc. und Meth. 1. §. 2. — Giles, A short manuel of comparative Philology for classical students, London, 1895. 1 fej. (németül is J. Hertel fordításában [Lipcse, 1896.] 3—5. l.).

b) *Philologia és történetírás.*

Fentebb (21. l.) hangoztattuk, hogy a philologia voltaképpen *historia;* kutatásaink további folyamán azután ez állításunkat oda bővítettük, hogy a *legszélesebbkörü* történelem, illetőleg történetírás. De azért fölcserélni egymással a philologia és történetirás szók fogalmait, s ezeket egyenértéküeknek minősiteni, mindvégig óvakodni fogunk. Hiszen kijelentettük (22. l.), hogy olyanfajta munkásság, minőt a philologia művelőitől megkíván, a maga egész kiterjedésében véghez nem vihető feladat. A philologia egy nép szellemi élete fejlődésének *teljes* ismeretét czélozza, a történetírás nyilván kevesebbet kíván felderíteni, a cselekvő nép (vagy

egyes ember) *történeti* fejlődését. Hogy amaz mennyivel nehezebben elérhető czél felé irányít, mint emez, szembeötlő. Nem következik tehát, hogy egy és ugyanazon az úton legyen elérhető az általános meg a különös czél is. Avagy nyugodtan bízhatnók a philologia által kitűzött különös feladatok megoldását bármikor történettudósok vállaira? Meg sem kell e kérdésre felelnünk, mihelyt tájékozódtunk a történetírás tárgyáról és kutatási módja fő vezérlő elvéről.

A történetírás tárgya a szó legtágabb értelmében minden bizonynyal *az ember*, de nem faji kiválása tekintetéből, a mint az embertan vizsgálja, — hanem *a hogyan társaságban fejlődik*, mint cselekvő, szenvedő és mindig gondolkozó lény. Ehhez képest minden cselekedetet, minden szenvedelmet, minden gondolatnyilvánítást vizsgálata tárgyává teheti a történettudós, — nem teendi-e a philologus is? Teendi, kétség sem fér hozzá: hiszen egy nép szellemi életének minden nyilvánulatát kell tekintenie. Ezért nevezzük a philologiát a legszélesebbkörű történetírásnak, mert tárgyára nézve a történetírással, úgy szólván megegyezik.[43] De a történetíró az a tudós, az a philologus, ki egy bizonyos nézőpontból vizsgálja az embert, a népet, csak abból a nézőpontból t. i., hogy hogyan fejlődik mint egyes *társas* lény, illetőleg mint *társadalom*. A történész mindig *geneticus* nézőponttal dolgozik, s minden munkájában közvetetlenűl a történettudomány

[43] *Bernheim* ugyan (a fejezet végén idézendő munkájában) a 83. l.-on azt állítja, hogy: »Philologie und Geschichte sind . . . in *Stoff* und Methode verschiedene Arbeitsgebiete«, de ez az állítása nem eléggé megokolt, hogy a *Boeckh—Urlichs*-féle álláspont követésében eltántorodjunk. Támaszkodva t. i. a philologia feladatának *Körting*-féle meghatározására, mely philologiának csak a nép nyelvével és irodalmával való foglalkozást nevezi, ezeket mondja: »Für die Geschichtswissenschaft ist die Ergründung der Sprache nie Selbstzweck, sondern nur hilfswissenschaftliche Voraussetzung. Andererseits giebt Boeckh (S. 11.) auch zu, dass die Geschichte sich ihrem stofflichen Umfange nach *hauptsächlich* auf das Politische beschränkt. Wir finden diesen Unterschied, den Boeckh allerdings nur scheinbar nennt, real genug(!), um eine Trennung der beiderseitigen Arbeitsgebiete zu begründen, und können die zuletzt angeführte Umschreibung des Gebietes unserer Wissenschaft acceptieren, nur dass wir statt »das Politische« sagen »das Sociale.« (80. l.) De itt jól megjegyzendő, hogy az »Ergründung der Sprache« = a nyelv vizsgálata, a nyelvészetnél önczél s nem a philologiánál. — A sociologiának is például csekély megszorítással ugyanaz a tárgya, mi a történelemnek (l. *Bernheim* 86. l.), de nézőpontja már más.

tárgyát, mint végczélt fogja szem előtt tartani; a philologus ellenben megelégszik sok esetben azzal is, ha a geneticus nézőpontot más valaki viszi bele az általa összehordott anyaghalmazatba, ha más rendszerez, következtet, az eseményeket combinálja. A philologus tehát el lehet a *combináló elvnek* nélküle, a történész ezt a vezérlő elvet szem elől sohasem tévesztheti. Kétségkívül a történész is érdeklődik régiségek, nyelvtudomány, mythologia stb. iránt, de mindenkor csak annyiban, a mennyiben az illető népnek (vagy egyik fiának) míveltségi állapotát érti meg vele, mert a nép (vagy az egyes történelmi alak) cselekedeteinek, szenvedelmeinek és gondolatainak az nélkülözhetetlen magyarázata. A philologus azonban kutathat, vizsgálhat, kideríthet ott is, hol végzett munkája természetéhez képest nincsen módjában egyes tényeknek más tényekkel való szoros összefüggésére mindig rámutatnia.

Könnyű már most a kellő következtetéseket levonni, nevezetesen, hogy nem *alapos* történetíró az, ki az illető népnek, a melylyel foglalkozik, a szellemi életét philologiai módszerrel is, ha kell, nem tudja vizsgálni.[44] Hogyan foglalkozhatunk behatóan a magyar vezérek korával, ha ugor-altáji nyelvtudományi ismereteknek birtokában nem vagyunk, — Itália középkori történetével, ha humanisticus irodalma mezején, művészeti alkotásai tárházában otthonosan nem érezzük magunkat?! Azonban a philologusnak is különösen ennek a tudományágnak, a történettudománynak a terén nyílik alkalma széles látókörre, biztosabb ítélkezésre és stilisticai ügyességre szert tenni. A történelem külömben az a tudományág, mely legjobban elégítheti ki a philologus szenvedélyét: bepillantani egy letünt korszaknak szellemi világába. De erre a czélra külön képeznie kell magát,[45] hogy megtanúlja

[44] V. ö. *Bernheimnak* (a fej. végén idézett munkájában) a 258. l.-on mondott szavaival: »Je mehr der Historiker philologisch gebildet ist, um so tiefer und sicherer eröffnet sich ihm das Verständnis der Quellen. Während das auf dem Gebiet der alten Geschichte als selbstverständliches Axiom gilt, *ist es auf dem der späteren Geschichte durchaus noch nicht genug anerkannt, obwohl der Mangel an philologischer Kenntnis sich da kaum weniger rächt.*«

[45] V. ö. *Bernheim* (idézett m.) 83. l.: »Der Philologie Studierende muss ausser den philologischen auch historische Seminare besuchen, um die speciell historische Denk- und Arbeitsart sich anzueignen, wie anderer-

a történettudomány fő vezérlő elvét kellő sikerrel alkalmazni. Mert ez a vezérlő elv az, mely a philologust tömérdek tennivalójában eléggé egyenes úton oly czélhoz viszi, honnan az általános végczélt már könnyebben elérhetőnek véli látni, — ellenben a többi vezérlő elvnek egyenkint, de még *lehető* együttes alkalmazása is csak a resignatio bizonyos nemével viszi a kitüzött czél irányában.

Irodalom. Usener, Philologie und Geschichtswissenschaft. (Bonn, 1882.) — Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hülfsmittel zum Studium der Geschichte. 3-te und 4-te Aufl. (Lipcse, 1903) 78—84. és 258—262. l.

c) *Philologia, régészet, régiségtudomány.*

Amellett, hogy *philologus* helyett *nyelvészt* is mondanak nálunk, még leginkább azt tapasztaljuk, hogy a *philologus, régész* és *régiségtudós* fogalmakat használják kellő megkülömböztetés nélkül. Tartozunk tehát kimutatni e fogalmak szabatos jelentését és körülvonalozni az e fejezetrész czíméül írt tudományoknak egymáshoz való viszonyát.

És pedig helyénvaló lesz először a *régészet, archaeologia* nevezetü tudománynak ismertetni tárgyát és kutatási módja fő vezérlő elvét.

Az archaeologia, mint tudomány, nem régi keletü: a görög és római philologusok, a humanisták a szónak napjainkban ösmeretes jelentésében nem mívelték. Csak *Winckelmann János* (l. IV. r. 5. *α.*) fölléptétől kezdve jut az archaeologiai, addig inkább csak műkedvelésnek jellemezhető kutatás irányokhoz és módszerhez. Ő t. i. a fölfedezett régiségekről való fölfogásba a criticai és hermeneuticai módszer elveinek alkalmazása mellett belevitte a *művészeti nézőpontot* is (Kunstanschauung), melylyel korábbi nemzedékek teljességgel híjában voltak.[46] Ez a művészeti nézőpont pedig az, mely az archaeologust minden kutatásában irányítja, abban a kutatásban: *megösmerni, hogy az illető nép szelleme minő, érzé-*

seits jeder Historiker sich in philologischen Seminaren die nötigen Vorkenntnisse fachmässig erwerben soll.«

[46] V. ö. *O. Benndorf,* Über die jüngsten geschichtlichen Wirkungen der Antike. (Akad. beszéd. Bécs, 1885.) 8. l.

keinkre ható alkotásokat teremtett. Nincsen szüksége, hogy ez alkotások tartalmi körének megszorítsa vagy bővítse terjedelmét, hogy talán aggodalmasan mérlegelje értékök nagyságát, hogy anyag dolgában különítsen vagy selejtézzen, nem, — az archaeologiának tárgyai kivétel nélkül mindama készítmények illetve alkotások, melyek első sorban érzékeink útján, mint alanyok közvetlenűl hatnak. De puszta hatás még nem tudományos folyamat. Ez ott veszi kezdetét, hol a kutatás müve megindúl, s eredményes ott, hol biztos vezérelv követése és nem czéltalan kapkodás jellemzik. Egy nép szellemének érzékeinkre ható alkotásai vizsgálatánál tehát mindig előttünk fog lebegni az a nézőpont, mennyiben jut az érzékelt alkotásokban kifejezésre a *művészet*, a szellemnek az a nyilvánulása, mely nemzedékek együttmunkálkodásának köszöni az évszázak folyamán elért fejlettségét.

Találóan nevezték el azért sokan az archaeologiát *monumentalis philologiának,* ellentétben az *irodalmi* vagy *könyv*-philologiával, mely irott művek nyelvét és tartalmát vizsgálva iparkodik egy nép szellemi világát megérteni. Oly szembeszökő ez az ellentét és oly hatalmas arányoknak indúlt ujabban a kutatás mindkét irányban, hogy érthető, hogy a legutóbbi két évtizedben Németországban, kivált modern philologusok részéről, kiknek még felette meg van nehezítve philologiájuknak ú. n. monumentalis oldalát is kutatásokkal előbbrevihetni, megtörtént a kisérlet arra nézve, hogy a philologia köreit összébb vonják és nagyon elágazódni látszó kedvében *az irott szó vizsgálatára szorítsák.* Itt tehát, hol fölmerülhetne az a kérdés, vajjon egy vázának, melyen a mythologia köréből vett rajzon kívül egyebet nem találunk, a tudományos ismertetése csakis *κατ' ἐξοχὴν* archaeologustól végezhető-e, — itt — mondom — helyénvaló lesz a philologiának imént adott meghatározását (melynek szellemében dolgoztak leginkább az alekszandriai philologusok) közelebbről szemügyre venni.

Visszavezethető az egyes munkaterek különválasztása *Usener Hermann*-ra, ki fennebb idézett munkájában (22. l.) következőképpen érvel: »Minden történeti kutatásnak (melyhez szerinte az alapvető módszert a philologia adja, s melyben minden erejével részt vesz) *α*-ja és *ω*-ja az irott szó; vagy még szorosabb korlátozással mondhatjuk, az irodalom. Az ókori feliratok, ujabb korok levéltári kincsei közvetetlenségük és okmányszerüségüknél fogva

megbecsülhetetlen anyagot szolgáltatnak ugyan a történettudósnak, de felirati tények gyakran holt betü maradnak, a míg az irodalmi hagyomány számukra helyet nem tud keríteni, összefüggésöket nem közvetíteni, a puszta névnek húst és vért nem juttatni ..... És mivel az írott szó minden történettudománynak alapja, következik, hogy az *a müvészet, mely az írott szót megállapítja és grammaticai tudása segítségével magyarázza* (tehát a philologia), minden történeti kutatásnak alapfeltétele«.

Az Usenerénél még szabatosabb meghatározását az ú. n. irodalmi philologiának adja *Körting* (kihez *Gröber* is csatlakozik[47]) Encyclopaedie und Methodologie der romanischen Philologie cz. igen áttekinthetően írt kézikönyve I. kötete 82. lapján mondván: »A philologia az a tudomány, melynek feladata és czélja egy népnek (vagy népcsoportnak) sajátságos szellemi életét megösmerni, a mennyiben az nyelvében és irodalmában kifejezést nyert«. S végre a történeti módszer hivatott tolmácsa *Bernheim* is magáévá teszi[48] Usenernek a philologia mibenlétéről adott meghatározását, jóllehet kevéssel előbb túlzásnak minősíti azt az állítását, hogy minden történeti kutatásnak az írott szó teszi az alapját.

Az itt ismertetett s inkább a modern philologusok táborától elfoglalt állásponttal ellentétes az az álláspontunk, melynek érdekében már volt alkalmunk egyszer következőképpen érvelni:

»A philologia az emberi szellemet minden megnyilatkozásában óhajtja megismerni. De az emberi szellem gondolatokban nyilatkozik meg, melyek új gondolatoknak teszik tápanyagát, ha szellemi átömlesztésen mennek keresztül a közlés canule-ei segítségével. A közlés módja? — közvetetlen vagy közvetett, a szerint a mint időben közelebb vagy távolabb fekvő czélok elérésére törekszünk. Első esetben a közlés szóbeli alakot ölt, *másik esetben a tartalmat látható és pedig vagy közérthető* [ez az írott szó, írásmü], *vagy symbolicus formában* [pld. hieroglyphok, allegoricus szobormü, festmény, templom] *rögzíti meg;* a symbolicus forma nyilván előbb ujabb gondolkozási folyamatot szül.« (Budapesti Szemle, XCII. köt. 141. l.) Kit okoskodásunknak ilyetén menete kielégít, be fogja látni, hogy az emberi szellem megnyilvánulá-

[47] Grundriss der roman. Philologie (Straszburg, 1886) I. köt. 142. s k. lapjain.

[48] Id. müve 174. lapján.

sainak vizsgálatát csak a közérthető formában közlöttekre szorítani merő lehetetlenség, nem csak azért, mert a közlés egy és ugyanazon tartalomra nézve mindkét formában történhetik meg (és pedig rendszerint úgy, hogy az egyik a másikat kiegészíti) s így széjjelválasztani nem lehet, hanem főleg azon oknál fogva, mert a közlés formája megől egyik esetben épp úgy, mint a másik esetben a szellem ismeretéig akarunk előrehatolni, ezt meg csak úgy nem fogjuk tisztán az írott művek, mint nem csupán csak a régi ipari és művészeti alkotások tudományos szemlélete alapján megcselekedhetni.[49]

Ezzel azonban nem azt akarjuk állítani, hogy *gyakorlati téren* a monumentalis philologia a maga külön útjain nem haladhat. Gyakorlati téren okvetetlenül mentől több disciplinát kell kitagosítani, s az egyes munkás vállaira nem nagyobb terheket rakni, mint a milyeneket elbír. Világosan kell megértetni, hogy a *tudomány* a classica-philologiában a kutatás minő fokain veszi vala kezdetét, azaz az összegyűjtött anyag minő részei alapján szerzünk áttekintést, mi dolgozható fel az egyes ember által, s minő úton-módon érhetjük el a kitűzött czélt. »Mert manapság, midőn a feliratok, művészeti és technikai termékek kincsei úgyszólván beláthatatlanul megnövekednek, s hála a tervszerűbb vállalkozásoknak még évről-évre sokasodnak, epigraphica és archaeologia is — mindegyik a maga külön körében — az egyes emberek erejét oly mértékben veszik igénybe, hogy akarva nem akarva is munkafelosztás jött létre.« (*Usener* 29. l.) Manapság

[49] V. ö. *Stark* (később id.-ő munkája) eme szavaival (6. l.): »Wo die Quellen dazu fliessen, ob literarische, ob monumentale, da werden sie aufgesucht, ja die engste Verbindung beider, das gegenseitige sich Ergänzen derselben wird zu einer umfassenden Behandlung der Aufgabe vorausgesetzt.« — *H. Paul:* Grundriss der german. Philologie. I. köt. [Straszburg, 1891.] 4. l.: »Philologie ist dem Wortsinne nach die Forschung, welche sich mit den Sprachdenkmälern abgibt. Ihr stellt sich die Forschung über die Denkmäler der Kunst und des Handwerks gegenüber. Diese beiden Arten von Quellenmaterial dürfen allerdings nicht isoliert behandelt werden(!). Auf wie unsicherer Grundlage die Archäologie ruht, wenn sie nicht durch schriftliche Zeugnisse unterstützt wird, das zeigen die weit auseinander gehenden Hypothesen, die sich auf dem Gebiete der sogenannten prähistorischen Archäologie bekämpfen.« U. o. »Umgekehrt ist die Archäologie zum vollen Verständnis der schriftlichen Denkmäler unentbehrlich. Viele Wörter sind für uns tote Zeichen, so lange nicht die Anschauung des Gegenstandes, den sie bezeichnen, hinzutritt.«

tehát már a classica-philologia által kitüzött feladatokat sem fogja egy ember megoldhatni, s már ezen oknál fogva sem tarthat a classica-philologia önálló tudomány rangjára számot.

Sokkalta nehezebb azonban éppen nekünk magyaroknak szigorú külömbséget látni *régész* és *régiségtudós* között. A külömbség ugyan talán inkább archaeologiai vezérfonalban volna megvitatás tárgyává teendő, de mi azért itt rajta még sem surranhatunk át egyszerüen, mert közönségünk körében nem éppen ritka az az eset, hogy valakit *régiségtudós*-nak neveznek, holott inkább illetné a *philologus* nevezet.

A fogalomzavarban nagy része van annak a körülménynek, hogy mi philologusok s szorosan véve archaeologusok magunk is a *régiségek* szó fogalmával első sorban *a régi korból fenmaradt emlékszerü tárgyakat* kötjük össze. De nem csak a tárgyakat, hanem azokat az *állami s hadi intézményeket és a magánélet külső föltételeit* is, melyeket az ú. n. »*régiségtudomány*« szokott kutatásai körébe foglalni. Nálunk archaeologus és régiségtudós ilyformán egyaránt *régiségekről* beszélnek, míg pl. a németben az egyik Kunstdenkmälereket, a másik Altertümereket értet. Más tehát a régészetnek a tárgya s más a »régiségtudományé«, de azért mindkettőnek a köre — mint azt most már nem is kell bővebben fejtegetni — benne van a classica-philologia tágabb körében. A »régiségtudóst« is csak egyetlen fővezérelv irányítja, melyet tudtunkkal még nem körvonaloztak eléggé,[60] az a fővezérelv t. i.: *ismertetni mindazokat az életföltételeket, melyeket a társúlni szerető ember a maga számára, de gyakorlati czélokból teremt.* Egy nép szelleme, eszméinek a gyakorlati, mindennapi életben való megnyilvánulásait keresi és ösmerteti a »régiségtudós«. Ime egy más nézőpont ismét, mely jelentősen sorakozik a társas ember történeti fejlődését vizsgáló geneticus és realis alkotásai fejlettségét kereső művészeti szempontok mellé.

Irodalom. Stark, Systematik und Geschichte der Archaeologie der Kunst (A Handbuch der Archaeologie der Kunst I. köt.) [Lipcse, 1880.] 4—12. l. — Conze, Über die Bedeutung der class. Archaeologie.

[60] V. ö. *Boeckh* (Encycl. u. Method.) 361. l. »Um aber den Alterthümern einen wissenschaftlichen Charakter zu verleihen, hat man sie von anderer Seite als eine Darstellung der praktischen Ideen des Alterthums erklärt.«

[Bécs, 1869.]. — L. Urlichs, Philologie und Archaeologie (A Beiträge zur Kunstgeschichte [Lipcse, 1885.] 1 sk. l.). — E. Platner. Über wissenschaftliche Begründung und Behandlung der Antiquitäten. [Marburg, 1812.]

d) *Philologia és ethnologia.*

Hogy a philologia valamely nép szelleme megnyilvánulásainak a teljes ismerete, — e fogalmi meghatározás természetszerűen elvisz annak a kérdésnek a megvitatásához is, hogy ugyan miben külömbözik az *ethnologiától*, melyet a görög nyelvben némiképpen járatos a magyar *népismeret* szóval egyjelentésűnek lesz hajlandó venni. De már a philologia szó jelentésének a kiderítése meggyőzött bennünket arról, hogy nem minden tudománynak lehet nevének értelmezése alapján meghatározni a fogalmát, sőt ugyancsak óv attól, hogy hanyag fordítással valahogyan a két szóban forgó fogalomnak egyszerű azonosításához jussunk.

Itt azonban nincsen helyén a fogalom-megállapítást tudományos körülményességgel végrehajtani, hanem meg kell elégedni az ethnologia tárgyának és fő vezérlőelvének azzal a csekély terjedelemben való körülvonalozásával, mely éppen szükséges, hogy az alapfogalmak jelentésének feszegetése helyett csak a főkérdésben tájékozódjunk.

Az ethnologia *tárgya* Wundt meghatározása értelmében *a társas embernek physicai és szellemi tulajdonságai* s vezérli az *elv: ismertetni egyrészről az egyes népek származási és rokonsági viszonyait, másrészről a változást, melyen természeti behatások és mívelődési feltételek alatt ethnicus jellege általment.*[51] Szembeötlő tehát, hogy mennyire külömbözik a philologiától. Amaz részben természettudományi, emez tisztán történelmi alapon áll. Amannál a kuta-

[51] Igen szabatosan, de terjedelmes körülírással állapítja meg ugyanazt *Katona Lajos* (idézendő értekezése 79. lapján): »Az ethnologia feladata a közös származás és nyelv kötelékével összefűzött emberi társadalmak, mint szerves egészet alkotó csoport-egyének anyagi és szellemi életének leíró és oknyomozó-történeti tanulmányozása azon célból, hogy e tanulmány és más hasonló-rendű társadalmi alakulatok életével való összehasonlítás alapján, a felderített életjelenségek folyamatának ok- és okozati összefüggését s a belátásból folyó előrelátás főkellékét, a vizsgálat alá eső tünemények törvényszerű kapcsolatát felismerhessük.«

tás inkább az egyetemes jelenségekre, emennél inkább az egyesre irányul. Ehhez képest azután az ethnologia syntheticus eljárással dolgozik, a philologia — mint kifejtettük — első sorban elemző úton jut eredményekhez. Mindazonáltal vannak közösen mívelt tudományágaik, minő az ethnographiai, a »mívelődéstörténeti« (régiségtudományi), a geographiai rész. Következőleg az ethnologusnak philologiailag is képzett egyénnek kell lennie, de viszont a philologusnak sem szabad arról megfeledkeznie, hogy a mívelődéstörténelem és a mythologia terén gyümölcsözően fogja értekesíthetni az ethnologiai kutatás által elért főbb eredményeket. Nem tudományága az ethnologia a philologiának, mint azt az előbbi szembeállítások után tán hajlandók volnánk föltételezni, hanem nagy kiterjedtségű társadalomtudomány, mely a jelen állapotok s szóbeli (tehát szintén jelen czélokat szolgáló) hagyományok szemléletéből meríti tapasztalatait, míg a philologia maradványok és írott emlékek vizsgálatából csak múlt nyilvánulatoknak valamikor való lételére következtet.

Irodalom. Katona, Ethnographia, Ethnologia, Folklore. (Ethnographia I. [1890.] évf. 69—87. l.). — Herb. Spencer, The classification of the sciences. 3. kiad. [London, 1871.]. — Wundt, Logik II. köt. 566—574. l.

e) *Philologia és philosophia.*

Ösmeretes, hogy *Wolf Frigyes Ágost* 1777-ben a göttingai egyetemen *studiosus philologiae*-nak iratkozott be s ezzel jelezni kívánta, hogy tudománya önálló helyet foglal el a bölcsészeti karon ismertetni szokott tudományok egyetemében. Ha azóta ismét mind jobban tudatára jönnek annak, hogy a philologia nem tudomány, csak tudományos kutatás, úgy nagy része van ebben a philosophiának, mely az utolsó évszáz folyamán mind határozottabban a tudományok tudományává nőtte ki magát. Röviden tehát szó tárgyává kell tenni a philologiának a philosophiához való viszonyát, de gyakorlati szükség is javasolja, hogy a mindennapi életben történetesen fölmerülő fogalomzavarnak elejét vegyük.

A philologiának szüksége van a philosophiára és viszont. »Amaz történelmi alapon épít, nem a fogalomból kiindúlva; de végső czélja mindazonáltal, hogy a fogalom a történelmiek folya-

mán kialakúljon; egy nép szellemi nyilvánulatainak összeségét nem nyilatkoztathatja meg újra, anélkül, hogy az építésben philosophiai tevékenységet ne fejtsen ki; beleolvad tehát a philosophiába, sőt ú. l., hogy ami a történelmieket illeti, a fogalom ismeretéig egyáltalában el nem jutunk, ha czélunkat kezdettől fogva ebben az irányban nem vettük volt.« (*Boeckh* 17. l.) Mihelyt tehát a philologiai kutatás tárgyait *bölcsészeti nézőpontból* szemléljük, azaz *egymással való összefüggésöket vizsgáljuk és tudományos úton nyert egyes jelenségeket egyetemeseknek alárendelni iparkodunk*, a bölcsészettudomány számára is hasznos munkát végzünk. Az egyetemes t. i. az, melyet a bölcsészettudomány a tárgyak vizsgálatánál szeme előtt szokott tartani, — szabad-e előle a philologusnak elzárkóznia? Hiszen ha munkája lényegében történetírás, akkor a történetírásnak bölcseleti problémáit is fel fogja keresni *Boeckh* fennidézett szavai értelmében s kutatni egyrészről a tapasztalható fejlődés végső okait a nép szellemi nyilvánulatainak lánczszemekbe fűzött sorozatában, másrészről vitatni e fejlődés eredményeit és jelentőségüket. Ezzel természetesen igen nehéz feladatok megoldására vállalkozott s csak nagy tudású elme fog némi sikerrel a kutatás ezen irányában haladhatni; — az, ki a fennebbiekben a philologia mezőinek kiterjedtségéről, vezérelvei sokaságáról tájékozódást szerzett, elismerni fogja ez állításunknak igaz voltát. Éppen azért törekedni kell az apróbb részletkérdések tömkelegében is összegezésre és okviszonyba hozatalra, ezt pedig csak a felette fontos philosophiai képzettséggel érhetjük el.

Irodalom. Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften [Lipcse, 1883.] I. köt. — Wundt, Logik. II. köt. 619. sk. l. — Boeckh. Encyclopädie und Methodologie 3. §.

f) *Philologia és irodalomtudomány.*

Ha mi a philologiának *Körting*-féle meghatározását (l. 40. l.) magunkévá tettük volna, akkor éles összeütközésbe kerültünk volna egy elmélettel, melynek felette érdekes tételei bizonyos tekintetben ujabb világot derítettek a classica-philologia mivoltáról képződő fogalmak tartalmi körére. Ez az elmélet a *Froehde Oszkár* elmélete, kinek meggyőződése szerint a classica-philologia tárgyára és kutatási elveire nézve nem egységes tudomány,

hanem puszta név, *gyüjtőfogalom* az észtudományoknak azon részei számára, melyeknek anyagát a classicus ókor szolgáltatja, s melyeket egyébképpen nyelv-, irodalom-, művészet-, vallás-, állam-, jog- és társadalomtudományoknak szoktunk nevezni. E tagadhatatlanul tetszetős meghatározásnak csak egy sarkalatos hibája van, az t. i., hogy a classica-philologiától elvitatja annak tárgyát. Másrészt azonban szerzője a legmeggyőzőbben kimutatja, hogy a philologusnak egységes vezérelv híjában a legkülömbözőbb vezérelvek kalauzolására kell bíznia magát. Ha már most a philologiának sem tárgya, sem vezérelve nincsen, úgy a philologia tényleg csak módszer.[52] De ha módszer, akkor — mint azt *Paul* igen helyesen megjegyzi[53] — csak egyféle philologia lenne, s mi nem beszélhetnénk classicus, germán, román stb. philologiákról. Kicsoda is ne tünődnék azon, hogy tárgy és vezérelv nélkül szükölködő módszer hogyan foglalkoztathatta évszázadokiglan fényes elmék tekintélyes sokaságát, s gyűjthetett össze nagy sereget közös — a lelkesedés és kitartás fennen lobogó tüzénél melegedő — táborba?! A classica-philologia tehát mindig a lelkek tudatában vonzó fénynyel ragyogó *eszme* volt; következőleg van *tárgya* is, nem a classicus ókor — mint a mit feleletül *Froehde* (10. l.) e kérdésre a tudós világnak szájába ád, — de nem is a népszellem, — mint azt ő maga az egyes (tehát már nem a classica-) philologia (mint két nép philologiájá-)ra vonatkozólag kelletlenűl ráhagyja, hanem két ókori nép (tehát egy népcsoport) szellemi életének a megnyilvánulásai. De hogy egy kiváló philologus szavaival[54] éljek, »a tudományos eljárásmódnak a lényege nem a tárgy egységén, hanem a vezérelv egységén alapszik, melyből kiindúl, melynek minden vizsgálatánál tudatában kell lennie, s melynek számára biztos zsinórmértéket nyújt, hogy a lényegest a lényegtelentől megkülömböztesse«. Mivel pedig ily vezérelvet a classica-philologia számára találni nem tudtunk, következett, hogy azt csak tudományos kutatásnak minősítettük, melynek azonban elvitat-

[52] Magam is igy vélekedtem korábban, l. *A class.-philol. módszeresítése hazánkban*, 181. l.

[53] *L. Paul:* Grundriss der germ. Philologie I. köt. (Straszburg 1891) 2. l.

[54] *O. Jahn:* Über Wesen und wichtigste Aufgaben der archaeologischen Studien. (Berichte d. kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Histor.-philosophische Klasse, 1849. II.) 209. l.

hatatlan a létjogosultsága, határozott és czélravezető a módszere; nélkülözhetetlen gyakorlat az ú. n. észtudományok tengerfenekén való sikeres búvárkodásban.

Ilyen észtudomány pedig az irodalomtudomány is, melynek *tárgya Froehde* szerint az irodalom; ennek tudományos vizsgálatát két fővezérelv kalauzolása mellett végezhetjük; az egyik az, melynek útmutatása mellett az irodalmat alaki nézőpontból vizsgáljuk, a másik útmutatása mellett viszont az irodalom tartalmában nyilvánuló fejlődést. Ehhez képest az irodalomtudomány két ágra oszlik, ú. m. az *irodalomról szóló tanok* összesége és az *irodalomtörténet* ágára. Amaz magában foglalja a stilistica, metrica, poëtica, rhetorica és dramatica disciplináit, emez az irodalomnak korszakos és helyi fejlődését kezdeteiben, virágjában és hanyatlása fokán megvilágosítja és keletkezése föltételeiből kimagyarázza.

Nem áll-e ekként az irodalomtudománynyal is úgy a dolog, mint a philologiával? Amott *egy* tárgy és *két* vezérelv, emitt *egy* tárgy s nagy mennyisége a vezérelveknek. Tehát az irodalomtudomány sem tudomány? Ebben ne kételkedjünk, hanem pillantsunk inkább csak a másik kérdésnek kellőképpen a mélyére! A classica-philologia azért nem tudomány, mert hívei széleskörű feladataik tudatában tárgyát közvetlenűl szolgálni nem képesek, hanem csakis közvetve azzal, ha a nyelv-, történet-, régészet-, művelődés-, vallás-, bölcsészet- és irodalomtudomány tárgyát szolgálják az egyes megfelelő vezérelvek útmutatása és szabályozása mellett. Van tárgya, ennek a vizsgálata azonban a gyakorlatban kellőképpen ki nem domborodik. Mert a classica-philologia egy egész tudomány-complexumnak az ókorra vonatkozó anyagát munkálja fel, s ez föltételünkül szabja, hogy előbb a közelebb fekvő tárgyat vegyük szemügyre s az ennek megfelelő vezérelvet alkalmazzuk.

Irodalom: Froehde, Litteratur-, Kunst- und Sprachwissenschaft [Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik CXLIX. (1894.) köt. 1—13. l.]. Kivonatát adja Cserép József az Erdélyi Múzeum 1894. évf.-a 571—575. lapjain. — E. Elster, Die Aufgaben der Litteraturgeschichte [Halle, 1894.].

FÜGGELÉK.

A classica-philologia mint egyetemi tanúlmányoknak a tárgya.

Nem elég, hogy az, ki classicus philologusnak készül, a classica-philologiáról, mint tudományos kutatásról, elméleti felvilágításokat, illetőleg utasításokat kapjon, hanem szükséges, hogy e kézikönyvből gyakorlati irányelvekkel is ismerkedjék meg s ne váltig a maga kárán s mások nehéz fáradsága árán okúljon, tanúljon. Tanácsos ez kivált minálunk, hol a vidéknyujtotta szük szellemi szemhatár messzebb kalandozásra és ernyedetlen előbbretörekvésre az ifjú lelket éppenséggel nem ösztökéli. Ezt külömben is az ország lázas életű fővárosába való feljövetelekor — sejtelmes álmainak valahára valósultával — a különös behatások előre nem várt sokasága megrészegíti s bilincseli s a főváros hullámos életének a hátán, hol jól eső kéjjel, hol küzködő erőmegfeszitéssel ringatózik-vetődik. Eltelik sokszor két-három esztendő, míg tudatára ébred annak, hogy drága időt céltalanúl fecsérelt el, s mindennémű vezetés híján nem tett vala tanúlmányaiban kellő előremenetelt.

Az egyetemi, nem a gymnasiumi tanúlmányok sikeres elvégzése teszik az ifjút minálunk ú. n. *lateiner* emberré. S mindazok közűl, kik az alma mater védőszárnyai alá huzódoznak, kit illetne meg jogosabban ez elnevezés, mint a classicus-philologust, kinek a latin nyelvet és a latin nyelv közvetítésével a latin irodalmat is ex asse kell megösmernie?! Kezdetben persze csak sejtése van, hogy egy pályára lép, melynek légköre tisztúltabb, vágyai-ábrándjai eszményibbek, s osztályrészül nyer valamit, mi kiemeli a terjedő kis város egyöntetű köznapiasságából, a zajos életű nagy város lelketlen kufárkodása forgatagából. Az önnöntudatára nem jutott *idealismus vitte és viszi a legtöbb ifjút a classica-philologiai pályára;* s akit ez az idealismus egyszer tűzbe hozott, az mindvégig a philologiának nemesebb lelkű és eltökélt szándékú híve lesz.[55] Hiszen a tudásvágy

[55] Azt nem fogja félrevezetni és elkedvetleníteni az a hamis jelszó, hogy »a tudományt előre vivő gymnasiumi tanár nem tölti be kellőképpen hivatását«, mely jelszóhoz hasonlót kürtöl világgá a Tanáregyes. Közlöny 1903. évf.-ában a gyakorló-iskola egy tanára, annak a gyakorló-iskolának,

nem külső körülmények által belénk erőszakolható lelki jelenség: mélyen gyökerezik az ember lelkében, s hol a múltak eseményeinek eredménynyel kecsegtető földerítésére vonatkozólag meg-megnyilatkozott, olthatatlan, — de Vesta szent tüzeként ki sem szabad aludnia soha.

Persze azzal az óriási fáradsággal, melynek árán a classica-philologia disciplináiban járatosságra szert teszünk, nem áll arányban a jövedelem, melyet a tanári pálya — gymnasiumon, egyetemen — híveinek nyújt. Ez a panasz nemcsak minálunk általános, fel-felhangzik idegen országok philologiai táboraiban is.[56] A classica-philologiai kutatás t. i. idealisticus jellegű és eredményeit »apró pénzre felváltani« sehol nem lehet, legkevésbbé pedig minálunk, hol a társadalom irányadó rétegei előtt czéljai, irányai ú. sz. hét pecséttel lezárt könyvnek a mysteriumai. Mellékkeresetre, hacsak nem valamely reáliskolánál, a classicus philologusnak kevés a kilátása. A mathematicus, a német nyelv tanára, a természettudós alkalmazhatók bármely fokú és rendű más intézetnél, a franczia és magyar nyelv s irodalom tanárának könnyen akadnak jól díjazott magánórái vagy hírlapoknál

melynek tanárait nagyobb fizetés illeti meg a Széll-féle fizetésrendezési törvényjavaslat értelmében, »mert közöttük 4 academiai tag és 3 egyet. magántanár van!« Mindig védekezhetni fog *Paulsen Frigyes*-nek, az 1900-i berlini iskolai conferentia javaslatait reproducáló neves német paedagogusnak, eme szavaival (Die höheren Schulen und das Universitätstudium im 20. Jahrhundert, Braunschweig, 1901, 33. l.): »Es brauchen nicht alle Lehrer produktive Gelehrte zu sein, sie können es nicht, und es wäre auch nicht im Interesse der Schule; aber dass einige unter ihnen sind, deren Name auch in der Gelehrtenwelt einen Klang hat, das ist in hohem Masze wünschenswert, das hat der deutschen Gelehrtenschule ihren Charakter und *dem deutschen Lehrerstande sein Ansehen in der Welt gegeben.*«

[56] V. ö. *Ritschl Fr.* »Zur Methode des philologischen Studiums« cz. aphorismái (Opuscula Philologica [Lipcse] V. köt.-e [1879.] 19—32. l.) 25. l.-ját: »Unverwüstliche Magnetkraft der classischen Alterthumsstudien. Man sehe um sich: die edelsten Jünglingskräfte fort und fort werden angezogen, trotz der hundert und hundert Lockungen anderer, ebenfalls berechtigter Richtungen, trotz allen Geschreies von sich überlebt haben, *trotz der jammervollen Aussicht auf äussern Lohn und Behagen des Lebens.*« *Körting*, Enc. u. Method. d. rom. Phil. I. 193. l.: »Aber mögen auch fernerhin die Anstellungsverhältnisse der philologischen Lehrer so günstig bleiben wie sie bis jetzt gewesen sind, äusserlich glänzend und aussichtsreich ist die Lehrerlaufbahn doch keineswegs.«

keresetök, a classicus-philologus már egész tanúltságánál és humanisticus képzettségénél fogva ellenszenvvel fog viselkedni minden iránt, amiben korszakunk realisticus felfogása jut hétköznapiasan kifejezésre.

Azért már a pálya megválasztásánál kinek-kinek jól meg kellene vizsgálnia lelke minden rúgója s akaratának ingathatatlannak tetsző erejét. Számot kellene vetnie hajlamaival, tehetségeivel, s gondolkodás tárgyává tenni, hogy nehéz szellemi munkája verejtékének mi leszen elsajátíthatatlan jutalombére? Mert, ha már nem anyagi, de erkölcsi és szellemi haszonra való kilátással legalább is mindenki fáradozik manapság! Fogalmazzuk tehát röviden úgy a kérdést, miért tanúlnak latinúl is görögűl is minálunk?

A művelt Nyugat példája e kérdésben mindenesetre elhatározó hatással van. Ott igen jól tudják,[57] hogy minden műveltségök forrását az örök Róma szolgáltatta, Róma hajdani culturai nagysága pedig Hellasz ősi müveltsége behatására vezethető vissza.[58] A művelt Nyugat nyelvében, irodalmában, míveltségében ezer szállal függ össze az ókori világgal. Az előbbrehaladott nemzetek nagy classicus íróit, Dante-t, Shakespeare-t, Racine-t,

[57] Bár tekintélyes hangok szólalnak fel a classicus nyelvek tanítása ellen; *Frary Rezsőn* (La question du latin, Páris, 1885; magyarúl is »A latin nyelv kérdése« czímen, Budapest, 1886) kívül *Al. Bain* szólalt fel ellene (német és franczia fordításban is; l. a mű II. könyve VIII. fejezetét), de kivált *Herbert Spencer*, ki az Értelmi, erkölcsi és testi nevelésről (1861) írt munkájában (magyar fordításban Budapest, 1898. 2. kiad.) sürgeti, »hogy azt tanítsuk, a mi relativ haszonnal jár; már pedig tiz eset közül kilenczben a fiatal ember a pályák legtöbbjén a görögnek és latinnak nem fogja hasznát venni.« Nálunk a latin nyelv suprematiája ellen tudtommal először *P. A.* jegyű író szólalt fel a Felsőmagyarországi Minerva 1827. évf.-a 1415—1424. l.-jain. De *mi* a görögöt és a latint nem utilitarius szempontból tanuljuk, nem az anyagi megélhetés kedvéért, hanem lelki szükségleteink kielégítése és az emberi nem történeti fejlődése megismerése czéljából.

[58] V. ö. *Herbst* Das classische Alterthum in der Gegenwart (Lipcse, 1852) cz. müve e szavaival is (148. s k. l.): »Werke der eignen Literatur vermögen es überhaupt selten als formelle Muster, als ‚Studien' zu dienen, sie fordern, weil sie eben Fleisch von unserm Fleisch sind, Hass oder Liebe heraus und *erziehn höchstens unselbständige Nachahmer.* Es muss ein drittes und *fernerstehendes* Gebiet sein, wie es die Antike ist, *neutral* nach allen Seiten hin.«

Goethe-t az ókori világ életének ismerete nélkül bizony csak fogyatékosan fogjuk megérteni, a szavakat tán igen, de nem a szellemet, melyet kilehelnek, az eszmét, mely gyakran csak módosúlt feldolgozást nyert. Ki fogná érteni Byron »Új Görög Dalnoka« cz. antik visszaemlékezésekben gazdag költeményének valamennyi szépségét, — de ki merűl el zavartalan élvezettel és értelemmel a képtárak ókori tárgyú kincseinek a szemléletében? *Thorwaldsen* és *Canova* alkotásait csak müértő szemek fogják a régi görög szobrászok remekléseivel összehasonlítás tárgyává tehetni s a modern jogtudomány alaptételeit a régi római jogászok tanításaiban csak az fogja föllelni, ki a régi római irodalomnak a barátja.

De hazánkban még külön nemzeti nézőpontok is javallják a latin nyelvnek tudását, a római irodalomnak az ismeretét. Ahol annyi törvény, oklevél, akta latin nyelven íródott, műkifejezések egész garmadája régi latin világunknak hol kegyelettel, hol kénytelenséggel megőrzött, megtartott emlékei, ahol Berzsenyi ódaköltészete velőkig hat és egy — irodalmában korszakalkotó — Kazinczy írói egyéniségének a megértése a római írók értésével függ szorosan össze, Aquincum a Duna mellett, Apulum Erdélyben szemünk elé tárogatja érdekes feliratait és romjait, — ott lehetséges-e, hogy a latin nyelvnek, a római irodalomnak az ismerete nélkül ellegyünk?! [59]

Kevésbbé szükségesnek látszhatott és látszhatik hazánkban sokak előtt a *görög nyelvnek* a tanulása. De ki szántszándékkal el nem fordítja bizonyos jelenségektől a szemét, az észre fogja venni, hogy a görög nyelv tanulása külföldön is, honunkban is *intensitasban* növekedik. [60] Csak a görög irodalomnak behatóbb

[59] V. ö. *Ponori Thewrewk Emilnek* a budapesti philologiai társaságnak VIII. közgyűlésén (1882. decz. 3-án) mondott beszédével (Egyetemes Philologiai Közlöny VII. évf. [1883.] 104—113. l.-jain, összegyűjtött Elnöki Beszédei [Budapest 1897.] 79—94. l.).

[60] Ennek lelkes szavakban ád kifejezést *Wilamowitz-Moellendorff* »Philologie und Schulreform« cz. göttingai prorectori beszédében [1891; Reden und Vorträge 2. kiad. Berlin, 1902. 115. s köv. l.]: »Der Glaube an die Macht und den Wert der Antike is allerdings bedroht, und wir (t. i. philologusok), die wir ihn hochhalten, *sehen darin eine schwere Gefahr für die geistige und sittliche Gesundheit unseres Volkes,* oder vielmehr der gesamten menschlichen Kultur: denn die ist trotz allem Nationalitätenhader eine, und *darum geht der Kampf der Barbarei und des Banausentumes gegen*

ismertetésére volt szükség, hogy termékei szélesebb rétegek érdeklődését fölkeltsék, hazánkban Σοφοκλῆς remek Ἠλέκτρα-jának müvészi előadására,[61] hogy tömegesebben meggyőződjenek, hogy az ókori görög irodalom a fejlettség igen magas fokán állott s fenséges élvezetet nyújthat azoknak, kik kivált a költészeti müfajok terén eredeti szellemet, közvetetlenséget, nemzeti charactert s a nyelvi tökély változatos és magasztos erejét keresik vala. Nagyobb szellemeink (egy Kazinczy, Kölcsey, Arany) a görög irodalom termékein felbuzdúlva tanúlmány tárgyává tették azok költői becsét, s finom ízléssel alkalmazták a görög műremekeken megfigyelt szépségek: a dictio, a jelzőkkel való díszítés, leírás, hangulatkeltés és rhythmicus tagozásnak kifejezetlen szabályait. Ily írók költői szellemébe beleélni magát s azt átérteni csak a classica-philologia emlőin táplálkozott elme lészen képes. De mi görögűl tanúlunk azért is, mert nélküle az ókor legkihatóbb jelentőségü népe szellemi életét, világnézetét, gondolatvilágát, társadalmi állapotát csak másod kézből, mintegy mások szemüvegén át tanúlnók megösmerni, s ez annyit ér, mintha a magyar irodalom termékeiről, a magyar föld míveltségi állapotáról német fordítások és a Meyer-féle Conversations-Lexicon hasábjain meg-

das Ideal auch über die ganze Erde. In diesem Kampfe stehen wir: wohlan denn, so wollen wir unsern Mann stehen. *Denn wenn die Kultur, an die wir glauben, untergeht, so ist's unsere Schuld:* keine Ausrede kann sie von unserem Gewissen abwälzen. Mag es gegenwärtig in Deutschland trüb für uns aussehn, das ist doch nur Schein, denn unsere Wissenschaft — ich täusche mich nicht — ist stärker und gesünder denn vor einem Menschenalter, und in andern Ländern ist der Stern des Hellenentumes, der früher tief gesunken war, mächtig im Steigen. Haben sich doch in Frankreich und England, den alten Hochburgen der Kultur, von denen wir Deutsche immer noch lernen können, schon die Freunde der guten Sache zu mächtigen Gesellschaften zusammengeschlossen; Italien und Hellas können ihres eignen Adels nimmermehr vergessen; stellt doch das kleine aber in seiner Eigenart starke Dänemark eine Kerntruppe von Meistern und Schülern; eine frische Jugend rührt sich in Schweden und Finnland; und, wenn sie nicht in nationaler Tracht gehen müssten, würden die russischen Mitarbeiter längst den verdienten Platz in der vordersten Reihe einnehmen: ja es gehen die philologischen Schützenschwärme schon von dem gesicherten Osten westwärts vordringend über das unendliche Gebiet des Sternenbanners vor.«

[61] Először adatott a Nemzeti Szinházban 1890. decz. 30-án; a főszerepet *Jászai Mari* játszotta.

jelent czikkelyek alapján alkotnánk fogalmakat. Mi philologusok pedig concret czélokból is tanulunk görögűl: Kelet könyvtáraiban ki tudja még mennyi a Magyarország középkori történetére vonatkozó ki nem bányászott anyag! Végre országunk földrajzi fekvése abba a szerencsés helyzetbe hoz, hogy úgy Itália, mint Görögország régi szellemi élete színterével gyorsabban és olcsóbban ismerkedhetünk meg, mint — e két ország lakóit kivéve — a míveltebb nemzetek bármelyike is. Vétkes könnyelműség volna tehát részünkről kiaknázatlanúl hagyni azt, minek felhasználására szerencsés körülmények csábítanak, bátorítanak.[62]

Aki azonban latin és görög philologiát tanúl, az lelke egész hevével lásson hozzá. »*Olvasni, sokat olvasni, igen sokat olvasni, lehetőleg sokat olvasni*«, *Ritschl* ez elvét[63] ne hagyja az e pályára készülő ifjú figyelmen kívül soha! »Csak ne mulaszszuk el a feladat nagysága miatt eléállható tétovázásból nyomban hozzáfogni a dologhoz, félretéve a sok fontolgatást és a pedáns rendet. Egy fél nap, ha *tökéletesen* annak szenteljük, zárt ajtók mögött elegendő arra, hogy Catullus vagy egy tuczat költeményét elolvassuk, s annyira megértsük és megízleljük, hogy a műfajról és az egyéniségről képet alkothassunk. Nyolcz nap alatt, ha minden szabad óránkat ráfordítjuk, átolvasható Δημοσθένης egy beszéde: s ilyen nyolcz nap 52-szer ismétlődik egy-egy évben.«[64]

[62] Ebből a nézőpontból ösztönzi a franczia ifjúságot *M. Bréal* is, midőn »De l'enseignement des langues anciennes« cz. művében (Páris, 1891) a 135. l.-on ezt írja: »Au fond, peu d'enseignements conviennent mieux à notre jeunesse que cette littérature grecque, dont, comme on l'a dit, il semble que »toujours, nous autres Français, nous ayons eu le culte, ou, après un court abandon, la nostalgie«. Aujourd'hui surtout, que les moyens de communication nous ont rapprochés de l'Orient, et que les découvertes archéologiques amènent tous les jours de nouveaux vestiges de la civilisation antique, nous aurions l'air de déserter notre place dans le monde intellectuel, et de renoncer à quelques-uns de nos meilleurs souvenirs, en évacuant cette partie de l'héritage antique.« — Hangoztatják különben *Csengeri* és *Pasteiner* is »Görög földön« cz. emlékkönyvük [Budapest, 1895] előszava XIII. lapján. Mondhatni mintaszerűen fejtegeti a görög tanulás és humanisticus képzés megbecsülhetetlen előnyeit a βάναυσος-okkal szemben *Hornyánszky Gy.* a Tanáregy. Közl. 1906. évf.-a 546. s k. l.-n.

[63] *Ritschl* id. aphorismái 28. l.

[64] *U. a.* 30. l.

Mégis ajánlatos, hogy a philologiai pályára készülő ifjú az olvasni valók chaosában czéltalanúl ide-oda ne kapkodjon, hanem már jó eleve tervszerűen szélesbítse ismeretei körét. Maga a görög irodalom egész fejlődési folyamata megmutatja az útat, melyen előretörekednie kell. Valamint Ὅμηρος olvasása nélkül nem volt képzelhető a régi görög világban iskola, úgy manapság is bitorolja — mondhatni — a *studiosus philologiae* nevet az, ki a két halhatatlan epost eredetiben el nem olvasta. Sőt tovább megyek és azt óhajtom, hogy Ὅμηρος két költeményének eredetiben való ismerete nélkül csak az lépjen a classica-philologiai pályára, kiben erős az elhatározás, mentől előbb éjt-napot egygyé téve pótolni a szinte megbocsáthatatlan mulasztást. Mert a philologiai pályán arról van szó, behatóan érteni a későbbieket, ha már a korábbiakat a dolog természete szerint csak a szó közönséges értelmében érthettük volt meg.[65]

Ki Ὅμηρος két eposát elolvasta, olvassa el nyomban Ἡσίοδος-t és a *homerusi hymnusokat* is, s gazdag epicus szókincsnek s a legrégibb görög epicáról alkotott meglehetősen kerek egy képnek a birtokába fog jutni.[66] Ezek után egyetemen töltött két első évét fordítsa a következő auctorok olvasására, lehetőleg következő rendben is: vegye sorra *Vergilius* Aeneisét s *Ovidius* Metamorphoseseit, utána a kisebb *görög lyricusokat*, *Πίνδαρος*-t s a római írók közül *Horatius*-t, *Ovidius* Amorum III és Tristium

[65] A gymnasiumi oktatásban Ὅμηρος olvasásával kezdeni a görögöt, ezt *Bréal* (id. m. 133. l.) ellenzi, mondván: »On a eu l'idée de commencer l'étude du grec par Homère, comme étant la source de tout ce qui a suivi: mais vous savez, que la langue d'Homère est composite, qu'elle est formée du mélange de plusieurs dialectes, de manière que la difficulté n'est pas évitée.« S míg e részt igaza van, épp a felhozott okoknál fogva az egyetemi tanúlmányokra vonatkozólag Ὅμηρος két eposának olvasása igen hasznos elogyakorlat. — L. még idevonatkozólag *Hornyánszky* i. é. 548. l.

[66] Tanácsos, ha a kezdő philologus az idegen nemzetek epos-irodalmának nevezetesebb termékeivel megismerkedik, de a hazaiakat is újra figyelmes tanúlmány tárgyává teszi. Nemcsak *Szász Károlynak* »A világirodalom nagy eposzai« cz. műve (Budapest, 1881. 2. köt.) fog itt hasznos útmutatásúl szolgálni, hanem az *Egyetemes Philologiai Közlöny* egyes értekezései és czikkei is (így XI. 555—562., XIII. 125—129., 217—221., XX. 481—502., 560—563., 737—758., 860—878., XXI. 289—301. l., de kivált *Bartal Antal* tanúlmánya: Találkozások a classicus és modern költészetben, XVIII. 625—649., 721—757. s 822—858. l.) be fogják vezetni az írói congenialitas keresésének a technicájába.

V könyvét.[67] A második esztendőben *Ἡρόδοτος* és *Ξενοφῶν* egyrészről, *Julius Caesar* és *Livius* másrészről legalább szemelvényesen választandók olvasmány tárgyává.[68] A harmadik esztendőben *a három görög tragicus* és *Ἀριστοφάνης* müvei a görög irodalomból,[69] *Seneca* tragicus, *Plautus* és *Terentius* a

[67] Egyben olvassa az *Egyet. Philol. Közl.* XVIII. 305—309. l.-n, XI. 31-43., 335—350., *Pótköt.* II. 33-51., *Egy. Ph. K.* XV. 361—410., XIX. 37—46., X. 1—10., 156—166., XII. 1—10., 156—166. l.-n megjelent értekezéseket, *Villemain* Pindarus-át (ford. *Csiky G.*, Budapest, 1887), *Boissier* Virgil-jét (ford. *Végh A.* Budapest, 1876, Olcsó Könyvt.), *Popini* A. Horatius-át (Budapest, 1895; néhol dagályos), továbbá *Csengeri János*, Berzsenyi és Horatius cz. ért.-ét (Középisk. Sz. 1882) s *Váczy J.* Berzsenyiről szóló müve (Budapest, 1895) 159., 168—172., 178—179., 187., 211. s 216. lapjait; Vergilius Aeneisének jó kiadása a *Némethy*-é (Budapest, 1889); Horatius költ.-nek kiadásaiból hazai érdekü a *Pozderé* (Budapest, 1891).

[68] *Ἡρόδοτος*-ra nézve különösen ajánlom *Wiedemann* müvét »Herodots zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen« [Lipcse, 1890]. A hazai irodalomból ide vonatkozólag figyelmet érdemel *Fröhlich Róbert* értekezése: Herodotos pontosi útja (Budapest, 1889. Progr.) s ugyancsak ő töle »Herodotos keleti útja« (U. o. 1890. Progr.); — *Ξενοφῶν*-ra vonatkozólag megjegyzem, hogy szemelvényeket már *Zsámboki János* adott Bázelben 1552-ben megjelent munkájában (l. *Szabó-Hellebrant* Régi m. könyvtár III. 402. sz.); a *Ἱππαρχικός*-t lefordította *Bárczay O.* a Ludovica-Akadémia Közlönyében (XXI. évf. [1894] 179—198.); a Memorabiliakhoz szótárt írtak *Dávid I.* és *Fodor Gyula* (Budapest, 1889), kiadta a Jeles írók iskolai tárában *Kassai G.* (Budapest, 1881). Caesarra vonatkozólag tekintetbe vehető *Finály Gábor* értekezése: De usu infinitivi apud Caesarem (Kolozsvár, 1894) s *Boissier G.* Caesar és Cicero cz. elmefuttatása Csiky Kálmán fordításában (Budapesti Szemle VII. [1875] 264—305. és VIII. köt. 78—118. l.); Liviusról tájékoztat *Capes W.* müve: Livius élete és történetírói munkássága (ford. *Fináczy E.* Budapest, 1886); a XXI—XXX. könyveket kiadta *Dávid István* (Budapest, 1889, 1892), a XXI. k.-et ford. *Várdai* M. Kvt. 450—451. sz. (1906).

[69] A teljes *Αἰσχύλος*-nak jó magyar fordítását kaptuk Csengeritől (1903 Akad.), ki az *Ὀρεστεία*-t már korábban fordította (Budapest, 1893); gyenge a *Dezső B.* Prometheusa (N.-Körös, 1890); a hazai érdekü munkák közül ismerkedjék meg a tanuló a következőkkel; *Télfy I.* Aeschylos (Budapest, 1876), *Pecz Vilmos* Rendszeres tárgyalása Aeschylus és Sophocles tropusainak (Nyelvtud. Közlem. XIV. 95—165. l. s különleny.-ban is 1878; alapvető munka); *Hegedüs I.* Bevezetés Aiskhylos Orestiájához (Egyet. Phil. Közl. XIII. 337—351., 444—471., 519—536., 651—665.) és *Schmidt M.* Adalékok egy Aeschylus-életrajzhoz cz. értekezésével (U. o. 1—37. l.); — *Σοφοκλῆς*-nek eléggé jó magyar fordítását *Csiky G.* adta (Budapest, 1380), általános tájékoztatást ád *Collins V.* Sophocles-e (ford. *Kont I.* Budapest, 1882. Olcsó Könyvt.) és *Péterfy Jenő* (a Budapesti Szemle 96. köt. [1898] 191-214. l.-n). Grammatica Sophocleat *Ferencz V.* (Egy. Phil. K. IV.

római irodalomból[70] szemeltessenek ki. A negyedik évben nélkülözhetetlen görög olvasmány *Θουκυδίδης*, *Αἰσχίνης* és *Δημοσθένης*,[71] latin olvasmánynak *Tacitus*,[72] *Cicero* szó-

336—343. l.), egyes darabjai aestheticai méltatását *Beöthy Zs.* (A tragikum cz. müve [Budapest, 1885], 182—185., 203—213., 393—395., 415. s k., 496—502. l.-n), míg *Ἀντιγόνη*-ját kiadták *Kassai G.* (Budapest, 1891) és (jegyz.) Csengeri J. (U. o. 1890), ford.-ban *Kemenes* (Kempf) *József* (Budapest, 1899); — Az *Εὐριπίδης*-fordítások közül csak a *Szabó Károlyéit* (Iphig. Aulisban és Iphig. Taurisban. Pest, 1849. Alkéstis. Kisfaludy-Társ. évl. XI. k. [1875/76] 155—202. l.), *Radó Antal* (Iph. Aulisban. Budapest, 1892), *Csiky Gergely* (A Kyklops. Budapest, 1890) s *Kempf József* (Iph. Taurisban, u. o. 1895) fordításait emeljük ki, *Péterfy J.*-nek a költőről írt jellemrajzát (jobbnak híján; Budapesti Szemle 96. köt. 322—347. l. s Összegyüjt. Munk. II. 42—88. l.) s *Kont Ignácz* két értekezését (Eur. vallási szempontból, Egyet. Phil. K. 1881. évf. 119—129. l. s Az Eur.-nek tulajdonított Rhesus-tragédia, u. o. 1883. évf. 401—416. l.); általában a gör. trag.-ra vonatkozólag *Pecz Vilmos* becses munkáját, A görög tragédia (Budapest, 1889; a szinházkérdésre nézve elavúlt). — *Ἀριστοφάνης* kitünő magyar fordítását *Arany János* adta (Budapest, 1880; Ö. M. VII. és VIII. k. U. o. 1885), tájékoztatást a költőről és müveiről *Kont I.* (Budapest, 1880. Olcsó Kvt.), tropusait tárgyalja *Pecz Vilmos* (az Akademiai Ért. 1892. évf.-a 500—506. l.-n), a parabasist, parodost, stasimont és exodost *Boros Gábor* (az Egy. Phil. K. 1880. 305—324., 410—428., 510—541.; 1890. 361—370., 467—477., 585—598.; 1891. 489—503.; 1893. 1—16) kezdők számára.

70 Senecát ill. csak *Kont Ignácz* akad. ért.-ét ajánlhatjuk (Budapest, 1884) s *Hegedüs I.* tanulmányát (az Egyet. Phil. K. 1894. évf.-a 89—106.. 185—200., 361—374., 449—467. l.); — Plautus vigjátékait eléggé jól lefordította *Csiky Gergely* (4. köt. Budapest, 1885), Terentiuséit *Kis Sándor* (Budapest, 1896). Mindkettőhöz a főbb régebbi irodalmat adja *Pecz* (az Egy. Phil. K. 1879. évf.-a 197—202. l.-n). Plautus Trinummusát és Captiviját magy.-kal kiadta *Gerevich Gusztáv* (Budapest, 1880. ill. 1882.), Terentius Adelphoe-jét *Burián* és *Pozder* (u. i. 1882). — L. még Seneca méltatását *Ribbeck*, A római költ. története III. kötetében (ford. *Katona*. [Budapest, 1893] 85—124. l.), Plautus és Terentiusét az I. köt.-ben (ford. Csiky G. [Budapest, 1890] II. fej.).

71 Bil. ford.-t l. az 59. l.-n; a történetiró méltatását adja *Hunfalvy Pál* (Tanulmányok 2. k. [Budapest, 1881] 173—213 l.) és *Péterfy J.* (a Budapesti Szemle 103. k. [1900] 295—305. l.-n, Összegyüjt. Munkái II. 155—174.); beszédeit tanúlmány tárgyává teszi *Bászel Aurél* (Budapest, 1881); — *Δημοσθένης* részleges ford.-át illetőleg l. az 59. l.-n.

72 Tacitusról, (melynek érdemes fordítását *Csiky Kálmán* adta [Budapest, 1903]) *gr. Szécsen A.*-nak jelent meg egy tartalmas tanúlmánya (a Bud. Szemle 1874. évf.-ban). Az Annales I—VI. k.-ét kiadta *Némethy G.* (Budapest, 1893), jegyz.-kel *Petrovich F.* (Budapest, 1881), a Germaniát *Ring M.* (Budapest, 1871) s még jobban *Thewrewk* (u. o. 1871.) jegyz.-kel, a

nok[73] és *Suetonius*, a görög költészetből az *Ἀνθολογία*, *Θεόκριτος*[74] és *Καλλίμαχος*, a rómaiból *Vergilius* Bucolicai[75] és Georgicai, *Catullus*, *Tibullus*,[76] *Propertius* és *Martialis*. Végre abban az esztendőben, melyben nálunk a tanárjelölt a paedagogiai vizsgálatra előrekészül, a görög irodalomból *Πλάτων* és *Ἀριστοτέλης*, a római irodalomból *Cicero* philosophicus iratai és *Seneca* bölcsész szemelvényesen, *Lucretius* teljesen tétessenek *beható* olvasmány tárgyává.[77]

Historiae I—V. k.-ét (Budapest, 1900) *Némethy*, u. a. az Agricolát is (u. o. 1899), melyet *Csiky K.* fordított magyarra (Budapest, 1899. Olcsó Kvt.); a Dialogus de orator.-ról minden tudnivalót összehord *Incze B.* (Egy. Phil. K. 1896. 119—132. és 227—243. l.-n); párhuzamot von Livius és Tacitus között *Sörös P.* (U. o. 1899. 1—21. l.-n).

[73] Cic.-hoz ajánlom e kiadásokat ill. ford.-okat: De imperio Cn. Pompei, magy. *Keleti Vincze* (Budapest, 1887): Pro P. Sestio magyarázva *Cserép J.*-től (U. o. 1892); M. T. Ciceronis Orationes selectae, ed. *St. Dávid* (U. o. 1890); I., II. s XIV. Philipp.-ja, magy. *Jánosi Bold.* (U. o. 1889); a IV. Verrinát magy.-a *Zsámboki Gyula* (U. o. 1902) u. ő ford.-a is (u. o. 1902). Az Archiasért mondott beszédet *Fáy A.* ford. (Kisf.-Társ. évk. 1860—62); ugyanazt az in Catilinam 4, a Pro Milone, pro Ligario és pro Dejotaro mondott beszédekkel *Kazinczy Ferencz* (Buda 1837). Gyönyörű tanúlmány *Boissier* Cicero és barátai, ford. Csiky K. (Budapest, 1876); koráról tájékoztat *Church-Szilasi*, Római élet C. korában (U. o.)

[74] Az Antholog.-ra nézve l. a 80. jegyzetet. — Θεόκριτος idylliumairól tájékoztat *Bászel Aurél* könyve Th. idylljei és a görög-római idyll (Budapest, 1880).

[75] Vergiliusra főmunka a magyar irodalomban *Némethy Géza* monographiája, mely az Akad. könyvkiadó vállalatában jelent meg (Budapest, 1902). L. még ide és Catullusra vonatkozólag 80. jegyzetünket.

[76] Tibullust lefordította *Latkóczy Mihály* (Budapest, 1881. Magyar Könyvesház 102—104. sz.), jobban *Csengeri János* (Budapest, 1886. Olcsó Kvt.). Propertiust ill. l. a 80. jegyz.-et. A római elegiáról l. *Némethy* könyvét (Budapest, 1905).

[77] Lucretiust *Fábián Gábor* fordította (Arad, 1870), tanúlmányt írtak róla *Hegedüs István* az Athenaeum 1894. évf.-a 84—108., 183—208., 309—331. l.-n, s *Mutschenbacher Gyula* (Nagyszombat, 1898. Prgr.). — Seneca egyes munkáinak régebbi fordításait l. *Bartal* akad. székfogl.-ja 136. s k. l.-n. Jobbnak híján itt fölemlítjük *Zsoldos Ignácz* fordítását, mely 2. kiad. Budapesten év n. jelent meg (1879). A Consolationes-ek fordítását *Lévay Józseftől* az Olcsó Kvt.-ban nyomatták le újra (Budapest, 1894). — Cicero philos. iratait ill. idézem: *Némethy* De finibus és *Csengeri* De officiis kiadásait (Budapest, 1890. ill. 1891.), kik le is fordították az illető munkákat (l. a 80. j.-et). A Laelius-fordítások közül a *Némethy*-ét ajánlom, mely az Olcsó Kvtárban jelent meg (Budapest, 1886), a Cato M. éiból a *Latkóczy*-

Beható olvasmány alatt pedig azt értem, hogy ne csak a szavakat kisértsük leforditani, a szerkezet homályos szövevényébe behatolni, hanem kutatni az író szándékát, írásmüve czélját s vele a kort, a melynek számára íródott. Nemkülömben figyelemmel kisérendő minden, ami tárgyi ismereteinket gyarapithatja, s a szerzett ismeretek halmazában csoportositásra s elrendezésre kell törekednünk. Fel kell használnunk mindama segitő eszközöket, melyekkel a critica és a hermeneutica a philologiai világ szükségleteit kielégíti, nevezetesen jó szövegeket, alapos forditásokat, újkori philologusok magyarázatait, és még inkább régebbieknek a *scholium*-okban ránk jutott megjegyzéseit. *Egy kitünő görög-német* [78] *s latin-német szótár* [79] *beszerzése mindenek előtt való legyen.* Ki a német nyelvvel nem birkózik meg kellőképpen, annak *Finály H.* Latin-nyelv-szótára is teend egyideig hasznos szolgálatokat, valamiképpen a m. tud. Academia classica-philologiai bizottsága kiadásában megjelenő kétnyelvü editiokból [80] is kellő szókincs és tekintélyes philologiai ismeretek birtokába juthat.

tól javított Fábián G.-félét (U. o. 1898). — Ἀριστοτέλης-sel nem foglalkoztak érdemlegesen a magyar irodalomban; a *Haberern Jonathán*-féle fordítások Nikomachosi Ethika, Pest, 1873; Politika, U. o. 1869; De anima, U. o. 1865) csak kezdetleges kísérletek. Svarcz Gy. munkálatai kész philologus számára való tanúlmányok. — Πλάτων-ról igen jól tájékoztat röviden *Péterfy J.* (Összegy. Munk. Budapest, 1902. 191—201. l.-n), Σωκράτης-sel párhuzamot von *Sebestyén K.* (Budapesti Szemle (II. köt. 233—250. l.); az Ἀπολογία és Κρίτων jó jegyzetes kiadásait adja *Szamosi J.* (Budapest, 1877); ford.-at ill. l. a 80. jegyz.-t. A Συμπόσιον és a Πολιτεία eszmemenetét adja *Hunfalvy P.* (Tanulmányok 2. k. [Budapest, 1881] 215—323. l.-on). Πλάτων Γοργίας-áról és Φίληβος-áról *Péterfy J.* beszél. (Összegy. Munk. II. 202—219., 220—241. l.-on). — A görög és római írók megvilágítását a nagyközönség s így kezdők számára is l. a Heinrich Gusztáv-féle Egyetemes Irodalomtörténet (Budapest, 1903 s k.) I. ill. II. köt.-ében és az Ókori Lexikon (szerk. *Pecz V.* 2. köt. Budapest, 1902, 1904.) idevágó czímszói alatt.

78 Ilyen a következő: *W. Pape's* Griechisch-deutsches Handwörterbuch. In drei Bänden, I—II. 3-te Aufl. bearbeitet v. *M. Sengebusch* [Braunschweig, Vieweg und Sohn, 1880]. III. 1., 2., 3-te Aufl. Neu bearbeitet v. *G. E. Benseler* [U. o. 1884]. Görög-magyar szótár készülőben *Pruzsinszky Jánostól.*

79 Pld. *K. E. Georges* Ausführliches Lateinisch-deutsches Handwörterbuch, I. II. 7-te Aufl. [Lipcse, Hahnsche Buchhandlung, 1879, 1880].

80 Eddigelé a következő kötetek hagyták el a sajtót:

Anakreon. Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel elátta *Ponori Thewrewk Emil* [Budapest, 1885; Görög és Latin Remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága].

A *német nyelv* tökéletes ismeretének a hiánya természetesen felette megnehezíti a philologiai tanúlmányokban való előrehaladást. Anyanyelvünkön kívül az antik nyelvek mellett *legalább ezt az egy modern nyelvet alaposan ismerni conditio sine qua non.* Oly szükséges, mint pld. a műtörténelemhez az olasz nyelv tudása. Nemcsak azért, mert a legtöbb és a legjobb philologiai termékeket német tudósok bocsátották közre, a classica-philologia minden ágában a németek vezetnek, hanem azért is, mert classica-philologiai irodalmunk még oly kezdetleges és szegényes, s a legszükségesebb kézikönyveknek annyira híjával van, hogy a kifejtettük nagyszabású tudományos kutatásnak egyetlen mezején sem tehetünk lépéseket anélkül, hogy jobbra-balra nyugati szomszédunk ruharánczában meg ne fogódzkodjunk.

A ki azután valamely tudományos kérdés irodalmában otthon kíván lenni, a német mellett legalább a *franczia nyelvben* való járatosságra is fog törekedni. Eltekintek attól, hogy napjainkban mindenki, ki müvelt embernek akar tartatni, iparkodni

Cicero, A kötelességekről. Lat. és magy.-úl. Ford., bevezet. és jegyz. ellátta *Csengeri János.* [Budapest, 1885; Gör. és Latin Remekírók, stb.]

Gaius, Római jogi institutióinak négy könyve. Lat. és magyarúl. Magyarra fordította s jegyzet. kisérte *dr. Bozóky Alajos.* [U. o., 1887.]

Thukydides. Görögül és magy.-úl. Ford.-a, bevez. és jegyzet. ellátta *Zsoldos Benő,* I., II., III. [Budapest, 1888.]

P. Vergilius Maro Aeneise. Lat. és magy.-úl. Fordította és jegyz.-kel kisérte *dr. Barna Ignácz.* Bevezetéssel ellátta *dr. Némethy Géza.* [Budapest, 1890.]

Platon Theaitetosa. Görögül és magy.-úl. Fordította, bevez.-sel és jegyzet.-kel ellátta *Simon József Sándor.* [Budapest, 1890.]

Görög anthologiabeli epigrammák. Görögül és magy.-úl. Fordította, bevezetéssel és jegyz.-kel ellátta *Ponori Thewrewk Emil.* [Budapest, 1891.]

Cato bölcs mondásai. Latinúl és magy.-úl. Szövegét megállapította, ford.-ta, bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *dr. Némethy Géza.* [Budapest, 1891.]

Herodotos történeti könyvei. Görögül és magy.-úl. Fordította, bevez.-sel és jegyzetekkel ellátta *Geréb József* I. [Budapest, 1992], II. [U. o. 1893] III. [U. o. 1894.]

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. Görögül és magy.-úl. Ford.-ta bevez.-sel és jegyzetekkel ellátta *Fináczy Ernő.* [Budapest 1893.]

C. Velleius Paterculus Róma történetéről írt két könyve. Latinúl és magy.-úl. Ford.-ta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Szölgyémy Ferencz.* [Budapest, 1896.]

Demosthenes Beszédei. Görögül és magy.-úl. Ford.-ta, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *dr. Gyomlay Gyula,* II. rész, II. köt. [Budapest, 1896.]

fog francziául érteni és beszélni, — elégnek tartom itt megjegyezni, hogy a franczia nyelv tudása Németország lateiner társadalmában olyannyira általános, hogy nem érzik szükségét annak, hogy még a legjelesebb franczia philologiai munkákat is németre lefordítsák. Mi magyarok tehát nem bizakodhatunk abban, hogy a német nyelv ismeretével egyetemes tájékozottságot szerezzünk a philologiai irodalomnak összes nagykiterjedésű mezőin. Az *angol* és *olasz* nyelvvel nem egészen úgy áll a dolog: minden nevesebb munkát t. i., mely e két nyelv egyikén napvilágot lát, a németországi philologia mindenkor siet megfelelő német mezben is közrebocsátani. Mindamellett e két nyelvet illetőleg is legalább annyit fogunk elsajátítani, a mennyi egy írott műnek szótár segítségével való megértésére szükséges. Az *olasz nyelvet* egyébként gyakorlati okoknál fogva is fogjuk tanúlni s mint legédesebb lányát a latinnak nyelvészeti nézőpontból esetleg különös figyelmünkre méltatni.

Ezekben az egyetemen hallgató classicus-philologusnak magántanúlmányaira vonatkozólag adtunk utasításokat. Folytató-

Suetonius Tranquillus, Császárok életrajzai. Latinúl és magyarúl. Ford.-ta, bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *dr. Székely István.* [Budapest, 1897.]

Propertius elegiái. Latinúl és magy.-úl. Ford.-ta, bevez.-sel és jegyzetekkel ellátta *Csengeri János.* [Budapest, 1897.]

Platon Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. Gör. és magyar. Ford.-ta, bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *Simon József Sándor.* [U. o., 1899.]

Catullus Versei. Lat. és magy. Ford., bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *Csengeri János.* [U. o., 1901.]

M. T. Cicero a legfőbb jóról és rosszról. Lat. és magy. Szövegét megállapította, fordította, bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *Némethy Géza.* [U. o., 1901.]

Cicero Brutusa. Lat. és magy. Ford., bevez.-sel és jegyz.-kel ellátta *Posch Árpád.* (U. o., 1903.]

Bacchylides költeményei. Gör. és magy. Ford., bevezet.-sel és jegyzetekkel ellátta *Hegedüs István.* [U. o., 1903.]

P. Vergilius Maro Eclogái. Lat. és magy. Ford., bevezet.-sel és jegyzetekkel ellátta *dr. Victórisz József.* [U. o., 1904.]

A. Gellius Attikai Éjszakák. Lat. és magy. Fordították *Barcza József* és *Soós József.* 2 köt. [U. o., 1904.]

Platon Állama. Görögül és magy. Ford., bevezet.-sel és jegyzetekkel ellátta *Simon József Sándor.* [U. o., 1905.]

Megjelenőben az Ἰλιάς I—VI. éneke (Thewrewktől), Εὐριπίδης Bacchansnői (Keczer), Seneca (Soós—Barcza) s (a teljes?) Εὐριπίδης (Latkóczy-tól).

lag helyén való lesz kifejteni, mit hallgasson tanárai részéről, miként dolgozzék a seminariumban, hogyan készüljön előre a doctori vizsgálatra, majd 4 évi egyetemi tanúlmányai befejeztével miként tetőzze be szerzett ismereteinek épületét?

Az adandó felelet minden esetre attól függ, vajjon a classica vagy legalább latin philologiai pályára készülő fiatal ember gymnasiumi vagy egyetemi tanári állást, könyvtári vagy levéltári tisztséget óhajt-e elnyerni tanúlmányainak befejezte után?

Ha *gymnasiumi* tanári pályára készül előre, a jelenleg érvényben levő tanárvizsgálati szabályzat követelményei értelmében (az 1883. évi középiskolai törvény 61. §-a határozatai alapján) 3 rendbeli vizsgát tartozik letenni, 1. *alapvizsgálatot,* melynek letehetéséhez 2 évi egyetemi szaktanúlmányok, magyar irodalomra és annak történetére s a hazai művelődés történelmére vonatkozó tanúlmányok igazolandók, 2. *szakvizsgálatot,* melynek letehetéséhez a vizsgáló bizottság legalább 4 évi egyetemi szaktanúlmányt követel meg, 3. *paedagogiai vizsgálatot,* melyre való jelentkezésnél a tanárjelöltnek igazolnia kell, hogy »a 4 évi egyetemi tanfolyam ideje alatt a philosophia köréből legalább psychologiát, logicát és a philosophia történetét, továbbá nevelés- és oktatástant és ezek történelmét tanúlmányozta legyen«.[81] Ehhez képest a tanárjelölt úgy válaszsza meg a hallgatandó előadások tárgyát, hogy minden félévben 10 óra a magyar irodalmi, illetőleg philosophiai és paedagogiai előadások hallgatására essék, a hátralévő 10—15 óra pedig classica-philologiai előadások között oszoljék meg. A mi a szakok csoportositását illeti, óvnunk kell őt ily csoportositásoktól, minők: *latin-magyar,* — *görög-történelem,* — *latin-német,* — *magyar-német-latin,* — hanem ajánljuk s azt hiszszük, alappal — az ilyeneket, mint *classica-philologia,* — *classica-philologia-történelem,* — *magyar* [-főtárgy]- *latin,* — *német-latin,* — *franczia-latin,* — kevésbbé pedig az ilyen csoportosításokat, mint *classica-philologia-magyar, classica-philologia-franczia, classica-philologia-német,* mert ezek akármelyike is a jelölttől az ismeretek oly mennyiségét követelik meg, melyet hazai körülményeink között s a szerény terjedelmű gymnasiumi előrekészült-

[81] A mit a szabályzat a két első vizsgára a jelölttől megkíván, az gyökeres reformnak vetendő alá; éppen ezért a részletes követelményeket itt nem közlöm.

ségnél fogva csak kevesen lesznek képesek a kiszabott határidőig elsajátítani.

A mi viszont az *egyetemi tanári pályára* való előrekészülést illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy az anyagi áldozatokat, lankadatlan szorgalmat és kitartást a tudományos kutatásnak minden mezején tételez fel. Két körülmény okozza, hogy nálunk ily czél szemmeltartásával hasonlíthatatlanúl nagyobb küzdelmet kell kifejteni, mint a külföldi művelt országok bármelyikében is. Az első az, hogy csak *két* egyetemünk van, melynek tanszékei pályázat tárgyát tehetik; ez természetesen nem tölti el jó reménységgel a fiatal embert. De nem kevésbbé ernyesztő hatással van philologiánk erőnyilvánulására a második körülmény, melyet régebben már *Télfy* is felpanaszolt Encyclopaediájában (196. l.),[82] hogy a classica-philologiának egyetemeinken nem jut elég tér. Ahol, mint újabban a budapesti egyetemen, 6—700 philologus iratkozik be, 3 classica-philologiai tanszék nem elegendő. Ha classica-philologiánk az utóbbi tíz esztendőben aláhanyatlott, ezt az egyetem eme zsúfoltságának s a tanszékek csekély számának tulajdoníthatjuk.[83] Persze a mikor még a *magyar philologiának* sincsen cathedrája, a classica philologiai tanszékek szaporítása továbbra is jámbor óhaj tárgya marad. De hogy egyes tudományágaknak, minő az ókori bölcsészettudomány, az epigraphica, a mythologia, a metrologia, az ókori földrajz, nincsenek hivatott művelői, az ennek a felette hátrányos körülménynek tulajdoní-

[82] S harmincz évvel később *Pecz Vilmos* is, ki később (a 97. l.-on) idézendő beszédében ezeket írja: »Ha már most fölvetjük a kérdést, hány tanerőre volna az egyetemen a classica-philologiának szüksége, hogy nagy terjedelméhez képest csak némileg is méltóan képviselve legyen és egybevetjük egyetemeink classica-philologiai tanárainak számát egyrészt a külföldi egyetemek classicus philologusainak, másrészt a többi tudományok saját egyetemeinken működő tanárainak számával: szinte szégyenkezve kell bevallanunk, hogy a classica-philologia felső iskoláinkon nemcsak a külföldhöz, hanem a felső iskoláinkon előadott többi tudományszakhoz képest is a legmostohább állapotban van.«

[83] Mindenesetre a zsúfoltság a nagyobb baj. Jól mondja *Esterházy S.* Tudomány és egyetem (Kassa, 1901) cz. értekezésében (32. l.): . . . egy bizonyos ponton túl növekedve szükségképpen visszafejlődik a nagy egyetem. Csak a járatlan gondolja azt, hogy az az egyetem, amelynek óriási hallgatósága van, virágzik. Akinek tiszta fogalma van a valódi egyetemről, tudja, hogy csak tengődik.

tandó. Tudományos életünk fölpezsdülése kedvéért sürgetni tehát egyrészről a classica-philologiai tanszékek szaporitását, másrészről legalább egy *harmadik egyetemnek* mentől előbb való fölállítását, tudományos szakunk minden illetékes képviselőjének becsületbeli kötelessége.

Akkor gyakoribb lesz az az eset is, hogy az, kinek vagyona és tehetsége van, a gymnasiumi tanári pálya mellőzésével egyenesen az egyetemi tanszékre készül előre. Ezzel tudományszakunk úgy mint Német- vagy Olaszországban a társadalomnak előbbkelő rétegei között is hódítana, vonzana. Az így előrekészülő — természetesen a kellő tanúltsággal és tehetséggel bíró — hallgatónak módjában lesz tudását szakmunkákból, könyvekből is öregbíteni s az egyetemen *nem ismeretanyagot*, hanem *módszert* iparkodik majd elsajátítani. Következőleg inkább specialis collegiumokat, mintsem általános irányú előadásokat hallgat, s megszívleli különösen, miket *Körting*, német egyetemi tanár, tapasztalata alapján ajánl (id. m. I. 221. l.):

»A hallgató előadásokkal ne terhelje túl magát, s nagyon heterogén előadásokat egymás mellett ne hallgasson. Folytonos collegiumlátogatás elbutít, mert az ismeretanyagot nemcsak élvezni, hanem megemészteni is kell, s az, ki egész nap a cathedrajászol előtt ül, ehhez nem érkezik. Húsz óra collegium egy héten a maximum legyen.[84] Hacsak lehet, kerűlje az egymásután 4—5 óra hosszat való collegiumhallgatást s minden két óra után egyet üdülésére fordítson. Az utolsó félévekben az előadások látogatását lehetőleg korlátoznia kell, hogy saját munkáihoz összefüggő időt kerítsen magának. Szórul-szóra való lejegyzése (vagy pláne lestenografálása) az előadásoknak nemcsak czéltalan dolog, hanem egyenest káros is, mert rendszerint öntudatlanúl s gépiesen megy végbe. Másrészt azonban helytelen dolog semmit sem jegyezni, mert puszta hallgatásnál az a veszély fenyeget, hogy révedezésbe sőt félálomba is merűl, s így az előadásból csak összefüggés nélkül való töredékek jutnak tudomására. Ettől kivált akkor lehet tartani, ha a tárgy kissé elvont s az előadó tanár beszéde kissé egyhangú. Értelmes jegyezgetés ébren tartja a figyelmet s az előadás megértését előremozdítja.

[84] Látnivaló, hogy a *tanárjelöltnek,* kitől nálunk mindenféle egyéb dolgot is kívánnak, *ezek az utasítások* nem szólhatnak.

Értelmesen pedig csak az jegyez, ki mindig azon van, hogy a *lényeges* dolgot jegyezze le, s ekként az előadásnak criticus kivonatát készítgeti.«

Sok embert hajlama *a könyvtár* vagy *museum* csöndes levegője felé vonzza. De ezen a téren is hazánkban kezdő philologusaink elé nem fényes kilátások tárulnak. Mindössze csekély azoknak a *jelentékenyebb* könyv-, illetőleg régiségtáraknak a száma, melyeknek külön javadalmazású tiszti személyzetök van, — így a m. nemzeti museumi, a tudomány- és műegyetemi, a m. tud. academiai és a szegedi Somogyi-könyvtárnak, — a M. Nemzeti Museum régiségtárának s az Erdélyi Museumnak.[85] Az is classica-philologiánk életerejét bénítja, hogy az illetékes tényezők könyvtártiszteknek minden más szakkal foglalkozó fiatal embert inkább szeretnek alkalmazni, csak éppen classicus-philologust nem, holott már egyetemesebb tudásánál fogva is ez erre a legalkalmasabb. Németalföldön, Olasz-, Franczia-, Angol- és Németországban, de Ausztriában is a könyvtári tisztségeket kellő százalékban classicus-philologusok töltik be. Ki mindamellett erre a pályára nálunk előrekészül, annak ugyanazokat a tanácsokat adjuk, a melyeket az egyetemi tanári pályára előrekészülőnek, de figyelmeztetjük arra is, hogy a M. Nemzeti Museumnál colloquiumnak kell magát alávetnie, melynek tárgyát maga a museumi szolgálati szabályzat szabja meg. Ennek értelmében az osztálytisztviselőktől megkívántatik 1. *a segédektől* az egyetemi tanfolyam elvégzése, 2. *a segédőrök, őrök és igazgatóőröktől* doctori oklevél felmutathatása. A segédek colloquiuma az egyes osztályok szerint változik. A könyvtári segédektől megkívánják annak beigazolását, hogy magyar történelmi, irodalomtörténeti és diplomaticai képzettségük legyen, tehát e tudományágakból az egyetemen előadásokat hallgattak. Ugyanezek teszik a colloquium tárgyát is, a diplomatica és palaeographia főleg akkor, ha az illető a levéltárhoz készül jutni. Azonfelül még a latin s valamely modern nyelvben kívánnak kellő jártasságot. — A mi a régiségtárnál való alkalmaztatást illeti, a pályázó kimutatni tartozik, hogy az egyetemen legalább három régészeti vagy rokontermészetű collegiumot [tehát pld. műtörténelmet] hallgatott volt, a colloquiumon pedig

[85] Létesítettek egy *fővárosi könyvtárt* is, de oda — ú. l. — csak a levéltári szakra szóló képesítéssel lehet bejutni. Említhetném pld. még a győrit stb., hol nem megy mellékfoglalkozás-számba a könyvtárosság.

a régészet azon ágából vizsgálják, melylyel különösebben foglalkozott. Ezenkívül még egy modern nyelvben való jártasság bizonyítása szükséges, esetleg latin és görögből való fordítás.

Fel kell itt hívnunk végre a figyelmet a *levéltári szolgálatra* is, mint a mely a történelem és palaeographia tudományágai iránt kedvvel viselkedő fiatal ember hajlamait kétségkívül kielégítheti. E czélból idézzük az 1883. évi I. (ú. n. qualificationalis) törvényczikknek 13., a levéltári szakra vonatkozó pontját: »Az országos levéltár fogalmazási szakában csak az alkalmazható, ki a jogi vagy legalább bölcsészeti szabályszerű tanfolyamnak sikeres bevégzése után az országos levéltárnál a szakvizsgálatot kielégítő módon előzetesen letette. Ezen külön szakvizsgálat tárgyai: a magyar történelem, a magyar és latin palaeographia, diplomatica, latin nyelv, magyar közjog, magánjog és egyházjog, főtekintettel az 1848 előtt fennállott viszonyokra. — A vármegyei és városi köztörvényhatóságok levéltárainál alkalmazott fő- és allevéltárnokoktól minimumként az országos levéltári *kezelő* tisztviselőkre megállapított képzettség [tehát 8 gymnasiumi osztály és a szakvizsgálat a magyar, német és latin nyelvekből, továbbá jó és helyes írás] s különösen a latin nyelvnek olyatén ismerete kívántatik, hogy az illető levéltári tisztviselő bármely latin szöveget értsen, s a nyelv alaktanát is annyira bírja, hogy a közéletben divatozott' nem palaeographiai rövidítéseket kiegészíteni, s így bármely latin iratot hiba nélkül leírni képes legyen«.

Mint láttuk, egyes állások elnyerhetése czéljából szükséges a *doctori oklevélnek* a megszerzése is. Nélküle egyetemi magántanár sem lehet nálunk senki, már pedig egyetemi rendkívüli vagy rendes tanszékre a magántanári fokozat elérése kétségkívül bizonyos tekintetben minősít. De mivel a bölcsészettudori oklevelet csak az szerezheti meg, ki valamely tudományos kérdésnek sikeres megoldásával tanújelét adta valamely tudományágban való kellő járatosságának, — tudományos kérdések fejtegetésében pedig előzetes vezetés, gyakorlat és bírálat nélkül csak igen kevesen fogják kitüzött feladatukat sikeresen megoldhatni, szükséges, hogy a hallgató az ú. n. *seminariumokban* a kívánt gyakorlatra szert tegyen s nevezetesen a philologiai bíráló és értelmező módszer főbb eljárásmódjaival behatóan megösmerkedjék.

A budapesti egyetemnek van *classica-philologiai*, ú. n. *modern philologiai*[86] és *történelmi* seminariuma. Ezeket az 1887/88. tanévben állították fel azzal a czélzattal, hogy »tagjaikat folytonos érintkezés, útmutatás és gyakoroltatás által a tudományba és a tudomány módszerébe annyira beavassák, hogy idővel képesek legyenek, akár mint a tudomány vívmányait közlő középiskolai tanárok, akár mint a tudományt saját kutatásaikkal gazdagító búvárok, sikeresen működni«. Viszont a kolozsvári egyetemnek (1902 óta) van 1. bölcsészeti és neveléstudományi, 2. classica-philologiai, 3. modern philologiai (2 osztálylyal), 4. történelem-földrajzi seminariuma. Mivel a seminariumi tagoknak száma bizonyos tekintetben korlátozva van, Budapesten csak az vétethetik fel, ki vagy a tanári alapvizsgálatot már letette, vagy jelét adta tudománya iránt érzett szeretetének és komoly előretörekvésének részint az előadások pontos látogatásával, részint szorgalmas colloquálgatással. Magában a seminariumban félévenkint köteles lesz egy írásbeli dolgozatot benyújtani; ennek tételét a seminarium igazgatója és vezető tanára közös elhatározással állapítják ugyan meg, de azért magától érthető dolog, hogy abban az esetben, ha a hallgató maga is talált megfelelő tételt, azt előzetes bejelentés föltétele mellett bizvást kidolgozhatja. Ez az eset azért is kívánatosabb, mert mindenki maga ismeri legjobban képessége és ereje határait, s a legtöbb kedvvel éppen annak a tételnek a kidolgozásához fogunk, melyet magunk választottunk meg. Persze senki se ütközzék meg azon, ha kezdetben még meg kell elégednie oly tételekkel, melyeknek kidolgozása inkább türelmet és szorgalmat, mint nagy tudományt és módszertani járatosságot tételez föl. Mert körében nem a tudós világ számára dolgozik első sorban, hanem a saját ismereteinek mélyítése és gazdagítása czéljából s hogy seminariumtagtársait versenyre, nemes vetélkedésre ösztönözze. Hálás dolog lesz, ha úgy kezdi, hogy egy íróhoz, melynek szókincse még kellőképpen feldolgozva nincs, teljes szó-indexet készít, s ennek alapján pl. alaktani, mondattani, stilisticai, esetleg metricai kérdéseket pendít és vitat meg. Az is tanácsos, hogy az írónak, melynek szó-indexét készítette volt, az *Engelmann*-féle

[86] Ezt előbb-utóbb *magyar, germán* és *román* philologiai seminariumokra kell majd oszlatni.

Bibliotheca scriptorum classicorum et Graecorum et Latinorum (2 rész, Lipcse 1880., 1882.) bibliographiai útmutatása alapján és a régebben *Calvary* kiadásában Berlinben, most *Reisland*nál Lipcsében megjelenő Bibliotheca Philologica Classica-nak 1879-től kezdődő évfolyamaiból kiirja szakirodalmát s egyéb írók szakirodalmával való összevetés után esetleg *per analogiam* válaszsza meg magának a kidolgozandó tételt. Egyben azonban győződjék meg arról, mennyire lehetnek neki választott problemájában segítségére a könyvtárak s mit szerezhet meg magánúton, hazai vagy külföldi antiquariusoktól,[87] nehogy későn lássa be, hogy tételét a kellő segítő eszközök hiányánál fogva rosszúl választotta meg. Mert feltétlenül tudnia kell, mi korábbi kutatásnak az eredménye, s becsvágya is legyen oly philologiai művet alkotni, melyben pontos utánjárása következményeképpen kitűnedezzenek az alapok, melyeken dolgozata fölépült, s forrásidézése tanúságot tegyen arról, hogy lelkiismeretesen dolgozott. De kezdetben beérheti azzal is, ha sikerűl neki mások munkáit a seminariumban tárgyilagosan bírálni s beható eszmecsere tárgyává tenni: tisztességes hangon és modorban folytatott beható critica serkenteni, tisztítani, a munkásokba életet önteni szokott.

A *doctori vizsgálat* letétele czéljából oly *írásbeli tételt* kell választani, melynek kidolgozásával valamely tudományos kérdést sikeresen vihetni előbbre. Puszta műfordítás, kész eredmények összefoglaló csoportositása nem felelnek meg e czélnak. A doctori értekezés tudósok s nem hírlapírók ítélő foruma elé kerül, s vele a jelöltnek bizonyságot kell tennie nem csak arról, hogy egy bizonyos tudományág főkérdéseit alaposan ösmeri, hanem még

[87] Hazai antiquariusok nevét itt könnyen érthető okból nem említjük. Mindenki maga leghamarabb fog rájönni arra, hogy ki elégíti ki szükségleteit a legjutányosabban. Külföldi antiquariusok között első helyen áll *Ulrico Hoepli* (Milano, Corso Vittorio Emanuele 37), incunabulumokra, kéziratokra, olasz- és francziaországi philologiai termékekre vonatkozólag. Utána sorakozik a müncheni *Rosenthal*-czég a maga kissé magas áraival. Standard-munkákban gazdag választéka van a lipcsei *Simmel J. & Co.* czégnek (Rossstrasse 18) s *Adolf Weigel*nek (Wintergartenstrasse 4), doctori értekezésekben a lipcsei *Gust. Fock* (Magazingasse 4.) czégnek, új-görög tudományos művekben *M. Spirgatis*nak (Leipzig, Marienstrasse 23.), németalföldi philologiai termékekben *Burgersdijk & Niermans*-nak (Leiden, Templum Salomonis).

inkább arról, hogy tud-e már a philologiai módszer elvei és az irodalmi ízlés törvényei értelmében dolgozni. Nem kell külön kijelentenünk, hogy tárgyi ismeretek nélkül minden módszerbeli járatosság hiábavaló adomány vagy szerzemény lehet, hiszen tudjuk azt, hogy hibás vagy vitás és kétes értékű előzményekből biztos következtetéseket le nem vonhatni, döntő ítéletet ingatag alapon nem hozhatni. Éppen azért tanácsos annak a tudományágnak a köréből választani meg a tételt, melynek mezején legotthonosabbak vagyunk, s melynek kérdései iránt a legeslegjobban érdeklődtünk. De viszont óvakodjunk a nagyhangzású tételek kidolgozásától »scientes quid valeant humeri«; inkább valamely részletkérdés felé fordítsuk figyelmünket s arra törekedjünk, hogy az értekezés gondos, finom kimunkálás műve legyen. Elterjedt divat végre, s tudományos érdek is szószólója, hogy *az értekezést latin nyelven írjuk meg*, mint a classicus-philologusoknak régtől fogva nemzetközi nyelvén. Azért még ez nem ok, hogy a maga nemzetisége characterének bélyegét minden magyar ifjú rá ne véshesse idegen nyelvü értekezése külső testére.

Kapcsolatosan e kérdéssel fölmerűl a *doctori szóbeli vizsgálat* követelményeinek a kérdése is. A szóbeli szigorlaton rendszerint az iránt puhatolóznak, rendelkezik-e a jelölt abból a tudományágból, melynek terén mozog az értekezése, azokkal az ismeretekkel, a melyek őt értekezésének az írására kellett, hogy képesítsék. Már ebből is látnivaló, hogy az írásbeli dolgozat tételének helyesen való megválasztása és minél tökéletesebben való kidolgozása a jelöltre nézve éppen nem mellékes fontosságú. De nem mellékes fontosságú a fő- és egyik melléktárgy (= görög vagy latin philologia) mellett a második melléktárgynak a helyes megválasztása sem. *Összehasonlító nyelvtudomány, archaeologia, ókori történelem, bölcsészettudomány* vagy *mütörténelem* czélszerű correlatumai lesznek a classica-philologiának.

A *4 évi egyetemi tanulmányok befejeztével*, midőn elméje mélyebb ismeretek befogadására a legfogékonyabb, a tudományok műhelyében szelleme aczélosodott, s lelke újabb idealisticus törekvések nemes rugóitól feszűl, a kezdő philologus azon kérdés előtt áll, miképpen tökéletesbítse még magát, hogy tudománya szolgálatában annak különféle követelményeivel szemben méltóképpen állhassa meg helyét. Itt is azt az utat fogja válasz-

tani, melyen remélheti, hogy kitüzött czélját legsikeresebben éri el. Azaz itt is mindenekelőtt számot fog vetni anyagi helyzetével s bizonyos gyakorlati irányú követelményekkel, — meghányni fogja t. i., hogy jövendő állásában, melyet hajlamainál fogva elérni vágyik, milyen irányú előzetes tanulmányoknak veszi majd szerencsésen hasznát? Újra megfontolja tehát, mit tegyen, ha már eddig is választása a gymnasiumi tanári pályára esett, melyen igazgatói vagy főigazgatói állás elérhetésére nyílnak meg előtte a sorompók, — mitevő legyen, ha az egyetemen mint tudományok hivatott mívelője másokat is óhajt bevezetni annak szent csarnokába, mitevő, ha könyvtárban hozzáférhetővé kell tennie mások számára a tudomány kincseit, mitevő végre, ha levéltárban múlt idők enyészetnek induló ereklyéit kell gondoznia s az élő nemzedék számára értékesítenie azt, ami tanúlságosat belőlük meríthetett.

A kinek becsvágyát a *gymnasiumi* igazgatói tisztség vagy főigazgatói állás, vagy akár csak maga a középiskolai *tanári állás* elnyerése s belőle folyó kötelességeinek valamikor híven való teljesíthetése teszik, az leghelyesebben cselekszik, ha egy évet arra fordít, hogy elméleti tudását valamely intézetnél, mint helyettes- vagy próbatanár gyakorlatilag értékesíti. Budapesten *a m. kir. gyakorló-iskolában* (VIII. Trefort-utcza 8.) találhat ily czélú működésének leghamarabb teret s ott megfelelő vezetés alatt is áll. Váljék meggyőződésévé mihamarább, hogy fontos érdekek parancsolják, hogy a tanuló ifjúság a kellő előrekészültséggel kerüljön az egyetemre; tanári pályáján komolyan fogja fel nevelő és tudásközlő tisztét s minden tehetségét tárgya didacticus feldolgozásában összesítse. A kinek a szükséges anyagi eszközök állanak rendelkezésre, az jól teszi, ha még azonfelül a paedagogiai vizsgálat letétele után egy évre külföldre megy, egyetemre, elméleti ismereteinek gyarapítása czéljából, de egyúttal hogy bepillantást tehessen alkalomadtán idegen országok nevelés- és iskolaügyébe is. E czélra Lipcse és Páris kiválóan felelhetnek meg hosszabb tartózkodásra.

Az *egyetemi tanári pályára készülő philologusnak* végzett szaktanúlmányainak iránya és jellege határozzák meg választását s szabják meg hozzá képest követendő útját. Mert nyilván nem egyre megy, hogy a történelmi vagy archaeologiai, irodalomtörténeti vagy nyelvtudományi disciplinában óhajtunk-e szerzett

ismereteinknek szélesebb alapot rakni. Itt mindenesetre sok függ attól, vajjon a philologiai módszerekben kívánunk-e nagyobb járatosságra szert tenni, vagy pedig kellő módszerbeli járatosság esetén tudományos anyag gyüjtésére akarjuk-e erőnket fordítani. Első esetben törekvésünk odairányuljon, hogy a külföld valamely elsőrangú szaktudósa[88] előadásait hallgathassuk, esetleg seminariuma tagjai sorába vétethessünk föl; ha a történeti tudományokban akarunk kitünőbb iskolázottságra szert tenni, oda kell hogy hassunk, hogy akár a felette jó hírnévnek örvendő római Oesterreichisches Institut für Geschichtsforschung (Via della Croce 74.)-ba vétessünk fel,[2] akár a párisi École Nationale des Chartes (Sorbonne épülete) tudós köreivel keresve az érintkezést annak előadásait hallgathassuk. Második esetben viszont, ha czélunk az, hogy anyagot gyüjtsünk magunknak tudományos búvárlatokra, azt vagy könyvtárakban fogjuk gyüjteni, vagy museumokban. Ki a görög vagy a latin nyelv története terén óhajt kutatásokat tenni, az Görögországot is fölkeresheti ill. a román országokat. Akár könyvtárakban, akár régiségtárakban gyüjtünk anyagot, otthon előre a nyomtatott catalogusokból tájékozást fogunk meríteni a találhatókra vonatkozólag. Mindenesetre bízvást fölveheti az irodalomtörténész úti programmjába Rómát, melynek pápai könyvtára görög és latin kéziratokban páratlan

[88] *Nyelvtudományban:* Karl Brugmann (jelenleg Lipcsében), Michel Bréal (Collège de France, Páris), Louis Havet (U. o. Páris), *Γ. Ν. Χατζιδακις* (Athén); *Palaeographiában:* N. Festa (Firenze, Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento), Ces. Paoli (u. o.); *Epigraphicában: Παναγιώτης Καββαδίας* (Athén), Adolph Wilhelm (Bécs), Ettore de Ruggero (Róma), Federico Halbherr (u. o.); *Történettudományban:* Wilhelm Wattenbach és Eduard Meyer (Berlin); *Mívelődéstörténetben:* Adolf Bauer (Graz), G. Busolt (Göttinga), Rod. Lanciani (Róma); *Régészetben:* W. Dörpfeld (Athén), É. Pottier (École du Louvre, Páris) G. Löschcke (Bonn), Ad. Furtwängler (München).; *Mythologiában:* G. Wissowa (Halle); *Bölcsészetben:* W. Wundt és P. Barth (Lipcse), P. Janet (Páris); *Irodalomtudományokban:* Arth. Ludwich (Koenigsberg), O. Rossbach (Koenigsberg), Fr. Blass (Halle), K. Krumbacher (München), Fr. Bücheler (Bonn), Ulr. v. Wilamowitz-Moellendorff (Berlin), Robinson Ellis (Oxford). L. idevonatkozólag a *Minerva* Jahrbuch der gelehrten Welt (Straszburg, Trübner) legujabb évfolyamát.

[89] Ez azelőtt Bécsben volt. Itt az ifjú módszeres vezetés alatt áll; *Fraknói* V. intézete Rómában (Quartiere Patrizzi) még e tekintetben további fejlesztésre vár.

gazdagságú, és Párist, melynek Nemzeti könyvtára kivált becses nyomtatványai miatt, — de kézirainak értéke miatt is mindjárt Róma után sorakozik. Persze a milánói Ambrosianából, a velenczei Marcianából, a firenzei Laurentianából, El Escorial könyvtárából Spanyolországban, a British Museumból, a Bodleianából Oxfordban, a müncheni egyetemi s a bécsi udvari könyvtárból is aligha fog az irodalomtörténeti, ill. palaeographus kutató tudományos eredmények nélkül távozni. Legtanácsosabb kétségkívül Olasz-, Spanyolország és Anglia könyvtárainak sűrűbb látogatása; a többi országokból t. i. diplomácziai közvetítés útján kéziratokat — hacsak nem nagyon értékesek — 1—3 havi használatra ki szoktak kölcsönözni. Az archaeologusnak természetesen már ilyen kedvezményekben nem lehet része, annak fel kell keresnie a múltaknak kegyelettel őrzött emlékeit; legfeljebb fényképek és gipszmásolatok után alkot majd fogalmakat, de részletkérdésekben még akkor sem a szükséges megbizhatósággal. Ha latin régiségekkel vagy epigraphicával óhajt foglalkozni, *Róma* és *Nápoly* museumai fognak első sorban bő anyagot szolgáltatni kutatásaihoz, ha görög régészetet s epigraphicát, Róma és Nápoly mellett *Görögországot* (nevezetesen Athént, Olümpiát, Tirünszt és Mükéné-t) fogja fölkeresni. De Páris, London, München és Berlin régiségtárai sem érdemelnek azért mellőzést, sőt ne feledjük, hogy az, ki művészeti emlékek kapcsán foglalkozik — mondjuk — mythologiával, csakis a változatok beható és sűrű szemlélete alapján fog igazán archaeologiai criticára és hermeneuticára szert tenni.

A fiatal ember végre, ki később *könyv-* vagy *levéltárban* remél alkalmazást kapni, jól teszi, ha specialis szaktanúlmányai mellett abból a czélból is látogat külföldi könyv-, ill. levéltárakat, hogy azok belső berendezését, belső életét tanúlmány tárgyává tegye, s hazajőve, tapasztalatait hazája hasznára, a könyv-, ill. levéltárt látogató közönség javára értékesítse. Hiszen tudvalevő, hogy hazai könyvtáraink nem egy tekintetben a külföldieknek mögötte maradnak. Ki a British Museum, a párisi Nemzeti könyvtár, a római Biblioteca Vittorio Emanuele, a berlini kir. könyvtár, vagy a velenczei Archivio Centrale s a nápolyi országos levéltár termeiben dolgozott, a neveztem irányban útmutatást és okulást fog meríteni.

Utasításaink végére érve hadd figyelmeztessünk még vala-

látogassa, specialis tanúlmányaihoz pedig jó korán bizonyos mire! A tudományos pályán működő, kivált tanár-embernek annyira szüksége van könyvekre, mint mesterembernek a maga szerszámaira. Nélkülök kellő tudományos színvonalon maradni csak kevés embernek és csak rövid ideig fog sikerűlni. Mert ne feledjük, a kezdő tudósnak nem bocsáthatják rendelkezésére a könyvtárak kincseit abban a mértékben, melyre az érdemesebb tudós esetleg már tudományos állásánál fogva is tarthat számot, — de meg kisebb városban nem is fog egykönnyen annyi könyvhöz hozzáférhetni, a mennyit meg kell neki tekintenie, ha valamely részletkérdés útvesztőjében eligazodni akar. Már *korán tehát kis kézikönyvtár létesítéséhez kell fogni és bizonyos terv szerint.* S itt tartsuk mindig szem előtt, nem az a könyv értékes a philologus szemében, amely ritka vagy régi, hanem az, melynek tartalma el nem avúlt, s melyben a szerző egy tudományos kérdést szilárd alapon és gazdag eredményekkel old meg. Útbaigazításokat erre vonatkozólag munkánk IV. részében adunk, hol minden maradandóbb értékű művet lehetőség szerint fölemlítünk. Ilyeneknek adunk tehát könyvtárunkban első sorban helyet, de csak amennyiben saját specialis tanúlmányainkhoz hasznát veszszük; egyéb tekintetben nagy, összefoglaló kézikönyvek beszerzésére törekedjünk, lehetőleg oly terjedelemben, hogy az összes philologiai disciplinák jelentőségükhöz képest képviselve legyenek. S a könyvek fölött, az emberi nem művelődésén és előbbrehaladásán fáradozó elméknek eme gyakran fényes alkotásaiból a munkára ihletet fogunk meríteni, fáradságunkban buzdúlni; jutalmul meg éppen minket philologusokat nem egyszer a való életnél szebb múlt álomképei közé fognak ringatni, máskor ismét sötétebb múltról vetett képeikkel a jelennel kibékíteni és megengesztelni.[90]

Irodalom. Creuzer, Das akademische Studium des Alterthums [Heidelberg, 1807. Ismerteti Sup. Kis János a Felsőmagy. Minerva 1832. évf. XI. köt. 40–69. l.-jain.]. — J. E. Erdmann, Vorlesungen über

[90] V. ö. *O. Weise* e szavaival: ... der Geschmack der Menschen wird immer vor allem dadurch geläutert, dass man ihnen bessere Bücher in die Hände giebt. Solche sind wahre Freunde, sie belehren uns, erteilen uns Rat in allen möglichen Lebenslagen, fördern uns auch sittlich, trösten uns in Not und trüben Zeiten und schaffen uns gediegene Unterhaltung, wenn wir von den Berufsgeschäften ausruhen.« (Schrift- u. Buchwesen in alter u. neuer Zeit, Lipcse, 1899. 145. l.)

akademisches Leben und Studium [Berlin, 1858]. — G. Glogau, Ziel und Wesen der humanistischen Bildung [Zürich, 1881]. — Körting, Encyclop. und Method. I. 192—243. l. — A budapesti philologiai társaság választmányának Emlékirata a görög nyelv ügyében. Egyet. Philol. közl. XIV. [1890] 268—275. l. — H. Karsten, Oratio de studiorum Latinorum ambitu [Lejda, 1882]. — Bréal, De l'enseignement des langues anciennes [Páris, 1891]. — S. Reinach, Manuel de philologie classique. 2. éd. 2 köt. [Páris, 1883. 1884]. — R. Pappritz, Anleitung zum Studium der class. Philologie und Geschichte [Berlin, 1897] s főleg Freund, Wie studiert man klassische Philologie? Ein Ratgeber für alle, die sich dieser Wissenschaft widmen. 6 Aufl. v. H. Deiter [Stuttgart, 1903]. — The Student's Handbook to the University and colleges of Oxford (XV. kiad. Oxford, Clarendon Press 1901). — Kroll, Das Studium der class. Philologie. Ratschläge für angehende Philologen [Greifswald, 1904]. — Wie studiert man Archaeologie? [Lipcse, Rossberg, 1905].

II.

A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERE.

1. A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERÉRŐL ALKOTOTT ELMÉLETEK.

A classica-philologia rendszeréről alkotott elméletek sorát *Wolf Frigyes Ágost,*[1] a híres német philologus (1759—1824.), nyitja meg.

Nézete szerint a classicus ókor összes maradványai háromféle természetűek: 1. *írott művek*, melyekhez a korábban ugyancsak szájról-szájra járó, de későbben mégis följegyzett énekek is tartoznak, — 2. *művészi emlékek*, melyek alá a képírás és műalkotás, tehát a művészet illetőleg a technica termékei sorolandók, — s 3. a *vegyes természetű maradványok*, a melyekben irodalomnak és köznapi technicának úgyszólván egyformán van része; ez utóbbiakhoz tartozik a legtöbb felirattal ellátott kő. E maradványok hármas osztályát már most kétféle nézőpontból tekintve tehetjük tanúlmányok tárgyává, egyrészt t. i. *múlt állapotok emlékei s tanúlmányai* gyanánt tekinthetjük, másrészt *aestheticai* nézőpontból. Lévén már most e maradványok *tárgyai* (Objekte) tanúlmányainknak, nyilván szükséges, hogy *eszközei* is legyenek, melyeknek segítségével megismerhetjük; ezek az eszközök alkotják a philologia ὄργανον-át, vagyis oly disciplinák sorát, melyek alkalmazása nélkül az írott műveket nem tehetjük vizsgálat tárgyává. E disciplinák: a *bölcsészeti grammatica* (mely a nyelv általános törvényeit a gondolkodás törvényéből magyarázza ki), *a két nyelv különös grammaticája,* (mely *a görög és latin nyelv elméletét* az időről-időre változó nyelvhasználat figyelembevételével adja), *a hermeneutica, critica és stilistica.* Ezek segítségével ismerjük meg azokat a doctrinákat, melyek »megnyitják nekünk a régi világ templomait«. Ezek ismét anyagukat a maradványok fentebb jelzett hármas osztálya mindegyikéből veszik.

[1] Darstellung der Alterthumswissenschaft. (A Museum der Alterthumswissenschaft I. kötete [Berlin, 1807] 1—145. l.-jain.)

Természetes sorrend követése parancsolja, hogy a doctrinák közül mindenekelőtt a *régi földismé*-t emeljük ki, mert mi sem szükségesebb, mint legelőször a régi népek történelme színterével ismerkedni meg; e régi földisme aztán két főrészre oszlik: a mondai földrajzra és égrajzra, s a történelmi idők föld-, táj- és helyrajzára. Második doctrina ill. disciplina a *régiek politicai és nemzettörténete*, melynek szükséges mellékága a régi időtan s a történeti critica. Harmadik disciplina Wolf rendszerében a görögök és rómaiak intézményeinek és állapotainak az ismerete, a *régiségek*, az antiquitasok; ezek t. i. azt tárgyazzák, ami már kifejlett és megtörtént, míg a történelem csak azt, ami tovább fejlik és történik. Melléjök negyedik disciplinának a *mythologia* sorakozik, melynek kiépítésére szükségessé válik egyéb keleti és még vad népek mondáinak és hagyományainak a görög népéivel való philosophicus összehasonlítása. Közvetetlenül rája következhetik a *tudományos felvilágosodás történelmének* a disciplinája, mely két részre szakad, az irodalom külső történetére s a régiek míveltsége belső történetére. Amaz a görögök és rómaiak írásműveiről s ezek szerzőjéről tájékoztat kimerítően, emez az irodalom keletkezését, növekedését, virágzását és hanyatlását fejti ki részint az előadó művészetek, részint mindamaz ismeretek és tudományok terén, melyeket görögök és rómaiak míveltek. Vagyis ez utóbbi részt illetőleg annyi ágát vehetjük fel, a hányféle faja volt a régiek művészetének és tudományának, tehát költészet és történeti előadás történelmét, rhetorica, philosophia, mathematica stb. történelmét. Ez öt disciplinát a tudományágak azon sorához, mely a művészi emlékeket teszi tanúlmány tárgyává, áthidalja az, melynél voltaképpen maradványok szemléletéről nem lehet szó, t. i. az *utánzó művészetek* (zene, rhapsodica, orchestica, színművészet) disciplinája. A disciplinák második sorozata viszont az, mely a képírás, műalkotás és köznapi technica termékeivel foglalkozik, de nem ama haszon szempontjából, melyeket a fentebbi, realis természetű disciplináknak nyujtanak, hanem hogy magukra vonatkozólag és magukban tétessenek tanúlmány tárgyává. E czélra szükséges mindenekelőtt, hogy ösmerjük a ránk maradt művészi emlékek készletét, vagyis jegyzékbe foglaltassanak a szobrászati, graphicus, faragványos és architectonicus maradványok, ezt tehát a *művészet és technica archaeologiájába bevezető* disciplinának fogjuk nevezhetni. Találunk azután a disciplinák eme sorozatában analogont is Wolf szerint a gramma-

tica, critica és hermeneutica disciplináihoz és pedig az archæologicus művészet tanának (Kunstlehre) disciplinájában, mely összefüggő alakban elméletileg és gyakorlatilag vitatja az elveket és technicai szabályokat, melyeknek szemmeltartásával dolgoztak az ókor művészei, s amelyeken ennélfogva a stilus és munka külömbözőségét, korábbi és későbbi korszakot s valódiságuk kérdését kell megállapitani. Ez a disciplina maga után vonja a *művészet történetének* rendszeres tárgyalását, de az *épitö művészet* archæologiájáét is, mely természetesen magában kell hogy foglalja az e művészet terén találhatók felsorolását. Hátra maradnak végre a maradványok harmadik osztálya tanúlmányozásából következő disciplinák, azaz *numismatica és epigraphica.* Ekként elénk tárul tudományunk egész mezeje minden részével; de hogy lényegbe vágó dolgokat idegen kezek ne végezzenek, *tudományunk* viszontagságainak *történeti áttekintését* s vele egyetemes philologiai és régiségtani *könyvismét* is kell nyújtani.

Ez lényegében Wolf Frigyes Ágost rendszere, melyet alapvonásaiban már 1785-ben Encyclopædia philologica cz. hallei egyetemi előadásában ismertetett, idővel kidolgozott s végre 1807-ben nyomtatásban közölt is; egyetemi előadásai alapján egyes tanítványai időnek előtte bocsátották közre rendszere főbb vonásait.[2]

[2] Megemlítendők: *Fülleborn,* Encyclopædia philologica seu primæ lineæ isagoges in antiquarum litterarum studia (Vratislaviæ, 1798; 2. kiad. J. S. Kaulfuss-tól u. o., 1805), és *J. E. Koch,* Encyclopädie aller philologischen Wissenschaften (Berlin, 1793), halála után kiadták egyetemi előadásai alapján *I. D. Gürtler* F. A. Wolf's Vorlesungen über die Encyclopädie der Alterthumswissenschaft (Lipcse, 1831), *S. M. Stockmann* Encyclopädie der Philologie nach F. A. Wolf's Vorlesungen (1798/9.) herausgegeben (Lipcse, 1831; 2. kiad. A. Westermanntól, u. o., 1845); — Darst. der Alterthumswissenschaft-ját újból kiadta *S. F. W. Hoffmann* (Lipcse, 1833). — Gesner és Fülleborn nyomdokain haladt nálunk *A Tudományok' Encyklopaediája rövid rajzolatban* cz. értekezés (Tud. Gyüjt. 1818 I 3-38., II 3--48. l.-k) szerzője *(Y).* Szerinte: »Ama principiumoknak, reguláknak egybe foglalattya, mellyek a' Nyelvnek és Irásnak értésére, vizsgálására, 's kimiveltetésére szolgálnak, Philologia széles értelemben.« (II 37. l.) A Philologia *tiszta* és *alkalmasztatott.* »A' Tiszta vagy olly principiumok és törvények' szabásával foglalatoskodik, mellyek minden nyelvek, és irások' igazi értésére szolgálnak általlyában, vagy csak egyikére p. o. a' Görög, vagy Magyar nyelv és irás' értelmére: első esetben a' Philologia *közönséges,* másikban *különös.*« A közönséges philologia részei szerinte a *Philosophiai Philologia, Nyelv-Historia, Graphika,* a különösé »egy vagy több régi vagy mostani

E rendszer először méri ki a classica-philologia terjedelmét s először iparkodik határozott elvek szerint csoportositani részeit s megállapitani összefüggésöket, mindazonáltal éppen nem mondható tökéletesnek. Kivált *Boeckh* Encyclopädiájában éles critica tágyává tette. Kétségbe vonta t. i., vajjon tényleg a classica-philologiának tudományágai-e, amelyeket Wolf disciplináinak minősitett, s e disciplinákban a fogalom bizonyos egysége megnyilvánul-e? Így joggal hangsúlyozza, hogy a historiai critica s az ú. n. »külső« irodalomtörténet nem lehetnek önálló disciplinák: amaz t. i. »a criticával esik össze nagyjában«, külső irodalomtörténet meg semmitmondó kifejezés. A földrajznak tárgya a görög és római föld, ezt le kell írnunk úgy, a hogy meggyőződésünk szerint a régieknek szemök elé tárult: amit a régiek róla tartottak, nyilván a tudományok története rovatába tartozik; aztán az égrajznak miféle szerepe van itt: az ég a régiek szereplésének nem történeti színtere. Az előadó művészetek története csupán a nyelvben kife-

honnyi vagy idegen Nyelvnek *Históriáját*, *Grammaticáját*, *íratását*, *szótárait* és *literaturáját* adja tudtul.« (II 39. s 40. l.) »Az alkalmasztatott Philologia két fő részekből áll: vagy t. i. az írások' helyes értését tárgyazza, vagy a' nyelvvel tudományos élést; elsőrendüek a' *Kritika* és *Hermeneutica*; másodikak a' *Poëtika* és *Rhetorica*.« (41. l.). Egyébképpen a Philologia az ontologiai tudományok közt (Mathematica, Physica, Medika, Philologia, Archaeologia) a IV. helyet foglalja el. Az Archaeologia disciplinái szerinte 1. *Irásbeli emléktudományok:* Diplomatika, Epigraphika, Heraldika, Numismatica, 2. *Nem írtt emléktudományok:* Mythologia, Antiquaria (mely »a' régi szép mesterségbeli és kézi míveket esmérteti meg physikai materiájikra, mechanikai formájikra és Aesthetikai becsökre nézve«). — Ugyancsak *Y.* (= Fejér György) az 1823. évf. I. köt.-ben A Philologiára egy tekéntet cz. a. (45—86. l.) már ösmeri Wolfnak nyomtatásban közzétett rendszerét s ád kis philologia-történetét is; mindazáltal így határozza meg a philologia szó fogalmát: »a' Philologia olly tudomány, melly a' nyelvek' természetét 's tulajdonságait, és vélek helyes élést oktattya.« Fölosztja pedig: *Tiszta* philologiára, »melly a' Nyelvek természetét, 's tulajdonságait fejtegeti« s *Alkalmaztatottra*, »melly azokkal saját geniussok szerént való élést terjeszti elő.« Másrészt *Al-rendű* és *Fel-rendű*. Az *Al-rendű* disciplinái: Orthoepia, orthographia, Etymologia, Grammatica, Syntaxis, Dialectologia, Prosodia, Rhetorica, Poësis. A *Felrendüéi:* Philologiai literatura, Philologiai kritika, Szorosabb értelemben vett Philologia [= Hermeneutica]. Ezekhez »*segéd esméretek*« járulnak: *a)* Régi geographia, *b)* Régi Historia, *c)* Antiquaria, *d)* Mythologia, *e)* Philosophia, *f)* Szép s tudományok esmérete [= Schöne Künste und Wissenschaften], *g)* Archaeologia, *h)* Nyelv Philosophiája, *i)* Aesthetica.

jezést nyert æsthetica formák története, következőleg irodalomtörténet. Végre a disciplinák sorrendje sem helyes, a stilistica disciplinájának mindjárt a grammatica után van helye, a mennyiben emennek voltaképpen csak kibővítése.

Boeckh nézete szerint tudományosabb alapra építette *Ast Frigyes*[3] a maga rendszerét. Ast *elméleti* és *gyakorlati* philologiát külömböztet meg. A külömbség úgy származik, ha mi az ókort először magában tekintjük összes nyilvánulásaival, azután meg kérdés tárgyává teszszük, mi jelentősége van reánk nézve, minő értéke korunk míveltségére? Az elméleti philologia ehhez képest a következő ágakra oszlik: 1. *a görögök és rómaiak politicai történelmére;* ez kapcsolatos legyen földrajzukkal; 2. *a régiségek ismeretére;* ide a hadi régiségek is tartoznak; 3. *az ókor költészeti sphaerájára;* ez magában foglalja *a)* az egész nép ősköltészetét, tehát *mythologiájukat, b)* az ókornak realis alkotásokban kifejezésre jutó költészetét, tehát *szobrászatát, festészetét, építő művészetét, c)* »minden költészet költészetét« vagyis *költészettanukat;* 4. *az ókor tudományos és bölcsészeti sphaeráját* kapcsolatosan az irodalomtörténettel. Viszont a gyakorlati philologia magában foglalja 1. *az ú. n. szabad művészetek és tudományok* (ú. m. költészettan, rhetorica, történelem és bölcsészet) disciplináját; 2. a hermeneuticával és criticával kapcsolatos *grammatica* tudományágát.

Ez a rendszer azonban éppen nem áll tudományos alapon; ellene t. i. még fokozottabb mértékben tehetők meg azok az ellenvetések, melyeket a mestere iránt bizonyos tekintetben elfogúlt *Boeckh* tett Wolf rendszere ellen. Itt is vannak tudományágak, melyek a philologiának nem lehetnek disciplinái, s tudományok, melyekben a fogalomnak nem nyilvánul meg bizonyos egysége. Nevezetesen az ú. n. szabad művészetek és tudományok disciplinája Astnál semmi egyéb, mint a görögök és rómaiak költészetének, szónoklatának, történeti irodalmának és bölcsészetének az ismertetése, de mit tárgyazzon akkor az elméleti philologiához tartozó 4. disciplina? Épp úgy megfejthetetlen, hogy ezen kívül mi feladata lehet még a 3. disciplina *c)* ágának? Továbbá egységes disciplina-e az, mely egyrészt a nyelvet tekinti kutatása tágyának, másrészt az írott művek valódisága kérdését is, s mindezt külön-

[3] Grundriss der Philologie [Landshut, 1808] és Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik [u. o. 1808].

féle úton-módon vizsgálja?! Végre valamely tudomány gyakorlati értékének a megállapítása — ha szükséges is — semmi esetre sem teszi az illető tudomány szerves részét, s még kevésbbé vonhatja maga után egyes disciplinákban történő kidolgozását. Ast rendszere tehát felette tökéletlen, minek bizonyítékát szolgáltatja az a tény is, hogy Encyclopædiája egész terjedelmében csak ezen szakaszokat öleli fel: I. A philologia fogalma (14—24 l.). II. A philologia kutatási köre (25—34. l.). III. A magasabb philologia kétféle elemének (?) tárgyalása [(35—532. l.) ebben az ú. n. szabad művészetek és tudományok állását mutatja be a görögöknél és rómaiaknál]. IV. A philologia története a könyvnyomtatás koráig 532 – 591. l.). Egy második kötetben aztán csak a grammatica, hermeneutica és critica alapvonalait tárgyalja.

A főbb elméletek között időrendben ezek után *Bernhardy Gotfried* elmélete következik.[4] Bernhardy szerint a philologia »architectonicáját« következőképpen szerkeszthetjük meg. Külömbséget kell tenni a philologia *alkotórészei* (Elemente), *organona*, *realis tudományai* és *függelékes tudományai* (Beiwerke) között. A philologia alkotórészei a *critica* és a *hermeneutica;* ezek ugyan nem tapasztalati úton fejlődő tudományok, de a philologia egész anyagának áttekintése czéljából nélkülözhetetlenek. A philologia organona a *grammatica*, mely nem mint amazok, formalis (= alaki, külsőleges) elveket gyakorlati alkalmazásban fejteget, hanem gazdag formalis (= alakba öntött) anyagot a legszélesebb alapon tárgyal. A philologia realis tudományai *a) az irodalomtörténet, b) földrajz, c) történelem és régiségek, d) mythologia.* Végre a philologia függelékes tudományai *a) a régiek művészetének tárgyalása* (benne helyet kap a numismatica és epigraphica is) s *b) a philologia* irodalmának *története.*

E rendszer ellen is nyomós ellenvetésekkel és komoly érvekkel lehet harczolni. Szemmellátható ugyan szerzője törekvése, a Wolf részéről úgyszólván egyenlő értékűeknek minősített s bizonyos tekintetben egyszerűen csak egymás mellé rendelt disciplinák között czéljukat és tartalmukat illetőleg külömbségeket állapítani meg, de nincs megokolva rendszerében, miért függelékes tudomány a philologia története mellett a régiek művészetének tárgyalása s ezzel szemben miért realis tudományok pld. a történelem vagy a

[4] Grundlinien zur Encyklopädie der Philologie [Halle, 1832].

mythologia? Nemkülömben érthetetlen, hogy mi köze van az epigraphikának a művészethez; ha pedig critica és hermeneutica a philologia alkotórészeit teszik, úgy pld. már a theologia erősen philologicus jellegűnek volna mondható.

Míg Bernhardy ekként — bár kevés sikerrel — Wolf rendszerén igyekezett javítani, *Matthiae Ágost*[5] Ast hibás rendszere szemmeltartásával kisérlett meg új rendszert teremteni. Ő is külömbséget tesz *elméleti* és *gyakorlati* rész között. *Hermeneutica* és *critica* a gyakorlati rész, de egyúttal a philologia czélját teszik úgy, hogy philologia alatt nem is kell mást érteni, mint azt a tudományt, mely a görögök és rómaiak *írott* munkái magyarázását és helyesbítését öleli fel, míg az elméleti rész egyfelől a *nyelvtudomány*, másfelől a *régiségtudomány*, mely ismét magában foglalja *a)* a földrajzot s történelmet, *b)* régiségeket és *c)* a műemlékeket. Nyelv- és régiségtudomány ehhez képest számára csak eszközök.

Matthiæ e rendszere azonban, melyet külömben bölcseletileg meg sem okolt, nem csak hiányos, hanem alkalmas arra, hogy zavart idézzen elő az egyes disciplinák fogalmi meghatározásában is. Mert hermeneutica és critica nyilván inkább minősíthetők eszközöknek, melyekkel a régiségtudománynak megnyitjuk sajátos világát, semmint megfordítva. Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a philologiának mi a gyakorlati oldala, kétségkívül azt fogjuk nézni, minő viszonylat létesűlt közte és a mindennapi élet realis követelései között? Akkor pedig világos, hogy hermeneutica és critica a philologia gyakorlati részét nem tehetik vala.

Átgondoltabb valamivel és szélesebb alapon épült fel *Haase Frigyes*[6] elmélete. Nézete szerint azok az állapotok és életföltételek, melyeket a philologiának első sorban kell számba vennie, az embernek szabad cselekedeteihez való különféle viszonyukban háromféle természetűek, ú. m. *történelmenkívüliek, történelemelöttiek* és *történelmiek*. Történelmenkívüli életföltételek a régi történet színtereinek földrajzi és éghajlati viszonyai. A philologia első disci-

[5] Über den Begriff, Zweck und Umfang der Philologie [Altenburg, 1831]. — Encyclopädie und Methodologie der Philologie [Lipcse, 1835].

[6] *F. Salgo* (= F. Haase) Vergangenheit und Zukunft der Philologie in ihrem Verhältnis zur Bildung des deutschen Volkes [Lipcse, 1835] és saját neve alatt: Philologie felírású czikkében [az Ersch- és Gruber-féle Encyclopädie der Wissenschaften und Künste III. sectiója 23. kötete (1847) 374—421. l.-jain].

plinájának tehát *a régiek földrajzának kell* lenni. Hozzája közvetetlenül a történelemelőtti életföltételek csatlakoznak, melyek az embernek szabad és öntudatos fejlődése körén kívül esnek; ezt öleli fel tárgyában a *mythologia* és *istentisztelet*. A történelmi életföltételeken végre azokat az állapotokat kell érteni, melyeket az emberek tevőlegesen fejlesztenek, midőn öntudatuk szabadsága nő. Ezeket ismertetni szintén bizonyos disciplinák vannak hivatva, melyek között bevezető szerepe van a *történelem*nek; ez chronologiai meghatározások kiséretében az egyetemes fejlődés menetét mutatja meg, mely egyetemes fejlődés keretén belül az állapotok három körét állapíthatjuk meg ú. m. *a)* az erkölcsiség területét, mely az *állam- és magánrégiségeknek* teszi tárgyát, *b)* a művészet mezejét, melynek részei *α) az előadó művészet*, vagyis a nyelv (ez a grammatica, poëtica, metrica és rhetorica disciplináira oszlik), *β) az utánzó művészet* (ennek részei a gymnastica, zene és mimica) s *γ) képző művészet* (melynek fajai építészet, szobrászat és festészet), *c)* a tudomány mezejét, melyet *a művelődéstörténelem* ága dolgoz fel. Mindeme részei a philologiának voltaképpen már megoldják főfeladatát, csak hogy föltételezik, hogy a szükségelt ókori tanusítványok meglegyenek. Éppen azért, hogy a föltétel is meg legyen adva, szükség van *eszközöket nyujtó* disciplinák (instrumentale Disciplinen) sorozatára is, melyeknek hármas czéljuk van, ú. m. 1. az ókorból ránk jutott ú. n. tanusítványok, documentumok egész sokaságát áttekinthető repertoriumokban előadni; ezt az *irodalomtörténet* disciplinája fogja végezni karöltve az *epigraphicával*, ami az irodalmat illeti, — a *museographia* kapcsolatosan a *numismaticával*, ami a művészetek és mesterségek termékeit illeti, — s a *könyvészet*, ami az újabb segédforrásokat illeti; 2. az említett documentumok megértéséhez a legelőször alkalmazandó eszközöket szolgáltatni; ezt ismét a következő disciplinák végzik: *a) a lexicographia*, *b)* gyakorlati jellegű *grammatica*, *c)* tárgyi *encyclopaediák* és tárgyi *lexiconok;* 3. czéljuk, a disciplinák eme második faja révén szerzett ismeretet a disciplinák első faja által előadott anyagra alkalmazni, s ezzel a philologia feladatát (mely abban áll, megismerésünk tárgyává tenni az ókornak történelmi úton nyilvánult szellemét) megoldani. Lehetővé teszik ezt nekünk a *palaeographiával* kapcsolatos *alsóbbrendű critica, hermeneutica* s »a szó voltaképi értelmében vett« *(magasabbrendű) critica* disciplinái. Az ekként nyert *mellékdisciplinák* körét czélszerű kiegészíteni a *philologia történetével* és *encyclopaediájával.*

E rendszer is, melylyel a philologia terjedelmét bővíteni igyekezett szerzője, s melyben egyébképpen helyesen külömbséget tesz főfeladatok és másodrendű feladatok között, nem talált különösebb helyeslésre. Nevezetesen már *Bernhardy* megjegyezte,[7] hogy az irodalomtörténetet egyszerűen az irodalmi művek repertoriumára lefokozni még sem szabad,(még kevésbbé az epigraphicának melléje rendelni, —) a rendszer az archæologiának a museographiához való viszonyát éppen nem tisztázza s a lexicographia és gyakorlati jellegü grammatica oly felötlő módon nem választhatók külön a nyelv jelenségeit vitató egyik födisciplinától. Az is nyilvánvaló, hogy tárgyi encyclopædiák és tárgyi lexiconok szerkesztésével még nem épül fel önálló értékkel biró tudományág, mert vele csak gyakorlati szükségleteket elégítünk ki. Főhibája pedig Haase rendszerének nézetünk szerint az, hogy a philologiai kutatás főproblemáit nyilván a történelem módszerének és vezérelvének igazítása mellett kivánja megoldani.

Tagadhatatlan azonban, hogy Haase elmélete már a *Boeckh Ágost* fogalmi meghatározása figyelembe vételével készült. Miként t. i. Wolf rendszerét, úgy alapvonásaiban Boeckhét is egyetemi előadásai alapján ismertetni kezdték tanítványai,[8] míg kellőképpen

[7] Philologus II. (1847.) 377. l.

[8] Igy *R. H. Klausen* Boeckh életrajzában az S. Fr. W. Hoffmann-tól szerkesztett Lebensbilder berühmter Humanisten cz. mü (Lipcse, 1837) 31. és k. l.-n, — *K. F. Else* Über Philologie als System (Dessau, 1845) cz. munkájában, és *H. Reichardt* (18. l.-on j.-ben) id. müvében. Utóbbi különben annyiban tér el Boeckhtől, hogy *tárgyi* (= Emlékek ismerete) és *alanyi* rész (= hermeneutica és critica)-t vesz fel az ókor isméje (Alterthumskunde) mellett, mely az irodalom-, müvészet-, vallástörténelem s régiségek disciplináit foglalja magában. Ez utóbbiak összefüggésökben alkotnák és juttatnák kifejezésre a népélet történelmét. De idevonom még nem kisebb embernek mint *Ritschl Frigyes*nek Über die neueste Entwickelung der Philologie cz. értekezését (Lipcse, 1833. = Opuscc. V. [Lipcse, 1879] 1—18. l.). Szerinte a disciplinák vagy *idealis*ak, vagy *realis*ak. Amott négy eszme nézőpontja mellett kutatunk: 1. A *jó* (politicai tört. és régiségek), 2. A *szent* (vallás, mythologia, istentisztelet), 3. A *szép* (müvészetek és archæologia) és 4. Az *igaz* (tudomány, irodalom) eszmei nézőpontja mellett. Realis disciplinák aztán critica, hermeneutica és grammatica. Aki az Opuscc. V. kötete kiadójának Wachsmuthnak e szavait olvassa: Übrigens bedarf es kaum der Bemerkung, dass Ritschl diesen Aufsatz nicht ohne mannigfache Zusätze zum Abdruck gebracht haben würde: denn er giebt ja, rasch in zwei Tagen niedergeschrieben etc., helyeselni fogja, hogy jegyzetbe szorítottam R. elméletét.

kifejtve és megokolva csak a halála után megjelent hírneves kézi könyvében találhatni.[9] Ebben a classica-philologia disciplináinak rendszerbe foglalását hatalmas lépéssel vitte előre. Köszönhető ez kivált annak, hogy ő helyes kiinduló pontot választott, szabatosan körülírni iparkodott t. i. a philologia fogalmát és czélját. Az egyszer szabatosan körülírt fogalomból azután levezetni törekedett az egyes disciplinák fogalmi körét és kimutatni egymás közt való kapcsolataikat. Rendszere lényegét a következőkben adhatjuk:

A philologia fogalmából[10] szükségképpen két főrész származtatható, az egyik az *alaki* (formalis), a másik az *anyagi* (materialis). Amaz alaki, mert a philologia alakját mutatja be, tevékenységéről ád képet; emez anyagi, mert a tudománytól alakba öntött egész anyagot öleli fel. Ha már most ezeket a főrészeket ismét magából a fogalomból való származtatással tovább taglaljuk, megtaláljuk a fogalom egész tartalmát, csakhogy részekben jut kifejezésre. Az alaki főrész a megértés elméletét teszi tárgyává, az anyagi főrész viszont az alaki tevékenység révén bekövetkezett megnyilatkozását a megnyilvánultnak. A mi a megértést illeti, az egyrészt kizárólagos, másrészt viszonylagos, azaz minden jelenséget egyfelől magában állva, másfelől másokhoz való viszonyában kell megértenünk. A jelenségek kizárólagos (absolut) megértése a *hermeneuticának* teszi tárgyát, viszonylagos (relativ) megértésök a *criticának*. Másfelől a hány félesége van a megnyilvánultnak, annyifélék a philologia tárgyai, s következőleg a második főrész

[9] 52—72. l. E tárgyban tett korábbi megjegyzéseire a 64. l.-on hivatkozik, mondván: »Meine hiermit dargelegte Ansicht habe ich in Schriften bisher nur gelegentlich kurz erörtert, nämlich in den lateinischen Reden vom Jahre 1822 [»De antiquitatis studio« Opuscc. I. 100—110. l.] und 1826 [»De philosophiæ et historiæ cum ceteris disciplinis coniunctione«, u. o. 138—146. l.] in der Vorrede zur Logistenabhandlung vom Jahre 1827 [Opuscc. VII. 262—328. l.], in der Vorrede zum *Corpus Inscriptionum* 1828. (S. VII.), in der lat. Rede vom Jahre 1830 [»De litterarum et artium cognatione« Opuscc. I. 174—184. l.], und in der Rede zur Eröffnung der 11. Vers. deutscher Philologen zu Berlin, 1850 [Op. II. 183—199. l.]. Egyebekben rendszerét főbb vonásaiban világos áttekintéssel *Max Hoffmann* is adja August Böckh [a nevet így írja!] cz. (Lipcsében 1901-ben megjelent) életrajza 147—152. l.-n.

[10] Tudniillik B. szerint a philologia a. m.: »Die Erkenntnis des Erkannten«.

alosztályai is. A megnyilvánultnak területi köre az egész értelmi életre és cselekvésre terjed ki, a philologia tehát minden népnél annak egész értelmi fejlődését van hivatva tárgyazni. A megnyilvánultnak anyaga így az ókor philologiájában az ókornak egyetemleges történeti képe. Mindenesetre az anyagi főrészt általános szemléletnek kell bevezetnie, mely a classica-philologiánál nem állhat másban, mint az ókori világról alkotott eszme kifejtésében, miből ismét a két nemzet jelleme rajzolásának kell folynia. Ez teszi az *általános részt*, vagyis az ókornak általában való ösmertetését. Feladata azonban oly eszményi, hogy tökéletesen sohasem oldható meg, az ókor ismertetése végett tehát az általános részből egy *különös rész*nek is kell előállnia; mindkettőnek azonban módszerbeli és könyvészeti függeléke van; utóbbinak keretében a philologia egyetemes *története* kap majd helyet. Mivel már most minden, a mi általánosnak nevezhető, folytonosan érintkezik a különössel, voltaképpen szabatosan az anyagi főrésznek két szakaszát egymástól elhatárolni nem lehet. Ez természetesen a szakaszok alosztályaira is vonatkozik, csak az a kérdés, az alosztályok megkülömböztetésében mi legyen az elv? Nyilván annyiféle alosztálynak kell kialakúlni, a hányféle nagy különféleségek állapíthatók meg a classicus népek életében és működésében. Az elvet tehát az ethicának kell szolgáltatnia, annak az ethicának, mely miként a platoi államban, viszonyok teremtője. Nézve már most a népek müködését ill. cselekvését, azt látjuk, hogy az gyakorlati és elméleti irányban nyilvánul meg. A gyakorlati irányban nyilvánuló cselekvés emberek közösségét tételezi fel; az emberek közösségének egyik fajtája pedig az állam, s folyománya a nyilvános élet, másik fajtája a család, melynek cselekvése a magán életnek alkotja tartalmát. Az államban a tárgyi, a családban az alanyi nézőpontok kerekednek felül. Hasonlóképpen a régi népeknek elméleti téren megnyilatkozó cselekvése is kétféle; egyrészt alanyi, midőn vallásos érzelemből eredő homályos képzetektől egészen az értelem tiszta erejéig fejlik, s tárgyi, midőn a vallásban, mint istentiszteletben, s a belőle fejlődött művészetben alanyi életének külső világot teremt. *Az ókorról szerzett ismeretek* (Alterthumskunde) különös része tehát négy alosztályra (Hauptstücke) oszlik, melyek szólnak: 1. *az állami azaz nyilvános életről,* 2. *a családi vagyis magán-életről,* 3. *a művészetről és a vallásnak külsőleg való megnyilvánulásáról,*

4. *a tudományról és a vallás tanáról vagyis a bensöleg meggyőződés gyanánt nyilatkozó vallásról.* Ebben a keretben aztán minden disciplina, melyet a régiségtudomány részei gyanánt ösmer tapasztalatunk, helyet foglal. Az állami élet föltételezi az államnak tér- és időbeli terjedtség tekintetében is az ismeretét, tehát a *politicai földrajzot* és a *politicai történelmet;* amannak bevezetéseül a *mennyiségtani* és *physicai földrajz* szolgál, emennek *az időtan.* Mindama nyilvánulásokból, melyeknek foglalata alkotja egy nép életét az államban, az első alosztályba csak azok tartoznak, melyek az alkotmányt érintik, tehát a *politicai régiségek;* a többi a fenmaradó három alosztály tartalmát teszi. Nevezetesen az egész második alosztály a *magánrégiségeket* tartalmazza, a harmadik azonban a *vallásrégiségeket* s azonfelül a *művészetek* egész *történetét* a mennyiben az nem a *technologiában* (iparművészetben) nyilatkozik meg, mert ez a második alosztály körének teszi egyik tárgyát; hanem a *képző művészetek, a zene* s minden *utánzó művészet;* részét teszi még az *aesthetica* is, a mennyiben philologiai jellegű. Az *előadó művészeteket* azonban, mivel kifolyásuknak az egész irodalom tekinthető, legjobb a negyedik alosztály keretébe utalni. *Érmek* mint képeknek ábrázolásai, *építészet* a harmadik alosztályba tartoznak. A negyedik alosztálynak tartalmát a *mythologia,* mint őstudomány, a *bölcselet,* mint kifejlett tudomány, s *a többi tudományos disciplina,* mint a bölcselet megannyi ágai teszik. Ez azonban csak a tudománynak tárgyazása anyagi oldaláról tekintve; alakját tárgyazzák az *irodalomtörténet* és *nyelvtörténet,* és pedig amaz rhetoricus, emez grammaticus alakját. A disciplinák ezen elrendezésének megvan az az előnye, hogy a nemzetek életét érzéki életműködésöktől kezdve fokozatosan egészen szellemök termelése legmagasabb fokáig mutatja be.

El nem vitatható, hogy még ez a rendszer is kifogások alá esik. »A kifogások között legnyomósabb az, hogy istentisztelet és a külsőleg megnyilvánuló vallás a mythologiától vagyis a bensőleg megnyilatkozó vallástól külön van választva s amaz a művészet nézőpontjának, emez a tudományénak van alárendelve. Azt sem tudjuk helyeselni, hogy a nyelv, mely az emberi szellem nyilvánulatai sorában a legkorábbi és legeredetibb, a disciplinák sorozatának a legvégére, tudomány és irodalom után kerül, melyeknek pedig egy művésziesen kifejlett nyelv szükségképi

föltételök.« [11] Hermeneutica és critica végre nem »disciplinák, mert tárgyuk nincsen, lévén csak a logica elveinek alkalmazásai.

Boeckh rendszere után a figyelemreméltóbb elméletek között időrendben *Hertz Márton* [12] elmélete következik. Fejtegetései inkább vázlatszerűek, s azért nekünk nincs is szükségünk bővebben ösmertetni azokat, mint a hogyan azt az alábbiakban teszszük.

Philologia szerinte annyi, mint alapos megértése az emberi nem müvelődési és szellemi életének a maga történeti kifejlődésében, másrészt az események egymásra következésének ösmertetése. A fogalom ilyetén meghatározásából kifolyólag már most az emberiség történeti fejlődésében két nagy korszakot lehet megkülömböztetni; egyet, melyet *kereszténységelötti* s egyet, melyet *keresztény* fejlődés korszakának nevezhetünk. Ehhez képest van *antik* és *modern* philologia. Az antik philologiát feloszthatjuk *keleti* és *classicus* philologiára. Ennek a classicus philologiának tudománymezői következőképpen csoportosithatók, illetőleg *alapvetésök*, *módszerök*, *tartalmuk* és *végeredményök* szerint a következőképpen elrendezve tehetők vizsgálatunk tárgyává.

I. *Alapvetés*. *A) Fogalom és osztályozás:* A philologia encyclopaediája. *B) A philologia forrásainak ismerete és történelme.* 1. *Irások isméje* kapcsolatosan az archaeologiai topographiával, epigraphicával és numismaticával, s museographiával. *C) Eddigi fejlődés:* Philologia történelme 1. *antik philologia* s végső hajtásai, 2. *modern philologia.* II. *Módszer és technica* (eszközadó rész). *A) A magyarázás művészete* (Hermeneutica). *B) Critica.* III. *A tartalom* (anyagi rész). *A) Külső történelem:* 1. *A történelem tényezöi a)* az idő: chronologia; *b)* a tér: geographia, chorographia és topographia; *c)* a szereplők: népek és egyének, *α)* physicai életmódjukra való tekintettel: ethnologia és anthropologia. *β)* társadalmi életmódjukra való tekintettel: statistica. 2. *A történelem tényei*, kutatás és leirás. *B) Belső történelem* (culturalis és szellemi élet): 1. *A mívelődés elözetes feltétele*, a közlőképesség, a nyelv: grammatica; *a)* Statistica, *α)* a nyelvjárások, *β)* a szókincs; *b)* Hangtan; *c)* Szóképzéstan; *d)* Szóhajlítástan; *e)* Szófüzéstan. 2. *A mívelödési sphaerák*: *a) A gyakorlati cultursphaera:* az erkölcsi

[11] *Bursian* Geschichte der class. Philologie in Deutschland (München és Lipcse, 1883) 705. l.

[12] Zur Encyclopädie der Philologie. [A Commentationes Mommsenianæ (Berlin, 1877) 507—517. l.-jain.]

alapon nyugvó állapotok (a »régiségek«): *α*) Az állam (s az állami istentisztelet), *αα*) önnönmagában tekintve: Állami (és ú. n. istentiszteleti) régiségek, *ββ*) más államokkal való kapcsolatában, *ααα*) békés viszonyban: Szövetségi és nép-jog, *βββ*) ellenséges viszonyban: Hadi régiségek, *β*) A család, *αα*) az egyes család és tagjai: Magánrégiségek. *ββ*) a család és tagjai a társadalomhoz való viszonyukban, *ααα*) társas nyilvánulásában: Társadalmi érintkezés és társadalmi szövetkezetek, *βββ*) üzleti nyilvánulásában: Kereskedelem, Életpályák és ipar, iparos szövetkezetek: metrologia, *b) Az elméleti cultursphaera:* 1. A hit: A vallás. 2. A tudomány; *a)* Philosophia: Dialectica, ethica és alkalmazott ethica (jog- és államtudomány), természet- és vallásbölcsészet (physica, aesthetica, theologia); *b)* Philologia (nyelvészet, régiség- és történettudomány). I. *C)* 1. *c)* Tiszta és alkalmazott mathematica (astronomia és astrologia); tiszta és alkalmazott természettudomány (orvostudomány). 3. A művészet. *A)* Történelme: *a)* a múzsai művészeteknek, *α*) szépművészetek (irodalomtörténet), *ααα*) költészet, *βββ*) próza, *β*) zene; *b)* a képzőművészeteknek: *α*) Építészet, *β*) Szobrászat, *γ*) Festészet; *c)* az elegyes művészeteknek: *α*) Gymnastica, *β*) Rhapsodica, *γ*) Kar-, *δ*) Táncz-, *ε*) Színművészet kapcsolatosan a mimicával és pantomimicával. *B*) Technicája: *a)* a múzsai művészeteknek, *α*) a szépművészeteknek, *ααα*) a költészetnek, *αα*) Poëtica, *ββ*) Metrica, *βββ*) a prózának, *αα*) Stilistica, *ββ*) Rhetorica, *β*) a zenének, *ααα*) Rhythmica, *βββ*) Harmonica, *γγγ*) Szerkezettan: *b)* a képzőművészeteknek; *c)* az elegyes művészeteknek. IV. *Végeredmény:* Összefoglaló bemutatása és jellemzése: *A)* a görögségnek; *B)* a római világnak, az őket egymástól elválasztó, valamint az *(C)* antik-classicussá összekötő mozzanatok összeségében s viszonyukban 1. az antik-classicus előtti s 2. a classicus utáni (keresztény) korhoz.

Mint empiricus rendszer ez a rendszer a legtökéletesebb, de valamennyi rendszer között legkevésbbé is van kidolgozva, részeiben kellőképpen meg nem okolva. Mert legalább is bizonyos megokolását várjuk annak, miért a numismaticával párhuzamos tudomány a philologia történelme pl., s mennyiben alkotja a philologia *fundamentalis* részét? Nemkülömben megokolásra érdemes, hogy a régiségek miért »belső történelem«, miért »belső történelem« a nyelv? Végre vázolandó, miért van szükség arra,

hogy pl. a »Társadalmi érintkezés és társadalmi szövetkezetek« kutatása külön disciplina rangjára emelkedjék?

Usener Hermann[13] az eddig alkotott elméletek megtámadhatóságát abból a föltételből származtatta, hogy hibás fogalmi meghatározásból indultak ki elődei. Mivel meggyőződése szerint a philologia az a művészet (!), mely az irott szót megállapitja és grammaticai tudása segitségével magyarázza, az a véleménye, hogy minden philologiának illető nemzete körén belül (míg legfontosabb feladata lészen a hagyomány története vagyis *források ismerete, grammatica* és *metrica*) kötelessége földeríteni 1. a külső életföltételeket, tehát *földleírást* és külső *míveltség történetét*, 2. a népéletnek állapotokban meggyökeresedett erőit, tehát a *nyelven* kívül ennek gondolatkörét, hozzávéve a *vallást*, s a *család*, *társadalom* és *állam* erkölcsi *életrendjét* s 3. a mozgató, egyéni erők hatását egyrészt a cselekvés terén — tehát a *politicai történelmet* — másrészt a szellemi alkotás terén, azaz a *képző, költő* és *íróművészet történelmét* s emellett a *formáiról szóló tant*, végre a *tudományokat* fogja vizsgálata tárgyává tenni. Ekként el fog a philologia jutni odáig, hogy kisérletet tesz nemzete történelmi életét a maga egészében, a külömböző tényezőknek össze- és egymásra való működését, szemlélhetővé tenni.[14] — E rendszernek hibája nem csupán az, hogy hiányos és egyoldalúan felállitott fogalmi meghatározásból indulva ki, legfontosabb feladatok gyanánt megállapit olyanokat, melyek csakis a philologusnak azok, a bölcselő szemében ellenben másodrendűek, — hanem meglehetősen heterogen disciplinákat, minők p. o. nyelv- és régiségtudomány, egymás mellett egy közös nézőpont alá rendel.

A fogalom megállapításában Boeckhhöz tért vissza *Urlichs Lajos*[15] s azt módosítva, a következő elméletet állította fel a classica-philologia terjedelmét és részeit illetőleg. Ha áttekintjük a

[13] Philologie und Geschichtswissenschaft (Bonn, 1882).

[14] E tekintetben Usener vállain áll *Louis Havet* »Éloquence et Philologie« (Páris 1885) cz. munkájában. A 18. l.-on t. i. ezt írja: »La méthode de recherche de l'histoire, c'est la philologie . . . Dans l'enseignement, la philologie se distingue de l'histoire. Une leçon est philologique ou historique selon que la méthode de recherche y est apparente ou ne l'est pas, car elle peut n'être pas apparente«.

[15] Grundlegung und Geschichte der klass. Alterthumswissenschaft (az Iw. v. Müller-féle Handbuch der klass. Alterthumswiss. I. kötete [2. kiad. München 1892] 1—32. l.-n).

classica-philologia körébe utalt disciplinák egész területét, úgy terjedelmét nézve *fő-* és *mellékdisciplinákat,* tartalmát nézve *kizárólagosan* meg *vegyesen philologiai szakokat* külömböztethetni meg. A philologia feladata a megértés, legtulajdonabb birodalma a criticától elválaszthatatlan hermeneutica, a tudománynak e savaborsa, az alkalmazott logica egy neme; a bölcsészettudomány magával a gondolkodással foglalkozik, a mennyiségtan maga állapítja meg magának anyagát, a philologia lel magának anyagot, melyet criticailag és hermeneuticailag tárgyal. Ez az anyag többé-kevésbbé vagy elvont vagy összevont, philosophico-philologiai vagy philologico-historiai, a philologia ennélfogva vagy a megnyilvánultnak a megnyilatkozása, a hogyan Boeckh felette szorosan határozza meg, a tudat birtokává váltnak t. i., vagy a tudat birtokává nem vált állapotok megnyilatkozása; a tudat birtokává váltak a gondolkozó, költő és alakító egyedekben működnek, kik a tömegből kiválnak — a tudat birtokává nem jutottak ellenben népek és államok csoportjai egyediségében juttatják kifejezésre működésöket. Ha a megfelelő mellékdisciplinákat hozzászámítjuk, úgy a philologia terjedelme körülbelül következőképpen határozható meg. *A) Tiszta* [= kizárólagos] *philologia.* Ide tartozik a *critica* és a *hermeneutica.* Hozzá bevezetésül szolgálnak: *a) a philologia története, b) palaeographia* és *kézirattan, c) nyelvtan, d) epigraphica, e) metrica. B) Történelmi philologia, a) régiek története, b) chorographia* és *topographia, c) régiségek, α) idötan, β) mérték és súlytan, γ) éremtan. C) Bölcsészeti illetőleg aestheticai philologia, a) mythologia, b) bölcsészet, c) irodalomtörténet, d) archaeologia.* — E rendszer már jóvalta tökéletesebb, csakhogy megjegyzendő, hogy critica és hermeneutica nem tudományágak s voltaképpen elválaszthatatlanok a történelmi philologia és bölcsészeti philologia ágaitól. Azonkívül chorographia és topographia a philologia számára nem fődisciplinák, s az archaeologiának inkább a mythologia után van helye, mint az irodalomtörténet után.[16]

Kevésbbé megnevezve részeit iparkodik *Max Bonnet*[17] tájé-

[16] Urlichs rendszere szemmeltartásával fűzte a disciplinákat koszorúba *Inama* Vigilio a Filologia classica greca e latina cz. kis compendium (Milano, 1894) szerzője. De rendszere az önálló bölcsészeti gondolkozásnak egészen híján való. Földrajz nála pld. »disciplina sostanziale« !

[17] La philologie classique. Six conférences sur l'objet et la méthode des études supérieures relatives à l'antiquité grecque et romaine. [Páris, 1892]

koztatni a philologia terjedelméről. Erre vonatkozólag következőképpen elmélkedik.[18] A tudományok tárgyuk szerint természetszerűen két ágra szakadnak, a *természettudományok* és az *erkölcsi tudományok* ágára; ez utóbbiak magukban foglalják mindazt, a mi a világban az ember cselekvésétől függ, az előbbiek a többit mind a *mennyiségtan* kivételével, mely úgyszólván maga teremti meg magának tárgyát és csak eszközűl szolgál a valóság megismerésére, s a *bölcsészettudomány* kivételével, melyet akár az épület koronázásának tekinthetni, mérhetetlen kupolájának, mely az egészet betetőzi és befejezi, akár ideiglenes alkotványnak, mely hivatva van előbb-utóbb helyet adni a tudományok palotája egy új szárnyának. Ami az erkölcsi tudományokat illeti, ezek egyfelől a történelem: legtágabb jelentésében, mondhatni, mindannak az ösmerete, amit az emberi szellem létrehozott, mindannak, amit az ember tevékenysége napjainkig véghezvitt, s megfigyelése annak, ami szemeink előtt az emberek között még végbemegy; másfelől még egy hibásan meghatározott s még hibásabban elkeresztelt tudomány, — történelem bölcselete, ethica, sociologia, — mely megkülömböztetni iparkodik azokat a valószinü törvényeket, melyek alapján az ember cselekedetei a természetnek és magának ellenére végbemennek, s melyek értelmében következmény gyanánt váltják egymást a társadalom viszontagságai. Kevésbbé két megkülömböztetett tudománynyal van itt tehát dolgunk, mint egy és ugyanannak a tudománynak két nézőpont mellett való szemléletéről; ez az egyik nézőpont mellett csak hiú tudásvágy és meddő polymathia marad addig, a míg nem törekszik fejlődni a másik nézőpont mellett, s tapasztalati alapra szert tenni, melyeknek híjában nagyon is hosszú ideig kénytelen volt bölcseleti vagy vallási álmodozásoknak engedni át a tért. Hogy könynyebben érthessük a dolgot, hasonlattal élünk: az első nézőpont mellett szemlélt tudományhoz oly viszonyban áll, mint a régi, tisztán leiró természetrajz napjaink biologiai tudományához. Abban a hiedelemben, hogy a történelem tökéletesen ezen új nézőpont mellett szemlélt tudományban jegeczedik ki, bizonyos szakmái a történelemnek már odáig fejlődtek, hogy tudomány-

[18] Elméletének csak továbbfejlesztése a *Froehde Oszkáré*, melynek czímét könyvünk 47. l.-ján közöltük.

ágakká alakúltak, melyek nem elégedvén meg különleges feladataik megoldásával, kezdik kutatni a törvényeket, melyek irányították; így támadt a nyelvek történetének vizsgálata mellett a nyelvészet, így még — jóllehet sokkalta kevésbbé haladt még előre — a vallástörténet oldalán a vallástudomány. — Már most a közönségesen történelemnek nevezett tudomány, vagyis az a *történelem*, melyet lényegében úgy fogunk fel, mint a múlt eseményeinek tanúlmányozását (étude des faits du passé), *két nagy szakaszra oszlik*, melyek egymást keresztezik: *a korszakokat néző chronologicus szakaszra, és arra, melynél a kutatás az ember tevékenységének egyes mezőire terjed ki*, azaz *politicai történetre, vallástörténetre, műtörténetre, irodalomtörténetre, nyelv, tudományok, mívelődés, intézmények, kereskedelem* és *ipar történetére*. Mindegyike ezen alosztályoknak ismét egyes szakaszokra osztható a nemzetek szerint, melyeknek történelmét tanúlmány tárgyává teszszük. Hozzá kell azonban csatolni külömböző ismeretekből összetett tudományoknak bizonyos számát, melyeket a történelem segédtudományainak neveztek el, úgy mint a *felirattant*, a *palaeographiát*, az *éremtant*. Már most mindazok a tanúlmányok, amelyek a classicus ókorra vonatkoznak, összeségükben a classica-philologia nevezet alatt foglalhatók össze, ez a tudomány tehát csak alkalmazott és nem tiszta tudomány. Vagyis Bonnet szerint a classica-philologia annyi, mint a classicus ókor eseményeinek tanúlmányozása; ez kétféleképpen megy végbe, egyrészt chronologicus nézőponttal (= *chronologiai történelem*), másrészt *ethicus nézőponttal.*[19] Ez utóbbi mellett a következő

[19] Bonnet elmélete azért nem olyan eredeti, mint a milyennek látszik. Már *Steinthal* (Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen, [Berlin, 1864] 29. l.) eme szavaiban foglaltatik: »Die Geschichte gliedert sich einerseits nach den Völkern, den äussern Trägern des Geistes in der Wirklichkeit, also in eine Geschichte der Griechen, der Deutschen u. s. w., andrerseits aber nach den innern Momenten des Geistes, und so zerfällt sie in eine Geschichte der Staatenbildung und der Verfassungen, des Handels und Privatlebens, der Kunst u. s. w. Es ist wohl klar, wie diese beiden Gliederungen, die nach verschiedener Richtung erfolgen, sich kreuzen. Indem nun in der einen auseinander geht, was in der andern zusammengefasst wird, dort die Völker, hier die Momente des Geistes: so heben sich die beiden Theilungen einander auf, und es ergibt sich eben etwas, was man nicht so gut Theilung als Gliederungen nennt stb. Steinthal a Boeckh-féle meghatározásból indúl ki, philologia neki annyi mint történelem.

disciplinák származnak: 1. *Politicai történelem.* 2. *Vallástörténelem* (= mythologia). 3. *Műtörténelem.* 4. *Nyelvtörténelem.* 5. *Irodalomtörténet.* 6. *Tudományok története.* 7. *Mívelődéstörténelem.* 8. *Régiségek.* 9. *Kereskedelemtörténet.* 10. *Ipartörténelem.* E ődisciplinákhoz azután ú. n. mellékdisciplinák járulnak, minők *epigraphica, palaeographia* és *numismatica.* A *philologia története* már nem philologia, mert csak részét teszi a tudományok egyetemes történetének, de a melléktudományok (melyek közt helyet foglal a *hermeneutica és critica* is) sem philologia, mert az alkalmazott philologiai tudományoknak újraalkalmazásai; ha eltekintünk a numismaticától, chronologiától és metrologiától, e közös név alatt foglalhatjuk össze: *szövegek tanúlmánya,* mely közös czélját teszi a fentebb a philologia disciplináinak nevezett tudományágaknak.

E rendszer hibái, hogy csak a »történelmet« engedi chronologiai nézőpont mellett tárgyalni, holott például az irodalmat is lehet, hogy nem fejti ki, mi mindent kell érteni mívelődéstörténelem alatt s hogy a hermeneuticát és criticát a philologia czéljának tekinti.

E külföldi rendszerek mellett még a teljesség kedvéért két hazai érdekű kisérletet kell ismertetnünk.

Az egyik a *Télfy Iváné.*[20] Télfy a classica-philologia rendszeréről alkotott elméletét a következőkben fejtette ki: Miután a classica-philologia a classicus hajdankor szellemét kutatja, világos, hogy mindazon mozzanatokat kell előadnia, melyekben e szellem nyilvánulásait fölismerhetjük, és pedig oly rendben, mely leginkább megegyez a természetszerűséggel. E tekintetben első helyen áll a nyelv, mert általa nyilatkozik meg legelőször az ember szelleme. Következőleg mindenekelőtt ismernünk kell a görögök és római nyelvét s így a classica-philologia részei 1. a *görög,* 2. a *latin nyelvtan.* De a nyelv adományával élő ember, mihelyt öntudatára ébred, kutatni kezdi a maga körül létező dolgokat, lételök okait és czélját, mi őt saját eredetének s rendeltetésének vizsgálatára vezeti. A classica-philologia föladata tehát előadni, 3. hogy miképpen gondolkodtak a classicus népek a legrégibb korban »nemsokára keletkezésök után« az istenről, a lélekről és világról. Mindezt pedig előadja a *hitregetan* (mythologia), mely

[20] A classica-philologia encyclopædiája (Pest, 1864).

a népnek mintegy kiskorúságát tünteti vissza. Világos, hogy ezen hitregés nézetek szerint kellett az isteni tiszteletnek is minden részleteivel s tartozékaival alakúlnia. Azért a mythologia után természetszerűleg következnek 4. az *istentiszteleti régiségek* (antiquitates sacrae). Kétségtelen pedig, hogy a vallással sokszerű benső viszonyban állnak a nép erkölcsei és szokásai, melyek hű képét adják a népéletnek. Ennélfogva a classica-philologiának tárgyalnia kell mindjárt a *magánrégiségeket* is, melyek által »tökéletes életképet« akarunk nyerni a hajdani görögökről és rómaiakról. De a classicus népek nem zárkóztak a magánélet korlátai közé, hanem jó korán államban élő társadalommá egyesültek; azért a természetszerűség rendje úgy hozza magával, hogy egyúttal az *állami régiségek* tárgyalása is következzék. Mivel pedig ezek a politicai történet eredményei, s annélkül kellőleg föl nem foghatók, világos, hogy az állami régiségeket a *politicai történelemmel* kapcsolatban kell eléadni. Miután pedig a népek csak akkor, midőn álladalommá egyesültek, kezdenek szellemi kiskoruságukból kibontakozni, s a nép szellemének haladásáról irodalmukkal és művészetökkel tanuságot adni 5. a *görög* és *római irodalom történetét* s 6. a classicus kor képzőművészetének állapotát vagyis *műrégiségeit* kell ismertetnünk. De ezekhez szükséges, hogy képesek legyünk az irodalmi művek nyelvét helyesen felfogni, fejtegetni, magyarázni, a szöveg helyes voltát megitélni, a mindennemű régi emlékek valódiságát és korát megállapitani s a csonkákat vagy megromlottakat helyreállítani. Ennélfogva a classica-philologia lényeges alkotórésze 7. a *magyarázattan* (hermeneutica) és 8. az *itészet* vagy *birálattan* (critica). De miután a classicus kor letünte után sem enyésztek el művei, hanem folyvást foglalkoztatták az elméket, azért a classica-philologia encyclopaediájának a föladata 9. áttekintést nyujtani azon törekvésekről is, melyeknek kapcsán a classica-philologia a legújabb korig előrehaladt, vagyis a *classica-philologiának újabbkori* (!) *történelméről.*

Bármily helyes alapból indúl is ki Télfy, fejtegetése folyamán ez alapot szem elől tévesztette. Mert ha nagyjában aláirjuk azt, hogy a classica-philologia a classicus ókor szellemét kutatja (bár a meghatározás nem valami szabatos) s ennek mindama mozzanatokat kell előadnia, melyekben e szellem nyilvánulásait fölismerhetjük, kérdés tárgya marad, hogy pld. »egy szöveg

helyes voltát megitélni« annyi-e, mint egy oly »mozzanatot« előadni, melyben a classicus ókor szelleme nyilvánulását ösmerhetjük fel?! Télfy rendszerének tehát sarkalatos hibája, hogy disciplinák sorozatát állítja fel, melyek jobbára csak egymásból vannak levezetve. Viszont érdemének tudhatni be, hogy rendszerében csak a classica-philologiának *ujabbkori* történelméről beszél, jelezni akarván vele, hogy a classica-philologia története görögöknél és rómaiaknál más disciplina keretébe tartozik.

Viszont a disciplinákat adottaknak tételezve fel s csak csoportosítva ezeket és elrendezve szerkesztette meg a maga rendszerét *Pecz Vilmos.*[21] Nézete szerint ennek a tudománynak anyaga legegyszerűbben négy főcsoportra, ú. m. *nyelvi*, *irodalmi*, *régiségi* és *történeti* csoportra osztható. A nyelvi csoportnál első sorban említendők a szorosabb értelemben vett nyelvtan tárgyai, nevezetesen a görög és latin nyelv tájnyelveit ismertető *dialectologia*, a hangbeli állapotokat feltüntető *phonetica*, a szavaknak mondatban való szerepükből kifolyó alakulásaival foglalkozó *morphologia*, és a szavaknak gondolatok kifejezése czéljából való csoportosulásait tárgyazó *syntaxis*. Ezekhez járulnak a görög és latin nyelv szókincsének tana, a *lexicographia*, a görög és latin szónoklás remekműveinek szabályait megállapító *rhetorica* és a classicus nyelvek irásának művészetére oktató *stilistica*, az irásjegyek (?) tana, a *palaeographia* és ezzel kapcsolatban a *kézirattan* s a görög és római *könyvészet*, a szövegek magyarázásának és megállapításának tanai, a *hermeneutica* és *critica*, a feliratok tudományát tárgyazó *epigraphica* és a költeményeknek a szóhangokban mutatkozó, bizonyos időbeli rend szülte alakjait kutató *rhythmica* és *metrica*. — Az irodalmi csoport magában foglalja a görögök és rómaiak *irodalmának történetét*, valamint az egyes *írók* nyelvi és tárgyi *magyarázását*. — A régiségek (antiquitates) csoportjába tartoznak egyrészt az intézmények disciplinái, nevezetesen az *állami*, *jogi*, *hadi*, *magán*, *vallási* és *szinházi* régiségek, melyek közül szoros kapcsolatban áll a vallási régiségekkel az ezeknek alapját képező s a görögök és rómaiak hitét visszatükröztető *mythologia*, és benső összefüggésben vannak a szinházi régiségekkel az ének, zene és táncz

[21] A classica-philologia egyetemeinken és gymnasiumainkon (a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetemen 1895. máj. 29-én tartott dékáni beszéd [23. lapon]).

múzsai művészetei. Másrészt ide tartozik az építészet, festészet és ipar emlékeivel foglalkozó tudomány, az *archaeologia*, melynek kiegészítő része gyanánt tekinthető az érmek tana, a *numismatica.* — A történeti csoport tudományait alkotják a görögök és rómaiak politicai és mívelődési *története* és *geographiája*, továbbá az időszámítás tana, a *chronologia*, és a mértékek és súlyok disciplinája, a *metrologia.* — Ehhez a négy főcsoporthoz járulnak Pecz szerint bevezető tanokként a *classica-philologia encyclopaediája*, mely a classica-philologia imént felsorolt számos disciplinái csoportosításának s az egyes disciplinák rövid ismertetését adja, továbbá a *classica-philologia története*, mely a classica-philologiai tudomány fejlődésének leirásában és kiváló mivelői működésének ismertetésében sok fontos methodicai tanúlságot szolgáltat.

E rendszerre még azokat a hibákat olvashatni rá,[22] melyeket Boeckh a Wolf rendszerére olvasott. Pecz is t. i. »a disciplinákat úgy a hogy tényleg adva vannak, koszorúba fűzte kényelmesnek tetsző elrendezéssel.« Így történt, hogy aztán a metrologia a történeti csoportba került, nem tudni miért, s új disciplina származott, az írók nyelvi és tárgyi magyarázása, mi nem egyéb, mint az alkalmazott hermeneutica egy neme. Az is megfoghatatlan, hogy a görög és római könyvészet miért kerül a nyelvi csoportba, holott hasonló joggal a többi csoportok valamelyikében is (talán az irodalmiban leginkább) állhatna. Viszont elismerésre méltó a törekvés, hogy iparkodott rendszerében az idők folyamán keletkezett disciplinákat lehető átnézetesen elhelyezni.

Ime! a classica-philologia tudományágainak rendszerét nem könnyű szerrel szerkeszthetni meg. Meggyőződésünk azért az, hogy helyes csak az a rendszer, mely a tudományágakat a fogalomból vezeti le s e czélra a fogalmat is tüzetes vizsgálatnak veti alá. Erre vonatkozólag a következő fejezetben teszünk kisérletet.

[22] Valamivel jobb Pecz módosított rendszere, melyet az Egyet. Phil. Közl. 1905. évf.-a 181. l.-n közöl. Itt a fentebb megállapított főcsoportokból kihasítja 1. a *hermeneuticát* és *criticát*, 2. a görög és latin *palaeographiát* és *kézirattan*-t, 3. a görög és latin *epigraphicát*, 4. a *metrologiát*, 5. a *chronologiát*, mindezeket »classica-philologia segéddisciplinái« czímmel. Csakhogy ez a rendszer sem épül fel bölcsészeti alapon. Megjegyzéseket tesz rá *Hornyánszky* u. a. évf. 783. s k. l.-n. De lásd az 1906. évf. 305. s k. l.-t is!

2. SZERZŐ ELMÉLETE.

Tudvalevő, hogy fogalom úgy keletkezik, ha képzetek sokaságában az egyenlőt vagy legalább egyenlőnek tetszőt összefoglalja az emberi értelem és név segítségével megrögzíti. Oly értelem és oly észtehetség lesz kiválóan képes ilynémű összefoglalásra, melynél az észrevételből vagy helyesebben mondva, az érzékletből eredő képzetek dúsan váltakoznak s a logica törvényeinek gyakori alkalmazása folytán fegyelmezett gondolkodás jött létre. Ilyen értelem, ilyen észtehetség volt pedig *Boeckh*. Szem előtt tartván minden kutatásában a végczélt, melyet *Wolf* a classicus ókor kutatója számára szavakba foglalt, érdeklődése nem ösmert határt s a legkülömbözőbb irányokban keresett kielégítést. Természetes tehát, hogy bölcselkedő gondolkozó létére képessé vált egy oly nagyterjedelmű kutatásról fogalmat alkotni magának, ennek jegyeit körülírni s a további vizsgálódásokhoz a szükséges alapot megteremteni. Így az idők folyamán teljesen kialakúlhatott a classica-philologiai kutatás mibenlétéről a fogalom, melyet művem elején így írok körül: *Az egyszer*[23] *már megnyilvánult görög s római észnek*[24] *tudományos módon való újramegnyilatkozása*. Mivel nem mondhatjuk, hogy ez önkényesen felállított tétel, hanem reflexióból eredt szavakba foglalása annak a kiterjedt tevékenységnek, melyet hosszú évszázakon keresztül kutatók szakadatlan sora egy letünt múltra vonatkozólag fejtett vala ki, csak úgy vethetnők el, ha a mondottam kiterjedt tevékenységről is tökéletesen új és eddig ösmeretlen képek rajzolódnának, vagy pedig a gondolkodás a fogalomelvonás terén egészen más logicai elvekre akadna, mint amilyeneknek a törvényszerűségét eleddig hirdette volt.

Ha tehát a classica-philologiának rendszerét akarjuk fölépíteni, a fogalom vizsgálatából kell, hogy kiinduljunk, ahogyan

[23] Ez a fajta fogalmi meghatározás nem zárná ki azt — amit nálunk *Pecz Vilmos* hangoztat különösen — hogy mindazt öleltessük fel a classica-philologiával, ami csak görög és római (= latin). De a gyakorlatban korlátokat kell felállítani a kutatók számára, ha azt kivánjuk, hogy boldogúljanak.

[24] Legjobb akaratom mellett sem tudom a *szellem* szót helyébe tenni; philosophiai terminologiánk ki nem forrottsága gátol benne. Igy vannak a németek is; l. *Rickert* Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung [Tübinga és Lipcse 1902] 570. l.

azt már Boeckh tette, s természetes, hogy annak bölcseleti meghatározásából fogunk iparkodni a classica-philologiának lehetőleg sok tudomány-ágát levezetni. Sikerűlt ez, úgy nyilván helyes volt a kiinduló-pont s a fogalom meghatározása is szabatos.

Nekünk ennélfogva első sorban afölött kell elmélkednünk, mi is az *az egyszer már megnyilatkozott görög és római ész*, vagy egyelőre csak, mi az *a megnyilvánult ész?*

Ha *ész* alatt az emberi elmének, mint a gondolkodás alanyának, azon állapotát értik, melyben egyfelől a külömböző tapasztalatok során keletkezett okadó képességgel rendelkezik, másfelől ennek alapján czélokat tűzve ki cselekvőleg lép fel, akkor *megnyilvánult ész* csak azt jelentheti, hogy a cselekvés terét fölkeresett okadó emberi elme a maga kitűzött czéljait el is érte s erről más is tudomást szerez. Lássuk egy példán! A költő czélul tűzi ki magának, hogy ódát ír valakire. Fejében sorok születnek, melyekből némelyeket elvet, papirra sem tesz. Már akkor lépett fel az ész cselekvőleg. De megnyilvánulni csak akkor nyilvánul meg, ha elméjének müködése kivánt czélhoz ér (= az ódával elkészült) s azonfelül másik czéljának megfelelően eredményében még közzé is lesz (= tehát legalább is papirra van téve). *Megnyilvánult ész* tehát mindaz, mi *az emberi szellemnek, az emberi elmének, az eredeti czélnak megfelelőleg közzé lett alkotása. Megnyilvánult görög és római ész* így bármely közzé adott alkotás, mely az — akár collectiv értelemben, akár egyedi megszorítással vett — görög, ill. római ember czéltudatos elmemunkájának tanuságtétele.

Ily közzéadott alkotás, ily tanuságtétel a görög és római ember czéltudatos elmemunkájáról annyi van, amennyit csak szerencsés véletlen és a kutató szellem fáradhatatlansága az enyészettől elhódítani tudnak. Számuk meghatározhatatlan lévén a kutatásnak tétova módon kellene megindulnia és ismételten ugyanazt az utat megtennie, ha már kezdetben, midőn még kisebb kiterjedésü anyag állott rendelkezésére, nem gondolt volna a későbbi kutatók munkásságának megkönnyítésére és a felgyűlt anyag rendezésére. E végre már eleve csoportositani és osztályozni kezdte ezeket az ú. n. tanuságtételeket s e csoportok és osztályok körén belül kezdte a kutatás keresni czélja megvalósítását. Így születtek meg a philologiai *tudományágak*, a *disciplinák*, és születnek meg még a »tanuságtételek«-nek az idők folya-

mán való fölhalmozódása és a kutatók csoportosító elveinek kiterjesztése következtében növekedő sorozatban. Azaz a philologiai tudományágak megszületése két fejlődési mozzanat eredményének tekinthető: az egyiket maguknak a »tanuságtételek«-nek a természete szabta meg, a másikat a végczél elérhetésének lehetővé tétele végett a kutatóktól keresett közelebbi czélok felállítása. A tudományágakat így nyilván csak a végczél tartja össze s a »tanuságtételek« eredete vagy világosabban szerzősége, holott nincsen korlátozva oly kiegészítő elvek felállításának a száma, melyek a végczél elérhetése szolgálatában állanak.

A végczél pedig az »újramegnyilatkozás«. Ezt akarja elérni az emberi kutató szellemnek a saját múltja megösmerésére irányuló törekvése, ellentétben azzal, mely a valóság jelenségeit elemzi és megérteni kívánja. Voltaképpen magának a kutató szellemnek véges erőinél fogva egyik irányban sem valósulhat törekvése, a *philologia* terén azért nem, mert az alap, melyen épít, mindörökkön hiányos marad, a *természettudományok* terén viszont, mert ösztöne kénytelen-kelletlen a metaphysicába ragadja, azaz elhagyja az alapot, melyet önmagának megállapított, a végczél pedig még nehezebben megközelíthető, elérhetése még távolabb fekvő ideál.[25] De mindkét irányban az emberi elme tapasztalati alapon épít; a philologiánál a tapasztalati alapot történeti tanuságtételek szolgáltatják, a természettudományoknál a valóság jelenségei.

Egyrészt tehát a tapasztalati alap bizonyos tulajdonságaitól van meghatározva a philologicus munkásság, másrészt a végczél szemmeltartásától. A tapasztalati alap a classica-philologiában a megnyilvánult görög és római ész, melyet a kutató elme tudo-

[25] Ezt pl. a physicára vonatkoztatva, jól mondja *Ed. v. Hartmann* (Die Weltanschauung der modernen Physik [Lipcse 1902] 226. l.): »Die Physik kann niemals die Gewissheit erreichen, die jeder Realwissenschaft versagt ist und nur in rein formalen Wissenschaften zu finden ist. Sie muss sich mit grösserer oder geringerer Wahrscheinlichkeit ihrer Ergebnisse begnügen. Diese blosse Wahrscheinlichkeit lässt schon den bloss hypothetischen Charakter ihrer Ergebnisse erkennen. Hypothetisch sind sowohl ihre Begriffe und Gesetze als auch ihre Ursachen und die Existenz und Beschaffenheit derjenigen Natur, von welcher allein sie handelt ... Mit der Entfernung von der unmittelbaren Erfahrung und direkten Messbarkeit nimmt die Wahrscheinlichkeit der Hypothesen im allgemeinen ab stb.«

mányos módon újramegnyilatkoztatni óhajt. *A fogalomban tehát kifejezést nyer bizonyos tárgy, kutatási módszer és végczél, de nem szempont, vezérelv.* Vagyis, hogy némileg képletesen beszéljünk, vannak tárgyaink, van eljárásunk (= eszközeink), azt is tudjuk, hogy mi a czélunk, de nincs megállapított gondolatunk arra nézve, hogy munkánkat milyen programm szerint hajtsuk végre. Ezt a gondolatot csak a *tudományágak*, a *disciplinák* adják. Ezeknek száma ilykép tetszőleges, a kutatási eljárás folyamán szem előtt tartott gondolatok féleségei határozzák meg. *A disciplinától tehát megköveteljük,* 1. *hogy a nevezett végczélt szolgálja,* 2. *hogy történeti természetű tanuságtétel tegye tárgyát,* s 3. *hogy kutatási eszközei s eljárása csak annyiban külömbözzék, a mennyiben a nevezett tanuságtételek külömböznek egymástól.*

E követelmények közt van egy a disciplinákat összeforrasztó közös elem és egy, mely megkülömböztetni segit őket egymástól. Ha csoportositani kell őket, nyilván a megkülömböztető elem alkotja majd kiinduló pontunkat. A megkülömböztető elemet pedig a tárgyaknak (melyek kell, hogy történeti természetüek legyenek) a különfélesége szolgáltatja, ha a fogalmat veszszük rendszerezésünk alapjául, — a vezérelv, ha — mint sok rendszerező — empiricus módon járunk el, azaz adottaknak veszszük a tudományágakat. Nekünk tehát a történelmi természetű documentumokat kell közelebbről szemügyre vennünk és vizsgálnunk, hogy azok fogalma mögött mi minden lappang s azután az elemző osztályozás elvei értelmében [26] a legjellemzőbb jegyekre kell rámutatnunk.

Történelmi természetű documentumok a görög és római megnyilvánult ész, *világosabban szólva* a görög és római embernek kifejezésre jutott gondolatai. Már most a gondolatok bizonyos *alak*ban szoktak kifejezésre jutni. A történelmi természetü tanuságok sorozatában tehát az első jegy, mely a tapasztalati vizsgálódás folyamán megállapitható, az *érzékelhető alak, a forma,* s aszerint, hogy ez a tapasztalati jelenségek második nagy tulajdonságával,[27] az *érzékelhető anyag*gal minő vonatkozásba lép, aszerint válik az empiricus gondolkodó számára megkülömböztethetővé. A csoportositásnál tehát az egyik elv volna: az alak

[26] V. ö. *Wundt* Logik II. 51. s. k. l.-ok.

[27] Látnivaló, hogy alakot és anyagot nem minősítjük a jelenségek alkotó elemeinek.

viszonya az anyaghoz. Csakhogy ez az elv a természettudományok birodalmába *is* viszen bennünket. A tapasztalati jelenségek egy tekintélyes részénél az alak nem csak anyagot formál, hanem *emberi* gondolatot (észt) is juttat kifejezésre s így kifejeződik vele és az anyaggal a *czél* is, mely meghatározta. Az emberi gondolatok tehát kifejezésökre jutásuk után *alak, anyag és czél* nézőelvei szerint osztályozhatók. Minthogy ezen nézőelvek között a czél az, melyet az emberi elme, midőn cselekvőleg lép fel, először választ, az emberi szellem termékeit, noha az empiricus eljárás az alak s anyag szerint csoportosítja, a rationalisticus gondolkodás a czél szerint fogja osztályozni. Ezt a nézőelvet véve irányító elvűl, az emberi szellem tanuságait két nagy osztályba fogjuk sorozhatni, egyikbe, hol az elme csak az alakot kívánja érzékeltetni, s egybe, hol alakot és anyagot egyaránt óhajt kifejezésre juttatni. Ha az elme csak az alakot kívánja érzékeltetni, czélja *ephemer*,[28] ha alakot és anyagot, czélja *történelmi természetü*. Természetes, hogy, ha az elme az alakkal érzékelhető anyagot formáltat,[29] az ephemer czél átváltozik történelmi természetű czéllá. De a classica-philologia tárgyai a fogalmi meghatározás értelmében történelmi természetüek lévén, csak azok a tanusítványok esnek osztályozás elve alá, melyeknél a czélon kívül, az *emberi* czélon kívül, alak és anyag egyaránt jutnak kifejezésre. Az e kettőtől föltételezett s a czél természetétől meghatározott tanuságtételek feloszthatók így 1. *emlékekre, melyeknél a tőlünk érzékelt alakot és anyagot történelmi természetüvé átváltoztatott ephemer czél határozta meg*,[30] s 2. *emlékekre*,

[28] Ilyen szellemi documentum pld. élő beszédünk, a taglejtések (minő a táncz), mimica stb.

[29] Megjegyzem, hogy a táncznál az érzékelhető anyag, melyet látunk, természettudományi s így nem az az alak, melyet az emberi elme kíván érzékeltetni, tartozik vele össze.

[30] Tegyük fel, hogy a költő barátjának egy vagy több versszakot elmond, melyeket még papirra sem vetett; mivel *érzékelhető* anyagot nem határozott meg (hacsak a versszakokat recitálni képes barátja agyvelejére nem gondolunk, mint örökítő anyagra; de az ilyen örökítés csak »czélátvétel«-lel, »czélkölcsönzés«-sel megy végbe), csak alakot, czélja elméjének ephemer volt; ha ugyanazt, amit mondott, leírja, a még működésben lévő czél anyagot is érzékeltet s ezzel történelmi természetü czéllá válik. Ha a versszakokat nem mondja el, hanem legott papirra veti, akkor is csak a nyelv formáival éltek előzőleg gondolatai s így még mindig valamely eredetileg ephemer czél változik át történelmi természetü czéllá.

melyeknél tisztán (= a principio) *történelmi természetü czél szabta meg alakjukat és formáltatta ezzel anyagukat.* Az első fajta emlékeknél ismét azt veszszük észre, hogy a czél főleg kétféle anyagot szokott meghatározni, olyant, mely az idők enyészetének jobban s olyant, mely annak kevésbbé áll ellent. Az emlékek második főosztályánál az érzékelhető alak és érzékelhető anyag oly sokféle, hogy további osztályozásra itt nem terjeszkedhetünk ki.

Ennélfogva czél szempontjából vizsgálva az emberi szellem documentumait, két kutatási kör alakul ki: egyik, mely az emberi szellem tanuságait még természettudományi alapon *is* keresi, a másik, mely a történelmi alapot szem elől nem téveszti. Amaz a tágabb kör, s rajta rendszerint az *észtudományok* (Geisteswissenschaften) körét szokták érteni, emez a *philologia*, a legszélesebbkörü történelem.

Czél, alak és anyag egymásravonatkozása szempontjából utóbbiból kialakúlnak disciplinák, melyeket *bevezető disciplinák*nak nevezhetünk, mert egyelőre csak bevezető szerepök van; ismertetik t. i., hogy az emberi czél minő alakban és anyagban jut kifejezésre, de magának az emberi gondolatnak, a velök megnyilvánult észnek megértése nem teszi kutatási körük feladatát. Ily bevezető disciplina az *Irástörténet* (Epigraphica) és az *Emléktan* (Mnemeologia); amaz ismét aszerint, amint tartósabb anyagon kifejezésre jutó czél és alak teszi vizsgálata tárgyát, vagy kevésbbé tartós anyagon megnyilatkozó, két ágra oszlik, ú. m. *kő-* és *papyrusepigraphicára.* Utóbbit amattól, a *kő-* vagy voltaképi epigraphicától való megkülömböztetés kedvéért *palaeographiá*-nak nevezik, s helyet foglal benne a *codexepigraphica* is. A codexepigraphicát, melynél a legtöbb esetben »czélátvétel«-ről, »czélkölcsönzés«-ről van szó, *voltaképi palaeographiá*nak szokták nevezni.

Ha a kutatás megállapitotta, hogy a czél — melyet az emberi elmének egyéb czéljaitól való megkülömböztetése kedvéért *közlő czél*nak nevezhetünk — minő alakkal és anyaggal jutott kifejezésre, kissé tovább óhajt menni, beletekinteni t. i. abba a szellemi műhelybe, melyből az előtte levő »tanuságtételek« kikerültek. Vagyis nem elégszik meg a történelmi természetű documentumok külső alakjával és külső anyagával, hanem alakot és anyagot szigorú elemzésnek vetve alá annak a gondolatnak és

lelki állapotnak a megértéséig iparkodik hatolni,[31] melynek a történelmi természetű tanuság — sokszor hiányos bár, de — érzékelhető terméke. Azaz a kutatás második fokán a történelmi természetű documentumban rejlő eszmei tartalom, a mögötte rejlő emberi lélek, vagy rövidebben szólva *az ember*, a classica-philologiában a görög és római ember teszi a vizsgálódás tárgyát. Mihelyt ilyesformán realis tárgyát idealissá teszi, közvetítő termékre van szüksége, mely bevezesse az emberi gondolatok világába,[32] s melynél az érzékelhető anyagtól tökéletesen eltekinthet.

[31] Mint látnivaló, az ókori szellemi terméknél a *gondolat* vizsgálatára és értékelésére helyezem a fősúlyt, ellentétben *Hornyánszky Gyulá*val, ki szerint (Philologia és Philosophia [Athenæum 1902, 200—212. és 335—343.] 203. l.) philologisálni annyi, mint visszaképzelni és visszaérezni. De én arra az álláspontra helyezkedem, hogy a visszaérzésre általánosságban nem vagyunk képesek; egyébként is az e fogalmi meghatározásban letett követelmény a kutatás minden stadiumában (pl. Írástörténet!) nem érvényesülhet. V. ö. idevonatkozólag *Adalbert Wahl* freiburgi magántanárnak (a Neue Jahrbücher f. d. klassische Altertum VI. [1903] évf.-ában »Einiges über historische Objektivität« czímmel megjelent értekezése 202. s. k. l.-ján olvasható) ezen szavaival: »darüber können wir uns keiner Täuschung hingeben, dass absolute Objektivität gänzlich unerreichbar ist, sowohl *bei der Betrachtung* menschlicher Dinge, um die es sich doch in der Geschichte handelt, als auch bei ihrer Darstellung. Was letztere angeht, so steckt ein, wenn auch verkappter Ausdruck von Hass und Liebe, von Verachtung und Bewunderung, ein verkapptes Werturteil zehnfach in jedem Kapitel des »objektivsten« Historikers«. S *Grotenfelt* is ezt írja (Geschichtliche Wertmassstäbe in der Geschichtsphilosophie [Lipcse, 1905] 3. l.): »Der Historiker erhebt sich über *die populäre, bloss gefühlsmässige Geschichtauffassung* zu einer durch wissenschaftliche Forschung abgeklärten Würdigung der Ercheinungen. Jedoch behalten daneben die instinktiven und gefühlsmässigen Wertschätzungen fast immer einen starken Einfluss auf seine Darstellung und die Massstäbe, die er *mit mehr oder weniger klarem Bewusstsein* bei seiner Ausscheidung des geschichtlichen Bemerkenswerten benutzt, entnimmt er aus dem einen oder dem anderen der angeführten Momente des volkstümlichen geschichtlichen Interesses«. Ha már most az ú. n. visszaképzelés objectivitasa ilyen kétségbevonhatatlan nehézségekbe ütközik, a visszaérzés képességeit nagyon problematicusaknak kell jeleznem. Ezért fekszik elméletem inkább logicai és rationalisticus alapon!

[32] Ily közvetítő termék nélkül a philologia minden mezején sötétben tapogatóznánk, archæologia, zenetudomány ránk nézve mindörökre terra incognita-k volnának, föltéve, hogy a véletlen az irodalmi emlékeket nem hozta volna korunkra, régészetieket, zenetudományiakat azonban megőrzött volna számunkra.

Ez a közvetítő termék a *nyelv*, »az összes többi szellemi termékek fő-feltétele« (Wundt). Közvetítő azért, mert nem csak eszköz a görög és római elme megismeréséhez, hanem maga is, mint történelmi természetű czéllá átváltoztatott ephemer czélnak az érzékelése egyenesen is teszi tárgyát a philologicus kutatásnak.[33] *A görög és latin nyelvtudományt* (Linguistica) tehát *közvetítő tudományág*nak nevezhetjük. Tudományág azért, mert 1. az ókori világ ismeretét *segíti elő*, a mennyiben a nyelv, mint az emberi szellem egyik tanusága, bevezet a gondolatok világába, 2. tárgyát történelmi természetű tanuságtétel teszi, 3. a kutatás módszere ugyanaz, mint más philologiai disciplinánál, csak alkalmazásában módosul.

E közvetítő termék birtokában a kutatást már új nézőpontok fogják ágazni, gondolatok, melyeket számára *az emberi lélek ismeretének a tudománya* szolgáltat. Minthogy meg akarja ösmerni az emberi észt, melynek a történelmi természetű tanuságtétel a kifejezése, ezt csak a *psychologia* segítségével fogja tehetni, annak a psychologiának a segítségével, melyen az észtudományok államtudomány, nemzetgazdaságtan, demographia, társadalomtudomány) épülnek fel. És pedig nem fog a psychologiának azon módszereihez folyamodni, melyek emezt a természettudományokhoz hidalják át, hanem azon módszeréhez, mely az egyes vagy collectiv embert faja és nemzetiségétől föltételezett szellemi különváltságában összehasonlítás tárgyává teszi.[34] Ehhez képest, miután megvizsgálta *nyelvét*, meg fogja vizsgálni 1. vallásos és bölcselkedő gondolkodását, 2. helyzetét és történetét a társadalomban, 3. alkotó erejét, a mint az *a)* a művészetben és iparban, *b)* az irodalomban jut kifejezésre. A történelmi természetű documentumokat tehát fel fogja dolgozni a classicus philologus ily különleges czélok elérhetése végett külön felállított vezérelvek kalauzolása mellett; következőleg aztán nyilván ezek a *fődisciplinák* fogják alkotni tudományágait:

1. *Görög és római vallás és philosophia; s bölcsészetök.*

[33] V. ö. *Steinthal*, Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen (Berlin 1864), 21. l.: »Ueber den ehemaligen Irrthum, als wäre die Sprache dem Philologen *nur Mittel*, ist heute jeder Philologe hinaus«.

[34] L. *Wundt* Logik II. 491. l.

2. *Intézmények és kereskedelem története* azaz *görög és római mívelődéstörténelem, továbbá eseménytörténelem s ezek bölcsészete.*

3. I. *Archaeologia (görög és római müvészet a)* építészet, *b)* szobrászat, *c)* festészet, *d)* zene, *e)* táncz, *f)* színészet — és *ipar).* II. *Irodalomtudomány a)* alaki nézőpontból, *α) görög és római metrica, β) stilistica, γ) dramatica, δ) rhetorica, ε) poëtica, b)* tartalmi nézőpontból: *görög és római irodalomtörténet*; *s bölcsészetök.*

Látnivaló, hogy mindezek a disciplinák a nevezett végczélt szolgálják, mert az ókorra vonatkozó történelmi természetü tanuságtételek alkotják tárgyukat, kutatási eszközeik és eljárásuk pedig csak alkalmazásukban külömböznek egymástól, mint azt munkám III. részében törekszem szemlélhetővé tenni. De ha a végczél ugyanaz, ha a tárgy az ókorra vonatkozó történelmi természetü tanuságtétel, ha az eljárás ugyanaz, ugyan miben külömböznek e fődisciplinák az *Írástörténet* és *Emlékek tana* nevezetű disciplináktól? S e külömbözés a fogalomnak jegyekre bontásánál hol nyer kifejezést? Ezt méltán kérdezhetjük. De feleletül rá ezt adhatjuk. A fogalomban az idealitas jegye éppen úgy megvan, mint a realitasé; *megnyilvánult görög ész Πραξιτέλης* Ἑρμῆς-e akkor, ha nem tudjuk, hogy mit ábrázol, csak provenientiájáról van tudomásunk; a realitas jegye a »megnyilvánult« jelző mögött lappang; *tudományos módon újra megnyilatkozott görög ész,* ha összevetjük *Παυσανίας* V. 17, 3-mal, egyéb Πραξιτέλης-re visszamenő ábrázolásokkal s a korabeli és kora előtti Ἑρμῆς-alakításokról képződött fogalmainkkal.[35] De most joggal újra

[35] V. ö. *Steinthal* i. é.-e 74. s. k. l.-n álló ezen mondataival: ... »die geschichtliche Arbeit selbst, die Gestaltung und Erzeugung des Stoffes, die Bewegung und Entwicklung, kurz das Eigenste und Innerste der Geschichte, fordert psychologische Betrachtung. Die Medii Termini in seinen Schlüssen sind psychologischer Art. Soll die schöne Statue des Adorante erklärt werden, so handelt es sich nach dem angeführten Historiker [Droysen] nicht um das Erz, aus dem sie gegossen, den Thon, aus dem die Form gefertigt, das Feuer, mit dem das Metall in Fluss gebracht worden ist, sondern um ‚die Vorstellung von dem Bilde, das da werden sollte, die in des Künstler's Seele war, ehe das Werk war, in dem sie sich verwirklichen sollte'. Ist denn aber die Aufgabe etwa damit gelöst, dass man die von dem Kunstwerk abstrahirte Vorstellung des Bildes das τί ἦν εἶναι des Werkes nennt? das glaubt doch Niemand mehr ... Wenn nun aber der Kunsthistoriker jene Vorstellung des schaffenden Künstlers erklären ... soll: wird er das vermögen ohne Psychologie? ... Nein, er ist in seinem eigensten Verfahren, in der Erklärung einer künstleri-

vethetünk fel kérdést! Minő helyet foglal el *Πραξιτέλης* *Ἑρμῆς*-e az »Emlékek tana« nevezetű disciplina körében? Feleletünk, hogy: ennek a disciplinának a mívelője hozta a szobrot napfényre,[36] és részletesen megállapította a helyet, hol, az időt, hogy mikor találták; az ő kötelessége volt megállapítani minő anyagból készült, részletesen adni méreteit, leírni, mi hiányzott belőle, mikor ráakadtak, mi tartozik vele össze, hova került s mily körülmények közt található jelenleg. Nem feladatok-e ezek, melyeknek megoldása a görög észnek is bizonyos oldalról való megvilágítását eredményezi? Igaz, nyilván alaki és anyagi, nem *gondolati* oldaláról, de mégis valamely oldalról, melyet vizsgálatba venni a fogalmi meghatározás szemmeltartása éppenséggel nem tilt. Mindazonáltal e példán kiki láthatja, hogy a történelmi természetű tanuságtételt gondolati oldaláról tenni vizsgálat tárgyává a főfeladat, mely a végczél elérhetéséhez közelebb juttató eredménynyel kecsegtet.

Úgyde a fogalomban letett követelmény értelmében ennek tudományos úton-módon kell történnie,[37] azaz az eljárásnak olyannak kell lennie, mely a végczél elérhetéséhez *valóban* közelebb juttat. Vagyis az eljárást a végczél fogalmában kifejezésre jutó követelmények szabják meg; az egyik: *a görög és római ókorból származott legyen a tanuságtétel*, ha már nem alaki vagy anyagi, legalább is gondolati része. Ez bebizonyításra szorul, külömben az eljárás más végczél szolgálatába helyezkedik. Az ilyen bizonyítás, mely tárgyunknak mind érzékelhető alakbeli és anyagbeli, mind gondolati oldalára vonatkozhatik, teszi a *critica* feladatát. De kifejezésre jut a végső czél fogalmában egy másik követel-

schen Vorstellung, Psycholog; er treibt Kunstpsychologie, er erklärt die Entstehung eines Kunstwerkes in der Seele des Künstlers aus psychologischen Gesetzen«.

[36] A földmunkást vagy a leletre ráakadó parasztembert nem fogja épeszű ember az Emlékek tana munkásának minősiteni; ezt szinte fölösleges hangsúlyozni.

[37] Természetesen nem csak a főfeladatot, hanem azt a feladatot is, mely az újramegnyilatkozást csak az alaki és anyagi oldalról való fölvilágosításig viszi, tudományos úton-módon kell megoldani. Azaz a classica-philologia szó fogalmának körülírásában bizonyos kétértelműség van, mert maga a fogalom kétértelmű. Ez pedig nem is oly ritka tünemény. »Taktika« jelenti pl. Bölcs Leónál (I. 1.) a háborúban való *mozgások* tanát s másrészt a csatarendbe állítás tudományát.

mény is: *ismerete* a görög és római ókornak! A philologiai eljárásnak tehát erre is kell törekednie s látnivaló, hogy voltaképi lényege ebben csúcsosodik ki.[38] Minden tanuságtételt lánczszem gyanánt kell a többiek sorozatába illeszteni tudnunk, akár alak- és anyagbeli oldaláról tekintsük, akár gondolati oldaláról, mert itt apperceptionalis folyamat megy végbe s az előttünk még idegen görög és római gondolatok csak úgy appercipialódnak, ha *ismert* görög és római gondolatokra vonatkoztathatjuk. Az appercipiálást pedig a *hermeneutica* hozza létre, az értelmező módszer; ennek az elveinek a szabatos alkalmazása idézi elő az ú. n. »ráismerést«. Mint látjuk, a classica-philologia végczélja elérése végett *logicai disciplinák*ra van rászorulva.

De mivel a classica-philologia a görög és római észt, a görög és római kor szellemi világát óhajtja megösmerni, az elméknek azt az állapotát, melyben azok tapasztalatok birtokában cselekvőleg lépnek fel, azoknak az elméknek az állapotát, melyek képzetek társulásának és apperceptiójának az alanyai, szóval a gondolkodásnak, ez pedig a *tér* és *időszemlélet* aprioristicus formáiban megy végbe,[39] a tér és idő fogalmától a classica-philologia sem abstrahálhat psychologicus és syntheticus jellegű kutatásai folyamán. Vagyis érdekelni fogják azok a tudományágak, melyek annak a térnek a tudományos leírásait adják, mely a gondolkozó és érző görög és római ember cselekvésének a színtere s annak az időnek a beosztásait, melyben cselekedetei egymásra következtek. Így válik a classica-philologia disciplinájává az ókor két classicus népének *politicai földrajza*[40] (geographia) és a görög és

[38] V. ö. *Wilamowitz-Moellendorff* Aristoteles und Athen (2 köt. Berlin, 1893) I. köt. VI. l.-ját: »Denn die schönste Aufgabe der Philologie ist das Interpretieren«.

[39] Ez a kijelentésem nem azt foglalja magában, hogy számomra a *tér-* és *idő*vizsgálatot illetőleg *Kant* felfogása a philosophicus határkövem. Vele azt vallom, hogy a tér- és időfogalmak másfajta meghatározásai (l. *Posch* Az idő elmélete [Budapest, 1897] cz. müve II. kötetét, mely az időelméletek történetét ismerteti) nem győztek meg. Mert hiszen mi sem gátolna átsiklani e fölötte nehéz philosophiai problemán ilyenformán, hogy így írok: . . . apperceptiójának az alanyai, szóval a gondolkodásnak, érzeteink és képzeteink, vagyis »a megnyilvánult« pedig csak a *tér*rel és *idő*vel együtt nyilatkozhatnak meg újra, a tér és idő fogalmától stb.

[40] Csakis ez, s nem másik két ága is a földrajznak, t. i. a *csillagászati* s a *physicai*. Amannak tárgyát és vezérelvét *H. A. Daniel* (Illustr.

római *időtan* (chronologia). Igaz, ezek a disciplinák a fogalomból *egyenesen* le nem vezethetők, de mint minden észtudománynak *aprioristicus* tudományágai, tudományágaivá válnak a classica-philologiának is a kutatás ama fokán, melyen az észtudománynyá változik át; épp azért, noha az elnevezésből a fogalmi jegyek nem hüvelyezhetők ki, de az a többi disciplinához a viszonyt megjelölni mégis alkalmas, a classica-philologia *járulékos tudományágai*nak kereszteljük el.

Több disciplina a fogalom vizsgálata alapján nem tagosítható ki, s éppen azért egyes látszólagos, még szélesebb tudós körökben is disciplináknak minősített tudományágakról kimutatandó, hogy azoknak e voltaképi classica-philologiai disciplinákhoz mennyi közük van, szabatosabban szólva, milyen logicai kapcsok fűzik hozzájuk; illetőleg vizsgálat tárgyává teendő, vajjon a tőlünk kitagosított disciplinák egyikében vagy másikában egész körükkel és tárgyukkal nem kaphatnak-e helyet?

E czélból szemlét kell tartanunk mindazon látszólagosan önálló disciplinák fölött, melyeket az előző fejezetben ismertetett elméletek felsorolnak ugyan, de rendszerünk nyomós okoknál fogva föl nem említett.

kleineres Handbuch der Geogr. 2. Aufl. v. Dr. W. Wolkenhauer 2 köt. I. köt. Lipcse, 1887, 3. l.) e szavakkal írja körül: »Die mathematische oder astronomische Geographie betrachtet die Erde als einen Welt- oder Himmelskörper, als einen Stern unter Sternen, und ihr Verhältnis zu den übrigen Weltkörpern unseres Sonnensystems. Sie erforscht ihre Gestalt und Grösse, wie die Art und die Gesetze ihrer Bewegung und bestimmt die Lage eines Punktes auf der Erdoberfläche«. A másik ág tárgya és feladata *Daniel* szerint (u. o. 50. s. k. l.) ez: »Die physische Geographie fasst die Erde in ihrer gegenwärtigen Erscheinungsform in das Auge, so dass sie im Gegensatze zur Geologie und der politischen Geographie sich bleibende Verhältnisse der Erdoberfläche zum Vorwurf nimmt«. A politicai földrajz mibenlétéről végre így vélekedik (u. o. 127. l.): »Die politische Geographie betrachtet die Erde als den Wohnsitz der Menschen, für welche sie aber nicht mehr wie für Pflanzen und Thiere nur ein Wohnplatz, sondern auch der Schauplatz ihrer geistigen und sittlichen Entwicklung ist. Sie zerfällt in zwei Hauptteile. Der erste begreift die allgemeine Menschen- und Völkerkunde, der zweite die Elemente der Staatenkunde«. — Megemlíthetőnek vélem, mert hazai érdekű, hogy e hármas felosztást már *Tomka-Szászky János* is ösmeri Introductio in orbis hodierni geographiam (Francofurti et Lipsiæ, 1750) czimű műve 1. l.-ja 3. §-ában.

Ott van mindenekelőtt a *classica-philologia encyclopaediája*, melyről *Haase* azt tartja, hogy kiegészítő tudományág, *Hertz*, hogy a classica-philologia alapvető részét teszi, *Pecz Vilmos*, hogy bevezető disciplina. Mi egyik meghatározást sem fogadhatjuk el, hanem a classica-philologia encyclopaediáját, minthogy tárgyát sem ókori tanuságtétel, sem az *amögött* rejlő emberi elme vizsgálata nem teszi, hanem a tudományos kutatás maga, egészében és részeiben megnyilatkozó vezérlő gondolataival és nézőelveivel, *az egyetemes bölcsészettudomány disciplinájának* minősítjük, annak a bölcsészettudományénak, mely — mint Bonnet helyesen vallja — az összes tudományok betetőzése és koronája. Disciplinának minősitették azért, mert nevében maga a tudományos kutatás neve foglal helyet s a külső birtokviszony, mely a két fogalom nevét összekapcsolja egymással, alkalmas arra, hogy félrevezesse a bölcselmi nézőpontot szem elől tévesztő vizsgálót.

Ugyanily külső okoknál fogva minősitették *a classica-philologia történetét* is classica-philologiai tudományágnak. De mint láttuk, már Bonnet úgy jelölte meg helyét, kogy a *tudományok egyetemes történetébe* osztotta. Ha az emberi *kutató* szellemnek nyelvben megnyilatkozó vizsgálatait a bölcsészettudomány körébe utaljuk, nincs ok, amiért e vizsgálatok keletkezése, fejlődése és lefolyása külső történetét is *az egyetemes bölcsészettudomány* sphaerájába ne utaljuk olyképpen, hogy a classica-philologia encyclopaediája oldalán e philologiának története is kap helyet, mint a hogy a természettudományok encyclopaediája oldalán e tudományok története. Azért tehát annak, ki a classica-philologiának nevezett tudományos kutatásban meg-megnyilatkozó vezérlő gondolatokat és nézőpontokat vizsgálata tárgyává teszi, ki kell terjeszkednie e gondolatok és nézőpontok keletkezésének a történetére is és vázolnia, hogy a tudományos kutatás, melynek fogalmát körülírta, ágaiban ösmertetett és terjedelmében részletezett, hogyan és kiknek tevőleges közreműködése és részvétele mellett fogant meg, izmosodott és növekedett nagygyá?

Nemkülömben *a görögök és rómaiak mennyiségtani és physicai földrajza*, melyet Boeckh a politicai földrajzhoz bevezető disciplinának minősített, sem fog a classica-philologia rendszerében helyet kapni. Ha úgy irjuk le a görög és római földet, miként az meggyőződésünk szerint a görögök és rómaiak szeme elé tárult, — csillagászati és physicai tekintetben, — oly feladatot

végzünk,[41] melynek teljesítése tisztára a való élet jelenségeinek az előzményeit is vizsgálni tartozó természettudósnak a munkakörébe tartozik, azaz hol természettudományt, hol természettudományok történetét adjuk. Ami Athén, Róma, Pompeji stb. descriptiv *topographiáját* illeti, nézetünk szerint az az *Emlékek tana* disciplinájának architectonicus ágába tartozik. A politicai földrajzzal másképpen áll a dolog; az a földet, mint a szereplő ember cselekvéseinek a színterét mutatja be, azoktól föltételezett változásaiban. Csak *ez* a föld mintegy emberi gondolkodásra valló történelmi tanuságtétel számunkra, de valójában, mint tapasztalati jelenség, nem emberi gondolatnak és cselekedetnek kifejezésre jutása, hanem csak tere és hordozója mintegy.

A rendszerek egy tekintélyes részében önálló disciplina gyanánt szerepel a *numismatica*, az érmészet is. De ami ezt a mellérendelést illeti, rá vonatkozólag *Conze*, a legnevezetesebb német archaeologusok egyike, már 1869-ben a következő helyes észrevételeket tette.[42] »Míg egyrészről az epigraphicát — mondja — az archaeologia mezejéből kirekesztettük, nem ugyan egyes archaeologusok munkálkodása köréből — hiszen az egyes kutatónak ilyfajta megkülömböztetések megállapításával mitsem írhatunk elő, — másrészről ugyanezt nem mívelhetjük a numismaticával. Itt az érmeket olybá veszszük, mint kis művészeti termékeket, apró tectonicus alakításoknak, melyek kép és írás hordozóivá lesznek; tömegük, s a lehetőség őket hely és idő szempontjából meghatározni, már az alakok változásainak a megfigyelésére is termékenyítő hatással van. De viszont éppen e végtelen száma és dús változatúsága a kis műveknek, a nagyon is különféle vonatkozások, melyek történelmi, mythologiai, metrologiai s egyéb tekintetben fűződnek hozzájuk, eredményezték, hogy az érmeknek tudományos czélokra történő feldolgozása sok egyes kutatónak egész erejét veszi vala igénybe. Itt tehát az ellenkező eset forog fönn, mint minőt az epigraphicánál tapasztaltunk: míg utóbbit sokszor tényleg az archaeologus munkakörébe vonták be, anélkül hogy — fogalmi jelentését véve alapul — az archaeologiához számíthatnók, viszont a numismatica függetlenítette magát: az

[41] V. ö. *Urlichs* i. m.[9] 23. l.: »Die physikalische Geographie als solche ist der Philologie fremd«.

[42] Über die Bedeutung der klassischen Archæologie (Bécs, 1869) 8. l.

archaeologus, ki szakmája körét teljesen felölelni kívánja, ritkán pillanthat be a numismatica legkeskenyebb rekeszeibe, viszont vannak numismaticusaink, kiknek szemében az archaeologia egyéb mezői távolálló területek, holott pedig a numismatica teljességgel [?] az archaeologia körébe tartozik.«[43] Mi Conze megjegyzéseit megtoldhatjuk még egy észrevétellel: ha a numismatica valóban disciplina, melyet a többi bevezető illetőleg fődisciplinák valamelyikének mellérendelni kell, akkor azt rögtön hasonló joggal kell tennünk a *vázatan*nal is; hiszen tudjuk, hogy ez is hova-tovább egyes emberek egész munkaerejét veszi igénybe.

Épp úgy, mint a numismatica, a rendszerek egy részében a *metrologia* is szerepel, »a mértékek és súlyok disciplinája«, mint önálló tudományág. *Boeckh* négy rendbeli alosztálya II.-ába utalja, s annak keretén belül ád neki helyet. Nekünk először meg kell állapítanunk tárgyát, kutatnunk, vajjon ezt realis vagy idealis jellegű történelmi tanuságtétel alkotja-e? A metrologia, mint ösmeretes, a régiektől megállapított hosszúságoknak, a területeknek, az űrtartalomnak s végre a súlyoknak a mértékeivel foglalkozik. A mikor a régiek ezeket megállapították, egyrészt geometriát alkalmaztak, másrészt physicát. A mi geometriájukat, physicájukat illeti, azok a tudományok történetének a rovatába tartoznak, alkalmazásukban azonban a régi ember társadalmi helyzetén lendítettek, azt irányították. Tárgyát tehát a metrologiának, hogy úgy mondjuk, alkalmazott emberi gondolat, alkalmazott tudomány teszi, s mint ilyen egész tárgyával és vezérlő

[43] Én *Hornyánszky Gyulá*-val (A görög művelődéstėnetről. Egy. Phil. Közl. XXIX. 785. l.) a numismaticát az archæologiából kirekeszteni s egy Közgazdaság-nak nevezett disciplinának alárendelni nem vagyok hajlandó. Mert amennyiben pénz = súly, a metrologia úgy is foglalkozik vele, de amennyiben művészeti termék, vele csak az archæologia foglalkozhatik. Hiszen hasonló okoskodással ki kellene rekeszteni az *ἀγγεῖον*-okat is, mert azok eredetileg arra a czélra szolgáltak, hogy folyadékokat zárjanak magukba, tehát az űrtartalom szempontjából készültek. Úgyde ki tagadhatná, hogy az általuk kifejezésre jutó művészi gondolat nem komolyabb értékelésre tarthat számot, mint az alkalmazott physica tüneménye. Egy-egy »documentum« több szempont szerint tehető vizsgálat tárgyává: a *Ἡρώνδας*-papyruson vizsgálom, 1. az anyagot s az írást, mint *epigraphus*, 2. az írásművet magát, *a)* mint nyelvész, *b)* mint irodalomtudós, *c)* mint régiségtudós. Igy a görög s római pénzt vizsgálom, 1. mint mnemeologus, 2. mint epigraphus, 3. mint metrologus, 4. mint archæologus. S világos, hogy mint archæologus végzem a legmagasabb rendű feladatot.

elvével a fődisciplinák 2-ában kap helyet; az ú. n. »régiségtudomány« — tudjuk — ismerteti azokat az életföltételeket, melyeket a társulni szerető ember a maga számára, de gyakorlati czélokból teremt. Külön tudomány rangjára igy a metrologia nem tarthat számot.

Miután azt véljük, hogy esetleg felmerült kétségeket sikerűlt eloszlatnunk, hátra van még csak az, hogy fejezetünk végén schematicus összeállítást adjunk az egyes tudományágakról:

I. *Aprioristicus* (v. járulékos) *disciplinák:*

a) Görögök és rómaiak politicai földrajza.

b) Görögök és rómaiak időtana.

II. *Bevezető disciplinák:*

a) Görög és római írás története.

b) Görög és római emlékek tana.

III. *Közvetítő disciplina:*

Görög és latin nyelvtudomány.

IV. *Fő- vagy psychologiai disciplinák:*

a) Görög és római vallás- és bölcsészettudomány.

b) 1. Görög és római mívelődéstörténelem (régiségtudomány).

2. Görög és római eseménytörténelem.

c) Görög és római művészet- és irodalomtudomány.

E tudományok *saját körükön belül* két módszer alkalmazása mellett fejleszthetők: e két

Módszer: a) a bíráló és *b)* az értelmező módszer.

E módszerek mibenlétéről s alkalmazásuk módjairól munkánk III. része tájékoztat.

III.

A CLASSICA-PHILOLOGIA DISCIPLINÁINAK MÓDSZERTANA.

I. A BÍRÁLÓ MÓDSZER.

Mielőtt e módszer főbb alapelveinek vázolásába belefognánk, igazoljuk, hogy miért fejtegetjük előbb, mint az értelmező módszereit, noha *Blass* fejezetünk végén idézett vezérfonalában éppen az ellenkező sorrendet követi és hangoztatja,[1] hogy előbb kell az emléket ill. írásművet megérteni, azután lehet csak fölötte ítéletet mondani. E kérdés feszegetése voltaképpen nem tekinthető sikerrel biztató műveletnek, mert meggyőződésünk, hogy a két módszer egyike sem alkalmazható egymagában a kutatás folyamán,[2] mert váltják s fokonkint föltételezik egymást. Mégis mivel a 109. lapon kiemelhettük, hogy a philologia egész lényege mintegy a hermeneuticában csúcsosodik ki, — hogy feladatunk, mit véges emberi erőnkkel végezhetünk, be van fejezve, ha a történeti tanuságtételt lánczszem gyanánt a többinek közéje illeszthettük, ez pedig csak alapos meghányás-vetés, bírálat s ítélet után

[1] 170. l.

[2] V. ö. *Buecheler* Philol. Kritik cz. m. 6. l.-n álló eme szavaival: »Kritik und Hermeneutik mag die theoretische Betrachtung sondern, im Gebrauch sind sie unzertrennlich verwachsen, sie tragen und stützen und steigern einander« s *Boeckh* a Corp. I. Graecc. I. XVII. l.-n: »Verum quom intelligi scripta nequeant nisi emendata, neque emendari possint nisi intellecta, nec crisis incipi potest nisi absoluta interpretatione, neque interpretatio nisi absoluta crisi. At haec inter se pugnant.« *Hermann Gotfrid* az Acta Societatis graecaehez adott előszava (Lipcse, 1836) XXI. s k. l.-n: »Ita enim conjunctum est critici interpretis officium, ut qui non utroque aeque valeat non magis possit recte procedere, quam qui altero pede claudicans alterum quoque aegre promovet.«

történhetik, szükségesnek látjuk előbb a bíráló módszer alapelveiről adni a kellő tájékoztatást.

A *critica* lényege *Wundt* meghatározása értelmében[3] *a valódinak a nem valóditól való megkülömböztetésében s a tárgyak értékének valódiságuk arányában történő megállapításában áll,* — *Boeckh* 170. l.-ja szerint az a philologicus tevékenység, melynek folyamán valamely tárgyat nem magából s maga miatt, hanem egy bizonyos viszonylat s másvalamire való vonatkozás megállapítása czéljából akarunk megérteni olyképpen, hogy magának a keresett viszonylatnak az ösmerete a czél. Mi azonban *bíráló módszer*ről beszélünk, jelezni akarván vele, hogy eljárásról és nem tudományágról van szó. Mert az ilyen tárgyat és vezérelvet tételez fel, a criticai eljárás pedig, mint az a fenti meghatározásból kitünik, minden tárgyra alkalmazható s így megnevezett tárgyról nem lévén szó, vezérelvről sem lehet, mert ennek megnevezhető tárgy a föltétele, anélkül el sem gondolható. Hiszen szinte fölösleges megjegyeznünk, hogy van theologiai, jogtudományi, statisticai stb. critica, annyi, a hányféle ága a szellemi tudományoknak s a történelmi kutatási köröknek, criticai módszer azonban csak egyféle s lényegét a fenti meghatározások írják körül. Már maga a név *ἡ κριτική* (t. i. *τέχνη*), mely a *κρίνω* = választok ige *κρι** gyökerére megy vissza, tanúskodik a mellett, hogy a fogalomban megnevezhető tárgyról nem lehet szó, csak észbeli műveletről és eljárásról. Az elme *választ*, a választás elvek szerint megy végbe, mint gondolkodási művelet a logica törvényei és útmutatásai szerint folyik le; a választás eredménye *ítélet.* Mint ilyennel a logica foglalkozik vele, alkalmazásában azonban, minthogy ekkor a választás alá eső tárgy természetéhez képest

[3] Logik II. 529. l.

módosúl, a classica-philologia encyclopaediájának is foglalkoznia kell vele.

A philologia tárgyára alkalmazott criticai módszert rövidesen *philologiai criticának* nevezvén, osztályozását is nyilván a tárgynak, melyre alkalmazták, a természete határozza meg. Mivel, mint láttuk, a philologia tárgya történelmi természetű tanuságtétel, ez pedig kétféle fokon esik vizsgálódás alá, realis és idealis fokán, kétféle criticát is kell a philologiában megkülömböztetni, egyet, mely a tárgy realitasát bírálja s egyet, mely idealitasát. Így elfogadhatóvá válik *Wundt* felosztása, kinek nézete szerint az egyik fajta critica eldönti, hogy a tárgy lényében látszatának megfelel-e, a másik nyitjára kíván jönni annak, hogy lényében czéljával összehangzik-e? Azaz megkülömböztet *külső* és *belső* criticát; amaz szerinte sajátlagos philologiai feladat, míg mihelyt az utóbbi veszi kezdetét, a vizsgálatba vett tárgy annak a tudományágnak a nézőkörébe helyezkedik, melyhez tartozik, a történelmébe, ha történelmi tény, az aestheticaéba, ha művészeti termék, a jogtudományéba, ha jogi tétel s így tovább. De noha megkülömböztetését így alapjában véve éppenséggel nem utasítjuk vissza, oda módosítjuk, hogy minden önálló tudományágnak egyaránt megadjuk azt a jogot, bírálat alá vonni tárgya természetét s megállapítani, hogy tényleg kutatása körébe tartozik-e. Ennélfogva annyiféle philologiai criticát külömböztetünk meg, a hányféle tudományágat vezethettünk le a fogalomból. Következőleg aztán a criticai módszer még az egyes tudományágak vezérelveinek szolgálatába fog helyezkedni.

Mi tehát nem beszélünk *magasabb* és *alacsonyabb*[4]

[4] V. ö. *Bursian*, Archaeolog. Kritik u. Hermeneutik (Verhandlungen der 21. Versammlung der Philologen und Schulmänner in Augsburg, Lipcse, 1863, 55–60. l.) 58. l.: »Um mit der Kritik zu beginnen, so ist die Auf-

criticáról, nem *szövegcriticáról* s nem *divináló* criticáról,[5] nem *Boeckhkel grammaticai, historiai, individualis* és *genericus* (= az írásmű törvényeire és szabályaira támasz-

gabe derselben bekanntlich eine doppelte: einmal die ursprüngliche, durch die Überlieferung getrübte Gestalt irgend eines antiken Werkes (Schrift- oder Bildwerkes) sowie es aus der Hand seines Schöpfers (Verfasser oder Bildners) hervorgegangen ist, soweit als möglich wiederherzustellen, und andrerseits dem wiederhergestellten Werke seine richtige Stellung im Kreise der übrigen Denkmäler der alten Cultur anzuweisen. Jenes wird gewöhnlich — *nicht gerade treffend* — als die niedere oder auch als die Partialkritik, dieses als die höhere oder Totalkritik bezeichnet.« Ő még — látnivaló — a magasabb criticát közel hozza a hermeneutica fogalmához.

[5] V. ö. *Urlichs* Grundlegung u. Gesch. d. klass. Altertumswiss. 13. l. »*Arten der Kritik.* Aus dem Gesagten erhellt, welche Ausbreitung und Bedeutung die Kritik, der Probierstein philologischer Kunst, in dem System der Wissenschaft gewonnen hat. Sie zerfällt: *a)* in die diplomatische und divinatorische [sogen. niedere] Textkritik, welche die Recension eines Textes ergibt; *b)* in die bestimmende [sogen. höhere] Kritik, welche *α*) als Gattungskritik die erhaltenen Schriftwerke nach den Gesetzen der Gattung und den Zeitverhältnissen beurteilt, *β*) als Individualkritik die Werke einzelnen Verfassern zu- oder abspricht, also vorzugsweise mit der Kenntnis ihrer Kompositionsweise und ihres Sprachgebrauchs zu Werke geht, ihre Absicht und ihren Wert mit der Erklärung zusammen zu schätzen sucht.« Ugyanabban a műben *Blass*, ki egyébként nyelvi, történelmi és technicus criticát külömböztet meg, a 169. l.-on ezt írja: »Nun ist aber noch eine Schwierigkeit: nämlich wir reden auch von divinatorischer Kritik. Diese aber ist gar nicht das Beurteilen eines vorliegenden Objekts, sondern das Erkennen des nicht mehr Vorliegenden, also ein Akt des Verstehens. Richtig sagt Usener (Philol. u. Geschichtswiss. S. 34.): »Die schöpferische oder divinatorische Kritik ist transcendente, über die Thatsache der Überlieferung hinausgreifende Interpretation.« *Man sollte also eigentlich von divinatorischer Kritik gar nicht reden* stb.« *Bonnet* La philologie classique cz. műve 188. l.-n így ír: »On a coutume de diviser la critique en critique supérieure et critique inférieure ou verbale. La première enseigne les règles d'après lesquelles on doit juger de l'authenticité des écrits, et de leur attribution à tel ou tel auteur; la seconde fait connaître la méthode à observer pour établir les textes, discerner les leçons qui remontent à l'auteur de celles que lui prête l'erreur ou la mauvaise foi des copistes, et dans le cas où la vraie leçon n'existe plus, la rétablir par conjecture. *Il est clair, quil n'y a pas de limite précise entre ces deux sortes de critique*« s lejebb: »D'autre part, quelques-uns distinguent entre la critique négative et la critiqne positive, ou mieux, entre la critique proprement dite, d'une part, qui dans une tradition donnée, ou entre des leçons existantes, enseigne à discerner l'authentique de l'inau-

kodó) criticáról, hanem olyanról, melynél a név tárgyat s ettől föltételezett eljárást is juttat eszünkbe. Meg fogjuk tehát kísérelni röviden a criticai módszer alapelveit annak a külömböző philologiai ágakra való alkalmazásában összefoglalni s alkalmazását egy-egy jellemző példán szemléltetni is.

I. *α)* Földrajzi critica.

Ez azt vizsgálja, hogy a földterület, melyet a hagyomány a collectiv értelemben (vagy akár egyedi megszorítással) vett emberrel összeköttetésbe hoz mint cselekvésének színterét, valóban az volt-e, vagy pedig nem, vajjon az illető ember cselekvésének színterét külömböző okoknál fogva nem máshova kell-e helyezni? Hogy a határok, melyekről a hagyomány tud, tényleg voltak-e a collectiv értelemben vett ember államának a határai, hegyek, vizek, városok ez állam területéhez tartoztak-e? Ily földrajzi criticán fordul meg, hogy egy közönségesen ösmeretes példát említsünk, az egész ú. n. *oláh kérdés*nek a sorsa, melynek sarkalatos pontjairól a magyar olvasó Hunfalvy, Réthy és Jancsó Benedek idevágó munkáiból szerezhet tájékozódást, belőlük egyúttal útmutatást e földrajzi critica methodicájára is. E földrajzi critica állapította meg pl., hogy *Ἡρόδοτος*-nak a szittyák országáról szóló tudosításaiban mi igazság, mi koholmány vagy téves vélemény; ez állapította meg, hogy

thentique, le vrai du faux; et d'autre part, la critique divinatoire, qui en l'absence de tradition et de leçons existantes, ou après que celles-ci ont été reconnues fausses, indique le moyen de retrouver la vérité par divination ou conjecture. La divination ou conjecture est un moyen d'investigation et non de vérification ... *La critique n'est par son essence ni négative ni positive. Gercke* a fejezet végén idézett tanúlmánya 1. l.-n: »Bezeichnend ist schon die Thatsache, dass das Wort »höhere Kritik« verpönt ist, *und mit Recht.*« Ilyen körülmények között indíttatva éreztem magamat a critica fajainak osztályozásánál uj nézőpontot keresni.

a szűk Langada-hasadékban sohasem vezethetett kocsiút *Φέραι*-ból Spártá-ig, noha az *'Οδύσσεια* III. éneke 491 s k. és XV. éneke 182. s k. sorai alapján következtettek erre; e criticának köszönhetjük,[6] hogy tudjuk, hogy Curtius Rufusnak számos földrajzi adata (pld. VI 5, 9, 24; VII 3, 11, 4; 12, 6 stb.) hibás, *Στράβων* ellenben a legtöbb esetben hitelt érdemlő kutató. Megvédi az írót sokszor könnyen fölmerülő gáncsok ellenében s megállapítja a valóságot: Livius pld. XXXIV. könyve 17. fej.-e 1. pontjában a Turdetani és Turduli népéről beszél, mely a pyrenaeusi félsziget délnyugati részében a Baetis és Anas folyók között lakik (v. ö. *Πτολεμ.* II, 4, 12, V, 3, 5), ugyancsak turdetanokról és turdulok-ról, mint Saguntum szomszédságában levő népekről a XXI. könyv 6. fej. 1., a XXIV. könyv 42. fej. 11. s a XXVIII. könyv 39. fej.-e 8. pontjában; hogy Saguntum szomszédságában tényleg volt ily néptörzs, mutatja a Turda városnév eléfordulta (XXXIII. 44, 4), a Turia és Turulis nevek. *A földrajzi critica tehát egyrészt korábbi állapotokat későbbiekkel hasonlít össze* s ekkor geologiai, topographiai és természettudományi megfigyelésekre támaszkodik, *másrészt korábbi állapotokat az irodalmi hagyomány és nyelvtudomány segítségül vételével tisztáz;* mindkét esetben észrevétlenül hermeneuticába is olvad át. *Főfeladata kiegyenlíteni azokat a sarkalatos ellenmondásokat, melyek sok esetben az irodalmi hagyomány s a természeti megfigyelések közt fölmerülnek.*

Példa. Dörpfeld Vilmosnak elmélete 'Ιθάκη-ról és Λευκάς-ról.[7] A homerusi epos az epirusi partvidék szomszédságában négy nagyobb jelentőségű szigetről tud; e négy szigetnek neve *'Ιθάκη*, *Σάμος*,

[6] V. ö. kivált *Clericus*, Ars critica-ja 2. kiad. (Amsterd., 1700) II. köt.-nek 433—445. l.-jait.

[7] V. ö. *J. Gallina:* Die Theorie Leucas-Ithaca. Zeitschr. f. die oesterr. Gymnasien LII. évf. (1901.) 97—118. l. és *Láng Nándor* Odysseus házája (a budap. I. ker. áll. főgymn. 1901/2. évi értesítőjében).

Δουλίχιον és *Ζάκυνθος*. Az utóbbi egészen a classicus időig változatlanúl megtartotta nevét: a mai Zante. *Σάμος* szigetének a neve azonban már a Kr. e.-i VI. évszázban feledségbe ment; *Δουλίχιον*-t *Πεισίστρατος* idejében *Κεφαλλήνια*-val azonosította a történetirás. De *Στράβων* [8] erre az azonositásra vonatkozólag már külömböző nézeteket ösmer, s ily külömböző nézetek forogtak fenn *'Ιθάκη*-re vonatkozólag is. Ő maga annak a nézetének ád kifejezést (X, 2, 8; 2, 13; 2, 11; 2, 12; 2, 16), hogy *Λευκάς* régenten Akarnániához tartozó félsziget volt, melyet szigetté a korintusiak tettek a VI. évszázban azzal, hogy az Isztmust átvágták, — hogy *Κεφαλλήνια* *Ὅμηρος* *Σάμος*-a vagy *Σάμη*-ja, — hogy *Ὅμηρος* *'Ιθάκη*-ja s a korabeli *'Ιθάκη* egy, — hogy a homerusi *'Αστερίς* az *'Ιθάκη*- és *Κεφαλλήνια* közt a tengerből kimeredő *'Αστερία* nevű szirt, *Δουλίχιον* pedig az *'Εχῖναι*-ok egyike. Ha tekintetbe veszünk két mozzanatot, azt, hogy geologiai kutatások kiderítették, hogy *Λευκάς* igen régi időkben is sziget volt, másrészt azt, a mire *Hercher* mutatott rá (a Hermes I. évf.-a 263—280. l.-jain), hogy a mai *'Ιθάκη* és a *Ὅμηρος*-tól rajzolt *'Ιθάκη* között megmagyarázhatatlan ellenmondások vannak, más hypothesist kell felállítani. Mit is tud *Ὅμηρος* *'Οδυσσεύς* hazájáról? Először is az *'Οδύσσ.* IX. 21—28. sorainak tanúsága szerint azt, hogy hőse *'Ιθάκη*-t lakja, melyen az erdős *Νήριτον* emelkedik; kétfelől (= *ἀμφὶ*) közel egymáshoz sok sziget sorakozik: *Δουλίχιον*, *Σάμη*, s *Ζάκυνθος*; maga *'Ιθάκη* *χθαμαλὴ* (= »közel a szárazföldhöz« magyarázza *Στράβων* 454, 12) és *πανυπερτάτη εἰν ἁλὶ κεῖται πρὸς ζόφον* (= »legfelül az éjszaka irányában fekszik a tengerben.« *Στράβων* i. h.); sziget és szárazföld közt rendes kompszolgálat van (*'Οδ.* XX 187, 210 s k.), a hősnek a szárazföldön (*'Οδ.* XIV 100—102.) külömböző házi állatokban gazdag nyájai legelnek. Másodszor *'Ιθάκη* 3 kikötőiről (*Οδ.* I 185, XIII 114, 119, XVI 325) a költő szeliden lejtősödő fövenymartot tételez fel; a hajókat ki lehet vontatni a szárazföldre. Már most tudjuk, hogy a mai *'Ιθάκη* és a szárazföld közt több mint 20 km.-nyi távolság van, továbbá, hogy szigetünkön nincsen egyetlen kikötő sem, melynek fövenymartja volna, hova a hajókat ki lehetne vontatni. A kérők (*'Οδ.* IV. 847 szerint) *'Αστερίς* szigetén

[8] *οὐ γὰρ εὐκρινῶς ἀποδίδωσιν ὁ ποιητὴς οὔτε περὶ Κεφαλληνίας οὔτε περὶ τῆς 'Ιθάκης καὶ τῶν ἄλλων πλησίον τόπων, ὥστε καὶ οἱ ἐξηγούμενοι διαφέρονται καὶ οἱ ἱστοροῦντες* (X, 2, 8).

leselkednek a *Πύλος*-ból hazatérő *Τηλέμαχος*-ra; e sziget (IV. 844) *Ἰθάκη* és *Σάμος* között fekszik s kettős kikötője van (IV. 845). Úgyde *Ἀστερία* vagy mai nevén *Δασκάλιον* alig környékezhető szirt s kikötővel éppen nem rendelkezhetik. A nehézségek mind elenyésznek, ha a mai *Λευκάς*-t, mely E.-i részében csak alig 1 km.-nyire van a szárazföldtől, azonosítjuk a homerusi *Ἰθάκη*-val, *Κεφαλλήνια*-t *Δουλίχιον*-nal, a mai *Ἰθάκη*-t *Σάμος*-sal, a mai *Ἰθάκη* és *Λευκάς* között fekvő Arkudhit végre *Ἀστερίς*-sel: akkor a *Ῥεῖθρος λιμήν*-t *Λευκάς* ÉK.-i kikötőjében fogjuk felösmerni, a *λιμὴν ἡμέτερος*-t, a városi kikötőt, a ma *Πόρος*-nak nevezett kikötőben, a *Φόρκυνος λιμήν*-t végre az ú. n. *Σύβωτα*-öbölben.[9]

I. *β)* Chronologiai critica.

Ez azt vizsgálja, hogy az idő, melyet a hagyomány az akár collectiv értelemben, akár egyedi megszorítással vett ember cselekvésével, alkotásaival összeköt, tényleg e cselekvés vagy alkotás ideje-e, azaz e cselekvéssel vagy alkotással nem más időpontot kell-e összekötni? Vizsgálja tehát értékökre nézve a hagyomány chronologiai állításait is. E chronologiai critica derítette ki pl., hogy a görögök a 24 órai időszakot nem napnyugtától fogva számították, mint ahogy azt legújabb időig hitték, hanem napkeltétől; ez derítette ki, hogy

[9] Ismerem (a Berl. Philol. Wochenschr. 1903. évf.-a 12. sz.-ból) azokat az ellenvetéseket, melyeket *Wilamowitz-Moellendorff* Dörpfeld-nek ezen immár a Mélanges Perrot-ban is közzétett elmélete ellen fölhozott; de megvallom, nem győztek meg. Wilamowitz t. i. abból a hibás praemissából indul ki, hogy a Homerische Untersuchungen-eiben (Berlin, 1884) kifejtett theoremái az igazság erejével bírnak, másrészt nem tudja meggyőző érvekkel kimutatni, hogy az *Ὀδύσσεια* szerzője, ill. az *Ὀδύσσεια* II. felének és a *Τηλεμαχία*-nak szerzője nem ismer*het*te azt a színteret, melyen költeménye nagyobb részében lejátszódik. De mutassa ki bár a tudomány, hogy Dörpfeld elmélete helytelen, mi itt közölhetőnek tartjuk, mert mi *itt* nem véglegesen tisztázott problemák feldolgozását mutatjuk be, hanem azt, hogy a szerző felállított tételét milyen természetű érvekkel erősíti. Egyébként lásd mit tartok szükségesnek könyvem előszavában *Bauer* (Forschungen zur griech. Geschichte cz.) művéből (14. s. k. l.-jairól) idézni a tudományos kutatás biztosságára vonatkozólag.

Ἀριστοτέλης az *Ἀθηναίων πολιτεία*-ban (11, 1) csak találomra helyezi *Σόλων*-nak 10 esztendeig tartó távollétét Athénből az 593—583. évi időközre; e critica mutatja ki, hogy Livius a XXI. könyv 6. fejezetében a 220. év eseményeiről azonnal a 218. év eseményeire tér át, anélkül hogy észrevenné, hogy egy évet átugrott. E critica egyrészt astronomiai megfigyelésekre és számításokra támaszkodik, másrészt keltezett feliratokra, régi írók chronologicus munkálataira, s *adott események* (v. alkotások) *idejét adott időpontokkal összekötött eseményekhez való egyidejű, elő- vagy utóidejüségökben állapítja meg. Főfeladata az események, cselekvések és alkotásoknak az irodalmi hagyomány révén ismert időbeli rendjének ellenőrző és jóváhagyó vizsgálatában áll.*

Példa. Josephus Scaliger-nek a *Ἡρόδοτος* koholt évéről szóló bírálata: [10]

»Nincs mit csodálkoznunk azon, ha korunk tudósai részint jó munkák híjában, részint a nagy időbeli távolság következtében néha-napján való és bebizonyított dolgok helyett mosolyt keltő magyarázatokat és találgatásokat koczkáztatnak, midőn még a régiek is a kérdéses tárgyhoz hozzászólva, nemcsak azt a látszatot keltik, hogy valótlan dolgot adnak elé, hanem szántszándékkal hazudoznak is. Ilyenfajta hazugság az, mit a görög történetirás atyja *Ἡρόδοτος*, a görög évről ír, hogy t. i. minden 2 esztendő után szökőnapokat szoktak volt beszúrni olyformán, hogy minden második görög év 390 napból állott, minden biennium tehát 750-ből. Először u. i., mikor azt írta,[11] hogy a görögök éve 360 napból áll s 70 év 25200 napból, az esetben, ha szökőhónapokat nem szúrnak bele, hozzáteszi, hogy ha valaki ezeket az éveket még a görög szökőhónapokkal számítja, akkor a 70 év még 35 szökőhónapot ád s mindegyikben lévén 30 nap, így 1050 napot kap, melyeket ha hozzáad a fenti összeghez, 26250 napot fog kapni. Hozzáteszi azt is, hogy ez szokásban van a görögök-

[10] De emendatione temporum. (Genf, 1629) 59. l.
[11] *Ἡρόδοτος*. I. 32.

nél, *ἵνα αἱ ὧραι συμβαίνωσι παραγινόμεναι ἐς τὸ δέον*, s a II-dik könyvben [12] így nyilatkozik: *Ἕλληνες διὰ τρίτου ἔτεος ἐμβόλιμον ἐπεμβάλλουσι τῶν ὡρέων εἵνεκεν.* Mindkét helyt megjelöli, hogy mikor szokták a szökőhónapot közbeszúrni, minden második esztendő leforgásával t. i. Olyanfajta állítás ez, melyet nemcsak képtelensége miatt kell visszautasítani, hanem mellőzni, mert vaktában vetette oda szerzője. Először is *ὡρέων εἵνεκεν* (az évszakokra való tekintetből) nem volt szükség minden harmadik év kezdetével szökőhónapot iktatni a naptárba. A földnek napkörüli pályájához viszonyítva ugyanis a görög biennium csak $10^1/_2$ nappal kevesebb napot számlál ugyan, a csillagászati biennium azonban a szökőhónap közbejöttével $19^1/_2$ nappal többet. Ennélfogva 2 biennium leteltével 39 teljes nappal több lesz, mint a nap körül írt pálya tekintetbevételével, következőleg 8 esztendő után a napév kezdőpontja az őszi évadra esik, 31 esztendő leforgása után újra a solstitium közelébe jut; ekkor még mindig nem ugyanarra a napra esik, melyre azelőtt, hanem elég hosszú köz választja el tőle. Tegyük fel, hogy a görögök így jártak el (s mi megengedjük, hogy így eljárhattak), következőleg nem *ὡρέων εἵνεκεν* jártak el. Ha nem *ὡρέων εἵνεκεν*: akkor egyáltalában nem történhetett a dolog. Mert mindennémű »szöktetés« *ὡρέων εἵνεκεν* történik. Ha ezzel valaki szembe akarja állítani a görögök trieteriseit, azt felelem rá, hogy azok semmi tekintetben sem

[12] U. a. II. 4. — Hogy *újabbkori írók gyakran mennyire nem ismerik elözöik kutatásait,* annak bizonyítására itt és most ragadom meg az alkalmat. *Wiedemann,* ki különben igen becses magyarázatokat fűzött *Ἡρόδοτος* II. könyvéhez (l. 55. l.), e magyarázatos kiadása 52. l.-n mitsem tud Scaliger epochalis müve idevonatkozó helyéről, mondván: ... »diese Einschaltung eines Monats in jedem zweiten Jahr bezeichnet Herodot, der Anfang- und Endjahr der Periode mitzählt, als *διὰ τρίτου ἔτεος*. Sein Jahr hatte demnach *im Durchschnitt* 375 Tage, *was, wie schon Ideler hervorhob, ganz fehlerhaft ist.* Der Grund des Irrthums lag jedenfalls nur darin, dass Herodot selbst von der ziemlich complizirten griechischen Jahresrechnung keine klare Vorstellung hatte und nicht in einer astronomischen Erwägung. Thatsächlich zählte das griech. Jahr 354 Tage als Mondjahr und schob man im Verlauf von 8 Jahren 3 Schaltmonate zu 30 Tagen ein, um einen Ausgleich mit dem Sonnenjahr zu erhalten (Macrob. Sat. I. 14). Wie unklar dies aber dem gewöhnlichen Griechen war, zeigt die sogenannte *Λυδόξου τέχνη* (Ed. Blass, Kiel, 1887), der die Oktaëteris zu 5 Jahren mit 365 und 3 Jahren mit 395 Tagen rechnet, also an Stelle des alten Mondjahrs das Sonnenjahr setzt und trotzdem die alten Schaltjahre beibehält.«

vonatkoztak az év külső formájára, hanem vallási időfogalom voltak. Mert a nemeai, az isztmusi versenyt, a tébaiak *ὄργια*-it, a *Διονύσια ἐν Λίμναις* ünnepet a tetraeteris III. évében ülték, de maguk nem alkották az ú. n. trieteris időszaknak sajátlagos időbeli formáját: a szabályosan bekövetkező és rendszeresen váltakozó tetraeterisben két izben tartották meg. Gondolom, mi indította *Ἡρόδοτος*-t arra, hogy a görögöknek ilyen képtelen esztendő-fogalmat tulajdonítson: noha minden esztendő 354 napból állott, mégis 360 napból állónak tekintették, mivel minden hónapnak volt *τριακάς*-a [30. napja], ámbár nem mindegyik volt 30 napos, mert a [visszafelé számított] 3. nappal *ἐξαίρεσις*[13] állott be. Minthogy *Ἡρόδοτος* erre nem ügyelt, tényleg azt hitte [!], hogy az esztendő nem 354, hanem 360 napból áll.«

II. *α)* 1. Epigraphicai critica.

Ez azt vizsgálja, hogy az idők enyészetével jobban daczoló anyagon ránk maradt tanuságtétel realis oldaláról tekintve, azaz anyagát és a betüket illetőleg, hiteles termék-e? Ez a critica állapítja meg tehát, hogy pl. a tartalom hiteles, de a kő és az írás jóval későbbi időből való (*Κίμων* békéje, *Müller* Fragm. Hist. Graec. I. 168. töredék), ez, hogy a felirat maradandó anyagon sohasem állott (gondoljunk csak Ciriaco d'Ancona-ra), vagy hogy noha az anyag hiteles, a felirat nem az, ez a critica deríti ki a vésőemberek hibáit (v. ö. *Reinach*, Traité d'épigr. gr. 322—330). *Támaszkodik a nyelv- és történettudomány eredményeire, chronologiai ismeretekre s az emlékek tana munkásától s az archaeologustól adott útbaigazításokra. Az epigraphicai criticus feladata abban áll, hogy összehasonlítva egynemű alphabetumokat egymás között — mellékesen az anyag eredete, minémüsége és régiségére nézve is beható kutatásokat téve — hitelességüket illetőleg mondjon véleményt.*

[13] V. ö. *Unger*, Zeitrechnung der Griechen u. Römer (Iwan Müller kézikönyve I. k.-e 2. kiad.) 727. l.-t.

Példa: Az Eranos Vindobonensis (Bécs, 1893) 65—70. l.-jain *Hartel Vilmos* »Ein Aegyptologe als Dichter« czím alatt a következő görög epigramm valódiságát támadta meg:

A tébai Ramesseum egyik oszlopán e verseket olvassuk:

Χαῖρε μάλ', Αἰγύπτοιο πόλις, φθιμένη περ ἐοῦσα,
Χαῖρε ἑκατοντεπύλου μνῆμα Διοσπόλιος.
Ἄστυ πάλαι περ ἐόν τι κλύεις ἀρχαῖον ἀοιδῷ,
Ἱστορίης τε πατὴρ θαῦμα μέγ' ἱστορέει,
Ἤλθομεν ὦ μετὰ κῦμα πόσων, χρόνος οἶδ', ἐνιαυτῶν.
Πῶς τέ σ' ἐθαυμάσαμεν, τῇδε πρέπει σελίδι,
Ὅς φρεσὶν αἷς τεῦχε πτερικαλλέα δώματα πυκναῖς
Γίδδιος, ὅς τ' ἔλιπον μνῆμα τόδ' αὐτὸς ἐγώ.
Μεμνῆσθαί γ' ἐφίλουν, οἴκει μάλα, τῇδε Πριχάρδου·
Τῆλε γὰρ οἶδε πατήρ, ὥς γέ τις οἶδε παρών.
»Πῶς Αἰγυπτιακῆς, Θεόδωρε, ἔσιδον τάδε γαίης,
Οἰκάδε μὴ σπεύδεις — σπεῦδε μάλ' — ἔνθα μάθῃς;
Αὐτὸς ἰδού σε καλεῖ καὶ ἴσως φωνεῦντος ἀκούῃς,
Ἐν φρεσὶν εἶδε πατήρ, ὄμμασι παῖ τελέσας.«

Egyrészt ugyan a felirat — mondja — oly sajátosságokat és szeplőket mutat, milyenek a Kr. u.-i II. és III. évszáz hiteles feliratain is gyakorta előfordulnak (ennek a korszaknak a betüformáira emlékeztetnek a felirat betüi), másrészt azonban a szavak értelmét és egymással való összeköttetésöket illetőleg kételyeket támaszt a philologicus képzettségű olvasó lelkében.

Így felötlik mindjárt a 2. sorban a *ἑκατοντεπύλου* alak, melyet *ἑκατόν τε πύλου*-ra tagolni nem szabad az 1. és 2. sorban megnyilatkozó anaphora miatt. De lehet a költő hibás képzése, vagy a vésőmesterember véthette el *ἑκατονταπύλου*, ill. *ἑκατοντοπύλου* helyett. A 3. verssorban igen különös a *τι* helyzete a *χρῆμα* szó értelmében. Egyedülálló képes kifejezés a görög irodalomban »a megszámlálhatatlan esztendőknek hulláma« s *Χρόνος* személyesített használata annak szemében, aki tudja, hogy Téba városa virágzásától a beszélő koráig hány év pergett le. A 7. sorban lévő *πτερικαλλέα* az aristophanesi *πτεροποίκιλος* analogiájára van képezve. A 8—14. sorokban a költő atyjáról emlékszik meg, kinek a régi csodás ország iránt ébredt lelkesedését köszönheti. A 11. s 12. sorok szerkesztése esetlen, *μάθῃς* futurum helyett áll. Nehézségeket okoz az *οἴκει* is. Az epigramma valódiságának el-

birálásánál döntő szerepet játszik a *Υἵδδιος* és a *Πριχάρδου* tulajdonnév. Utóbbi kétségkívül modern. Nyilvánvaló lévén, hogy a költő a maga nevét a *Θεόδωρος Πρίχαρδος*-t akarta megörökíteni a tebai Ramesseum oszlopán, könnyű végső eredményre jutni. A »Nouvelle Biographie Générale« (41. köt. 22. lapján) tud egy *James Cowles Prichard*-ről, ki angol ethnologus volt, 1785-ben született, 1848-ban halt meg, s egyebek közt egy »Analysis of egyptian mythology«-t írt, melyet németre is fordítottak 1837-ben. Nyilván ez volt a költő apja. De ki az a *Υἵδδιος?* Ki más lett volna, mint társa *Vidua* gróf, ki 1826-ban beutazta a Keletet s Kis-Ázsia feliratairól tett közzé egy kötetet. Ennek és Prichard-nak a neve találhatók a *Φίλαι*-szigeti nagy templom egyik nyugati falán s egészen egymás mellett Denderah-ban.

II. *α)* 2. **Palaeographiai critica.**

Ez vizsgálja, hogy az idők enyészetével kevésbbé daczoló anyagon ránk jutott tanuságtétel »lényegében látszatának megfelel-e?« A criticának ez a faja megállapítja, hogy egy-egy kéziraton mi az első írás és mi későbbi s a betüjegyek alakja a kézirat anyagával egykorú-e? Megállapítja a kéziraton az ú. n. *interpolatiókat*, melyek alatt a másolónak az eredeti szövegbe szúrt betoldásait kell érteni,[14] a *lacunákat*, kihagyásokat. nemkülömben a *glossákat*, melyeket tudatlan másolók jóhiszeműleg ékeltek a szövegbe. Kétségbe vonja gyakran, hogy egy codex korábbi, illetőleg későbbi időből való-e, hogy másolata-e egy más kéziratnak vagy sem. Ez a critica leplezte le *Inghirami*-t, ki 1637-ben kiadott egy kötet etruszk oklevelet, melyeket állítólag Volterra mellett talált; a papiroslevelek egy gyár bélyegével voltak ellátva, mely Inghirami idejéből való volt. Leleplezte *Wagenfeld*-et, ki 1837-ben Brémában kiadta Sanchuniathon

[14] Így pld. *Wünsch*, a Rhein. Mus. LI. évf.-a 146. l.-n bebizonyította, hogy az eurip.-i *Ἰφιγ. ἐν Αὐλ.* 1570. és a pseudoeurip. *Δανάη* 65. sorát a humanista *Μάρκος Μουσοῦρος* toldotta bele.

phoeniciai történetének *Φίλων*-féle fordítását, melyből *Εὐσέβιος*-nál olvashattak addig töredékeket: a csaló az *Εὐσέβιος*-kiadás közönséges sajtóhibáit is átvette. A palaeographiai criticának köszönhetjük, hogy megmenekedtünk *Αἰσχύλος* Perzsáinak 1871-ben feltünt VI. évszázbeli egyptomi kéziratától. E critica főleg nyelv- és irodalomtudományi kutatások eredményeire támaszkodik és *főfeladata abban áll, hogy egyrészt a kéziratok hitelességét megállapítsa, másrészt a másolások folytán* **szándéktalanul** *becsúszott hibáktól a szöveget megrostálja, mellékesen, mint az epigraphicánál, az anyagra nézve is tegyen kutatásokat.*

Példák: *Ábel Jenő:* A Corvina Juvenalis-codexéről (az Egyet. Philol. Közl. XI. [1887.] évfolyama 321—326. l.-okon) ezt derítette ki:

A Mátyás király könyvtárából való kéziratok philologiai értékéről régibb és újabb időben nagyon eltérő nézeteket hangoztattak. Míg régebben firenzei másolók avval akartak másolataiknak kelendőséget biztosítani a tudós világnál, hogy kitették, hogy az »exemplaria satis fida Matthiae Corvini« szövegét adják, míg Beatus Rhenanus és Oberlin Tacitusnak egy Corvin-codexét ezen író legjobb kéziratai közé számították, újabban kivált a német bibliographusok ugyancsak megvetőleg nyilatkoztak a régenten oly nagyra becsült kéziratok philologiai értékéről. Alaptalanúl azonban; elég t. i. csak *Ὑπερείδης* elveszett Corvinianusára, *Νικηφόρος Κάλλιστος* egyháztörténelmének, *Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος* »De caerimoniis aulae Byzantinae« cz. művének s Statius Silvaeinek Corvin-codexeire gondolnunk. Ily legjobb kézirat számba ment és megy az a Juvenalis-codex is, melyet *Pithoeanus*-nak, de *Budensis*-nak is neveztek attól fogva, hogy Pithoeus 1585-iki kiadásában ezt írta a jelenleg Montpellierben őrzött codex provenientiájáról: »In hac editione ... illud potissimum nobis propositum fuit, ut inter ... exemplaria unius omnium sane optimi atque antiquissimi scripturam curaremus exprimi, quod de Budensis cladis reliquiis in Thassilonis quondam ducis coenobium [t. i. a wormsi lorschi kolostor] relatum fuisse ex Matthiae adscripto nomine facile adductus sum, ut crederem. Id ad nos tandem pervenit Francisci fratris carissimi

dono.« Már most csak az olyan codexeket lehet a Corvinának vindicálni, melyekről kétségtelen adatok, milyenek: a Corvin-czimer, a Corvin-féle emblemák, az egykorú Corvin-féle kötés, a könyvmásoló följegyzései vagy egyéb XVI. évszázbeli budai vagy konstantinápolyi származású jegyzetek bizonyítják, hogy a Corvinából kerültek külföldi könyvesházakba. De Pithounak nem volt biztos tudomása arról, hogy codexünket valaha Budán őrizték volna; ez nála puszta föltevés, mely csak arra van alapítva, hogy a codexen »Matthiae nomen adscriptum est.« Talán az van ráírva, hogy »Matthias Rex?« Ez bizonyítana valamit. De nem úgy áll a dolog. A codex első lapján XV. évszázbeli kéztől a felső margón *Persius*, alatta *Juvenalis* olvasható s a másik sarkon *Mathias 1469.* Nincs tehát elegendő okunk Mátyás királyra gondolni s föltételezni, hogy 1469-ben Mátyás király volt az egyedüli Mátyás Európában. Hozzájárul még, hogy codexünk már a X. században a lorschi kolostoré volt (egy X. századbeli följegyzés tanusága szerint), arról pedig nincs tudomásunk, hogy Mátyás király a Rajna vidékéről kapott volna codexeket. Mi értelme lehet ama följegyzésnek, mely az egész félreértés oka? Lehet, hogy ama sciolus, talán valami barát, a ki a XV. évszázban toldásokat is írkált a kéziratra, unalmában, vagy hogy nevét megörökítse, oda írta nevét és az évet is, melyben a codexet forgatta, lehet, hogy valamely rendtársának nevét jegyezte fel azon alkalommal, hogy az pl. belépett a zárdába. Bárhogy áll is különben a dolog, annyi bizonyos, hogy a kérdéses Mátyásnak legkisebb köze sincs nagy királyunkhoz és hogy a codex Pithoeanus sohasem tartozott a Corvinához. — Míg Ábel ilyformán negativ bizonyítékokat szolgáltatott, *Gottlieb Tivadar* az Eranos Vindobonensis (Bécs, 1893) 145—152. l.-jain [15] positiv bizonyítékokkal is szolgál Ábel Jenő állításához. Kiindul a Bibliotheca Palatino-Vaticana néhány latin kéziratának jegyzeteiből. Az 1547-es számú codex 1. lapján XV. évszázbeli kéztől a tartalom jelzése, e megjegyzés mathias pnta^{t} és indicálása áll annak, hogy a codex Lorschból való. A 886. számú Palatinus 125^{a} levelén alul jobbra olvassuk math' p̄nta^{t}; a codexet a lorschi codexek régi lajstromában 543. sz. a. leljük fel. Az 1341. számú

[15] Wer ist der im codex Montepessulanus 125 genannte Mathias? czímmel.

Palatinus 62[a] levelén XV. évszázbeli kéztől mathias k. áll; 1[a] levelén találjuk jelzését annak, hogy a codex lorschi eredetü. A 887. számú Palatinusban végre 66[b] levelén ezt olvassuk: mathias kemnateñ LX°; hogy lorschi eredetü, mi sem mondja, de német neveknek benne való előfordulása valószinűvé teszi. Már most ezt a mathias-t a német történészek igen jól ismerik: Győztes Frigyes, pfalzi választófejedelemnek volt a történetírója, teljes nevén Matthias Widman, a felső-pfalzi Kemnatból való humanista, ki körülbelül 1430-ban született s 1476 ápr. 1-én halt meg. A lorschi kéziratokat tehát, melyek 1555-ben kerültek a heidelbergai Palatina kincsei közé, forgatta. Hogyan került aztán körülbelül 1573-ban a Juvenalis-kézirat Pithou Ferencz birtokába, nem tudni; annyit Pithou Péter életrajzírója fölemlít, hogy ez időtájt Péter Heidelbergában tartózkodott és kutatott. Ferencz később öröklés útján ismét e kézirat birtokába jutott; így lett az általa alapított Collegium PP. Oratorii Trecense könyvtárának részévé, honnan előbb a troyesi École centrale, azután a montpellieri orvosi facultas könyvtárába jutott.

II. *β)* Mnemeologiai critica.

A *mnemeologiai critica* vizsgálja, hogy az a tanuságtétel, melynek tisztán történelmi természetü czél szabta meg alakját és formáltatott ezzel anyagot, lényében látszatának megfelel-e? Ez megállapította pl., hogy egy, 1898-ban a berlini museumok görög márványainak termében felállított fej nem az ókorból való, mert anyaga szélesen kéksávos, finom szemcséjű pentelei márvány, ezt a márványfajtát pedig az ókorban a szobrászok igen ritkán használták, kiválóbb jelentőségü művekhez egyáltalában nem; a földréteget, mely burkolta, az első fölvételek tanusága szerint gömbölyü és nem élesen körülhatárolt szemcsék tömege alkotta.[16] Ez megállapította, hogy a Poniatovski Szaniszló herczeg gemmáinak a felülete érdesebb,

[16] V. ö *Furtwängler* Neuere Fälschungen von Antiken (Berlin-Lipcse, 1899) 2. l.

mint a hogyan a hiteles származású gemmáké szokott lenni,[17] hogy a Torlonia-museum nem egy szoborműve utólag nyert simítást,[18] hogy *Μένανδρος* és *Ποσείδιππος* híres szobraiból a középkorban szenteket csináltak.[19] Jelentékeny eszközökkel ez a critica nem dolgozik; *geologiai és chemiai vizsgálatokra, a mechanica és geometria útbaigazításaira támaszkodik, de segítségül veszi gyakran az irodalmi hagyományt is. Főfeladata ehhez képest, hogy a tanusítványoknak görög vagy római eredetűségét tisztázza, a későbbi hozzátételeket megállapítsa, a lelőhelyre és az emlékek sorsára vonatkozó adatokat valódiságukat illetőleg vizsgálatnak vesse alá.*

Példa. Reichel Farkas a »Festschrift für Otto Benndorf« (Bécs 1899) 63—65. l.-jain[20] a mnemeologiai criticának egy bár rövid, de praegnans példáját szolgáltatja: Megara-vidékebeli parasztok ma is azt állítják, hogy a Megara és Eleuzisz közt emelkedő ú. n. szarvak *(κέρατα)* 4 nyúlványának legmagasabbika trónhelylyé van átalakítva, melyről annak idején *Ξέρξης* a szalamiszi csata lefolyását nézte. Már *Πλούταρχος* is kiterjeszkedik erre a mondára, midőn *Θεμιστοκλῆς*-életrajza 13. fejezetében említi, hogy *Ξέρξης* »*ἐν μεθορίῳ τῆς Μεγαρίδος ὑπὲρ τῶν καλουμένων κεράτων*« nézte volna a csatát egy aranyos széken ülve. Magának a helynek a vizsgálata a következő eredményekre vezetett: A legmagasabb nyúlvány plateauszerű; DK.-i szögletében a sziklából kimered egy elszigetelt tömb, mely 1·15 m. magas, 1·50 m. széles s felső részében 0·90 m. vastag. Első tekintetre szemmellátható, hogy a tömb formálásához emberi kezek munkája is járult hozzá. De ez a munka csak a felületre és az északi, a plateau felé irányult oldalra szorítkozott. Ezen az oldalon egy 0·40 m. magas, 0·30 m. mély lépcsőfokot is vehetni észre. Keletre a tömbtől egy majdnem teljesen négyzetes alakú veremszerű mélyedés ereszkedik a sziklába. Tény, hogy a tömbön ülő Szalamisznak éppen háttal fordul;

[17] *Creuzer* Deutsche Schriften II. Abth. 3. Band. (Frankfurt, 1847) 367. s k. l.-jain.

[18] *Sittl* Archaeologie der Kunst (München, 1895) 804. l.

[19] *Baumeister* Denkmäler d. klass. Alterthums II. köt. (München-Lipcse, 1887) 922. l.

[20] Ein angeblicher Thron des Xerxes czímmel.

következőleg a tömb Ξέρξης trónusa nem lehet. Ugyde micsoda? Helyzeténél fogva s a veremből következtethető, hogy ú. n. istentrónus volt; az ázsiai eredetű tróncultus a mükénei korszakban ismeretes vallási jelenség.

III. Nyelvtudományi critica.

A nyelvtudományi critica azt vizsgálja, hogy az író szavai megfelelnek-e az író czéljának, azaz nyelve műve minden részében valóban az író nyelve-e? Következőleg a nyelvtudomány eredményeihez fordulni, azokra építeni s ezzel helyenkint az írónak nyelvét ránk hagyományozott alakjából kivetkőztetni kénytelen. Ez a critica ír pld. (hangtani [dialectologiai] szempontból) *Ϝειδοθέα*-t az *'Οδ.* IV. 366., *Λευκοθέα*-t az *'Οδ.* V. 334., *ζαθέαν*-t az *'Ιλιάς* I. 38. sorában a hagyományozott *Εἰδοθέη*, *Λευκοθέη* és *ζαθέη* alakok helyett s hivatkozik a *θέα* alakra *"Ομηρος*-nál.[21] Ez a nyelvtudományi critica nem engedi (alaktani szempontból kiindulva) propter quod-ra változtatni a Corp. Inscr. Latin. VI. 14672. feliratában olvasható opter quod-ot: kijelenti t. i., hogy az egyenlő ob quod-dal s hivatkozik az inter, praeter és subter alakokra.[22] Összeveti (syntacticai szempontból kiindulva) Tacitus Ann. I 25-öt az Ann. I 34-el, s ez alapon javítja a hagyományozott introit-ot, introiit-ra,[23] megállapítja[24] (jelentéstani nézőpontból kiindulva), hogy az *'Ιλιάς* I. 5. sorában ránk jutott olvasás *οἰωνοῖσί τε δαῖτα* elvetendő, mert a *δαίς* szót *"Ομηρος* csak emberek lakmározására vonatkoztatja. *Támaszkodik ez a critica a rokon nyelvek hang-, alak-, mondat- és jelentéstani tüneményeire és segítségül hívja gyakran a psychologiát is.*

[21] *Fick*, Die homer. Odyssee (Göttinga, 1883) 3. l.

[22] *Buecheler*, Altes Latein (Rhein. Mus. für Philol. LI. [1896] 471—473. l.

[23] *Lipsius* Halmnál 14. l.

[24] *Ludwich*, Aristarchs Homer. Textkritik (Lipcse, 1885) II. 89. l.

Főfeladata a nyelv elemeinek hitelességét és a szavak és szók helyes értelmét megállapítani.

Példák. Schulze Vilmos a »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen« új sorozata XIII. kötetének (Gütersloh, 1895) 316—318. l.-jain[25] kétségbevon egy ú. n. nyelvtényt, a *πότνα* szó nominativusi természetét: Az *Ὀδύσσ.* V. énekében a 78., 85., 116., 180., 202., 242. (v. l. *πότνια νύμφη*), 246., 258., 276. sorokban *Καλυψώ, δῖα θεάων*-t olvasunk, két izben a 159. és 192. sorban *Καλυψώ*-ról csak pusztán mint *δῖα θεάων*-ról van szó, három izben, a 263., 321. és 372. sorokban mint *δῖα Καλυψώ*-ról. Kétszer olvassuk azt, hogy *πότνια νύμφη* a 149. és 180. sorban. Mind e helyeken nominativusi (nem vocativusi) alakokkal van dolgunk. Egy kéttagú *πότνια* nominativus nyilván nem állott a költő rendelkezésére, külömben helylyel-közzel előfordulnának ilyen összeköttetések, minők *πότν(ι)α Καλυψώ* vagy *πότν(ι)α θεάων*. A véletlen játékára nem fogunk itt gondolni, ha eszünkbe jut, hogy u. a. a viszony — az igaz, hogy a *Καλυψώ*-énektől függő — *Κίρκη*-történetben is adva van: *δῖα θεάων* X. 400., 455., 487., 503., XII. 20., 115., 143., 155., de *πότνια Κίρκη* X. 394., 549., XII. 36. Csak hasonlítsuk össze az V. 321. s 372. soraiban álló *τά ϝοι πόρε δῖα Καλυψώ*-t a X. 394. sorának *τό σφιν πόρε πότνια Κίρκη*-jével s *Κόιντος Σμυρναῖος*-nak az utánzó ügyetlenségét eláruló versével (IV 272):

τοῖς δ' ἄρα λῃιάδας πίσυρας πόρε πότνα θεάων.

Ha már most ilyen körülmények között azon az *egyetlen* helyen, hol az összefüggés nem a nominativust, hanem a vocativust követeli, a külömben mindenütt figyelembe vett szabály kivételt szenved, s *Καλυψώ*-t a költő V. 215-ben *πότνα θεά*-val szólítja meg, kényszeritő erejünek látszik az a következtetés, hogy a kivételes prosodiai értékelés a külömböző mondattani functióval okszerű összefüggésben van, hogy háromszótagú (4 morás) nominativussal csak kétszótagú (3 morás) vocativus áll szemben. A homerusi használat e következtetés mellett szól; *πότνα θεά* t. i. *Ἰλιάς*-ban és *Ὀδύσσεια*-ban csak egyszer fordul elő hiteles verssorban, s ott is vocativusos használatban: Od. XX. 61-ben *Ἄρτεμι, πότνα θεά, θύγατερ Διός*-t olvasunk. Már Hermann G. helyes érzékkel észre-

[25] Miscellen. 1. *πότνα* czímmel.

vette a kéttagú *πότνα*-nak specificusan vocativusi természetét, de Lobeck iparkodott őt czáfolni azzal, hogy fejére olvasta a *Δημήτηρ-ὕμνος* 118. sorát:

ὣς ἔφαν ἡ δ' ἐπέεσσιν ἀμείβετο πότνα θεάων

s *Ἀγαθίας*-ból az AP. X. 68. 3. sorában álló *πότνα δέδωκε φύσις*-t. Idézhette volna még e példákat ú. m. *πότν' Ἀφροδίτα Θεόκρ.* XVII 45, *πότνα Ῥέβεκκα* AP. I 70, *πότνα Δίκη App. Planud.* 314, 2 és *πότνα θεάων*-t *Κόιντος*-ból. Ezzel mitsem czáfolt vagy bizonyított. A *Δημήτηρ-ὕμνος* t. i. — eltekintve egészen a későbbi utánzóktól — a tiszta epicus nyelvhasználatnak éppen nem zavartalan vizü forrása: az ő nominativusi használatú *πότνα*-ja ú. sz. annyit ér, mint a 367. sorban álló *σχήσεισθα* futuruma, épp olyan torzalak, mint a Quaestt. epic. 65, 1-ben tárgyalt *ἐλοὐεον* (290) forma. Tudva már most azt, hogy *πότνα* vocativusi alak és pedig kizárólagosan vocativusi alak, egyben meg van adva magától a kéttagú alaknak a magyarázata is. Az eredeti, történelmileg körülbelül a *κοῦρα* és *νύμφᾰ* alakokkal egy színvonalra helyezendő, tehát egy morával rövidebb időmennyiségü vocativusa a *πότνια*-nak sohasem hangozhatott másképpen, mint *πότνι*. A hagyomány alapján már csak a vocativus kétszótagúságát vagyunk képesek megösmerni, a hiteles, valószínüleg már korán érthetetlenné vált alakot eltorzították azzal, hogy a *πότνια* nominativus hangidomához pusztán külsőleg idomították hozzá, mit nem annyira az élő nyelv müvének kell tartani, mint inkább az *ἀοιδός*-ok kontárkodásának, kik egy ősrégi fordulatokban és alakokban gazdag s művészi nyelv öröklött készletével nem mindig kíméletesen bántak el. Szanszkrit *patnī* (egy *patnī* nom.-tól = *πότνια)* egészen megbízható mintát ad a megszerkesztendő epicus alakhoz. — Wolf Fr. Á. *Ὀδ.* V. 215, XX. 61 *πότνια θεά*-t írt »seu quia *θεά* pro monosyllabo sumpsit, quod Nitzschius ad V. 215 ab Homero abiudicat, seu *πότνια* pro bisyllabo«. Ez a két eshetőség ezek után már nem jöhet számításba. A *θεά* synizesisét Meyer G. a Gr. Gr.² 47. §-ában az 55. l.-on és Fick pártolták. De Nitzschnek igaza van: a később éppen a *θεός* szónál gyakran mutatkozó hajlam az összeejtésre — mint a statistica mutatja — oly idegen tünemény a régi eposban, hogy az a néhány homerusi hely, hol összeejtésre szükség van, valószínűleg romlottnak tételezhető fel.

J. P. Rossignol Des services que peut rendre l'archéologie aux études classiques (Páris, 1878) cz. müve 136—140. l.-jain[26] a *υἱεύς* nominativus létezését állapítja meg a régi görög nyelvben:

Εὔχειρος fazekas volt, ki a köv. felirattal örökítette meg nevét: *ΕΥΧΕΡΟΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ ΗΕΡΓΟΤΙΜΟ ΗΥΙΗΥΣ*; a feliratot előre így fordíthatjuk: *Εὔχερος, Ἐργότιμος* fia készítette. — *Εὔχερος* itt *Εὔχειρος* helyett áll, az *ε* itt t. i. az *ει* diphthongus értékét pótolja; s *εὔχειρος* egyenértékü az *εὔχειρ*-rel = »ki keze ügyességéből él«, tehát kedvező jelentőségű név fazekas, szobrász számára egyaránt. Tudunk is egy *Εὔχειρος* nevű szobrászról, s egyről kit *Εὔχειρ*-nak hittak. — *De Witte* a felirat utolsó szavait így olvasta: *Ὁ Ἐργοτίμου υἱός*. *Raoul-Rochette* visszautasítja ezt az átírást »melyben semmiképpen sem bízik«. Osztozkodunk nézetében, a mennyiben gáncsa a *υἱός* olvasásra vonatkozik. Valósággal lehetetlenség, hogy ezt a szót olvassuk ki a *ΗΥΙΗΥΣ*-ből; de, ha csak csalódásban nem ringatom magamat, ugyanazzal a főnévvel van dolgunk, csakhogy egy rendkívül felötlő alakjában. — Tudjuk, hogy az attikai nyelvjárásban a *υἱός* szót, a helyett hogy rendesen hajtogatnák, a casus obliquusokban így hajtogatják: *υἱέος, υἱεῖ* stb.; ebből kénytelenek vagyunk egy *υἱεύς* nominativusra következtetni; már most ezt az elavúlt nominativust őrizte meg *Εὔχειρος* felirata s én benne az atticismus fitogtatását látom. — Raoul-Rochette, ki saját szemeivel látta az emléket, azt állítja, hogy régi stilbeli edény. Viszont igaz, hogy így átírva a *ΗΥΙΗΥΣ*-t nyilvánvaló tévedést constatálunk, hogy t. i. a második *Η* *ε* helyett áll. Ez a hiba azonban, azt hiszem, a szókezdő *ΗΥ* gondatlan ismétléséből származott; hiszen egy másik edényen, ugyanattól a kézműveştől, a *ΗΥΙΗΥΣ*-ből *ΥΙΗΗΣ* lett. — Letronne minden tekintetben helyeselte De Witte olvasását. Az tökéletesen biztos. A *υἱός* helyett álló *ΗΥΙΗΥΣ*-nak nem kellett volna Raoul-Rochettet gondolkodóba ejtenie, a *Η* itt a digamma helyét pótolja, melyet a görög vázák felirataiban sohasem találni;[27] s az *Υ* elé is fordul *Ο* helyett, így *ΔΕΙΦΥΒΟΣ*-ban *ΔΕΙΦΟΒΟΣ* helyett (*Gerhard*, Rapporto Volcente n° 636). — Csakhogy a *Η* egészen más természetű hang mint a digamma; amiből következik, hogy ugyanaz a szerepök nem lehet; aztán meg az attikaiak sohasem ösmerték a digammát.

[26] Euchérus czímmel.

[27] T. i. az attikai vázákéin.

Egy *υἱεὺς* nominativust pedig föltételeznek a görög grammaticusok is, *Θωμᾶς Μάγιστρος*, a *Θουκυδίδης*-scholiasta, az Etymologicum Magnum és Gudianum.« — Nem egészen oly messze, mint Rossignol — kinek egyébként e fejtegetését nem ösmerte — megy *Kretschmer* Die griech. Vaseninschriften ihrer Sprache nach untersucht (Gütersloh 1894) cz. müve 187. l.-ján, midőn ezt irja: »*Ἱιὸς* helyett *Εὔχειρος* fazekas a Brit. Mus. 701. sz.-ú edényén *υἱhύς*-t, egy Berlinben 1756. sz. a. őrzöttön hibásan *HΥIHΣ*-t (!) ír. A régebbi attikai köveken is még *ὑύς*-t s összevontan *ὕς*-t olvasunk *ὑιός* mellett, miként arkádiai, lakoniai és gortysi feliratokon; a többi esetet még egészen a IV. évszázig rendszerint a *υἱυ*-tőből képezik, *υἱέος, υἱεῖ, υἱεῖς* stb. A szó tehát először az egyes sz. nom. és acc.-ában, a többi esetben csak később lépett az o-tövüek flexiójába. *υἱύς* valószinüleg **συϝ-ιύ-ς*-ből keletkezett; a rokon nyelvekben egy -nu képző felel meg: szkr. *sūnús*, aveszt. *hunuš*, ószl. *synŭ*, litv. *sunùs*, gót *sunus*.

Maass Ernő, *Ἄρατος* kitünő kiadója, kiadása[28] előszavának XXXII. lapján Aratus 1001. s. k. sorához, melyek így hangzanak:

γινέσθω τοι σῆμα, καὶ ἥσυχα ποικίλλουσα
ὥρῃ ἐν ἑσπερίῃ κρώζῃ πολύφωνα κορώνη

a következő criticus észrevételeket füzte:

»E sorokból nem világlik ki, hogy a *κρώζῃ* coniunctivust hova vonjuk. Lobeck és Wilamowitz erőnek erejével valami kötőszót akartak e czélra becsúsztatni s ezért *ἥσυχα* helyett *ἢν λίγα* ill. *εἰ τρίχα*-t írtak. De ha figyelembe veszszük, hogy *Αἰλιανός Περὶ ζῴων* VII 7-ben ezt olvassuk: *κορώνη δὲ ἐπὶ δεῖπνον ὑποφθεγγομένη ἡ σ υ χ ῇ, ἐς τὴν ὑστεραίαν εὐδίαν παρακαλεῖ* s támogatják ezt az Anonymus,« De signis« Laurentianus L, XI 24-ben olvasható szavai is, a *ἥσυχα ποικίλλουσα*-n nem változtathatunk. Ezért másutt keresem a hibát s *κρώζῃ*-t vagy *κραυγήν*-re tartom javítandónak, vagy Buttmann-nal *κρωγμόν*-ra s azt hiszem, a változtatás úgy származott, hogy valamely régi kiadó abban a hitben volt, hogy *πολύφωνα*-t nem mondhatott a költő *πολύφωνον* helyett. Ez helytelen vélemény volt, használt *Ἄρατος* ilyen rövidebbre tagolt szóalakokat, a 205. sorban *πέλωρ*-t (57-ben *πελώρου*), *διχόμην*-t a 78., 471. és 737. sorokban (189-ben *πάμμηνις*), a 155. sorban *πηδόν*-t (*πηδάλιον* helyett) stb.«

[28] Arati Phaenomena. (Berlin, 1893)

IV. *α)* 1. **Mythologiai critica.**

A *mythologiai critica* czélul tűzi ki magának megállapítani az irodalmi hagyomány mythologiai állításainak a hitelességét, de azt is, hogy valamely mythus vagy vallási cselekvény milyen phasisában görög vagy római, milyenben nem. Ez a critica derítette ki pl., hogy *Ἥβη* nem a mythus szülötte, mint hitték, hanem *Ὅμηρος* teremtő képzeletének az alkotása, puszta allegoria,[29] — hogy *Καλλίμαχος* V. hymn. 37. s k. sorai nem bizonyítanak a mellett, hogy Argosz az argoszi Palladion székhelye volt: a *πέτραι Παλλατίδες* nevének megmagyarázása kedvéért gondolhatta ezt ki a szóbeli hagyomány,[30] — ez a critica derítette ki,[31] hogy *Εὐήμερος* tanát *Πλούταρχος* és *Αἰλιανός* csak hírből ismerték, magát a Historia Sacra-t nem olvasták. Ez a critica állapítja meg,[32] miként jutott Vergilius az Aen. II. 30—56., 198—232. verseiben visszatükröződő *Λαοκόων*-mondának minden korábbi alakjától eltérő foglalatjához, ez hüvelyezte ki [33] a keresztény Barbara és *Εἰρήνη*-martyriumokból az eredeti *Δανάη*-motivumot. *Támaszkodik ez a critica a psychologia mellett a rokon nyelvek mythusainak az ösmeretére, a nyelvtudomány és ethnologia eredményeire s főleg az archaeologiai hermeneutica és topographia révén szerzett ismeretanyagra. Főfeladata a mythusok eredetét s a vallásos meggyőződések alakulásait tisztázni s a velök összefüggő vallási cselekvényeket jelentőségökre nézve elemző vizsgálatnak vetni alá.*

[29] *H. D. Müller* Histor.-mythologische Untersuchungen (Göttinga, 1892) 101. l.

[30] *Chavannes* De Palladii raptu (Berlin, 1891) 38. l.

[31] *Némethy Géza* Euhemeri reliquiae (Budapest, 1889) 12. s. k. l.

[32] *Bethe E.* Vergilstudien (Rhein. Mus. für Philol. XLVI. [1891] 511—527. l.-okon).

[33] *Wirth* Danae in christlichen Legenden (Prága—Bécs—Lipcse, 1892).

Példa. Meltzer Hans Ein Nachklang von Königsfetischismus bei Homer? czímmel (Philologus LXII [1903] 481—488. l.-jain) ezeket fejtegeti.

Az *'Οδύσσεια* XIX. éneke 107—114. sorai ekként hangzanak (Ameis-Hentze kiadásában):

ὦ γύναι, οὐκ ἄν τίς σε βροτῶν ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν
νεικέοι· ἦ γάρ σευ κλέος οὐρανὸν εὐρὺν ἱκάνει
ὥς τέ τευ ἢ β α σ ι λ ῆ ο ς ἀμύμονος, ὅς τε θ ε ο υ δ ὴ ς
ἀνδράσιν ἐν πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισιν ἀ ν ά σ σ ω ν
ε ὐ δ ι κ ί α ς ἀ ν έ χ ῃ σ ι, φ έ ρ ῃ σ ι δ ὲ γ α ῖ α μ έ λ α ι ν α
π υ ρ ο ὺ ς κ α ὶ κ ρ ι θ ά ς, β ρ ί θ ῃ σ ι δ ὲ δ έ ν δ ρ ε α κ α ρ π ῷ,
τ ί κ τ ῃ δ' ἔ μ π ε δ α μ ῆ λ α, θ ά λ α σ σ α δ ὲ π α ρ έ χ ῃ ἰ χ θ ῦ ς
ἐ ξ ε ὐ η γ ε σ ί η ς, ἀ ρ ε τ ῶ σ ι δ ὲ λ α ο ὶ ὑ π' α ὐ τ ο ῦ.

Ha az utolsó sorból indulunk ki, aligha akadunk meg a *BQV* scholiumok magyarázatán, melyek azt tartják, hogy, ha egy király jól uralkodik, népei *ἐν ἀρετῇ καὶ εὐδαιμονίᾳ διάγωσιν.* De ha az előző ritkított betűkkel szedetteket is szemügyre veszszük, ehhez az ókori magyarázathoz kétség fér. Már *Düntzer* jegyezte meg iskolai kiadásában, hogy a *παρέχει* hosszú *α*-jánál jobban feltűnik az, hogy az állatállomány [sőt a mezők és fák] áldásait a költő a jó uralkodás következményének tekinti.

Bizonyos, hogy a helyet így lehet értelmezni: Ha a király kötelességszerűen végzi tisztét, az istenek megjutalmazzák azzal, hogy alattvalóinak állattenyésztésére és földművelésére áldást árasztanak. S ezen értelmezés mellett szólna a *θεουδής* melléknév is a 109. sorban. A gondolat, ha összevetjük *'Ιλ.* XVI. 385 sk., *'Οδ.* XIV. 83 sk. s XVII 485 sk. soraival, homericus gondolat. Mindazonáltal a szóbanforgó helyen 2 oly dolgot hoz egymással okszerű összefüggésbe a költő, melyek a criticát hívják ki maguk ellen s melyekhez nem elég a szokásos kiegyenlítési eljárás. Ha forgatjuk *Lippert* Kulturgesch. der Menschheit II. (1887) s *Fr. Schulze* Die Psychologie der Naturvölker (1900) cz. müveit, a köv. adatokra bukkanunk:

»A fölkenése következtében fetis rangjára emelt mexikói királynak meg kell igérnie, hogy oda fog hatni, hogy a nap rendes pályáján haladjon, a felhők esőt adjanak, a folyók folyjanak s a *termények* érjenek.« »Kong-fu-dse tanaiból még mindig kiviláglik, hogy a kinai császár jóvoltából folyhattak a folyók,

értek meg a termények s az ország üdve azon fordult meg, megfészkelte-e magát uralkodójában a helyes szellem?« »Ha *aratás* és *halászat* szegényes, a loangoi királyt azzal vádolják, hogy rossz szivü, s letételére törekesznek.« »A mokissok fejedelmének akaratából esik az eső és süt a nap, *parancsára sarjadnak ki a vetések*« stb. Az érdemes *Παυσανίας*-commentator *I. G. Frazer*, miután ide vont vala két helyet, a Schol. ad. Apoll. Rh. Argon. II. 1248-at s *Ἀπολλόδωρος Βιβλιοθ.*-je III. 5. 1-et, az ő The Golden Bough-ja (2. kiad. 1900) 156. sk. l.-n a következő hasonló eredményre jut, midőn így nyilatkozik: [»Miként Uj-Guinea lakosai] a görögök is a homerusi korban azt tartották, hogy egy jó király uralkodása folytán a fekete föld továbbra is terem gabonát és árpát, a gyümölcsfák megrakodnak gyümölcscsel, megsokasodnak a nyájak, s a tenger ád halat.«

A kérdés ezek után az: szabad-e föltételezni, hogy Hellasz lakói az ú. n. aegeusi (v. mükénéi) korszakban fetisimádók voltak? Az újabb ásatások, nevezetesen az angolok s főleg Evansnek ásatásai óta ez meglehetősen kétségen felül áll s *de Visser* De Graecorum dis non referentibus speciem humanam (Lejda, 1900) cz. értekezése ezt még bizonyosabbá teszi. A királyfetisizmus-nak hasonló nyoma még a historiai korszakban is fenmaradt: azok a különleges korlátozások, melyek a spártai királyokat kötelezték, ilyesmire vallanak.

Természetes, hogy az isteni áldásnak 2-féle motivumát, az istenfélelmet, ahogy az a 109. sorban jut kifejezésre a *θεουδής* szóban, s az áldásosztó jó uralkodást, amint az a 111. és 114. sorokban nyilatkozik meg, 2 külömböző culturkorszakba kellene helyezni. Akkor a király istenfélelme bizonyos tartalmat nyer: a benne lakozó szellem fetischaracterének megsértése esetén bosszut áll.

IV. *α)* 2. **Philosophiai critica.**

A philosophiai critica a mythologiaihoz hasonló czélokat tűz ki s homogen feladatokat hajt végre. Míg amott t. i. a philologiai critica a mythus- és vallástudomány szolgálatában állott, emitt a philosophia szolgálatában a classicus világ emberének bölcseleti gondolkodását választja

birálata tárgyául, — alacsonyabb fokán (ha már az érthetőség kedvéért ezzel a kifejezéssel akarunk élni) az irodalmi hagyomány azon állításait veszi bonczoló kése alá, melyek a régi ember bölcselmi gondolatainak külső köntösét nyujtják. Ehhez képest pl. Seneca Epist. IV. 2. §. 33. lev.-nek e szavai között: itaque nolo illas Epicuri esse: publicae sunt et maxime nostrae — egy *quum*-ot csúsztat be [34] az *et* és a *maxime* közé, hivatkozván arra, hogy az író nyilván ezt akarja mondani: »*'Επίκουρος* mondásait az egész emberi nem vallja magáéinak, közkincs, s különösen (= quum maxime) most.« Másrészről e philosophiai critica állapítja meg,[35] hogy a pseudohippocratesi *περὶ διαίτης*-ban s a *περὶ τροφῆς* cz. iratban *'Ηράκλειτος*-féle tanok foglaltatnak s kihüvelyezi belőlük a heraclitusi physicát; kimutatja az aristotelesi Hermeneutica valódiságát.[36] *Támaszkodik ez a critica az irodalomtörténésztől és történelembölcsésztől végzett kutatásokra s főfeladata tisztázni a régi görög és római ember bölcseletét azoktól az elemektől, melyek azt egyes phasisaiban netán zavaros színben tükröztetik vissza.*

Példa. Prächter Károly a Philologus LVI. (1897.) kötete 551. sk. l.-n [37] az epicurusi philosophia tisztázásához szolgál adalékkal: »Usener a Wiener Studien XII. (1890.) évfolyama 4. lapján G. Heylbut közlése alapján a Vatic. gr. 952 fol. 91^{v} -ból (10. sz. a.) a következő apophthegmát nyomatta le: *'Επίκουρος ὁ φιλόσοφος ἰδών ποτέ τινα ὑπὸ πτηνῶν διασπώμενον καὶ θηρίων αἱμοβόρων καὶ αἱμοχαρῶν εἰρήκει. 'Οδὶ οὐχ ἕξει τὴν γῆν ἠρίον ἀφ' ἧς ἐγεγόνει, ἀλλὰ κοιλίας ὀρνέων καὶ θηρίων.* Ehhez Usener ezt a megjegyzést füzi: »Ha ebben a száraz és erőtelen kijelentésben

[34] *van der Vliet* Varia ad varios. Mnemosyne N. S. XXIII. (1895) 111. l.-n.

[35] *A. Patin* Quellenstudien zu Heraklit (Festschrift f. Urlichs, Würzburg, 1880) 46–82. l.

[36] *H. Maier* Die Echtheit der aristot. Hermeneutik (Archiv f. Gesch. der Philos. XIII. [1900, 23—72] l.).

[37] Zur epikurischen Spruchsammlung czímmel.

esetleg hiteles hagyomány maradéka szűrődött volna le, azt kellene föltételeznünk, hogy *Ἐπίκουρος* valahol tiltakozott volt a hagyományos temetési szertartás s halottcultus érzéketlen kevésbevétele ellen, minőt cynicusok és stoicusok, sőt *Θεόδωρος*, a cyrenaeicus is fitogtattak.« De ilyen tiltakozásra talán mégis csak szerencsésebb alakot lehetett volna választani, amennyiben t. i. az apophthegma éle így csak igen homályos vonalban tűnik szembe. Apophthegmánknak a Sternbachtól (a Wiener Studien X, 1888. évfolyamában) kiadott Gnomologium Vaticanum 303. sz.-ával való összehasonlítása más magyarázathoz vezet: *Ὁ αὐτὸς* (sc. *Ζήνων*) *θεωρήσας ἐπὶ τῆς πλατείας ὑπὸ κοράκων διασπώμενόν τινα εἶπεν. Οὗτος ὑπὸ τῆς φύσεως ἔσχεν τοὺς κηδεύοντας.* Már Sternbach idézte hozzá a fenti *Ἐπίκουρος*-mondást a Vatic. gr. 18 fol. 59r -ról, hol majdnem ugyanabban az alakban olvasható. A föltételezett helyzet egyformasága szembetűnő, nyilvánvaló az is, hogy a zenoi mondás azzal, hogy egy valóban stoicus gondolatot jellegzetesen kiélezett alakban ád vissza, előnyt érdemel. Ezek után a tényállást ekként látom. *Epicurusi abban az apophthegmában, melyből kiindultunk, csak az az egy, hogy a madarak és ragadozó állatok testét tekinti a tőlük széjjeltépettek sírjának.* Hogy *Ἐπίκουρος* ezt a képet valahol használta, Lucretius köv. soraiból (V. 988–991) világlik ki:

unus enim tum quisque magis deprensus eorum
pabula viva *feris* praebebat dentibus haustus
et nemora ac montis gemitu silvasque replebat,
viva videns vivo sepeliri viscera busto.

Hogy ennek a gondolatnak tartós alakot adjon s egy anthologiába bekebelezze, valamely olvasó a *Ζήνων*-apophthegmát utánzó összefüggésben adta elő. A Munro-tól Lucretius V. 993-hoz idézetteken kívül a gazai *Προκόπιος* rhetor egy helye is arra vall, hogy a képletes mondás tetszett. Utóbbi t. i. *Ἀναστάσιος*-ra mondott dicsőítő beszédében (Villoison, Anecdota graeca II. 40. l.) ezt a szóvirágot használja: *πρότερον γὰρ θέας τινὰς ἦγον ἀπανθρώπους αἱ πόλεις. ἄνδρες γὰρ δυστυχεῖς ἐν μέσῳ δήμῳ παρεδίδοντο τοῖς θηρίοις, θεατὰς ἔχοντες τοὺς τὸ συγγενὲς τῆς φύσεως κεκτημένους, καὶ ἥδετό τις οὐκ οἶδ' ὅπως ἀνὴρ ἄνδρα διασπώμενον θεωρῶν καὶ μηδὲ γῇ τὸ σῶμα κρυπτόμενον ἀλλ' ὥσπερ ἀντὶ τάφου τὰς τῶν θηρίων*

πληροῦντα γαστέρας. Ugyanezt az alapgondolatot, noha más fordulatban, találjuk Ψευδο-Καλλισθένης-nél III, 14, 112. l. ed. Müller, hol a húseledelektől tartózkodó Δάνδαμις ezt mondja magáról: οὐδὲ γίνομαι τάφος νεκρῶν ἀλόγων.

IV. β) 1. Mívelődéstörténeti critica.

Az állapotok és intézmények emberi gondolatoknak kifolyásai lévén, bírálatra szakasztott oly alkalmas tárgyak, mint a vallás vagy a bölcselkedő gondolkodás fejlődése. Ezeknek a bírálata is tehát egyrészt forráscritica, bírálja tudniillik a hagyománynak a görög és római nép állapotaira, viszonylataira és intézményeire vonatkozó állításait, másrészt tartalmi critica, megállapítja t. i., hogy ezek az állapotok és intézmények mennyiben feleltek meg czéljuknak, — eredetiségöket, értéköket. Ez a critica mutatja ki[38] pl., hogy Paulus, Festus kivonatolója, a 159. l.-on (Th.-féle k.) összeelegyíti a municipium Latinum-ot a szavazatnélküli municipium civium Romanorum-mal, ez deríti ki,[39] hogy a halotti ital-libatio nem elvétve csak Keoszon fordult elő, hanem általános lehetett Görögországban, ez alaposan helyesbíti[40] azt a képet, melyet a római írók a cliensi intézményről rajzolnak, ez sujtó ítéletet mond az athéni democratiáról.[41] *Támaszkodik ez a critica a történelem eseményeire, az irodalmi hagyományból főleg a feliratok adataira, ethnologiai megfigyelésekre s az archaeologia tudományágának munkásától adott útbaigazításokra. Feladata hitelesíteni az antik*

[38] *Mommsen* Römisches Staatsrecht III. 1. (Lipcse, 1887) 232. l. 2. és 235. l. 1. jegyzet.

[39] *W. Barth* Die Bestattungsspende bei den Griechen. (Neue Jahrbb. f. d. klass. Alt. III. [1900] 177—186. l.)

[40] *Fustel de Coulanges-Bartal* Az ókori község (Budapest, 1883) 391. s k. ll.-n.

[41] *Schvarcz Gyula* Die Demokratie. I. (Lipcse, 1884); rövid tételekben u. azt kivált a Pallas N. Lexicona V. köt.-nek (Budapest, 1893) 174. l.-n is.

állami, hadi és magánéletről szóló tudósításokat és megállapítani intézményeiknek az emberiség fejlődésére való hasznát vagy kárát.

Példa. J. Kromayer a Hermes XXXV. kötete (1900. évfolyama) 219—232 l.-jain[42] az eddigi kétségbevonással szemben verificálja Πολύβιος adatait; érvelése és bizonyítása kivonatban ekként hangzik: Πολύβιος XVIII. könyve 29. fejezetében a kéziratok tanusága szerint következőképpen ír a tagoknak egymástól való távolságáról és a lándzsák hosszúságáról a macedoniai phalanxban: ἐπεὶ γὰρ ὁ μὲν ἀνὴρ ἵσταται... ἐν τρισὶ ποσὶ... τὸ δὲ τῶν σαρισσῶν μέγεθός ἐστι... πηχῶν... τεσσάρων καὶ δέκα... φανερόν, ὅτι τοὺς δέκα πήχεις προπίπτειν ἀνάγκη τὴν σάρισσαν πρὸ τῶν σωμάτων ἑκάστου τῶν ὁπλιτῶν... ἐκ δὲ τούτου συμβαίνει... τὰς τοῦ πέμπτου ζυγοῦ σαρίσσας... προπίπτειν... πρὸ τῶν πρωτοστατῶν. Itt πηχῶν helyett Koechly-Rüstowék óta (Griech. Kriegsschriftsteller IIa 116. l.) általában ποδῶν-t írnak; nevezett kiadók t. i. a 14 rőfnyi (vagyis 6·21 m.-nyi) hosszúságú lándzsát lehetetlenségnek tartják, mondván, hogy egy ilyen lándzsa sokkalta súlyosabb, semhogy egy katona hosszabb ideig nyomását kibírja: a jobb karra gyakorolt nyomás 30 font (15 kg.)-ra volna tehető. Ilyen föltétel mellett aztán ugyanők a ἵσταται ἐν τρισὶ ποσὶ-t nem a tagoknak egymástól való távolságára hosszirányban, hanem szélességökben való távolságára értik. De ez Kromayer szerint félreértése a polybiusi gondolatmenetnek; a számításban t. i. 3 mennyiségnek kell előfordulnia: 1. a sarissák hosszúságának, 2. a sarissák számának, melyek a legelülső tag elé nyúlnak ki s 3. a tagok távolsága méretének. Nem magától értődő-e, hogy ilyen összefüggésben a tagoknak csak ama távolságáról lehet szó, mely a lándzsást az előtte s mögötte álló embertől választja el? Ha ezt elfogadjuk, a πηχῶν-t sem fogjuk egyhamar ποδῶν-ra változtatni. Több oknál fogva. A későbbi görög tacticusok ott, hol a tagoknak mélységben való távolságáról beszélnek, kizárólag a πηχύς fogalmával élnek; fel kellene tételezni, hogy a polybiusi hely romlása igen korai időkben következett be s befolyásolta az összes rá következő hadi írókat.

[42] Vergleichende Studien zur Geschichte des griech. u. röm. Heerwesens (218—253. l.-jain).

Rüstowék átlag egy $^1/_2$ kg.-nyi súlyt tulajdonitanak egy rőf hosszúságnál; ez túlzott szám: egy bázeli Landsknecht (5·16 m.-nyi hosszúságú) lándzsája összesen csak 3·285 kg.-nyi súlyú volt, rőfjére alig valamivel több mint egy $^1/_4$ kg. esett. Következőleg a jobb karra gyakorolt nyomás sem 15 kg., hanem nem egészen 6 kg. (pontosan 5·924 kg.), mi egyenlet segítségével számitható ki, ha t. i. a lándzsát a polybiusi útmutatás értelmében egy 10 rőfnek megfelelő 2·821 kg.-nyi súlyú hosszabb s egy 4 rőfnek megfelelő s 1·128 kg.-nyi súlyú rövidebb karú emeltyűnek tekintjük.

IV. *β)* 2. **Eseménytörténelmi critica.**

Az eseménytörténelmi critica a történelmi eseményekre vonatkozó írott és emlékszerű hagyománynak vizsgálatából ered s e hagyomány hitelességének mérlegelésével végződik. Magasabb fokán magukat a történelmi eseményeket veti bírálat alá s tisztázza oda nem való részletektől. Ez állapítja meg[43] például, hogy azok a leírások, melyeket *Ἡρόδοτος* ád a plateai és szalamiszi csatákról, nem felelnek meg egészen a történeti valóságnak, ez deríti ki,[44] hogy a *Θουκυδίδης* V. k. 47. f.-ében közölt szerződés szövegének a Corp. Inscr. Att. IV. köt.-e 14. sk. l.-n közölt szövegtől való eltérései nem későbbi romlás eredményei, hanem magára *Θουκυδίδης*-re mennek vissza, ez a történelmi critica kétségbe vonja[45] Sallustius történetírói hűségét és pártatlanságát. *Támaszkodik nevezetesen az epigraphica, chronologia és politicai földrajz eredményeire és főfeladata az események és cselekvések okszerű lánczolatát kétségen felül helyezni.*

[43] *Adam,* De Herodoti ratione historica quaestiones selectae sive de pugna Salaminia atque Plataeensi. (Berlin, 1890)

[44] *Herbst,* Zur Urkunde in Thukyd. V. 47. Hermes XXV. (1890) 374—399. l.-okon.

[45] *Mommsen,* Röm. Geschichte III^b 195. l.

A Philologus LIV. (1895) kötete 253—273. l.-n *Schilling Werner* Die Schlacht bei Marathon, eine kritische Studie czímmel elemzi *Ἡρόδοτος*-nak a csatáról való leírását. Elemzésének menetét és eredményeit röviden a következőkben adjuk vissza: Napjainkig uralkodott a vélemény, hogy a marathoni csatamezőn az athéniek túlnyomó erővel találták magukat szemben s fényes győzelmet arattak a perzsákon. De már az utolsó évtizedekben a critica mind több és több kivetni valót talált s főleg *Welzhofer* volt az, ki (Der Kriegszug des Datis und die Schlacht bei Marathon, a Histor. Taschenbuch VI. [1892] évfolyama XI. kötetének 79. sk. l.-n megjelent értekezésében) a régi nézetekkel gyökeresen szakított; meggyőződése szerint t. i. a Kr. e.-i 490-iki perzsa háború semmi egyéb, mint sikeres harcz az elüzött tyrannussal, *Ἱππίας*-sal, amennyiben az athéni támadás a szigetek és Eretria ellen intézett perzsa támadásnak csak utójátéka volt. Ezt a tételt Sch. nem írja alá, hanem kiindulva *Ἡρόδοτος* azon állításából (VI, 102), hogy »a perzsák elhajóztak Attika földjére... abban a véleményben, hogy az athéniekkel éppen úgy el fognak bánni, mint ahogyan az eretriaiakkal elbántak volt,« kijelenti, hogy igenis, jelentékeny perzsa haderő hajózott Eretriából Marathon felé azzal a czéllal, hogy Athént hatalmába kerítse. Mindamellett, *Ἡρόδοτος* leírását véve alapúl (a többi forrás — mint kimutatták — nem jöhetvén számba) három feltünő nehézség ötlik szemünkbe, ú. m.: 1. A perzsa lovasságról egy árva szó sem esik, noha a perzsák Marathonnál azért kötöttek volna ki, mert a helyet a lovasság számára alkalmasnak vélték; mondják ugyan, hogy az athéniek rohanva támadtak, de az athéniek 8 stadiumnyi távolságot ($1^1/_2$ kilom.) futottak, s azalatt a lovasság a maga részéről is támadásra sorakozhatott volna. Csata után a lovasságot hajókra szállítani lehetetlen lett volna, lovak zsákmányáról meg nincsen szó. 2. *Ἡρ.* állítása szerint a görögök harczvonala a középen *ἐγένετο ἐπὶ τάξιας ὀλίγας*, mindkét szárnyon azonban *ἔρρωτο πλήθει*. Számításba véve a valószinünek látszó legcsekélyebb seregszámot a perzsák részén, 60.000 embert, s föltéve, hogy tagjaik mélysége csak 20 volt, következik, hogy homlokvonalukat 3000 ember sora alkotta. A görögök középen álló hada legalább 3 tag mélységében volt — tegyük fel — fölállítva, vagyis 3×2000 ember állott, ha figyelembe veszszük, hogy 10.000 emberből állott az egész had-

erejük; úgyde akkor a szárnyakra csak 500 embernyi többlet esik, vagyis a tagok ott csak 4 ember mélységében állhattak; küzdhettek-e tehát az athéniek egy 60—100.000 emberből álló sereg ellen sikeresen? 3. 6400 perzsa esik el, a többi (foglyokat nem említenek) a hajókra menekül; lehetséges-e, hogy egy vert hadsereg, mialatt az ellenség támadásának van kitéve, a hajókra való menekültében összesen csak ennyi embert veszítsen? — A csata lefolyásáról tehát más képet kell alkotnunk. *Curtius Ernő* (Görögök története III. köt. Budapest 1879, 29. l.) azon véleményének adott kifejezést, hogy *Μιλτιάδης* akkor intézte támadását a perzsák ellen, midőn a perzsa sereg meg volt osztva; a csapatok azon részét támadta meg, mely még a szárazföldön volt és a hajóra való szállást fedezte; így meg is fogható, hogy miért támadta meg őket *Μιλτιάδης* sem előbb sem utóbb. A perzsák látták, hogy az athenieket jól elsánczolt táborhelyökből harczra nem ingerelhetik s hogy Marathonnál való partraszállásuk el volt hibázva. Curtius e nézetére építve Sch. a fennemlített nehézségeket elhárítja azzal, hogy bebizonyítja: 1. hogy a perzsáknak partraszállása Marathonnál 2 okból történhetett: vagy, hogy Athén felé induljanak, vagy pedig, hogy a síkon csatára keljenek; első esetben az athéniek meghiusítják szándékukat azzal, hogy a szorosokat megszállják, második esetben, hogy (Vrana mellett) elsánczolva magukat várakozó állást foglalnak el. 2. A *στρατηγός*-ok véleménykülömbségének a tábor a színhelye, tárgya pedig, hogy a Vrana melletti állást feladják, vagy pedig megtartsák, s így utóbbi esetben kedvező körülmények között támadjanak-e? 3. A perzsák abban a reményben maradnak hosszabb ideig a marathoni síkságon, hogy az athéniek vagy ütközetbe bocsátkoznak, vagy (esetleg perzsa cselszövények hatása alatt) elvonúlnak. 4. Az athéniek támadása futólépésekben történik, a mikor és *mert* a perzsák elvonulóban vannak. 5. Az athéniek támadása egy a mostani *Σωρός* közelében fedezetűl felállított körülbelül 20.000 főnyi perzsa hadosztályra mért sikeres és váratlanúl jött támadás.

IV. γ) 1. Archaeologiai critica.

Az archaeologiai criticánál is a források bírálata nélkül nem igen mehetünk tovább. Csak tisztázott forrásismeret birtokában érvényesíthetjük azután azokat az alapelveket, »melyek reproductiók összehasonlításából, szigorúbb és szabadabb felfogású másolatoknak egymással való egybevetéséből, a külömböző emlékfajok mezején fellépő rokon ábrázolásokból indulnak ki s typusok és ezek módosításainak felállítását tüzik ki legközelebbi czélokúl. Magasabb fokán e critica eredményeit az írott és emlékszerű forrásokon végzett tanúlmányoknak szerencsés összekötése útján éri el,«[46] *s főfeladata »lehetőleg ismét visszaállítani az egyes emléket eredeti helyére s eredeti állapotába,«*[47] *s igazolni mint müvészeti becslésünknek a classicus ókorból ránk maradt tárgyát.* Az archaeologiai critica állapította meg[48] pl., hogy a *Παρθενών* nyugati oromfalán *'Αθήνη* és *Ποσειδῶν* versengése s nem *Ποσειδῶν* veresége volt megjelenítve, ez meggyőző érvekkel czáfolja[49] azt a nézetet, mely a vatikáni Sala della biga *Δισκοβόλος*-ában *'Ερμῆς*-t akar látni, ez hamisítványnak minősítette[50] a »budapesti *'Αφροδίτη*«-fejet.[51]

Példa. A »Bulletin de Correspondance hellénique« XX. (1896) évfolyama 445—458. l.-jain *E. Pottier* La tête au cécryphale du

[46] *Stark* Handbuch der Archäologie der Kunst. I. (Lipcse, 1880) 56. l.

[47] *U. a.* 55. l.

[48] *Ridder* Le fronton ouest du Parthénon cz.-mel a Revue archéologique III. seriese XXXII. (1898) kötete 383—420. l.-jain. V. ö. még a Berl. Philol. Wochenschrift XVI. (1896) évf.-a 1592—1595. hasábjain olvashatókkal.

[49] *Michaelis* Hermes Diskobolos? Jahrb. des kais. deutsch. arch. Inst.-s XIII. (1898) 175 s k. l.

[50] *Furtwängler* Neuere Fälschungen von Antiken (Berlin-Lipcse, 1899) 24—25. l.

[51] V. ö. *Hampel József* A budapesti Aphrodite. Archaeol. Ért. Új f. (1895) 206—210. l.-jain s u. o. 379.

Louvre czímmel egy ú. n. *Σαπφώ* fejről értekezik; criticai észrevételeinek leglényegesebb részeit a következőkben adjuk: — 1889-ben Héron de Villefosse egy római régiségkereskedő boltjában egy a természetes nagyságnál kissé nagyobb női márványfejre akadt, melyet a Louvre régiségosztálya számára szerzett meg; ott a fejet a XIII. sz.-ú teremben állították fel, mint görög nő, ú. n. *Σαπφώ* fejét. A kereskedő a szobor lelőhelye gyanánt az Urbino mellett lévő Cagli-t nevezte meg. Lehet-e ez *Σαπφώ*? Szokás egy bizonyos női typusnak, mely komoly arczvonásokat tüntet fel s melynél a hajzatot kis szalag tartja össze, vagy az ú. n. *κεκρύφαλος*,[52] a *Σαπφώ* nevet adni. Ilyen *Σαπφώ*-k a herculaneumi, a nápolyi, a madridi, a firenzei, a villa Albani álló szobra és mellszobra, a bécsi stb. Sem az irodalmi, sem az emlékszerü hagyomány nem igazolja ezt az elnevezést. Ami az irodalmi hagyományt illeti, az csak 2 *Σαπφώ*-ábrázolásról tud, a *Σιλανίων*-éról [Cic. in Verr. IV, 57, 125] és a festő *Λέων*-éról [Plin. N. H. XXXV, 11, 40]. Az emlékszerü feliratokkal megjelölt *Σαπφώ*-ábrázolások sorát 1861-ben *O. Jahn* állította egybe, s ez ábrázolások mindenekelőtt oly gazdag változatosságot mutatnak, hogy határozottan állíthatni, typusa a *Σαπφώ*-ábrázolásoknak nem volt. Viszont ami a hajviseletnek fenti módját illeti, kis vizsgálódás meggyőz arról, hogy a *κεκρύφαλος* viselete az V. sz.-ban Kr. e. általános volt, istennők ábrázolásain épp úgy látni, mint közönséges halandókéin, s divatja még a IV. évszáz szobrászati termékein is észlelhető. De itt az a kérdés is merűl fel, eredeti alkotás-e a fej, vagy csak másolat? Ha másolat, kell, hogy annak a korszaknak, melyben készítették, bizonyos bélyegeit hordja magán; ezek, ha úgy tetszik, semmiségekben állanak: a szájnyitásban, a szem vonalaiban, a hajzatnak vagy a ruházatnak valamely részletalakításában, szóval valamely kétségtelen indiciumban. Már most semmiféle részlet sem található a fejen, mely a Kr. e.-i V. évszáznál későbbi korszakra vallana; viszont a félig nyitott száj, mely a *Παρθενών* alakjaiéra emlékeztet, a függőleges iránytól kissé elhajlott fő a régieknek »frontalitas«-i törvényének megfelelően, az üreges szemek, a VI. évszáz e hagyománya, a fényes és tömör szem-

[52] Erről *L. Couve* tájékoztat Daremberg-Saglio-nál a III. köt. 812—816. l.-jain.

eséjű márvány meglehetős régiségről tanúskodnak. Tekintettel már most arra, hogy a fej a *Παρθενών Πειθώ* nev.-ű alakjára emlékeztet legjobban, s hogy a haj vékony spiralis-vonalakba tagozódik, mi bronzmintát tételez fel, mi pedig tudjuk, hogy a *Φειδίας*-t előző korszakban a szobrászok az érczformákat utánozni szerették, következtetni kell, hogy a Louvre márványfeje, mely a régiségosztály egyik legszebb darabja, több esztendővel a *Παρθενών* fríze előtt készült, s az V. évszáz attikai iskolájának terméke.

IV. *γ)* 2. Irodalomtudományi critica.

Az irodalomtudományi critica kétféle nézőpontból teszi vizsgálat tárgyává az írásműveket, egyrészt *alaki* és *szerkezeti*, másrészt *tartalmi* és *tárgyi* nézőpontból. Amazt Boeckh-kel *genericus* criticának is nevezhetjük s feladata megvizsgálni, vajjon *a műfaj egészében vagy részeiben ama czélokkal, melyeket az írói művészet maga elé tűzött, összhangzásban van-e?* Stilus, metrum, rhythmus, compositio verificálása teszik így a genericus criticus kötelességét. Az Aeneis VI. könyve 616—620. sorait pl. *L. Havet* a 601. sor után szúrta be,[53] hivatkozván Valer. Flaccus Arg. II. 188 és Statius Thebaisa I. 712. soraira, melyek szerint Phlegyas volt az, kit a Furia megakadályoz az előtte fekvő lakoma élvezetében; ezzel helyreállította a megzavart összefüggést. Metrumbeli okokból selejtezi ki[54] *Hilberg I. Σοφοκλῆς* Oedipus rex-éből a 980—984. sorokat, egyrészről, mert *φοβεῖσθαι ἐς νυμφεύματα* tisztán bizánczi szófűzés, másrészről, mert ily sor *μητρὶ ξυνηυνάσθησαν, ἀλλὰ ταῦθ' ὅπῳ* ellentmond e metricai törvénynek: Az iambicus trimeterben és choliambusban trochaicus szóalakoknak hangzóra végződő végszótagjai

[53] A »Revue de Philologie« XII. (1888.) évf.-a 145—162. l.-jain.

[54] Das Princip der Silbenwaegung und die daraus entspringenden Gesetze der Endsilben in der griech. Poesie. (Bécs, 1879 a 214. s k. l.-n.)

arsisban nem állhatnak.[55] A tartalmi és tárgyi nézőpontból kiinduló critica, melyet Boeckh-kel *individualis* critikának is nevezhetünk, megállapítani igyekszik, hogy *az írásmű tárgya és tartalma megfelelnek-e annak az író egyéni characterének, kit a hagyomány az írásmű szerzőjének tud?* Az ú. n. »anacreoni dalok«-at e critica elvitatja *Ἀνακρέων*-tól alakbeli okok mellett főleg tartalmi okokra támaszkodva: kimutatja[56] pl., hogy nem lehetnek *Ἀν.*-tól valók, mert némelyek a gyűjteményben valódiaknak az utánzatai, sőt éppen ilyen utánzatok mintájára készültek, vagy más költőktől írt költemények átalakításai, általában véve pedig egymás közt nagy értékbeli külömbséget mutatnak fel, *Ἀνακρέων*-t mindig csak öreg embernek mutatják be, aminőnek állandóan csak a későbbi kor képzelte magának stb. Az individualis critica érdeme, hogy kiselejtezte Ennius kiadásaiból azokat a verseket, melyeket Merula Pál 1595-iki kiadásába beletoldott, s hogy kimutatta,[57] hogy 3 állítólagos forrásgyűjteménye valójában sohasem létezett. *Genericus és individualis critica rendszerint párhuzamosan haladnak egymás mellett s támaszkodnak az irodalomtudományi hermeneuticán kívül kivált a nyelv- és régiségtudományéira.*

Példák. *Weil Henrik*, a francia Institut tagja, az *Ἰλιάς* VII. könyvének 2. részét, az ú. n. *Νεκρῶν ἀναίρεσις*-t későbbi részletnek minősíti.[58] Következőképpen okoskodik: A criticusok ezt a részt a költemény egyik leggyöngébb és legfiatalabb részének szokták tartani; elbeszélése t. i. sovány, gyakran banalis, sok dolog adja elő magát, de minden csak röviden van érintve. A védőfal

[55] Ki vannak véve az ú. n. szabadon (vagyis nem bizonyos kénytelenségből) használt szók, minők a pronomenek, coniunctiok, interiectiok stb.

[56] L. *Thewrewk*nek az 58. l.-on idézett kiadása 70. l.-ját.

[57] *Lawicki* De fraude P. Merulae (Bonn, 1852) és ***Tóth Kálmán*** A Merula-féle irodalmi csalás (Budapest, 1888).

[58] Revue de philologie 1885. évf. a 161. s k. l.-jain; újra lenyomatva az Études sur l'antiquité grecqueben (Páris, 1900) a 183—192. l.-on L'Iliade et le droit des gens dans la vieille Grèce címmel.

építése, ugyancsak nem kis feladat, hallatlan gyorsasággal megy végbe, egy nap lefolyása alatt. De nem csak ez mutatja e részlet későbbi eredetét, hanem más körülmény is. Ha eltekintünk az *Ἰλιάς* VII. énekének ezen epizódjától, a többi részekben mindenütt a háborúban elesetteket illetőleg másfajta szokásnak látjuk kizárólagos uralmát. Már a prooemiumban a költő kijelenti, hogy *Ἀχιλλεύς* haragja »sok hősnek lelkét odadobta Aïsnak, ellenben magukat (= testeiket) prédára hagyá az ebeknek s valamennyi orvmadárnak.« A VIII. ének 379. sorában *Ἀθήνη* megjósolja, hogy, ha ő megjelenik a harczban, »nem egy trójai jól fogja lakatni húsával az ebeket s orvmadarakat«. *Διομήδης* a XI. énekben kérkedik, hogy az ellenség, kit dárdája ér, »a földön rothad s több körülötte az orvmadár, mint az asszony« (395). A csata hevében trójaiak és achivok tőlük telhetőleg iparkodnak a holttesteket kiragadni az ellenfél kezeiből, barátjaikét, hogy a temetés szertartásaiban részesitsék, ellenségeikét, hogy zsákmányul vessék az állatoknak. Elég csak a *Πάτροκλος* mezitelen holtteste körül támadt viadalra emlékeztetni. Az epos utolsó énekét végre meg sem értenők, ha divatban lett volna, hogy az ellenfél részesítsé a halottakat a végtisztességben. S íme a VII. ének nevezett epizódjában már szelidebb szokások dívnak. Tehát egy szelidebb erkölcsü kornak a költői terméke! Úgyde, melyik kornak? Már *Ἡρόδοτος*-nál (IX. 79) *Πανσανίας* kijelenti, hogy »halottat meggyalázni csak barbár szokott, hellén nem.« Viszont a *Θηβαΐς*-ban, egy régi időkben *Ὅμηρος*-nak tulajdonított költeményben, azt látjuk, hogy a mondának kegyetlenségről, iszonyatosságról tanúskodó részeit a szerző bizonyos tiltakozással kiséri; *Τυδεύς* a megölt *Μελάνιππος* koponyáját ketté hasítja és saját halála küszöbén *Μελάνιππος*-nak agyvelejét fölfalja; *Ἀθήνη*, ki leszállott a csatatérre, hogy *Τυδεύς*-t halhatatlanná tegye, a borzalmasság láttára visszafordul s letesz szándékáról. Az *Ἰλιάς* bizonyos kitételekben (IV. 35, XXII. 347, XXIV 212) még megőrízte ily elvadúlt erkölcsök halvány emlékezetét, de amott már elitélik. De azt is látjuk a *Θηβαΐς*-ban, hogy a győztes tébaiak a Téba falai alatt elesett hősöknek ünnepélyes eltemettetésébe beleegyeznek. Mivel a *Κύπρια* is tud a halottak eltemetéséről s ez fiatalabb költemény, föltételezhetjük, hogy az *Ἰλιάς* nev. epizódja ekkor már megvolt, de nem korábbi keletű mint a *Θηβαΐς*.

Bentley Rikárd, a legnagyobb angol philologus, Dissertations upon the epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides, and upon the fables of Aesop cz. híres müvében, mely vázlatosan s függelék alakjában megjelent 1697-ben, kidolgozottan Londonban 1699-ben (utoljára Berlinben 1874-ben, német fordításban W. Ribbecktől Lipcsében 1857-ben), egyebek közt a *Φάλαρις* neve alatt járó 148 levélnek a valódiságát támadta meg. Ervelésének főbb pontjai ezek: Először is a gyüjtemény anachronismusoktól hemzseg. Városokról van t. i. szó benne, melyek akkor vagy még nem léteztek, vagy más néven voltak ösmeretesek. *Φάλαρις* könyveket idéz, melyeket akkor még nem szerzettek, ösmeretesek előtte irodalmi műfajok, melyek akkor még ki nem alakúltak. Noha születésére, származására dór, bizalmas barátainak attikai szójárásban ír, de az attikai szójárás oly fejleménye fokán, mely csak 5 évszázaddal később következett be. Neki, ki árendás volt, ne lett volna fogalma az országában érvényes pénz értékéről? Panaszkodik u. i., hogy az ellenséges katániaiak egy betörésök alkalmával nem kevesebb, mint 7 talentumot raboltak tőle, megjegyzi másutt, hogy egy előkelő hölgynek kelengyéjére 5 talentumot ajándékozott: szicziliai pénzláb szerint voltaképpen 14 korona 9 fillért raboltak tőle, 10 korona 80 fillért ajándékozott nagylelküen. Egy helyt ezt írja *Φάλαρις* *Στησίχορος*-nak, a költőnek: »Kérlek, ne említs engem költeményeidben!« Ez semmi egyéb, mint sophistánknak, a levelek gyártójának, hamiskás fogása, hogy *Στησίχορος* hallgatásából ne találjuk következtetni azt, hogy köztük semmiféle baráti viszony sem állott fenn. Fiához *Παυρόλας*-hoz intézett leveleiben a gondos, fia nevelését szívén hordó apa nyilatkozik meg; *Ἀριστοτέλης* idejében azonban a monda azt tudja, hogy *Φάλαρις* fiát föltálaltatta s húsából evett. *Στοβαῖος*, a Kr. u.-i V. évszázban az első, ki a leveleket említi. Már most igaz, hogy néhány Kr. sz. u. élt írónak a művét (pl. Phaedrus, Velleius Paterculus, Lactantiust) csak hosszú idővel haláluk után említik, de közben barbárságba sülyedt a nyugati világ, míg a *Φάλαρις* korára a míveltségnek legdúsabb hajtású és leghosszabb tartamú uralma következett, melyet csak ösmerünk. A levelek, összehasonlítva pl. Cicero leveleivel, közhelyek halmazai minden elevenség és államférfiúi tetterő nélkül, s valóságos ürességet lehelnek vissza.

* * *

E példák után összefoglalhatjuk általános utasításainkat. A critica bizonyos *σκέψις*-nek köszöni létrejövetelét, mely a tárgynak beható szemügyre vételében áll. A tárgy beható szemügyre vétele *analysis* nélkül el nem gondolható s ez az analysis a szöveghagyománynál és a monumentalis emléknél megállapítani igyekszik mindama mozzanatokat, melyek a gondolatmenetnél és a gondolat kifejezésénél zavarólag hatnak. *Czélja* nyilván az, kiküszöbölni és *kiselejtezni biztos* indiciumok alapján azt, ami a tárgy egységét zavarja, de czélja az igazságtalanúl kétségbe vont egységet megvédelmezni (azaz *verificálni*) is. *Attól, hogy mely tudományág számára elemezzük tárgyunkat, ölti philologiai criticánk a maga jellegét, az elemzéshez igénybe vett tudományos nézőpontoknak a féleségei szerint ölti különféle alakjait.*

Láttuk példákon, minő mozzanatok zavarhatják a szemügyre vett tárgy egységét s láttuk, hogy e zavar fölfedése után minő úton-módon iparkodnak a criticusok e megzavart egységet helyreállítani: a critica hogyan olvadt át *ἑρμήνευσις*-szé, interpretatióvá. Ha az indiciumok *biztosak* voltak a zavarok megállapítására, nyilván a megértés is teljesebb volt, — ellenkező esetben hézagos és hiányos. A criticusnak tehát föltétlenűl tudnia kellene, miket tekintsen *biztos* indiciumoknak.

De e tekintetben igen nehéz a feleletet megadni, mert ez észrevételeinknek és ez észrevételekből levont következtetéseinknek horderejétől függ. Ha *forráscriticát* akarunk gyakorolni, meg kell győződve lennünk arról, hogy az író szövege megközelítőleg ugyanabban az alakban jutott korunkra, mint ahogyan a szerző azt czélozta. A forráscritica tehát föltételezi sokszor az ú. n. *szövegcriticát*, mely az írók szövegének megállapításán fáradozik, s melyet, mivel az anyag szerint, mely a szöveget

reánk juttatta, vagy *kézirati* vagy *felirati*, szükségképpen az illető kézirat vagy felirat anyagának az analysise, criticája előz meg.

A criticai analysisnél figyelmünket a tárgy által nyujtott következő szempontokra irányítjuk:

I. Anyag. Ennek meghatározása gyakran elégséges arra, hogy a hamisítás nyilvánvalóvá váljék. Így pl. Pliniusnál (N. H. XIII, 88) azt olvassuk, hogy Licinius Mucianus, Lykia helytartója, Lykiában való tartózkodása idején egy templomban levelet látott, melyet *Σαρπηδών* írt volna haza Trójából; a levél papyrusra volt írva. De Plinius nyomban megjegyzi, hogy a levél nem lehetett hiteles. Mert még *Ὅμηρος* idejében is Egyptomnak az a része, mely a papyrus-cserjét termeli, tenger alatt volt, s a Nilustól be nem iszapolva; *Βελλεροφόντης* sem »deszkalapokon« adta volna át »életölő jeleit«, ha a papyrust már abban az időben ismerik. Mi az emlékeket illeti, ösmernünk kell nevezetesen azokat a változásokat, melyeken a földben és a levegő behatása alatt általmennek. Egyptomi régiségek pl. finom porusaikban chlorcaliumos, chlornatriumos és chlormagnesiumos sókat tartalmaznak, mit abból magyaráznak, hogy Egyptom talaja valamikor tengerfenék volt. Bronztárgyak leginkább kék, sötétzöld, fekete réteggel vonódnak be, ú. n. *patiná*val; ezt is hamisítják ugyan, de az ilyen patinát a kőolaj megtámadja. Egyébképpen megjegyzendő, hogy minden patina chlortartalmú. Ólomtárgyaknak mindig fehéres színök van, antik üveg az irisálás (fénytörés egy neme) tüneményét mutatja, ezüst- és aranytárgyakat chlorezüst puha rétege vonja be. A modern papiros ásványi alkotórészek (gipsz, agyag, kaolin, kréta, kénsavas baryt) járulékát mutatja; a téntát, amelylyel az ókorban s a középkor elején írtak, megösmerni arról, hogy alchlorsavas natron könnyű (vízben

eszközölt) oldata meg nem halaványítja, míg a vasvitriólos téntát, melylyel leginkább a középkorban írtak, színétől tökéletesen megfosztja.

II. Hely. Sok függ attól, hogy a gyanúba fogott tárgy milyen környezetben van. A Batrachomachiában pl. annyi a gyanús vers és oly kuszált a hagyomány, hogy ott egy ujabb fél- vagy egész versnek gyanúba vétele éppen nem merész kísérlet. Az emlékeket illetőleg igen fontos a lelő- vagy a származási hely. Ha halljuk, hogy valami a livornoi Chiellini-museumból, a nürnbergi Ebermayer-féle gemma-gyüjteményből, a Poniatowsky-féle dactyliothece-ből való, vagy Montitól Rómában került a kereskedelembe, a legmesszebbmenő gyanusítás lesz helyén. Hiszen egész gyárak dolgoznak hamisítványok előállításán, így Egyptomban Kairo mellett, Teheránban, Smyrnában, Athénben, Rómában, Nápolyban, Cornetoban, Párisban stb. Persze óvakodnunk kell, hogy nagyon igaztalanokká ne váljunk. Így tudjuk, hogy Fourmont abbé sok feliratot hamisított; másolt feliratait is könnyelmű munkának nyilvánították. *Wilhelm Adolf* ellenben arra a meggyőződésre jött,[59] hogy Bekker Immanuelnek a Corp. Inscr. Graec.-ban közzé tett másolatai, melyeket a Fourmont-féle kövekről vett, nem is Fourmont eredeti s feltünően hű másolataira mennek vissza, melyeket a Bibliothéque Nationale eddig kiaknázatlanúl őriz, hanem valószínüleg valamilyen közlés céljaiból eszközölt későbbi másolatokra.

III. Idő. Legtöbbet hamisítottak a renaissance idejében, irodalmi műveket épp úgy, mint monumentalis emlékeket. Ezeket hamisítványoknak fölismerni nem könnyű dolog, mert tudvalevő, hogy a humanisták annyira beleélték magukat az ókor szellemébe, annyira elsajátították

[59] L. a bécsi Academia bölcs.-tört. osztályának az 1901 júl. hó 10-ről való ülése értesítését (Anzeiger 1901. évf. XVIII. sz.)

az ókor két híres népének a nyelvét, hogy itt biztos ítéletet mondani igen nehéz. *Förster Rikárd*[60] pl. plausibilis okokra támaszkodva kimutatni igyekezett, hogy *Θεμίστιος* XII. beszédét Dudith András humanistánk gyártotta, mit viszont *Hegedüs István*[61] nem kevésbbé figyelemreméltó érvekkel megczáfolni törekedett. Mennél közelebb áll értesülésünk vagy a hagyomány a szerző idejéhez, mennél régibb a kézirat, annál több bizalommal leszünk hitelessége iránt, úgy hogy nagyjában azt mondhatjuk: a régi kézirat több hitelt érdemel, mint a fiatal, noha pld. Vergilius Culexe XV. évszázbeli Vossianus Lat. Oct. 81-e jobb hagyomány képviselője, mint a költeménynek VIII—XI. évszázbeli codexei. Az archaeologiai emlékeket illetőleg megjegyezzük, hogy gemmákat pld. korunkban alig hamisítanak, terracottákat, bronzokat, de kivált érmeket nagy számmal, noha a bronzokat pld. régebben művésziesebben tudták hamisítani.

IV. Czím, név. A mű homlokán álló czím sokszor későbbi keletű. Ez onnan származik, hogy az ókorban a mű végére írták a tartalmat jelző czímet. Sokszor a középkori másolók elhagyták czélzatosan, hogy utólag díszesebben, miniummal írják oda s szándékuk jámbor szándék maradt. Mivel néha a mű czíme másképpen hangzik a kéziratokban, mint ahogyan a szerző maga nevezi meg művét munkája folyamán, ebből is criticai controversiák szoktak származni: elég itt Tacitusnak a rövidség okáért Annaleseknek nevezett történelmi műve czímkérdésére utalni. Közös hangzású *nevek* már gyakran voltak téves ítéletek okozói. Így *Μουσαῖος*-t, a *τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον* cz. epyllium szerzőjét egy ideig a classicus kor egyik Musaeusával azonosították, Ennius költőnek tulajdonították a

[60] Neue Jahrbücher für Pädagogik III. (1900) 74—93. l.-n.
[61] Irodalomtörténeti közlem. XI. (1901) 189—199. l.-n.

római gyorsírás föltalálását, holott e gyorsírással a később élt ugyanoly nevű grammaticus foglalkozott. Összeköttetésbe juthat valamely név egy emlékkel írásbeli hagyománynak hibás vonatkoztatása folytán. Az athéni nemzeti museum egy szárnyas archaicus *Νίκη*-jét vagy másfél évtizedig *Ἄρχερμος*-ának tartották, mert lelőhelyéhez közel (Déloszon) egy *βάθρον*-t találtak e felirással:

Μικκιά[δης τε ἄ]μα καλὸν ἔτευξεν ἄγαλμα καὶ υἱὸς
Ἄρχερμος [σοφί]ησιν ἑκηβόλου Ἀ[πόλλωνος]
οἱ Χῖοι, Μέ[λαν]ος πατρώιον ἄσ[τυ νέμοντες].

De a szobor rá sem illik a *βάθρον*-ra. Vázák feliratainál előfordul, hogy nem tudunk külömbséget tenni a cserépgyáros és a későbbi tulajdonos neve között; emennek neve rendesen mégis genitivusban van *εἰμί*-vel kapcsolatban vagy anélkül.

V. Gondolat. *a) Interpolatiók.* A critica feladata megállapítani az interpolatiót (gör. *διασκευάζειν)*, kideríteni okait: azután gondoskodik a szövegből való eltávolításáról s igyekszik ekként helyreállítani az esetleg megzavart összefüggést. Igen gyakoriak a kéziratokban a gépies írásból származó interpolatiok, az ú. n. *dittographiák*, amidőn t. i. valamely hasonló szóvégződés kétszer fordul elő, s a másoló szeme visszatéved az első szóvégződéshez s keze az utána következőket újra írja le. Például a *Νικηφόρος Οὐρανός*-nak tulajdonított X. évszázbeli tacticus munka codex Barberinianusa a XX. fejezetben e mondatban *δεῖ . . . προηγεῖσθαι ἔμπροσθεν τοῦ καβαλλαρικοῦ μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ στενοῦ, καὶ τοῦ στενοῦ πληρουμένου δεῖ στῆναι τοὺς αὐτοὺς πεζοὺς μέχρις οὗ διέλθῃ τὸ καβαλλαρικὸν ὅλον, καὶ τοῦ καβαλλαρικοῦ διερχομένου . . . . δεῖ εὐτάκτως ἀποκινεῖν* a ritkított betűkkel szedetteket kétszer adja anélkül.

hogy írója a tévedést észrevette s ú. n. *aláponztozás*-sal (inductio) az ismételt sorokat törűlte volna. Ellentéte az ilyen dittographiának, *ismétírás*-nak, a haplographia, melyről lejebb a *β)* pontban lesz szó. A tudatos interpolatiok közt, azok közt, melyek némileg *bona fide* történnek, legkönnyebb felösmerni azokat, melyeknél a mondat szerkezete szenved változást. Így *Ξενοφῶν Κύρου ἀνάβ.* III. 4. 19-ben: *ἀνάγκη γάρ ἐστιν, ἦν μὲν συγκύπτῃ τὰ κέρατα τοῦ πλαισίου ἢ ὁδοῦ στενοτέρας οὔσης ἢ ὀρέων ἀναγκαζόντων ἢ γεφύρας, ἐκθλίβεσθαι τοὺς ὁπλίτας καὶ πορεύεσθαι πονήρως ἅμα μὲν πιεζομένους ἅμα δὲ καὶ ταραττομένους· ὥστε δυσχρήστους εἶναι [ἀνάγκη] ἀτάκτους ὄντας.* Leggyakoriabbak, bár kevésbbé hamar ösmerhetők fel a *bővebb magyarázat kedvéért betoldott* interpolatiók. Pl. a III. homerusi *Ἑρμῆς*-hymnusban a 15. s 16. sorban olvassuk (az újszülött *Ἑρμῆς*-ről) *ὃς τάχ' ἔμελλεν, ἀμφανέειν κλυτὰ ἔργα μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσιν.* E *κλυτὰ ἔργα*-kat adja elő maga a költemény. Valamely másoló azonban itt nem tudta megállani, hogy be ne szúrja a köv. 3 sort:

ἠῷος γεγονὼς μέσῳ ἤματι ἐγκιθάριζεν
ἑσπέριος βοῦς κλέψεν ἑκηβόλου Ἀπόλλωνος
τετράδι τῇ προτερῇ, τῇ μιν τέκε πότνια Μαῖα.

Persze óvakodni kell attól, hogy itt ne magát az írót javítsuk. *Főelvünk legyen, hogy mielőtt valamit kiselejtezünk, vegyük gondolóra, nem találunk-e valami elfogadható okot a gyanúba eső rész megtartása mellett? Θεόφραστος* Növénytanát legkorábban 315-ben, tehát legalább 16 évvel *Ἀριστοτέλης* halála után adták ki, mégis ídézve látjuk *Ἀριστοτέλης*-nek kétségtelenül hiteles zoologiai irataiban. Ez ídézeteket most már nem minősítik interpolatióknak, hanem föltételezik, hogy *Ἀριστοτέλης* maga tett korábban bepillantást *Θεόφραστος* művébe. — Előfordulnak interpolatiók

az emlékeknél is: a Chiaramonti-museumnak egy Junóját (közölve a Pallas N. Lexicona IV. k.-e 244. l.-ja melléklete gyanánt) Galli Péter Ceresnek restaurálta. A Διόνυσος-féle színházban (Athénben) a félkörös orchestra és a magas színpad a Kr. u.-i III. évszázban élt Φαῖδρος archon toldománya.

β) Kihagyások (lacunák) és csonkítás (defectus). Kéziratok összevetésekor sokszor tapasztaljuk, hogy a másoló egy vagy több szót, néha több sort is nem tudott elolvasni, s úgynevezett spatiumot hagyott fenn e czélra. Ezt a spatiumot néha egy következő másoló — különösen a humanisták korszakában — hol ingeniositassal, hol együgyü értelemmel kitöltötte. A feliratok tanúlmányozásakor ilyen eljárással kevésbbé sürün találkozunk, nehezebben is fölismerhető a kihagyás, mert a véső mesterember, ha látta, hogy valamit kifelejtett, azonnal megjavította szövegét: spatium a fent jelzett értelemben felette ritkán fordul elő (pld. Corp. Inscriptt. Atticarum II[2] 645-ben a 6. sor után) s arra mutat, hogy a véső előtt sem feküdt teljes egészében a szöveg. A kihagyások egy igen gyakori alakja az ú. n. *haplographia* (egyszer-írás); midőn t. i. hasonló hangzású vagy ismétlődő szókat, vagy valamely előző végződéssel azonos hangzású szókezdetet kihágy a másoló vagy véső. Pld. Seneca Natur. Quaestt. III. k.-ve 12. pontjában a kéziratoktól ránk hagyott eme passust: Varietas autem non ob aliam causam fit, quam quia pars coloris sole est sparsa nubes illa, *Matthaeus Fortunatus Pannonius* így üti helyre: ...... quam quia pars coloris sole est *sparsa, pars* nube illa. A Corp. Inscr. Attic. II[1] 614. felirata 20. sorában *ὅτι μηθήσονται* olvasható *ὅτι τιμηθήσονται* helyett. Kimaradhatnak természetesen egész sorok s hosszabb kitételek is, melyeknek kiegészítése szintén az interpretatio feladata, megállapítása a criticáé.

Ilyen lacunát (gör. *διάλειμμα)* állapított meg pl. Ábel Jenő az orpheusi *Λιθικά* 253. és 254. verssora között:

εἰ καὶ ψεδνοκάρηνος ἔοις· εἰ γάρ μιν ἐλαίῳ

— — — — — — — — — — — — —

τριβόμενον τρίβειν κροτάφους πάντ' ἤματα σεῖο,
αἱ δὲ νέαι περὶ βρέγμα τεὸν τρίχες ἀνθήσουσι.[62]

Igen gyakori a csonkítás is, nevezetesen feliratoknál és emlékeknél, de papyrusoknál is; ezeket a gyakorlatlan szem is könnyű szerrel állapítja meg, helyes kiegészítésök azonban az interpretatio legnehezebb, mert egyetemes ismereteket kivánó, egyúttal legszebb feladatai közé tartozik.

γ) Hibás tagolás és interpunctio (διαστίζειν). Feliratokban és kéziratokban egyaránt látunk írásjegyeket alkalmazva, utóbbiakban természetesen sürűbben. Amott sokszor két vagy (mint pld. a híres *'Εκατόμπεδον* feliratban) három egymás fölé helyezett pont jelzi a mondatoknak részekre tagolását, emitt papyrusokon kikezdést bevezető függőleges vonás *(ἡ παράγραφος γραμμή)*, codexekben különösen sűrűn közepes magasságban a sor fölé rakott pont *(στιγμὴ μέση)*. Képzelhető, hogy a véső vagy másoló számtalan esetben hibásan jelezte a tagolást, miből a görögben, mely szerkezeténél és a kötőszavak és particulák gazdagságánál fogva áttetszőbb nyelv, kevesebb bajok állottak elő, a latinban ellenben annál több. A tagolás elhanyagolásából eredő kétértelműségre Quintilianus idéz példát (Instit. orat. VII, 9, 5): . . . si quis corpus suum *in culto loco* poni iubeat, circaque monumentum multum agri ab heredibus in tutelam cinerum, ut solent,

[62] Még ha kopaszfejü is lettél vón'; mert ha olajjal

— — — — — — — — — — — — — — — — —

S eldörzsölve ha folyva' halántékodra kened fel
Fejeden ifjú haj szép fürtei hullámoznak [Latkóczy].

leget, si litis occasio *cultum* locum dixerit, an *incultum*. Ha figyelembe veszszük, hogy pld. Vörösmarty Zalán futásának is mily sokáig tagolták helytelenűl e gyakran idézett mondatát: Századok ültenek el s te alattok mélyen *enyésző Fénynyel* jársz egyedűl, — elgondolhatjuk, hogy kivált a latin költőkben hibás interpunctio folytán mily nehézségek állottak elő az értelemben. Ilyen nehézséggel találkozunk pld. Horatius Odái I. kve 12.-ében, hol ezt olvassuk:

(miután a költő Juppitert dicsőítette:)

Unde Nil maius generatur ipso,
Nec viget quicquam simile aut secundum:
Proximos illi tamen occupavit
Pallas honores.

Proeliis audax neque te silebo
Liber, et saevis inimica virgo
Beluis, nec te metuende certa
Phoebe sagitta.

Nem lévén érthető, miért kapja Bacchus a proeliis audax epitheton-t, már Bentley ezt helyesen Pallas-hoz vonta, s követték Lucianus Mueller, Krüger és mások.[63]

δ) Nyelv, szókincs. A nyelvhasználat megvizsgálása további következtetések levonhatása kedvéért a criticusnak elengedhetetlen feladata. Ahol analogiák állanak rendelkezésünkre, a verificálás rendszerint bizonyos sikerrel jár, noha az anomalia tényével is kell számolnunk s ez esetben a magyarázó módszer elveinek az alkalmazása lép érvénybe.

[63] *Barna Ignácz* szabad fordításában:

Nincs hasonmásod, se nagyobb nem is lesz;
Legközelb hozzád a dicső Minerva
Áll, erős harczban s magasan kiváló
Tiszteletünkben.

Éviusz! rólad se feledkezem meg,
Mint felőled sem vad-üző merész Szüz!
És ki rettentő vagy a nyíl hatalma
Által Apolló!

Ez analogiák gyakran meglehetnek, de hiányos nyelvismereteink miatt sokszor nem ismerjük s így kétségbe vonunk olyat, mi föltétlenűl hiteles. Így pl. *L. Havet*, a kiváló franczia nyelvész, Amphitruo-kiadásában a vígjáték 181. sorában (*mi* in mentem fuit Dis *aduenientem* gratias pro meritis agere atque adloqui) *aduenienti*-t ír, jóllehet az Asinaria 642. sorában *Vobis* est suave amantibus *conplexos* fabulari, a Casina 89. sorában non *mihi* licere meam rem *me solum* loqui.[64] Lévén a nyelvi jelenségek »non ... unica, sed numero magis innumerali«, a criticus ú. n. *temeritas*-a különösen itt fog mindig sok bajt okozni. Még nagyobb óvatosságra van szükség ott, hol az ú. n. *magukban álló (ἅπαξ λεγόμενα)* és *különleges alakulatú (μονήρης λέξις) szókkal* találkozunk. *Boeckh* Encyclopaediájában (a 181. l.-n) hangsúlyozza, hogy az utóbbiakból *Ἡρωδιανός Περὶ μονήρους λέξεως* cz. iratában egész jegyzékét közli ama szóknak, melyek egy bizonyos tekintetben általános szabálynak nem hódolnak, mint pld. a *πῦρ* szó, mely az egyetlen *υρ*-re végződő egytagú szó. Már most *Ἡρωδιανός* a *πύϊρ* szót is említi *Σιμωνίδης*-ből. *Szigeti Gyula* kimutatta,[65] hogy az újabban kiderített *πύυρ* hagyománynyal szemben a *πύϊρ*-nek nyelvi jogosúltsága nincsen. Helyénvaló figyelmünket abban az irányban is kiterjeszteni, hogy egy-egy eredeti olvasást nem szorított-e ki egy értelmező glossa? Az ezt vizsgáló criticának különösen a költőknél van helye: pld. *Ὀππιανὸς Ἁλιευτικά*-jának nem egy olvasása a mai kiadásokban glossálásnak köszöni létét. De itt megállapítandó, vajjon a kihüvelyezett szó az író szókincsének birtokrészét tehette-e?

[64] L. Berl. Philol. Wochenschr. XVI. (1896) 13. l.

[65] L. Szövegkritikai megjegyzések Herodianus περὶ μονήρους λέξεως cz. munkájához. Egyet. Phil. Közl. XXV. (1901) évf.-a 367. s k. és különleny 17. l.-n.

ε) Forrásérték. Valamely történelmi tanuságtétel gyakran a szerző *módosító* felfogásának köszöni létét vagy hagyomány kifolyása lehet. Mindkét esetben a történelmi tanuságtételt meg kell tisztítani subjectiv elemeitől. Meg kell tehát vizsgálni a szerző ú. n. *álláspontját:* észlelő tehetségének mértékét és határait, szakértelmét, szellemi részvételének fokát, a helyzetet és körülményeket, amelyek között írt, alkotott: ehhez képest állapítjuk majd meg állításai vagy alakítása tárgyilagosságának fokát. A Constantinusra mondott dicsbeszéd (Panegyrici Latini, ed. Baehrens, Lipcse 1874, 160—179. l.) igen előnyös képet fest Constantinusról és tartózkodással beszél Maximianusról. Ha figyelembe veszszük, hogy a szerző szülővárosát a császár kegyeibe ajánlja (178. l. 8. sor), de 5 gyermekét is s köztük főleg azt, ki a fiscust szolgálja, utal végül tanítványaira, kik a tartományokat igazgatják (179. l. 2—3 és 10—12. sor), — az eseményekről alkotott felfogását nem fogjuk teljesen a magunkévá tenni. Ily nézőpontból pld. a Tiberius császár korától távol álló Tacitus jobban kelti fel bizalmunkat, mint Velleius Paterculus, Tiberius pártfogásának részese. De néha meg kell vizsgálni azt is, vajjon a szerző nem mások véleményét vagy felfogását tükrözteti-e vissza? Gondolható, hogy gyakran helytelen magyarázat vagy félreértés vagy tódítás csúszott bele az átvevő szerző előadásába. Lássunk egy példát! Nagyrészt *Διόδωρος ὁ Σικελιώτης*-ből tudjuk, mit írt *Κτησίας* Assyria és története felől. Trogus Pompeiusnak Justinusból készített kivonatával való összehasonlítás arra az eredményre vezet, hogy Justinus *Κτησίας* műve alapján dolgozott, de többször tudatosan és szándékosan eltért tőle. *Κτησίας* említette *Σεμίραμις* erkölcstelen életmódját (*Διόδωρος* II 13, 4), *Νινύας*-nak anyja iránt érzett természetellenes vonzalmát (*Διόδωρος* II 20, 1), míg Justinus már

azt véli tudni (I 2, 10), hogy Ad postremum cum concubitum filii petisset, ab eodem interfecta est; s egyébként is kiviláglik nála az a törekvés, az assyriai fejedelmeket jobban lealacsonyítani, mint *Κτησίας* tette.[66] A *mondák* értékének vizsgálata még nagyobb criticára int: itt köztudomású, hogy valóság és költemény, emlékezet meg képzelőtehetség egyaránt játszanak közre, s kivált e téren van meg a tendentia hatásosan adni elő az eseményt s e hatást túlzásokkal és czifrázatokkal fokozni; nemzeti hiúság, vallásos elfogúltság nemkülömben gyakori tényezők a történelmi tanuságtétel elhomályosításában. A *Μινώταυρος* monda összes magyarázatai között legvalóbbszínű az, mely arra az eredményre jut, hogy az athéniek a legrégibb időkben Kréta egy emberáldozatot kivánó istenségével cultusviszonyban állottak: a critica tiszte volt kiküszöbölni mindazt, mi az athéni hagyomány czifrázata, mi euhemeristicus felfogás s mi etymologisáló irányzat.

ζ) Stilus. A stilus, az alkotó egyén gondolati termékének azon schemája, melyet az illető kor, körülmények és egyéni character összeműködése hoz létre, bizonyos esetekben nehezen verificálható valami. Legkivált mindjárt az ú. n. *prózai numerus* vizsgálata terén. Már *Ἀριστοτέλης* kiemeli (*T. ῥητορ.* III. 8. 9.), hogy prózai előadásunknak nem szabad versekből állania, de viszont rhythmus nélkül szűkölködőnek sem szabad lennie. Legyen vagy kijelentő jellegű, vagy körmondatszerű. Amarra mindjárt *Ἡρόδοτος* művének kezdete példa: *Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε* stb. (egyebütt is ott, hol elbeszél), utóbbira classicus példa egész *Δημοσθένης*. E numericus tagolásra való törekvést észlelhetni még a római historicusoknál és szónokoknál is (legjobban Cicerónál és egy-egy

[66] V. ö. *Krumbholz*, Zu den Assyriaka des Ktesias. (Rhein. Mus. für Philologie N. F. LII [1897] 237. s k. l.)

panegyricusnál), de itt még a critica a kezdetek kezdetén áll. Feladatunk egyelőre megvizsgálni, mi egyéni numerosus stil, mi modorosság és puszta utánzat: a külömbséget a kettő között szemünk elé tárják a latinúl író humanisták iratai. Ami a részletes eljárást illeti, az ú. n. phrasis-oknál szónoki mondatoknál, a kezdőszavak (első 2—5 szótag) quantitasa, a mondatközép rhythmusa s a mondatvég időmértéke veendő figyelembe. Igy *H. Borneque* megállapította (Revue de philol. XXVI [1902] 115. s k. l.), hogy Cicero, miként jobbára Plinius is, a panegyricus, óvakodik a mondat belsejében több mint 4 lábból álló szót használni, ha az ugyanoly lejtésű találna lenni, mint szomszédai. A Brutus-ban 38 esetben kivételt állapított meg; ott, hol a rendellenesség könnyen helyreüthető, nem fogunk habozni a szövegben a helyes numerust megállapítani (mint pl. II. 7, hol non cōnsĭlī, non īngĕnī, non aūctōrĭtātĭs olvasandó B.-kel cōnsĭlĭī és īngĕnĭī helyett); egyebütt azonban meg fogunk elégedni azon esetek megállapításával, melyeknél a szabályt megsértve látjuk. Mert mi sem mond ellen annak a föltevésnek, hogy a szerző maga sem volt mindig képes a formaérzékétől rája késztetett szabályoknak szolgai módon hódolni. Valamivel, de csak kevéssel könnyebb dolgunk van a *metrum*, a versmérték verificálása terén; könnyebb annyiban, mert ránk maradtak az ókorból idevonatkozólag eléggé messzemenő megfigyelések. E megfigyelésekre a múlt század első évtizedeinek nagy philologusai, mint Hermann Gottfried és Boeckh nem helyeztek súlyt,[67] de a szövevényesebb metricai alakzatok vizsgálódásánál már súlyt helyez rájuk napjaink philologiája. Boeckh szerint a metricai vizsgálódás folyamán könnyen ú. n. petitio principii áll be, mert megtör-

[67] *Westphal* Griechische Rhythmik und Harmonik. 2. kiadás. (Lipcse, 1867) 244—252. l.

ténhetik, hogy romlott szövegek alapján állapítunk meg egy-egy *στίχος*-t s azután e hibás megállapítás alapján ismét genuin olvasásokat küszöbölünk ki a szövegekből. Nézete szerint csak ha az ember magának a költőnek ismételt olvasása alapján képezte érzékét, hatolt bele szellemébe és sajátította el azt, hogy e költői szellem minő alakot öltött, csak akkor mondhat itéletet a szépnek érzése s azon sajátságos alakulás szemlélése alapján, melyet egy általában érvényre emelhető rhytmicai possibilitas nála vett. De ez a feladat megoldásához nem juttat közelebb bennünket, mert ezen a ponton már megoldottnak tételezzük fel. Nyilvánvaló tehát, hogy csak fokozatos közelebb férkőzéssel állapíthatjuk meg hol a kézirat olvasásából a versmértéket, hol a versmértékből az olvasást. Igazítani és kalauzolni fog bennünket a metrum terén észlelt közös jelenség s a nyelvkincsben is a közös tünemény: ez a közös azonban csak az lehet, mi biztos hagyományon vagy a műnek egyszerű módon történő szétbontásán alapszik s mindkettőből teljes világossággal ötlik szembe.[68] Mi hozzá fogjuk tenni, hogy igazítani fog bennünket az ókori metricusok tanítása is. Igy eljárva, kivételesen Boeckh is nevezetes eredményre jutott. Támaszkodva Hephaestion egy helyére (p. 16, ed. Westphal), hol azt olvasta: *πᾶν μέτρον εἰς τελείαν περατοῦται λέξιν* = »minden verssor teljes [nem csonka!] szóra végződik ki,« új alapra fektette *Πίνδαρος* egész metricáját s vele egyben a IX. olympiai óda 18. és 19.[69] s a X. nemeai óda 41. sora hagyományának romlott voltát állapította meg. Amott a hagyományozott *ἀρεταῖς ἴ | σον τε Κασταλίᾳ*-t *ἀρεταῖσιν | ἔν τε*

[68] V. ö. Ges. Kleine Schriften V. köt. (Lipcse, 1871) 253. s k. l.-t.
[69] *θάλλει δ' ἀρεταῖς, ἴ-*
σον τε Κασταλίᾳ παρ' Ἀλ-
φειοῦ τε ῥέεθρον.

Καστακλίᾳ-ra javította s conjecturáját a Tycho Mommsentől talált legjobb kézirat, az Ambrosianus C. 222 inf. fényesen igazolta. De midőn a stilust vizsgáljuk, tovább is kell mennünk, meg kell vizsgálni az *individualitast* is, azt t. i., hogy az iratban kifejezésre jutó egyéni character megfelel-e egy fölvett író egyéni characterének s miben állanak a disharmoniák? Magától érthető, hogy néha egy és ugyanannak a szerzőnek az irataiban külömbségekkel fogunk találkozni, melyeket a hozzá nem értő disharmoniáknak lesz hajlandó bélyegezni. Tacitus pl. Dialogus de oratoribus-ában Marcus Aperrel (5. fej.) azt hangoztatja, hogy a szónokok utilitarius szempontnak hódoljanak, az Annalesekben (XI, 6) Siliussal viszont, hogy a nemes hírvágy ihlesse őket. Ez igen ellentétes felfogásnak látszik. De ha feltételezzük, hogy Aper gúnyosan kivánja értetni szavait, a disharmoniát elenyésztettük. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy magának az írónak az egyénisége fejlődésen megy keresztül, másképpen ír t. i. öreg korában, mint fiatalsága éveiben. A ki nem forrott elme pedig tekintélyeknek hódol, mintákat tart szeme előtt, s eredetisége a legtöbb esetben még szűk mederben és sekélyesen folydogál. Ha csak mutatkoznak a későbbi nyelvhasználat rudimentumai, nincsen elég ok fölforgató, a hagyomány állításait tagadó criticára. Ily elvek hangoztatása mellett a Dialogus de oratoribus-t Tacitus ifjúkori művének fogjuk tekinteni. Viszont a gyanúba fogásra elsőrendű írónál helyes criterium, ha a két irat között kelleténél messzebbmenő hasonlatosság mutatkozik. A *Πλάτων* neve alatt járó *Μίνως* és *'Ιππαρχος* cz. dialogusokat ezért vitatják el a híres görög bölcsésztől. Vizsgálhatjuk az individualitast művészeti alkotásokon is, de talán sehol sincsen oly éles szemre szükség, mely fölfedezni képes a közös tüneményt az egyén alakításain, viszont az idegen elemet is, mint itt.

Érzék és ízlés itt azok az alapok, melyek a criticust analyticus vizsgálódásaiban vezetni fogják: subjectiv érzéseit a művészeti törvények rigorosus levonása után fogja csak szentesíteni. Mindazok az elvek, melyeket az imént az írásművek szerzői egyénisége vizsgálatánál hangoztattunk, itt is alkalmazást nyernek. A jellemzőnek a hiánya a gyanúba fogásnál főcriterium lesz, de természetesen számolni fog a criticus a művészeti iskolában s a másolók lelkében végbemenő felfogás-átalakulással is. Hogy példát mondjunk: a többektől[70] *Πολύκλειτος* iskolájának odaitélt ú. n. Ares Borghese (a Louvreban) sisakdíszének *Ἔρως*-át s a vonásokban a komorság enyhítését *Furtwängler* egy az eredeti felfogást módosító attikai másoló művének tartja,[71] magának az elveszett eredeti alkotásnak szerzőjéül *Ἀλκαμένης*-t tekinti.[72]

η) Szerkezet. Az alkotó művészetnek lényeges kelléke a szerkesztés művészete is, a compositio. Itt az a kérdés, minden a maga helyén van-e úgy, ahogy azt a szerző, midőn művét közzétette, szándékolta? Itt nem az idegen gondolat betoldásáról fogunk beszélni, mert arról, mint a leggyakoribb jelenségek egyikéről, már fennebb volt szó, hanem arról, hogy a gondolat magáé a szerzőé, de a maga helyét az írásműben vagy emléken vagy a szerző későbbi belátásának, vagy egy későbbi redactor önkényes felfogásának köszöni. Ilyen *transmutatiók* kivált költeményekben gyakoriak, mert a verses compositio bizonyos tekintetben kedvez a művek eldarabolásának. Még ha magától a szerzőtől ered is az ily transmutatio, könnyen visszamaradnak bizonyos nyomok az elrendezésben, melyek utólagos

[70] L. *Friederichs-Wolters* Gipsabgüsse antiker Bildwerke (Berlin, 1885) 1298. sz.

[71] A Roscher-féle Lexikon der griech. u. röm. Mythologie (Lipcse, 1884-től) Ia 489. l.-ján.

[72] Meisterwerke der griech. Plastik (Lipcse, 1894) 122. l.

helyesbítésre vallanak. Kevés szerző írja le vagy alkotja meg művét olyformán, hogy az eredeti terv pontjainak egymással való kapcsolatán később változtatásokat ne tenne. Tanúlságos példa erre *Ἡρόδοτος*, ki a perzsa történeteket és *Ξέρξης* hadjáratát bebizonyíthatólag 445 előtt dolgozta ki, csak azután utazott Egyptomba, jött onnan vissza telítve nem hellén nézetekkel s írta meg *Αἰγυπτιακά*-it, melyek műve 2. könyvét teszik; *Θούριοι*-ban szerkesztette csak meg művét a prooemiumban kifejezésre juttatott vezérgondolat utasításához képest.[73] Ily transmutatiókkal az archaeologusnak is gyakran kell számolnia. *Lanciani:* »A régi Róma a legújabb ásatások világításában« cz. művében (magyar ford. Luböczi Zs., Budapest, 1894, 189. s k. l.-okon) tanúlságos példákat sorol fel idevonatkozólag. Tudnunk kell azonban azt is, hogy vannak esetek, hogy egy és ugyanazt a tárgyat a szerző egyszernél többször is dolgozta fel. Ilyenkor *ismételt feldolgozásról* (kettős recensióról) beszélünk. A rhodusi *Ἀπολλώνιος* pl. *Ἀργοναυτικά*-ját a scholiumok tanúsága szerint az első kiadás megjelenése után átdolgozta (Merkel szerint két ízben is), *Φειδίας Παλλάς Ἀθήνη*-t több ízben dolgozta fel, mely alakítások kettejéről (a *Λημνία* ill. *Παρθένος*-ról) a Bologna-Drezdában lévő *Ἀθήνη*-copia s az Athénben őrzött *Ἀθήνη Βαρβακείου* alkot fogalmakat. Itt tehát meg kell állapítani tudni azt, mi volt a szerzőnek chronologiai sorrendben előbbi alkotása, hogy megítélhessük, művészete minő fejlődésen ment keresztül. De az átdolgozás idegen ész műve is lehet: a görög *Ἀπολλώνιος* regénynek ránk maradt latin fordítása hármas recensióban maradt ránk, melyek közül nyilván a *Ring Mihály* pozsonyi jogacadémiai tanártól első izben fölhasznált cod. Paris. lat. 4955 adja a fordító fogalmazványát.

[73] *Bauer* Die Entstehung des herodotischen Geschichtswerkes. Eine kritische Untersuchung. (Bécs, 1878).

ϑ) Czél (Kunstregel). A tartalom analysisénél ki kell terjeszkedni a mű czéljának a vizsgálatára is. Szemügyre kell venni, hogy az alkotó genius azt a czélt, mely művével szeme előtt lebegett, el is érte-e? E végből meg kell állapítani, mi az alkotó genius sajátja? Vagyis e végből előzetesen ú. n. *aestheticai hermeneuticát* fogunk gyakorolni, s ez aztán maga után fogja vonni azt az eljárást, melyet Boeckh igen helyesen *aestheticai criticának* nevez. Megállapítván bizonyos rövidítéseket és kihagyásokat, egyenetlenségeket, ellenmondásokat és toldásokat, rajta kell lennünk, hogy kiderűljön, hogy ezeket a hagyomány okozta-e, vagy pedig magának a szerzőnek a vétkéül rovandók-e fel? Azaz az ú. n. aestheticai critica *ilyen* irányban »dönt« = *κρίνει*. Ez természetesen nem éppen könnyű dolog. Sok criticus t. i. elfogúlt a maga írójával vagy művészével szemben. Hiszen az ú. n. modern könyvbírálat terén is tapasztalhatunk nap-nap után felületes s kivált nálunk Magyarországon érzelmi alapon álló criticákat. Ilyen érzelmi alapra a criticusnak az alkotó emberi genius vizsgálata alkalmával sohasem szabad helyezkednie s azért a philologusnak, mint Boeckh méltán hangoztatja, philosophicus képzettségen kell általmennie: ismernie az emberi szellem fejlődését, nyilvánulásának a milieutől is részben kiszegett határait s ítéletének hozatalában ú. n. sympathia vagy antipathia a maga alkotó művésze iránt sohase vezérelje. Számolni fog azzal, hogy »aliquando dormitat et bonus Homerus«, más részről viszont a saját tudása, ízlése és gondolkodása eredményeinek latbavetése előtt *öncriticát* is fog gyakorolni s főleg és mindenekelőtt megismerkedni mások véleményével is s azt a saját magáéval *lehetőleg* bizonyos összhangzatba hozni. Mert a hol egymással homlokegyenest szembenállanak a felállított előzményekből egyébképpen helyesen levont következte-

tések, ott bizonyára valamely hypothesis nem tudományos, vagyis képtelen. Vergilius neve alatt járó Culexet már Lucanus, Statius és Martialis ismertek; ez a »Culex« cz. költemény reánk is maradt; de egyrészről ízléstelenséget vetnek szemére a szerzőjének, másrészről oly metricai művésznek mondják, a minőnek Vergilius »Bucolica«, »Georgica« és »Aeneis« cz. költeményeiben éppen nem mutatkozik. Történelmi tekintetben keletkezhetett az eclogák előtt. Azonban igen sokan (Ribbeck, Baehrens, Sonntag, Baur, Schanz) azt hiszik, hogy nem Vergiliustól való a költemény, de Nero korában (vagy előbb is) már Vergilius neve alatt járt. Viszont mások (mint Heyne, korábban Ribbeck, Hildebrandt) a nagy római epicus ifjúkori művének tartják s csak nagyon interpoláltnak. Feltünő egyrészről, hogy a Vergilius korához elég közel eső s az irodalmi hagyomány adatait bírálni tudó kor nem gyanakodott, másrészről elég pl. Shakespeare-nek »A vihar« cz. színművének ízléstelenségeire vagy Madách fiatalkori drámái egyike vagy másikának gyöngéire utalni. Lássunk egy más példát. Ugyancsak Vergiliusról tudjuk, hogy Aeneise egyes énekeit nem sorjában költötte. Ha tehát itt valami egyenetlenséget rovunk fel geniusának, semmiesetre sem önkényes praemissára alapítottunk következtetést. Gercke (»Die Analyse« stb. 15. l.) mutat rá ily egyenetlenségre a kidolgozásban. A VI. ének 125. s k. sorait a Sibylla mondja:

Tros Anchisiada, *facilis descensus* Averno,
(noctes atque dies patet atri ianua Ditis);
sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est: pauci . . .
dis geniti potuere.

S íme mégis a lemenetel okoz nehézségeket, visszafelé pedig Anchises egyszerüen föltárja az álmak kapuit s

Aeneas és a Sibylla egyszeriben fenn vannak. Ez utóbbi részek így nyilván régebbi conceptio maradványai. Viszont a Sibylla szavai más tervre vallanak.

* * *

Ezekben előadtuk a szempontokat, melyek a criticust az analyticus vizsgálódásban jobbára vezetni szokták. Adtunk példákat is, melyek szemléltetik, hogy a fölállított elvek hogyan nyernek alkalmazást, de magától érthető, hogy ez utasítások egyvelege csak megismertet a criticai eljárás sokféleségével, de nem képesít még eléggé elveinek sikeres alkalmazására is. Ennek csinyja-binyját csak kitünő minták forgatása sajátíttathatja el velünk. Az ú. n. *criticai editiók*[74] bő tárházai szoktak lenni a criticai problemáknak s útmutatók a criticai vizsgálódás tarkavirágu mezején. Egy jó criticai kiadás t. i. össze tartozik állítani egy-egy kérdés vizsgálata terén az egész idevágó és számbavehető irodalmat s ismertetni minden komoly criticai véleményt. Az előszóban az ez iránt érdeklődő azoknak a

[74] Leghíresebb vállalatnak van elismerve a lipcsei *Teubner* czégnek 1824-ben megindított Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana-ja s egyáltalában Teubner egyéb editiói is. Utána a berlini *Weidmann* czég kiadásai sorakoznak. Jó hírnek örvendenek az oxfordi *Clarendon-Press* s a londoni *Macmillan* kiadásai. Megemlíthetők még a Longtól szerkesztett s *Bell & Son's*-nál Londonban megjelenő Bibliotheca Classica, a *Tempsky-Freytag* kiadásában Bécs—Prága—Lipcsében kiadott Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum edita curante Carolo Schenkl cz. sorozat, a Groningenben *Wolters*nél megjelenő Bibliotheca Batava scriptorum Graecorum et Romanorum curantibus K. Kuiper, J. S. Speyer, J. van Wageningen cz. vállalat, s a *Ζωγράφειος Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη ἐκδιδομένη τῇ ἐπιστασίᾳ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου* cz., mely Athénben jelenik meg. A kezdet nehézségeivel küzd *hazai* vállalatunk: az Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a collegio philologico classico *Academiae* litterarum Hungaricae publici iuris factae cz. (eddig 16 esztendőben 6 kötet!) — A *Lampel*-féle iskolai szempontoknak hódol s criticai kiadásokat nem nyújt.

kérdéseknek a megvitatását fogja találni, melyek a mű egészére vonatkoznak, az ú. n. *apparatus criticus*-ban (rendszerint a szöveg alatt, sokszor utána, régebben előtte) viszont a részletkérdésekét, melyek a szöveg egyes helyeire vonatkoznak. Ez editiókon kívül a *tudományos folyóiratok* s *academiai értekezések* hasábjain is talál majd az illető értékes útbaigazításokat. Végre a philologia nagy mestereinek munkái nem kevésbbé alkalmas tanítóink. *Bentley* művei, *Lessing* iratai, *Ruhnken*, *Ritschl* és *Madvig* opusculai, *Boeckh* kisebb értekezései, *Kirchhoff* munkálatai, *Ludwich* index lectionumai, *Furtwängler* nagyszámú czikkei a legalkalmasabb útmutatók a criticai vizsgálódás terein. Minálunk *P. Thewrewk Emil* Variae Lectiones-ei és *Ábel Jenő* egyes kisebb értekezései (pl. Az orpheusi astronomiához. 1888) az Egyetemes Philologiai Közlönyben a philologiai módszeres eljárásnak követhető mintaképei.

Irodalom. Fr. Robortellus, De arte seu ratione corrigendi antiquorum libros. (Padova, 1557) — H. Valesius, De critica libri duo (1660-ban megjelent Emendationum libri V. függelékeképpen; kiadta Burmann II. Amsterdam, 1740). — J. Clericus, Ars critica 3 köt. (Amsterdam, 1697—1700, 2. kiad. 2 köt. U. o. 1700, 4. kiad. U. o. 1712, 5. k. U. o. 1730, 3 kötetben.) — G. Bernhardy, Encyklop. 111—165. l. — F. Schleiermacher, Über Begriff und Eintheilung der philol. Kritik (1830), Sämmtl. Werke (Berlin, 1835) III. köt. 387. s k. l.-jain. — K. Lachmann, a Novum Testamentum Graece et Latine (Berlin, 1842) előszavában. — K. Bursian, Archaeologische Kritik und Hermeneutik. (Verhandl. der XXI. Vers. d. Philol. u. Schulm. in Augsburg, [Lipcse, 1863] 55—60. l.). — Télfy, Encykl. 138—155. l. — F. Heimsoeth, Commentatio de necessaria in re critica, perseverantia atque audacia (Bonn, 1870). — F. Buecheler, Philologische Kritik (Bonn, 1878). — H. Hagen, Gradus ad criticen (Lipcse, 1879) — W. Wundt, Logik, II. 528—539. l. — Boeckh, Encycl. 2. kiad. 169—254. l. — Fr. Blass, Hermeneutik und Kritik. (Iw. Müller's Handbuch d. klass. Altertumswiss. I. 2. kiad. [München, 1892] 149—164, 168—171, 249—295. l.). — A. v. Gutschmid, Über Quellenbenützung

und Quellenkritik. (Kleine Schriften, I. [Lipcse, 1889] 1 s k. l.-okon). – H. HAGEN, Über litterarische Fälschungen, (Hamburg, 1889) kivált 59. s k. l.-okon. — E. BERNHEIM, Lehrbuch d. hist. Meth., 294–521. l. — M. BONNET, La philologie classique, 185—221. l. — FURTWÄNGLER, Neuere Fälschungen von Antiken, (Berlin-Lipcse, 1899) — A. GERCKE, Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik. Neue Jahrbücher für das klass. Altertum etc. IV. (1901.) évf. 1—22., 81—112., 185—213. l.

II. AZ ÉRTELMEZŐ MÓDSZER.

Irta HORNYÁNSZKY GYULA.

Könyvünk 101. lapján kijelentettük, hogy a végczél, melyet a class.-philologiai kutatásban szem előtt tartunk, az »újramegnyilatkozás«. Ezt az újramegnyilatkozást, melynek tudományos úton-módon kell végbemennie, a criticai módszer elveinek alkalmazása mellett főképpen az *értelmező módszer*, a *ἑρμηνευτικὴ τέχνη*, az *interpretatio* elveinek sikeres alkalmazása segíti elő.

E tudományos módon való újramegnyilatkozás, mi lényegében nem más mint történeti megismerés, egész lefolyásában a *tudományos logica* általános szabályai szerint igazodik. Azaz alapjában a tudás ama követelményeitől, feltételeitől és eszközeitől függ, a melyeket a tudományos czél állapít meg közelebbről a megismerésnek egészen egyetemes törvényeivel szemben. Minden megismerési folyamatot három mozzanatra lehet osztani; amennyiben t. i. minden megismerésnek az előzetes *érzékelés*, az ezt követő *bírálat* és az ezeken tovább építő *értelmezés* a feltétele. Így lesz ez a történeti megismerésnél is; a tudásnak imént felsorolt 3 alaptényezőjét nála is meg kell majd találnunk, noha a megismerési anyag változatai szerint természetesen e három alaptényező jelentősége is más és más a külömböző ismeretkörökben. Az észtudományokban pl. az érzékelés azon formája, amely az anyagi külvilágra irányul, egyáltalában csekély fontosságú annak a természettudományokban lejátszódó szerepéhez viszonyítva. A classica-

philologiában meg éppenséggel a külső érzékelés — a persze nagy horderejű analog következtetésektől eltekintve — csak azon esetben lehetséges, melyben a múltnak valamely, pusztulástól többé-kevésbbé megóvott anyagi hagyatékával van dolgunk. De annál nagyobb fontosságú a classica-philologiai kutatás magasabb fokán az a *belső érzékelés*, amely egykor másokban megvolt valóságos lelki állapotokat képzel el, érez vissza. Ez így a tudományos újramegnyilatkozásnál épp annyira a minden további tudás alapjául szolgáló tevékenység, mint ahogy a természettudományokban a külső érzékelés az. Így azután logicájának épp úgy az ezen belső érzékelés helyességét biztosító követelményeken kell fölépülnie, mint ahogyan a természettudomány logicája a helyes külső érzékelés feltételeivel kezdődik.

Midőn a classica-philologia módszertana, egy manapság általános felosztás szerint, az értelmezést (interpretatiót) helyezte a criticával szemben a belső érzékelés mellőzésével, akkor az e dichotomicus felosztásával az *írott hagyomány*-nak egyoldalúan értelmező (— a lelki állapotok érzelmi alapját tekintetbe nem vevő —) megfejtését tartotta szem előtt. Megérteni a szöveget a maga *fogalmi* jelentésében és szövegjavításokat eszközölni ott, a hol ez az értelemre való tekintettel szükségesnek mutatkozhatik: nyilván ilyképpen hangzott a *könyvphilologusoknál* az az alapvető követelmény, a melynél fogva azután a critica és interpretatio kettéválasztásával (— e fogalmakat mindenesetre bizonyos általános jelentésben véve —) a philologiai módszertan logicai categoriáit kimerítetteknek gondolták. A lélektan álláspontjáról el nem fogadható ennek az inkább technicus természetű felosztásnak az eredménye, amely csak *szöveg*értelmezést és *szöveg*bírálatot külömböztet meg és tesz meg *egymást kiegészítő* módszertani ténye-

zőkké. Amennyiben a régi terminologiát mégis megtartjuk (s ez gyakorlati okokból ajánlatos eljárásmód), az értelmezés fogalmán többet, egyebet is kell gondolnunk, mint amit azon a szokásos methodologia gondol. *Nálunk az értelmezés általánosabb fogalmában már annak a lelki tevékenységnek is benn kell foglaltatnia* — a maga különleges követelményeivel és feltételeivel — *amelyet a belső érzékelés külön nevével is jelezhetnénk.*

Már maga az a körülmény, hogy a belső érzékelésnek és az értelmezésnek fogalmai együvé vonhatók, illetőleg hogy az előbbi az utóbbi alá subsummálható, biztosítékát szolgáltatja annak, hogy azok a megismerési működések — minden külömbségeik ellenére is — sok tekintetben rokontermészetüek. Csakugyan a belső érzékelés és az értelmezés egyaránt és együttvéve a megismerési folyamatnak *positiv* oldalát teszik ki a criticától képviselt *negativ* oldallal ellentétben. Mindkettő már természeténél fogva *rendszeresíteni*, *építeni* akar; *okadatolt és állandó viszonyokat kíván teremteni az ismeretek egyes részei között*, miután a *felismerés* által, azaz *a váltakozó tapasztalatokban visszatérő hasonlóságoknak kiemelése, egymásravonatkoztatása és azonosítása* által ahhoz a végleges rendszeresítéshez az alapot megvetette. Persze míg a belső érzékelés a felismerésnek és rendszeresítésnek e kettős feladatát az érzelmi tapasztalatokra vonatkoztatottan teszi meg, s így végső elemzésben csak a visszaérzés segítségével teheti meg, addig az, amit az értelmezés fogalmán rendesen érteni szoktak, ugyanezen feladatot a fogalmi ismereteknek körében oldja meg. De a külömbség kettejök között épp ezért nem is a kitűzött általános czélban, hanem csak a tevékenységi területekben s az ezektől föltételezett eszközökben rejlik. Az értelmezés — mondhatjuk — egy magasabb szellemi sphaerában, a fogalmi gondolkodás körében végezi

el ugyanazt a munkát, amit az alacsonyabb érzelmi fokon a belső érzékelés elvégez. Közös czéljok, amely a megismerőre nézve idegen gondolatoknak és lelki folyamatoknak megértéséből áll, egy közös nevet, az *értelmezés* közös nevét teszi megengedhetővé, mely megjelöli egyben, hogy a felismerés és rendszeresítés positiv iránya a negativ criticaival kerül ellentétbe. Mert a bírálat mintegy az okoskodó ellenvetés szerepét veszi át ismeretszerzésünk egész folyamata alatt; az építés mesterségéből véve képletes szavainkat: minden tégladarabot felemel és megvizsgál, hogy vajjon a hasonlóságok által gyakorolt suggestiv hatás alatt nem másnak ismertük-e föl, mint a mi tényleg, s hogy ilyformán nem helytelenűl akarjuk-e beleilleszteni tudományos rendszerünk épületébe? Ekként egészíti ki, teszi értékessé ez a kétkedő tevékenység a gondolati szerkesztésnek és a visszaérzésnek munkásságát a philologiában is.

Az értelmezés fogalmát tehát nem valamely egyszerű fogalomnak kell elképzelnünk. Megtaláltuk ugyanis benne, mint a bírálattal szembeállított és minden mást magában felölelő ismereti categoriában egyrészt a belső érzékelésnek és a fogalmi tudásnak, másrészt a felismerésnek és a rendszeresítésnek egymást követő és betetőző tevékenységét. A belső érzékelésnek és a fogalmi tudásnak szétválasztásáról már beszéltünk; mondottuk, hogy míg az utóbbi más emberek lelki állapotjaiból csak az értelmi tartalmat juttatja hozzánk, addig a belső érzékelésnek feladata: reproductio által az idegen lelki folyamatot mintegy a sajátunkká megtenni, hogy így a belső érzékelés segítségével vegyünk tudomást az emberi érzelmeknek annyira változatos alakjairól és fokairól, az akaratnak oly külömböző megnyilvánulásairól, a személyiségeknek egymástól annyira eltérő jellegéről. Mert az összetett idegen személyiséget mint egységet felfogni, elképzelni (— egyelőre magyarázat

és elemzés nélkül —) természetesen szintén csak a saját magunkat is mint egységes személyt érező belső tapasztalatnak alapján történhetik. Ami meg a felismerésnek és a rendszeresítésnek különválasztását illeti az értelmezésnek magasabb logicai működésében, úgy nem kétséges, hogy itt is csakugyan jól elválasztható, mert egymást felváltó és egymáson fölépülő tevékenységeknek sorrendjét állapítottuk meg. Más dolog ugyanis *új fogalmakat már ösmert fogalmak alá való rendelés, az azokkal való azonosítás által szintén ismertekké tenni* (mert ebben kell látni a tudás rendszeresítéséhez mintegy bevezetésül szolgáló felismerési folyamatot) és más logicai munka *a megismert fogalmakat rendszerbe szedni*, a mindenütt, tehát a lelki tüneményeh közt is uralkodó *okozati viszony*nak fölvétele és útbaigazítása alapján. *Az értelmezést teljessé csakis ez a tudományos rendszeresítés fogja tenni.*

Ha már most az értelmezésnek ezen körülírt végső feladatát, a rendszeresítést, tartjuk szem előtt, könnyen be fogjuk látni, hogy az az okozati viszony, amely minden tudományos rendezés alapja, a történeti természetű tanuságtételeknél különösen sok és sokféle tényezőre bontható. Minden történeti ténynek ugyanis megvannak a maga *egyéni, faji, korszakot jellemző, fejlődéstani* és végül *egészen általános psychologiai okai*, amennyiben t. i. minden történeti tényt olyan egyes emberek hozták létre, akik bizonyos egyéni sajátságokon kívül egyszersmind egy bizonyos fajnak és kornak bélyegét is magukon viselték, s ezenfelül cselekedeteikben a lélektan általános törvényei mellett azon fejlődéstani törvényeknek is engedelmeskedni voltak kénytelenek, amelyek szerint a lelki élet és ennek külömböző körű cselekményei (nyelv, vallás, erkölcs, intézmény, jog, művészet és irodalom) a történeti fejlődés határozott egymásutánjában ki szoktak bontakozni. Tehát a moti-

vumoknak ezen *anyagi felosztása* eléggé mutatja, hogy az analysáló tudósnak mily külömböző részekből összetettnek kell felfognia akár azt a legprimitivebb lelki tüneményt, pl. valamely egyéni cselekedetet, amely a gyakorlatban tényleg egységként jelentkezik. Az anyagi felosztásnál azután nem kisebb jelentőségű az *alaki* osztályozás. Ez ismét a tudatosság szempontjából vizsgálja az okozati viszonyban egymáshoz fűződő történeti életet. S e szempontból minden történelmi jelenségnél a tudatos, szándékolt, egyszóval az egyéni reflexio és akarat körébe tartozó elemeket elkülöníti azon elemektől, amelyek az ily egyéni szándékosság, tudatosság körén kívül esnek. Ez alaki osztályozás nagy jelentőségét legjobban az értelmezésre történő vonatkoztatásából ismerhetjük fel. Bizonynyal bármely emberi cselekedetet, művet, intézményt stb. egyrészt mint az alkotó egyénektől szándékolt eredményt foghatom fel s ez alapon magyarázhatom; de másrészt mint olyan productumot is, amelynek létrehozásában a szándékosságon és önismereten kívül álló tényezők, a léleknek kényszerüen determináló alapsajátosságai működtek közre. Ekként az értelmezésnek *két* jól elválasztható és egymás fölé helyezkedő formáját, *fokát* kell majd megkülömböztetnünk. Az értelmezésnek első fokán a czél ilykép formulázható: a történeti egyéneket intentióikból megérteni, a történeti egészet a szándék okozati viszonyában feltüntetni; míg a második fokon az értelmezés feladata az lesz, hogy ugyanazon egyéneket a szükségszerűség nézőpontjából magyarázza, ugyanazon történeti egészet a fejlődés törvényszerűségében mutassa be.

Az értelmezésnek vannak tehát így általános követelményei, szabályai, melyeket egyformán kell alkalmaznunk, akár nyelvi, akár művészeti vagy talán éppen erkölcsi ténynyel álljunk is szemközt. De viszont kétség-

telen, hogy az értelmezés *az értelmezendő tárgyak elkülönülését* is fogja majd figyelembe venni s ez alapon *maga is differentiálódni lesz kénytelen.* Nem mintha ezáltal egészen más, egymástól toto genere külömböző értelmezési fajok jönnének létre; a megismerés forrása mindenütt egy és ugyanaz; de csak természetes, hogy pl. a nyelvi jelenségeknek értelmezésénél más *magyarázási kellékek* nyomúlnak többé-kevésbbé előtérbe egyéb fajta kellékek rovására, mint hogyha a nép nyelve helyett pl. annak irodalmát vizsgáljuk. Egy szóval *az értelmezendő tárgy belső jellege az értelmezésnek különös feltételeit is már magában hordozza.* Ilyen felfogással, ilyen czélzattal beszélhetünk az értelmezés fajairól, amelyeknek osztályozása tehát teljesen az értelmezendő anyag osztályozásán fog nyugodni. Természetes, hogy az ú. n. nem psychologiai disciplináknál nem a kutatási tárgyak által kifejezésre jutó lelki tartalom szolgáltatja az egybefoglalásnak és rendszerezésnek kapcsát. De mivel általánosan elfogadott osztályozási principiumot még nem sikerült találni,[75] s magát az értelmező módszert legkönnyebben egy-egy disciplina keretén belül mutathatni be, annyiféle hermeneuticát külömböztetünk meg, ahányféle tudományágat. [H. GY.]

Beszélünk tehát az értelmezések külömböző fajairól külön-külön s szemléltetjük itt is egy-egy példán, mint iparkodik a történeti tanuságtételt megérteni és értelmezni a philologus?

[75] *Bernhardy* formalis, objectiv és syntheticus hermeneuticát külömböztet meg. Az elsőnek szokásos neve szerinte grammaticai hermeneutica is, míg a másodiké real-hermeneutica. A harmadiknak feladata »a formának valamint a realis anyagnak szellemi magvát és egységét kipuhatolni s kifejteni czélját és értékét«. *Boeckh,* miként a criticánál, itt is grammaticai, historiai, individualis és genericus interpretatiót külömböztet meg. Leghézagosabban *Bonnet* fogja fel az interpretatio fogalmát; szerinte egyenlő szövegmagyarázással. Rendszerünk egyik osztályozást sem türi meg.

I. *α)* Földrajzi hermeneutica.

Ha vizsgálgatjuk a görög és római ember cselekedeteit, nem húnyhatunk szemet ama kérdés fölött, hogy cselekedeteit mennyiben befolyásolták annak a földterületnek a viszonyai, amelyen élt? Megérteni cselekvéseit, ez főczél, de megérteni a viszonyokat, melyeket e cselekvések színtere fölmutatott, mindenesetre aprioristicus czél. Törekvésünk tehát oda irányul, hogy a görög és római nép működése színterének minden jelenségét ama vonatkozásában értsük meg, melyben az a görög és római embernek mint politicai lénynek cselekvésével összefügg. Ehhez képest meg akarjuk érteni a földterületek *helyzetét*, *kiterjedtségét* és *határait* politicai viszonyaikban egymás között a megélhetési és a közlekedésre alkalmas tényezők jelentőségének teljes ismeretével kapcsolatosan. E czélra első sorban külső érzékelésre van szükségünk. A külső érzékelést természettudományi vizsgálatok közvetítik: *geologicus kutatások és földmérések s a physicai földrajz köréből vett észleletek.* Ily geologicus vizsgálat derítette ki pl., hogy a Po siksága lassú lerakodás következménye.[76] A tulajdonképpeni philologiai hermeneutica viszont ott kezdődik, hol a *források* adatainak ily geologicus vizsgálatokkal, földmérésekkel és a physicai földrajz körébe vágó észleletekkel való összefüggését mutatjuk ki. Mert csakis ily előző geologicus vizsgálatok eredményeinek figyelembe vétele után fogunk hitelt adni Livius állításának s kellőképpen megérteni azt, hogy az Ádriai tengert Atria, a tuscusok coloniája után nevezték el (V. 33.). A Kr. e.-i IV. sz.-ban tehát, amidőn az Ádriai tenger nevezet felbukkan, a jelenleg vagy 6 órányi távolságra a tenger-

[76] L. *G. Omboni* Le nostre Alpi e la pianura del Po. Descrizione geologica. (Milano, 1879.)

parttól fekvő Adria helység közvetetlenűl a tenger mellett feküdt. Magától értődő, hogy maguknak e forrásadatoknak az értéke is sokszor igen kétes lehet (amint azt külömben könyvünk más helyén ki is fejtjük), — pl. Avienus Ora maritimainak forrásértéke, — továbbá számolni kell azzal is, hogy a régiek az astronomicus hosszúságot megállapítani nem tudták.

Példa. Virchow Rudolf Über den troischen Ida, die Skamander-Quelle und die Porta von Zeitunlü czímen (megjelent a berlini Academia Sitzungsberichte-i között a XLV/XLVI. köt. [1892] 969—982 l.-jain) a troaszi Ida-hegy, a *Σκάμανδρος*-forrás s az ú. n. zeitunlüi kapú geographiai problemáit iparkodik a régi meghatározások segítségül vételével tisztázni. E czélból 2 utazást tett a hely színére 1879-ben és 1890-ben s az ekkor tett megfigyelésekre támaszkodva ekként igyekszik az imént említett problemákat megoldásukhoz közelebb vinni:

A troaszi Ida-hegynek cartographiai viszonyai még máig sincsenek kellőképpen tisztázva. Ennek oka kivált az, hogy a hegység nevét már az ókorban bizonyos ingadozással használták. Így *Στράβων* (XIII, 1, 5) hosszan elnyúlónak s számos nyúlványa *(προπόδες)* miatt százlábhoz hasonlónak *(σκολοπενδρώδης)* mondja; kétfelől egy-egy magaslatban *(ἀκρωτήριον)* végződik: Ny. felől a *Λεκτόν* nevezetű előhegységben, É. felől a tartomány kellő közepében *(εἰς τὴν μεσόγαιαν)*, a *Προποντίς* közelében, *Ζέλεια* mellett. Ezekhez még egy harmadik magaslat járul, a *Γάργαρον*-nak nevezett, melynek helyzetét a déli tövénél fekvő aeol parti város, *Γάργαρα,* fekvése határozza meg. Ha *Στράβων* e leírását összehasonlítjuk az *Ἰλιάς* megfelelő helyeivel (XIV, 283; 292; VIII, 47), abban látunk külömbséget, hogy noha a *Λεκτόν* nevezetű előhegység az Ida hegységéhez számít, a *Γάργαρος*, az Ida-hegységnek főbércze gyanánt szerepel.

S valóban a hegységnek ez a része annak ötlik legjobban szemébe, ki a hegyet onnét tekinti, ahonnan a hegységet a maga egész hosszában legjobban látni. Értjük a hegység képét a *Προποντίς* felől. Tiszta napon már a galatai toronyról látni az Ida-hegység eme bérczét, széles hátból kiemelkedő tompa kúpját; azonképpen a hisszarliki magaslatról. Míg délfelől p. o. a régi

Ἀδραμύττιον romjain állva az egész hegység folytatólagos lánczolat képét nyújtja: a *Γάργαρος* itt is kivehető, de a hegyhátnak csak alig szembeszökő kidudorodása képében. Holott kb. 1800 m.-nyi magasságával meglehetősen kiemelkedik a környező hegyek társaságából. A *Στράβων*-nál *Ζέλεια*-ig számított északi nyúlvány a középponti hegységgel continuitasban nincs: közöttük alacsony hegyhátaktól megszakított sziklás síkság terül el.

A hegytörzsöknek, rövidesen a *Γάργαρος*-nak, jellege ez: D. felé mindenütt meredek, épp úgy az öböl, mint az edremit-i delta felé. Még a szük völgyek is alig engednek útnak helyet. Az öböl partja mentén igen termékeny s déli vegetatiójú fokföld huzódik, mely azonban csak Zeitunlü mellett ér el bizonyos szélességet; innen Ny. felé gyorsan keskenyedik. É. felé a hegység kevésbbé hirtelen alacsonyodik. K. felé nincs se folyó, se patak; csak nagyobb távolságban tünedeznek fel az *Αἴσηπος*-nak K. és ÉK. felé lefutó patakjai. Ez a voltaképi Ida-hegye. Északi oldalán kész folyó képében tör elő a *Σκάμανδρος*, melynek forrását már korábban, Beiträge zur Landeskunde der Troas cz. művünkben (Abh. der Berl. Akad. 1880) írtuk le. A voltaképi forrásvölgy csaknem függőlegesen fekszik a legmagasabb bérczek orma alatt; sűrű bokrok s magas fák a folyó ágyának elejét teljesen eltakarják. Hatalmas zuhogással tör elő a folyó egy márványbarlangból, mely a szakadék végén rejtőzködik; majd sok eséssel és változtatva irányát a szakadék végén Ny. felől fölveszi a »meleg forrást« (v. ö. *Ἰλ.* XXII, 149), mely mintegy 7·4°-kal melegebb mint a felső, melynek 8·4°-ának tapasztaltuk a hőmérsékletét. A két forrásról szóló költői hagyomány tehát beigazolást nyer, csak az nem, hogy — mint *Ὅμηρος* akarja tudni — *Ἴλιος* mellett bugyognak.

Közvetetlenül a »hévíz« alatt, ugyancsak a folyó bal (nyugati) oldalán egy kerek alakú sík terület fekszik, melyet *ἁγίασμα*-nak neveznek a környék lakói, s melyet időnkint sűrűn látogatnak az emberek. E helyről azt tartja a néphagyomány, hogy itt döntött *Πάρις* *Ἀφροδίτη* javára. De ez nyilván későbbi korok tudálékossága, mert *Στράβων* (XIII, 1, 51) tanúsága szerint az ókorban a kérdéses helyet egy *Ἄντανδρος* fölött emelkedő hegyen, melyet épp ezért *Ἀλεξάνδρεια*-nak neveztek, tehát a Szaslik-hegy közelében, keresték. Mindamellett feltünő, hogy egy ily

elhagyatott magányban hosszú idő óta épp ezt a helyet tekintik szent helynek.

Míg a bérczorom, a *Γάργαρος*, ma Szarikisz, sziklák halmazata vegetatio híjával, maga az Ida-hegység kiterjedt erdőséget alkot; itt sűrűn nő a Pinus Parolinii; a szakadékokban és a folyók völgyeiben a lombos fa, helylyel-közzel szelíd gesztenye, rezgő nyárfa és mogyorófák; különösen szép pedig egy a Szarikisz déli szegélyébe mélyen bevágott völgytorok, melynek üde s buja növényzete lebeghetett a költő szeme előtt, midőn az *Ἰλιάς* XIV. énekében összehozza *Ἥρη*-t *Ζεύς*-szel (347—349. sorok).

E szép erdőségei mellett is mily elhagyatott az Ida hegye, s mily elhagyatott volt mindig! Itt nincs voltaképi út; kocsiút, mely az É.-ra lakók érintkezését a D.-re lakókkal közvetítené, éppenséggel nincs. Nem akad falu, nem ház a voltaképi hegységben, s mivel régi település nyomai hiányzanak, nyilván nem is volt soha. Évezredek peregtek le, anélkül hogy ember az Ida hegységén megtelepedett volna. S a kutatók is csak elvétve jutottak ide. A vidék viszonyaival való eme tájékozatlanság oka annak a zavarnak, mely már az ókorban a tájék geographiáját és hydrographiáját illetőleg uralkodott. *Στράβων* a maga adatait a szképsziszi *Δημήτριος* könyvéből meritette, *ἔμπειρος δ' ὢν τῶν τόπων ὡς ἂν ἐπιχώριος ἀνήρ*, mondja (XIII, 1, 43). De *Δημήτριος* könyve nem maradt korunkra, s mi azt se tudjuk, hogy Szképszisz városa hol feküdt. *Δημήτριος* így nyilatkozik *Στράβων*-nál: »Az Ida egy magaslatának *Κότυλος* a neve; vagy 120 stadiumnyira fekszik Szképszisz felett s tőle erednek a *Σκάμανδρος*, *Γράνικος* és *Αἴσηπος*: emezek É. felé ill. a *Προποντίς* felé több forrásból egybefolyva, a *Σκάμανδρος* viszont Ny. felé egyetlen forrásból; valamennyi forrás húsz stadiumnyi térköz kerületében folyik közel egymáshoz.« Nem sikerült eddigelé a *Κότυλος*-t, melynek nevével itt először találkozunk, azonosítani. Úgyde mindezek az adatok egy inkább K.-re fekvő pontra látszanak illeni. Ez több térképészt arra indított, hogy a *Σκάμανδρος* forrását is K.-re tólják s a folyó felső folyását Beiramics-tól feljebb KÉK.-i irányban húzva a *Γράνικος* és *Αἴσηπος* forrásaihoz közel hozzák. Ezt a tévedést onnan lehet magyarázni, hogy a *Σκάμανδρος*, miután Beiramics közelében odáig ú. sz. DE.-i irányát KNy.-ira változtatta, jobb partján vizdús mellékágak egész sorát veszi fel, mely ágak az itéletet arra a kérdésre nézve, hogy melyik a voltaképi

Σκάμανδρος, fölötte nagyon megnehezítik. Erre a czélra, hogy világosabban lássunk, össze kell foglalnunk újabb észleleteinket. Beiramics közelében egy magas és hosszú fahídon átkelve azt találjuk, hogy a folyónak itt sebes az árja és széles az ágya. Túl a folyón széles rétfelület terjeszkedik: embereink tagadták, hogy itt valamiféle említésre méltó keleti mellékfolyásról lehetne szó. Viszont csakhamar egy erős áramlású folyóhoz jutni, melyet (ellentétben a Mendereh-vel, v. i. a *Σκάμανδρος*-szal) Kudsak vagy Kursak-Tsainak neveznek s mely Kalidagh-gal szemben torkollik a Menderehbe. Ennek a folyónak az iránya nem felelt meg a *Κότυλος*-nak számításba vett helyzetével. Túl e folyón bizonyos idő múlva egy nagyobb patakhoz ér az útas, melynek Ludjia Deresszi a neve. E mellékfolyások egyike sem igazolta a föltevést, hogy a *Σκάμανδρος*-szal van dolgunk, vagy hogy a *Κότυλος* felől veszi eredetét. Ennélfogva a régi hagyományhoz kell ragaszkodni, melynek értelmében a *Σκάμανδρος* a *Γάργαρος* tövében a már említett helyen fakad elő.

E problemákkal kapcsolatban foglalkozni kell még *Ἡρόδοτος* egy helyével, melynek magyarázása eddigelé még nem sikerült. A hely így hangzik (VII, 42): *ἀπὸ δὲ Καΐκου ὁρμεώμενος, Κάνης ὄρος ἔχων ἐν ἀριστερῇ, διὰ τοῦ Ἀταρνέος ἐς Καρήνην πόλιν, ἀπὸ δὲ ταύτης διὰ Θήβης πεδίου ἐπορεύετο, Ἀτραμύττειόν τε πόλιν καὶ Ἄντανδρον τὴν Πελασγίδα παραμειβόμενος. τὴν Ἴδην δὲ λαβὼν ἐς ἀριστερὴν χεῖρα ἤιε ἐς τὴν Ἰλιάδα γῆν.* Majd valamivel lejebb (43): *ἀπικομένου δὲ τοῦ στρατοῦ ἐπὶ ποταμὸν Σκάμανδρον, ὃς πρῶτος ποταμῶν, ἐπείτε ἐκ Σαρδίων ὁρμηθέντες ἐπεχείρησαν τῇ ὁδῷ, ἐπέλιπε τὸ ῥέεθρον.* Ez a leírás a minket érintő pontokon érthetetlen. Ha t. i. *Ξέρξης* seregét Szardeszből a part mentén s a tébai síkságon keresztül vezette az Ida irányában, *Ἀδραμύττιον* mellett volt ugyan kénytelen elhaladni, *Ἄντανδρος* azonban ez esetben a tébai síkságon túl feküdt; az Ida hegye pedig akkor a seregtől jobbkézt esett s nem balra. Ha meg *Ξέρξης* ez útirány értelmében *Ἄντανδρος* felől vonúlt be az ilioszi területre, a tulajdonképpeni Ida-törzsöknek meg éppen jobbkézt kellett tőle feküdnie. Föltéve, hogy a helyet úgy akarnók magyarázni, hogy itt az Ida neve alatt a hegységnek *Ἄσσος* felé húzódó folytatását kell érteni, erőszakot követünk el az eddig ismert tényleges viszonyok ellen. Legfeljebb azt lehetne akkor kijelenteni, hogy *Ξέρξης* áthatolt az Idán; úgyde az Avjilar felől a Szasli-

kon által tőlünk követett ösvényen hadsereg nem vehette a maga útját; következőleg inkább Ny.-ra az alacsonyabb emelkedéseket kellett vala választania, mely útirány az Idá-tól még jobban távolitotta volna el s ezt még inkább jobbra helyezte volna.

Ἡρόδοτος helyét tehát csak úgy értjük meg, ha találunk utat, mely az Ida-törzsöktől K.-re vezet át a hegységen. E szempontból *Schliemann* átkutatta volt a hegységnek eme részét s talált is egy utat, mely Zeitunlü felől egyenest fölfelé egy magaslatra visz, melyen igen figyelemreméltó régi sziklavágásokra akadni; e sziklavágások útnak a kiszegése czéljából történtek s nevök *Porta*. Hadd írjuk le pontosabban a chorographiai viszonyait.

Zeitunlü felé, mely egészen síkságban fekszik, az Ida-törzsök felől egy hatalmas hegyfok szögellik ki. E hegyfok lábánál egy széles és igen erősen kapaszkodó út visz a hegy gerinczére, melyen egymástól 320 lépésnyi távolságban két sziklavágás észlelhető. Az első, déli kapút úgy vágták, hogy áttörtek egy harántfekvő sziklafalat, mely a Zeitunlü-Csai vize szakadékának széléig vezet. A sziklavágás szintje a déli bejárónál 4·8 m., a középen 4·69 m., az északi kijárónál 3·9 m. A kapúnak a hossza itt 29 lépés. Aztán végét éri a keleti fal, de a sziklából kivágott út még 23 lépésre folytatódik. A második É. felé eső kapú átvágása 3·45—2·45 m. széles s 20 lépés hosszú. Az első kapú tengerfeletti magassága 1306·5 m., a másodiké 1310·8 m. A talaj és az oldalfalak a környező kőzetekből vannak kivágva robbantó anyagok alkalmazása nélkül. Minden primitiv munkának, hogy ne mondjuk, sietségnek a jellegét viseli magán. Ebből a szempontból tehát *Ξέρξης*-sel az út összefüggésbe volna hozható.

Hogy a sziklavágások nem újabbkori intézkedéseknek köszönik eredetöket, mutatja az, hogy a környék lakói mitsem tudnak a Porta keletkezése történetéről. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a törökök Tróaszban egyáltalában utakat nem épitettek. Maradnának újabb időből csak a genovaiak, kik hoszszabb ideig voltak Lezbosz urai s kiktől *Ἄσσος*-ban s egyebütt a környéken építkezések maradtak korunkra. Emellett szólhatna a Porta név is, melyet azonban egy már fennálló maradványra is alkalmazhattak. Arról persze nem tudunk, hogy a genovaiak Tróaszban utakat épitettek volna. A trójai kerület partjának hosszú vonala annyira megkönyitette a tengeren való közlekedést, hogy szárazföldi útaknak kevés szükségét érezhették. Az út

nem lévén nagyon lekopva valószinüvé teszi, hogy hosszabb ideig tartó forgalmat nem is látott. Tekintve tehát, hogy Ξέρξης serege nehéz szekereket nem vitt magával, természetes, hogy az út nagyobb használatnak a nyomait nem tünteti fel.

Ha ezt a magyarázatot nem fogadjuk el, maradna még 2 lehetőség. Egyik az, hogy *Ἡρόδοτος* a jobbra ill. balravalóság fogalmait fölcserélte, miként azt *Γεργίς* (VII, 43) helymeghatározására vonatkozólag fejére iparkodtak olvasni *Calvert* és *Schliemann*. Vagy lehetséges volna másodszor az, hogy *Ἡρόδοτος* nem az előrevonuló sereg szempontjából használta a szóbanforgó kifejezéseket, hanem a Hellészpontosz felől szemlélő és megfigyelő történelmi tudósító szempontjából.

I. *β)* Chronologiai hermeneutica.

Irta MAHLER EDE.

Minden ténynek és minden eseménynek csak akkor van meg a maga történeti hitelessége, ha sikerül azt az *időt* pontosan meghatározni, amelyben az illető tény vagy esemény végbement. Valamely esemény chronologiai meghatározásának a módszere nem minden esetben ugyanaz. Első sorban az ú. n. *synchronismus* fontos. Ha sikerül a chronologiailag meghatározandó eseményt olyan más eseményekkel kapcsolatba hozni, amelyek ugyanabban az időben történtek, és amelyek megtörténtsége éppen biztos chronologiai rögzítettségök következtében minden kétségen felül áll, nem is nehéz a kérdés tárgyát tevő eseményt chronologiailag meghatározni. Az eszközök között, amelyek valamely esemény chronologiai meghatározására szolgálnak, a legfontosabbak és legbiztosabbak egyike a *csillagászat*. A történeti eseményekről szóló tudósítások nem ritkán feltünő égi tüneményekkel vannak összefüggésben, amelyek számítás útján reconstruálhatók. Ilyenek a nap- és holdfogyatkozások, a hold phasisai, bizonyos csillagcsoportok heliacus föltünése és lemente. Az illető csillagászati eseménynek számítás útján való reconstruálása által biztos

támasztékot nyerünk a történeti esemény chronologiai megítélésére nézve. Az ilyen, számításon alapuló reconstructio alkalmából azonban tekintettel kell lennünk minden körülményre, amely az egyik vagy másik eset bekövetkeztére kedvező, vagy neki nem kedvez. Ha pl. arról értesülünk, hogy a délutáni órákban végbement ütközet alkalmával a nap hirtelen elsötétedett s az éjhez hasonló sötétség állott be, akkor, ha ez az elsötétedés nem meteorologiai, hanem csillagászati jellegű volt, első sorban mindazokat a napfogyatkozásokat kell kizárni a vizsgálatból, amelyek nem teljesek, hanem csak részlegesek voltak; mert csak teljes fogyatkozás alkalmával állhat be »éjhez hasonló sötétség«. Az ilyformán megállapított napfogyatkozások sorában ismét csak azokat vehetjük figyelembe, amelyeknek teljességi zonája átmegy az illető történeti esemény — ami föltételes példánk szerint ütközet — színhelyén. A hátralevő napfogyatkozások közűl a mi esetünkben ki kell zárni azokat is, amelyeknek teljessége nem délután következett be. Csak mindeme körülmények figyelembevétele mellett vannak tévedések kizárva. A *philologus* persze csillagászati ismeretek hiányában segédeszközökre lesz rászorúlva, minők *Oppolzer* Canon der Finsternisse (Denkschriften der kais. Akad. der Wissensch. zu Wien LII. köt. 1885) és *Ginzel* Spezieller Canon der Sonnen- und Mondfinsternisse (Berlin 1899), melyekben esetről esetre a szükséges fölvilágosításokat meg fogja találhatni.

A naptári datum mellett nem ritkán a hold phasisa is meg van adva. Az ókor valamennyi népénél fontos szerepet játszanak az újholdak és holdtölték. Ha számítás útján reconstruáljuk ezeket, abba a helyzetbe utunk, hogy a valamiképpen reánk maradt vagy számítás útján meghatározott datumot velök közelebbi ellenőrzésnek vet-

hetjük alá. Sok esetben rendkívül nagy fontosságú a *hét* napjának a figyelembevétele. Irott tudósításoknál nem ritka eset, hogy a hó napját vagy az évszámot nem lehet eléggé pontosan kideríteni, amely esetben a hét napjára vonatkozó adat igen lényeges szolgálatot tehet. A hét napját különösen az arabs és török íróknál kell figyelembe venni; ha t. i. ezeknél olyan adatokkal találkozunk, melyek az ú. n. népnaptárra vonatkoznak, akkor a datum egy-két napra terjedőleg mindig bizonytalan s csak akkor válik biztossá, ha egyúttal a hét napja is ismeretes. Mindezek mellett főleg az egyes népek időszámítási elveinek az ismerete a történet-chronologiai föladatok helyes megoldásának a legfontosabb előföltételei közé tartozik. A római időszámításban a consulok, a görögben az archonok, a babylon-assyriaiban az eponymosok, a középkori forrásokra nézve a pápák hiteles lajstroma elengedhetetlen segédforrás. De figyelemben kell részesíteni az egyes népek külömböző évformáit és aeráit is. A keresztény népek forrásaival szemben mindig ügyelni kell arra, vajjon az éveket *a Nativitate* (év kezdete = decz. 25-e), *a Circumcisione* (újév = január 1-e), vagy *a Conceptione* (újév = márcz. 25-e) számítják-e? Figyelemmel kell lenni végre arra is, hogy a polgári nap kezdete az egyes népeknél eltérő. [M. E.]

Példa. A Jahrbücher für class. Philol. N. F. Suppl. Bd. II. (1856)-ban megjelent Epigraphisch-chronologische Studien cz.-ü értekezéséhez *Boeckh* jegyzeteket írt, melyek a »Gesammelte kleine Schriften« VI. kötete (Lipcse 1872) 340—362. l.-jain láttak világot. A 348—349. lapokon értelmezi egy történelmi ténynek, N. Sándornak Arbelából Babylonba tett útjának időbeli tartamát. Fejtegetése teljes egészében ekként hangzik: »Az Arbéla mellett vívott csata október 1-én volt. Sándor nyomban Babülónnak vette útját. *Ἐξ Ἀρβήλων ὁρμηθεὶς* *εὐθὺς* *προυχώρει* (t. i. Babülón felé) mondja *Ἀρριανός Ἀνάβ. Ἀλεξ.* III, 16, 3. Olvassuk *Διόδωρος*-nál is XVII, 64: *εὐθὺς* *ἀνέζευξε καὶ κατήν-*

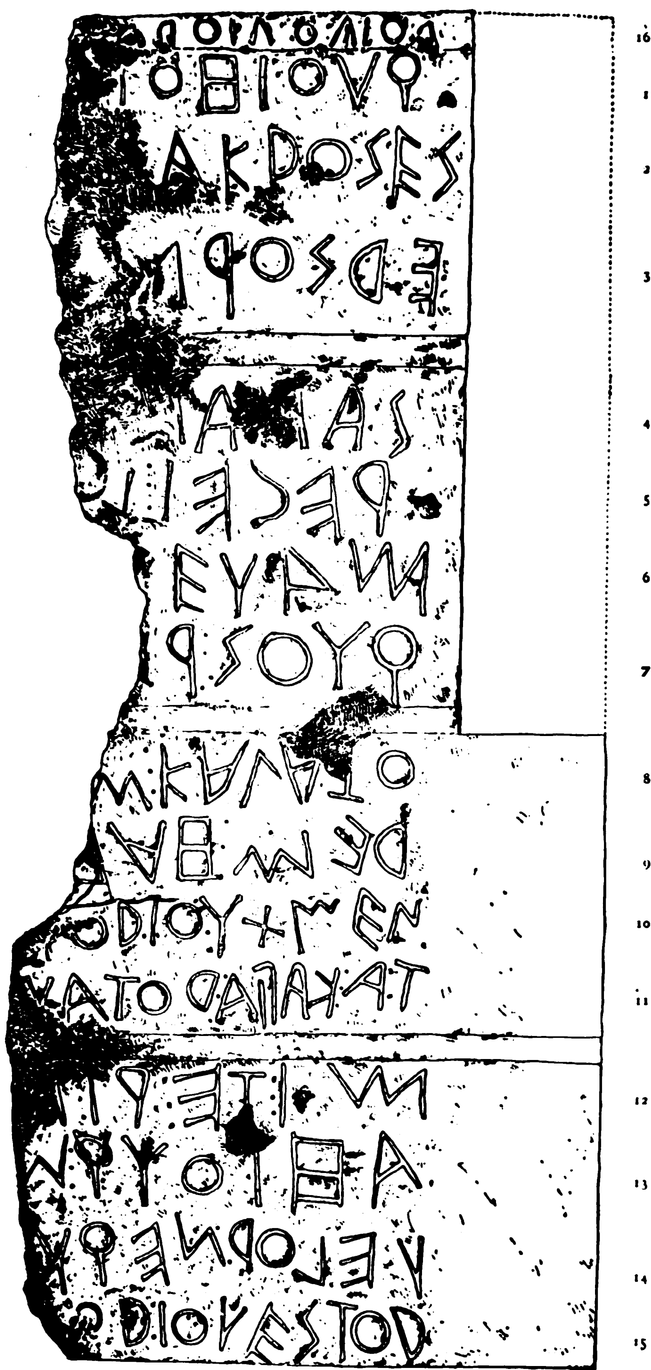
τησε μετὰ πάσης τῆς δυνάμεως εἰς Βαβυλῶνα. Össze kell őt hasonlítanunk Curtiussal, noha ez nem ily határozottan fejezi ki magát; mond annyit (V. 1, 2), hogy a tartomány termékeny, miért is eleség híja következtében késedelem nem állhatott be; viszont gyors menetekben kellett előre haladnia, hogy vizre akadjanak, mely ezen a vonalon nem volt bőven található. A távolság Arbélától Babülónig lehet vagy 64 mérföld [475 km.]. Sándor nagy menetekben szokott haladni, amint azt Mannert (Geogr. V. 2. része 453. l.-jain) épp ezen útját tartva szem előtt, helyesen állítja is; az út kényelmes volt a menetelésre: *οἰκουμένη τε ἐκείνη πᾶσα ἦν καὶ ὁδὸς τοῖς σκευοφόροις οὐ χαλεπὴ* (*Ἀρριανός* i. h.), az évszak kedvezett s a győztes jutalombére Babülón és Szúza, következőleg sietett Babülónt, az ellenség fővárosát elérni, hol hoszszabb pihenés volt tervbe véve s valóban pihentek is. Jelesen egy kirendelt hadtest élén Sándor egy izben 2 nap leforgása alatt 600 stadiumnyi utat tett meg, 7½ mérföldnyit [55½ km.] napjában (*Ἀρριανός* III. 25, 10); igaz, előfordult az az eset is, hogy egy izben 50 mérföldnyi út megtételére 24 napi időközre volt szüksége, de rossz s ú. n. mély útakon tette meg (l. *Droysen*, Gesch. Alexanders d. Gr. 242. l.). Babülóntól Szúzáig 20 napi időre volt szüksége: ez az út szinte épp oly nagy, tán 4—5 mérfölddel rövidebb (v. ö. *Droysen*, 238. l.). De ez alkalommal még a szittakéi síkon pihenőt tartottak, hogy a csapatok időt nyerjenek a babülóni kicsapongások következéseit kiheverni. *Διόδωρος* (XVII, 65.) bizonyságunk rá, hogy Sándor itt több napig időzött. Curtius is mondja V. 2, 1-ben: *diutius ibi substitit.* Még játékokat ült s külömböző intézkedéseket tett. Nem számítunk tehát sokat, ha ott tartózkodására 3 napot veszünk fel. Akkor körülbelül 60 mérföldnyi útra [445 km.] 17 nap esik. De föl kell tételezni, hogy a Babülónba való utat gyorsabban tették meg. Arbéláig négy napi időtartamra volt szüksége, mi 35 órai menetelésnek felel meg (L. *Droysen* 232. l.), s ez napjában mintegy 9 órai utat vagyis 4½ mérföldet [33½ km.] jelent. Ezen analogia értelmében körülbelül 15 nap múlva érkezett Babülónba. Mi azonban számítsunk 16 napot, vagyis nem egészen 4 mérföldet napjára [29·68 km-t]; e mellett bizonyára még kis pihenőket is tarthattak. Így 19-én érkezett Babülónba. *Droysen* számítása szerint Sándor deczember dereka táján már néhány napja volt Szúzában (239. l.). Ha 3 napot veszünk fel, tán decz. 13-án érke-

zett Szúzába. Babülónban 34 napig pihentek s Babülóntól Szúzába, mint említettük, 20 napig mentek, mi összesen 54 nap. E szerint Droysennak úgy kell számítania, hogy a sereg okt. 20-a táján vonúlt be Babülónba, egészen az én föltevéseim értelmében.«

II. *a)* 1. Epigraphicai hermeneutica.

Ez azt czélozza, hogy az a külső esetlegesség, melynek formáiban ránk jutott valamely gondolati tartalom, teljesen érthetővé váljék a philologus előtt. *Következőleg az anyagnak és az írás fejlődésének a magyarázása és érthetővé tétele teszi majd gondját.* Éles szem, miként a palaeographiai hermeneuticánál is, itt előző föltétel. Ha tehát szemben találja magát egy felirattal, annak először anyagát vizsgálja meg az összehasonlítás elve alapján: rendszerint a lelőhely geographiai sphaerájában találja a megállapításra szükséges hasonlóságokat. Másodszor az alkalmazott alphabetum fölismerésére fog törekedni. E czélra rendszerint *pacskolatot* készít.[77] Az alphabetum jegyeinek más jegyekkel való azonosítása, illetőleg összehasonlítása után esetleg fejlődéstani szempontból meghatározza *jelentőségöket* a görög vagy római írás történetében. Az oly szükséges *divinatio* szempontjából a betük nagyságának és szélességé-

[77] *Eszközei* ez alkalommal: ú. n. *pacskoló papiros*, *pacskoló kefe*, *puhasörtéjű kefe*, *szivacs* és csésze *vízzel*. *Eljárása* pedig a következő: Egy 43 cm. széles és 56 cm. hosszú papirlapot rátesz a kőre, miután ezt a vizbe mártott szivacscsal tisztára lemosta. Majd a papírt a szivacs segítségével egyenletesen a kő egész felületén átáztatja vízzel, aztán a puhasörtéjű kefével felülről lefelé — vagy ismételten jobbról-balra, vagy balról-jobbra — a papirost végig húzza, abból a czélból, hogy a felgyülemlő levegőhólyagokat elsimítsa, ill. eltávolítsa. Erre addig, amíg a papiros még nedves, a pacskoló kefével erősen pacskolni kezdi, ezt is egyenletesen, egy irányban, hogy új levegőhólyagok ne támadjanak. Ha ezzel elkészült, leveszi, lehetőleg valamely kőre teszi szárítani, de ügyet fog vetni arra, hogy szél vagy eső kárt ne tehessenek a pacskolatban. Nem szabad beérni *egy* pacskolattal, hanem kettőt vagy hármat kell késziteni s legalább egynek az írásjegyeit színes czeruzával átfesteni.

A LEGRÉGIBB RÓMAI FELIRAT.

nek pontos megmérése elengedhetetlen feltétel. Számolnia kell következtetéseinél a vésőemberek hibáival, ha criticismusa kiderített ilyeneket, s ha másolatnak ismerte fel a föliratot, szerepéről is adjon számot. Megjegyzendő, hogy a feliratok magyarázásánál ritkán szoktak csak az epigraphicai principiumnak hódolni, hanem archaeologiai, nyelvtudományi és művelődéstörténeti nézőpontból is magyarázzák.

Példa. Steffens Ferencz a Lateinische Paläographie (Freiburg in d. Schw. 1903) 1. l.-ján a mellékleten bemutatott latin feliratot leírja, magyarázza, végre mostan használt latin alphabetumunk betűivel átírja. Közöljük kivonatos fordításban értelmezését, a feliratnak általa eszközölt transcriptioját azonban előrebocsátjuk:

(b)oivioviod	16
quoi ho(n)[ce	1
.... s]akros es-	
ed sord	3
.... a(i f)as	
regei (lo)	5
mave..................	
quos r(i)	7
.... m kalato-	
rem ha(b)	9
.... (i)od iouxmen-	
ta kapia[d] dota v	11
m. iter (pe)[r	
.... (m) quoi ha-	13
velod nequ[oi	
.... o[d]diou estod.	

Ezt a legrégibb ismeretes római feliratot tuffakőből való στήλη-n olvassuk, melyet 1899-ben a Forum Romanum-on, Sep-

timius Severus diadalíve közelében eszközölt ásatások alkalmával találtak. A *στήλη* korábban talán embermagasságnyi és pyramisalakú lehetett, jelenleg csak az alsó tönkje maradt meg mintegy 60 cm-nyi magasságban. Némelyeknek az a nézete, hogy a feliratot még a királyok korszakába kell helyezni, de az uralkodó vélemény az, hogy a köztársaság első szakaiból származik. Az a *rex,* melyről a feliratban említés történik, valószínüleg a *rex sacrorum,* s nem a királyok korszakának egy királya. A legrégibb etruszk feliratokkal való összehasonlítás alapján a Kr. e.-i VI. v. V. évszázból keltezhetjük, mindazáltal nincsen kizárva az a lehetőség, hogy mégis a királyok idejéből származott felirattal van benne dolgunk. (L. Atene e Roma 1900, 194. l.).

A felirat tartalma a hely szentségére vonatkozik; átkot mondtak arra, ki a szentélyt megszentségteleníteni kisérlené. *Comparetti* coniecturája szerint az első mondat értelme szerint így hangzott: *Quoi honce loqom sciens violasid, sacros esed.* Azután valami rendelkezés-féle következik, melyben egy *rex*-ről s *kalator* (= papi szolgá)-ról esik szó s e szavakkal találkozunk *iouxmenta* és *iter:* talán a szekérenjárást korlátozták vele valamiképpen. *Comparetti* azt hiszi, hogy a szónoki emelvény védelméről és sérthetetlenségéről van itt szó, mivelhogy ott volt a feljárója; mások Romulus ú. n. sírjára gondolnak vagy egy más szentélyre.

A felirat az egyenesen álló *στήλη*-nek mind a négy részét tölti be; a ki tehát olvasni akarta, annak a *στήλη*-t körül kellett járnia. Az egyik sor (a 16.) a 4. és 1. lapot határoló s tompára simított oldalélen áll. A sorokat nyilván vízszintes irányban vésték be a kőbe, mielőtt fölállították. Most függőlegesen halad az írás fölfelé ill. lefelé. Az 1. sor, úgy vélik, azon a lapon áll, melyen csak 3 sor van, s *quoi*-val kezdődik; jobbról balfelé (ill. alulról fölfelé!) halad; a 2. sor balról jobbra, a 3. ismét jobbról balra halad *βουστροφηδόν*-szerüen, azaz a hogy az ökrök ekéje szántja a földet. Úgyde itt nem tapasztalunk következetességet, mert a 6. és 12. sorok, melyeknek balról jobbra kellene menniök, jobbról balra haladnak. Feltünő továbbá, hogy 3 sorban (a 8., 9 és 16.-ban) a betük tótágast állanak, mit etruszk feliratokon is észlelhetni. A 10. sor fölött vonalat látunk, melylyel talán azt akarták jelezni, hogy alább új rendelkezés kezdődik (megfelelően a görög feliratok és papyrusok *παράγραφος*-ainak).

Némely betűnek nincsen meg mindig az az alakja, melyet a sor irányát tekintve kellene feltüntetnie: vegyük csak szemre a külömböző *S* és *A* betüket, továbbá *F*-et (4) és *E*-t (6). Több ízben tapasztalni javításokat is: a 11. sorban *P* és *A* között *I*-t toldottak bele, a 16. sorban az *OIV*-t *OVI*-re javították; a 13. sorban *Y*-ból *Q*-t csináltak, mindamellett az *Y* nyomait nem tüntették el egészen. Az írás egészen görög: az Itáliában tért foglalt chalkiszi gyarmatoknak az írása. A legrégibb latin alphabetumnak összes betűi szerepelnek benne, kivéve a *B*-t. *C* szolgál a *G* hang jelölésére (5. sor).

Az interpunctio czéljaira 2 vagy 3 pontot alkalmazott a véső, melyek hol szavakat, hol csak betüket választanak el egymástól. Némely helyen nem biztos, hogy pontokkal vagy sérülésekkel van-e dolgunk.

Az átírásnál azokat a betüket, melyeket teljes biztossággal nem lehet olvasni, vagy melyek csonkán maradtak ránk, kerek zárójelek közé foglaltuk, szögletes zárójelek közé, melyeket a magunk részéről adtunk hozzá.

II. *β)* 2. Palaeographiai hermeneutica.

A görög s latin írás alakulásának magyarázása és értelmezése sokban módosúl aszerint, hogy codex, papyrus vagy viaszklap hagyta-e reánk? Aránylag legritkábban lesz alkalmunk a *viaszklapok* írásának megfejtésével foglalkozni. A kutató, ha nem tüzetes ismerője a latin cursivírásnak, itt meglehetős nehézségekkel találja magát szemben; össze fogja állítani a leggyakrabban előforduló szók lajstromát, minők *esse*, *est*, *sunt*, *in*, *de*, *ab*, *non*, *qui-quae-quod*, a *számnevek* stb., keresni fogja a lapon ezeknek esetleges előfordultát, s a lelőhelynek s egykori tartományának római nevét; a további megfejtés pontos egybevetéssel és összehasonlítással mindenesetre közelebb juttatja a czélhoz. — A papyrusok írásának megfejtése és magyarázása jobbára a codexpalaeographiai hermeneuticától adott utasításokat követi ott, hol már ösmeretes szövegekről

van szó. De ahol főleg ú. n. nem-irodalmi papyrusok és magicus papyrusok írásának megfejtése és megértése a czél, különleges eszközökhöz folyamodik. Megjegyzendő, hogy a talált papyrusok közt csak mérsékelt számban van latin, görög nyelvüeket ellenben megszámlálhatatlan menynyiségben ont jelenleg Egyptom földje. Éppen azért inkább a görög papyrusok írásának megfejtésére adunk itt néhány útbaigazító észrevételt. A megfejtés a hasonló betük pontos megkülömböztetéséből indul ki: *Γ* és *T*, *Λ* és *Γ*, *Λ* és *T*, *N* és *Π*, *Σ* és *E*, (töredékesen fenmaradt) *M* és *A*, *OΣ* és *AΣ* összetéveszthetők a papyrusokon. Tekintve azt, hogy ékezet, hehezet és interpunctio a görög írásban a másolók pongyolasága folytán meglehetősen hibásan vannak rakva, a megfejtés kezdőfokán e járulékokat egészen figyelmen kívül kell hagyni; sőt föl kell tételezni olykor a leghibásabb helyesírást. A mi a feliratok írásának megfejtésénél igen gyakran czélra vezet, a párhuzamos helyek ismerete, itt nem egyszer cserben hágy, viszont útmutatással szolgálnak az ú. n. *ὑπογραφή*-k, összefoglalásai az okmány tartalmának, amidőn föltehetjük, hogy a mi a *ὑπογραφή*-ban megvan, az okmányból sem hiányzik. Végre a hiányzó vagy teljességgel olvashatatlan részek megfejtését a szóvégződések szemmel tartásával fogjuk megkísérelni. Itt megbecsülhetetlen hasznot hajt az az index, melyet *Gradenwitz* »Einführung in die Papyruskunde« cz. műve (Lipcse 1900. I.) 167—189. l.-jain állított össze. — A codexpalaeographiai hermeneutica igen sok esetben a másolatok egymással való összefüggése kérdésével tartozik foglalkozni. Ezt az ágát akár *könyvismei hermeneuticának* is nevezhetnők, ha aldisciplinák kitagosítása mezejére akarnánk lépni. Az e fajta hermeneutica végczélja egy ú. n. *codex-stemma* szerkesztése, melylyel szemléltetni kivánják, hogy valamely *archetypus*-ból, anyakéziratból

(mely olykor megvan, máskor olvasásaiban több-kevesebb pontossággal reconstruálható, mint pl. a homerusi hymnusok ú. n. Aurispa-codexe), minő kéziratok származnak le. Magától értődő, hogy ily archetypus nem állítható fel mindig; kivált tapasztalni ezt a középkorban sokat olvasott írók kéziratainál (Lucanus, *Πίνδαρος*, J. Solinus stb.). A kéziratok rokonsága megállapításánál a közelebbi rokonság kérdése vizsgálásában a *lacunák* közössége, a *rasurák* és *correctiok* figyelmes szemügyrevétele kalauzol, a kissé távolabbinál lényeges *varians lectiok egyezése.* A kézirat történetének a kutatása is derít gyakran némi fényt. Legczélravezetőbb egy pontos *collatio* készítése, midőn t. i. a codex szövegének eltéréseit jegyezzük ki a lehető legjobb *criticai* kiadás szövegétől, mely collatio ki fog terjeszkedni a külömböző ténták és kezek, jelek s annak feltüntetésére, milyen fokig volt kibetűzhető az írás. E czélra nagyítóüveg vagy kézi-tükör segítségéhez is folyamodunk; vitás helyeket áttetsző papiroson átrajzol a collationáló, rongált levélrészeket lefényképeztet. Vizsgálni fogja a kézirat anyagát is: *pergamen-*, *charta-*, *bombycin* [78] kézirat-e vagy plane *palimpsestus?* Utóbbinál csak chemiai reagentiákkal fog a kutató boldogúlni, ha a korábbi írást kívánja megfejteni.

Példa. *Ponori Thewrewk Emil* »Codex Festi breviati Trecensis« cz. értekezésében, mely a Mélanges Graux (Páris, 1884) cz. emlékmű **659**—669. l.-jain jelent meg, a 2291. sz. troyesi Festus-Pauli-codexet palaeographiailag ekként értelmezi (661—664. l.): A troyesi kézirat X/XI. évszázbeli pergamen-kézirat (a catalogus egy századdal régibbnek jelzi) s áll 124 megírt és 3 iratlan 16-od rétü levélből. A régi pergamenkötés hátán e czímet viseli: *Sextus Pompeius Festus de verborum significatione.* Alul e jelzés: *Cabinet des manuscrits N° 2291,* a kötés belülső oldalán pedig a könyvtár-pecsét: *Bibliothèque de Troyes. Cabinet*

[78] Ez ugyan nem másfajta papiros, de jobban ránczolódó.

des manuscrits. N° du Cat. 2291. Az első levél rectoján fiatalabb kéztől ezt olvasni: *Sex Pompeij* (egy *F*-et vonással — a. m. *Festi* — később toldottak hozzá) *Epitome* s egy más kéztől: *Ex libris Collegij Oratorij Trecensis.* Alul a könyvtár czimere ezzel az inscriptioval: *Bibliothèque de Troyes.* A pergamenlevelek rectoja síma, versoja meglehetősen durvafelületű. A levelek hossza 0·105 m., szélessége 0·12 m., de néhány marginalis glossa lemetszett végbetüi alapján ítélve következtethetni, hogy a kézirat bekötése előtt szélesebb volt. Egyébiránt a kézirat jó karban maradt ránk, kivéve hogy a 9. levél meg van rágva s több helyütt szakadt; a közepe felé a levelek fodrot vetnek, talán mert megnedvesedtek. — Az írás egy hasábos s 18 soros s őrszavak (custos-ok) nélkül szűkölködik. A betük gömbölyű minuscula-betük s ritka dolog, ha össze vannak kötve. Csak egy-egy új czikkely kezdetén találni nagy initialekat, helylyel-közzel pont után is. A [itt nem!] mellékelt fényképmásolat szemlélteti az írás typusát, rajta az első sorok az első kéztől, a többiek a második kéztől erednek. — Az *a* betű hasonlít a sor fölött álló *u*-hoz a *sup*ᵘ szóban, a soralattihoz a *·pxim*ᵤ-ban, hol az *m* végső lábával kapcsolódik össze; ugyanaz a hasonlóság ötlik szembe a *m*ᵤ*larū demin*ᵤ*ta*-ban, csakhogy itt nem kapcsolódik. — Az *i*-n sem pont sem apex. — Az *S* alakot csak gyéren találjuk a szavak végén: *iuſtuS,* vagy ligaturával: *dentibuS;* szó felett és abbreviatio kifejezéséül ezekben: *culẗ, ëë (Annü* e helyett *Annus* p. 6, 15 ed. Muell.). Abbreviatiók általában véve gyéren fordulnak elő, úgy, hogy okunk van csodálkozni az ilyfajta iráson: *ñpsiccū qđ ıū. &* [et]-vel a szó belsejében is találkozunk: *commod&acula, n&es. b* vagy b; a. m. *bus,* mely szótagot sohasem fejezi ki a *bȝ.* Egy ízben (s. v. Strenam) fordul elő a *qȝ : sımılsqȝ*-ben. – Az *y* annyira hasonlít az *r*-hez, hogy néha ú. sz. lehetetlenség őket megkülömböztetni egymástól. S. v. Italia: *atra;* s. v. Aurum: *arron (= auryon = Aurion).* — A kézirat másolója fiatal ember volt, kinek nem volt meg a türelme munkáját befejezni, mint azt chiffre-es szövegéből látni, melyet a kézirat margóján olvashatunk *Maior socer uxoris meae proavus* (p. 136, 10 ed. Muelleri) és *Mox* (p. 139, 2) után: *p̄ hbbfp* mi a. m. *proavum habeo; bdhxc qubtxpr sxpsxnt qubtfrnkpnfs* a. m. *adhuc quatuor supersunt quaterniones.* — A másoló kezeirása mellett még néhány másét lehet megkülömböztetni a kéziratbau.

Igy valamely olvasó hozzátoldotta a *Hallus-Hostia* czikkelyeket; egy másik a *Soracum* czikkely előtt a margora ezeket írta: *Rudentes dr̄ funes quib; nautę vela suspendī;* ismét egy másik a margón több glossának a lemmáját ismételgette, vagy magában vagy ilyenformán: *contio q̄d ppe. cib; cur dr̄*, etc. — Egyéb marginalis jegyzetek a következők: Az *Axis* czikkelyhez: Gū *αξωμ[α]*. — A *Cercolopis* czikkelyhez: [...]x az első kéztől. — *Flammae aedes* előtt egy *rq* első kéztől. — A *Graeca sacra* czikkelyben ezt olvasni: *institu*, a margón: *tum*. — A *Murricidum* czikkelyben a *homo* szó a margón van hozzátoldva. — A *Meditrinalia*-ban *conceptum*-ot olvasni a szövegben, at *cept[ū]*-ot a margón. — Végül megjegyzésre méltó, hogy a Paulus Diaconus kivonatának majdnem olvashatatlanná vált czímét a margóra újra felírták: *incipiunt [ex]cerpta ex[libris] pōpeii fes[ti de] significatione verborum.* — Még meg kell említenem, hogy volt valaki, ki a következő glossákon erőszakos változtatást eszközölt: p. 5, 6 s. v. *Adolescit* kivakarta e szókat: *altare, eo quod in illo ignis excrescit* s helyettesítette e szavakkal: *altare dr̄ ara ubi ignis adoletur.* A közvetetlenül rákövetkező czikkely *Altaria in quibus igni adoletur* ki van vakarva. — P. 4, 1. Az *Armita* czikkely második fele v. i. *Legibus*-tól végig ki van vakarva. — P. 10, 10. Az *agea via in navi dicta, quod in ea maxime quaeque res agi solet* czikkely ily módon van átalakítva: *Agea via ꝑ loca in navi pq ad remigos ortator accedit dicta qd in his qq; res maxime agi solent eadē transtra dn̄r.* Az *Adasia* (p. 12, 13) és *Argeos* (p. 15, 12) czikkelyek vakarva vannak. — Az *Adsipere* czikkelyt (p. 21, 11) az összes jó kéziratok ismétlik az *Apud et penes* (p. 22, 9) után, a Trecensisben ki van vakarva *Apud* után. — A troyes-i kézirat legnagyobb fogyatékossága hiányos állománya. A másoló elhagyta a következő czikkelyeket: *Balatrones*—*Boiae* (p. 34, 4 — p. 35, 12), *Cudere—Circumluvium* (p. 62, 5, — p. 64, 14), *Dotem—Denicales* és *Deminutus—mutatus est* (p. 69, 7— p. 70, 10), *Extimum—Exanclare* (p. 78, 19— p. 80, 13), *Occasus—Obturare* (p. 179, 14—184, 12). Mindez el van hagyva, anélkül, hogy az elmaradást jelezné valami. — A *Hostiliis Laribus* (p. 102, 2) után néhány üres levél következik, kivéve, hogy egy későbbi kéz a *Hallus—Hostia* czikkelyeket toldotta be. — Majd a *Polimenta* czikkely (p. 235, 9) *vestimentorum* szava után 3 üres

levél következik, a másoló feladata lett volna a *Polimenta* czikkely hátralevő részét s a P betüét írni, a Q és R-et s az S betű elejét egészen a *Sors* czikkely végéig (p. 296, 7). De nyilvánvalólag csalódott, ha azzal áltatta magát, hogy a 3 levél elég lesz a nagy számmal elmaradt czikkelyek pótlására; lehet azonban, hogy ezek a czikkelyek külön quaterniora voltak írva, mely veszendőbe ment, mielőtt még a kéziratot bekötötték: a *Soracum* czikkely egy új quaternio első czikkelye. — Hiányzik végre az egész S betü *Saeculares ludi* (p. 328, 3)-tól kezdve, s a T és U betük s végződik a kézirat *Saeculares ludi* után következő két interpolált czikkelylyel: *Sterilis dicitur ab eo quod est sterio,* sterio *enim dicitur glacies, quę fit de guttis tecti. Suboles dr̄. quia subiectus est patris.* Az utolsó lapon olvassuk: *Strabus de ethimologia quorundam nominum* (gothicus írással). — A mi aztán a Trecensis szövegét illeti, kétségtelen, hogy a másoló nagyon hanyagúl végezte feladatát: P. 36, 2 s. v. *Barbari* ezt írta: *nevium poēiā,* e helyett: *Naevium poetam;* P. 143, 12 s. v. *Lingula* meg: *intrahentes* e helyett: *Intra dentes;* P. 117, 8 a *Lacuna* czikkely lemmáját tollban hagyja, hagyván üres spatiumot stb. stb., de csak egyetlen egy esetben állapíthatni meg azt, hogy a szövegen önkényesen eszközölt változtatást, t. i. a *Cantherius* czikkelyben (p. 48, 8), hol *equus castratus*-t pótolt a hiteles *equus cui testiculi amputantur* olvasás helyébe.

II. *β)* Mnemeologiai hermeneutica.

Az emlékeket, melyek egy-egy emberi gondolatnak történelmi természetű czél által meghatározott kifejezései, alakjukat és anyagukat illetőleg egyaránt kell értelmezni. Itt a következő elvek irányítanak: mindenekelőtt meg kell állapítani, melyik volt az illető emlék *lelőhelye* ill. *környezete,* mit vizsgálódásunkban követni fog azon átalakulások vizsgálata, melyeken a lelőhely esetleg általment. A kutatás ezen kezdetleges fokán sok ízben még geologiai és földrajzi ismeretek segítségével dolgozunk, esetleg már az archaeologustól adott útbaigazítások talaján vizsgálódunk. A mnemeologus feladata szorosan véve ott kezdődik, hol

az emléket *magát* teszi vizsgálata tárgyává. S itt törekedni fog arra, hogy megértse először a lelt tárgy *helyzetét*, aztán melyek a *méretei*, minő anyagból van az emlék, melyek az esetleg *idegen járulékok* (s itt nyilván a critica mezejére csap át), minő *irodalmi hagyomány* fűződik hozzája és minő *készítésének technicája?* Amennyiben a legtöbb mnemeologus *ásató*, ajánlatosnak tartják, ha nagyobbszabású vállalatoknál mérnökember tanácsait veszi ígénybe. Második figyelemreméltó tanács: fényképen az ásatás és fölfedés minden fontosabb mozzanatát további összefüggésbehozatal kedvéért megörökíteni! Szobroknál több oldalról is készítgetett felvételeket javasolnak. Harmadik tanács: lehető pontos *ásatási naplót* vezetni. Legtöbb esetben külső erőművi tényezők következtében rongált emlékek reconstructiója teszi feladatát: az athéni *Νίκη*-templomnak összeállítói: *Ross*, *Schaubert* és *Hansen* mint mnemeologusok végezték munkájukat. Itt csak a legpontosabb mérések, s az egyes részeknek egymással való kellő és okadatolt viszonybahozatala teheti törekvésünk tárgyát: a régi írott följegyzések (nevezetesen inscriptiók) gondos tanúlmánya itt a legbiztosabb vezérfonal, nemkülönben az analog alkotásokban rejlő útmutatás. A tárgy czéljának és rendeltetésének a vizsgálata, a művész vezérlőgondolataira, intentiójára és felfogására való visszakövetkeztetés aztán már csak archaeologiai vezérelvek szemmeltartásával oldható meg.

Példa. *Wiegand T.*, a berlini kir. museum tisztviselője a prienei színházat *mnemeologiai nézőpontból* a következőképpen értelmezi (Mittheilungen des kais. d. arch. Inst.'s, Athenische Abtheil. XXIII [1898] 307—311. l.): A színház régi épületek omladványától borított hegyoldalon fekszik, mely a fellegvárnak a város felett domináló s annak végén lévő meredek sziklatömbéhez vezet fel. A városnak mintegy másfél rendes házszigetének területét tölti be s minden oldalról egyenes útvonalak határolják.

Első pillantásunk a skéné-épületnek és a parodos-oknak márványból való rustica-koczkáira, a jó profil-tagozású építészeti díszítő formákra, minden kétséget eloszlat az épület egységes, hellenisticus keletkezése fölött. Bizonyítják ezt az oltáron és többrendbeli a Kr. e.-i III. évszázból való tiszteleti szobrok basisain olvasható feliratok, melyeknek idejét hitelesen keltezett prienei tanusítványokkal való egybevetés deríti ki. Könnyen külömböztetni meg tőle a skénének római időben történt rendszeres átépítése nyomait. Fölfedték eddigelé az egész skéné-épületet, az orchestrát s az egyenesvonalú körülkerítés nyomait viselő nézőtérnek legalsó nyolcz ülősorát. A keleti oldal közepetájt kívülről egy lépcső vezetett föl a most már alig fölismerhető διάζωμα-hoz; ilyen bizonyára csak egy volt a színházban, melynek felülső övezete annyira megrongálódott, hogy ásatás előtt az ülések semmilyen nyomára sem lehetett ismerni, holott ezek a törmelékektől borított részben egészen a fedőlapokig kitünő állapotban maradtak meg. Több darabból vannak összeillesztve szakasztott abban az elmés modorban, melyet Dörpfeld a maeandermenti Magnésia-színház ismertetése alkalmával (Ath. Mitth. 1894. 71. l.) perspectivicus rajz segítségével megvilágosított. Hat küllőszerü lépcső a nézőteret öt egyenlő ékre osztja. Vajjon a felső övezetben több lépcső volt-e mint az alsóban, eldönthetetlen. A nézőtérnek a félkörön túl való kiterjesztése, mely a görög színházra oly jellegzetes, itt ú. l. egy több középponttal bíró köríves szerkesztés folyománya; e középpontokat szabatosan megállapítani az építés folyamán elkövetett szabályellenességek miatt felette nehéz. Ha a proedria előtt húzódónak képzeljük az orchestra körvonalát, ennek nagysága vagy $^1/_3$-dal áll az athéni Διόνυσος-színház vagy az epidauroszi (6·57 m.) megfelelő körének mögötte s szorosan a proskenion homlokzata mellett halad el. Ha a legalsó üléssorig bővítjük ki e kört, belefoglalva a víz elvezetésére szolgáló csatornát (folyosót), úgy e körvonal éppen a skéné homlokfalát érinti. Az orchestra talaja puszta föld, sem kövezetnek, sem valamiféle faszerkezetnek nyomát sem találni, épp úgy nem az ú. n. Χάρων lépcsőjének. A proedriának nemcsak ugyanaz a szintje, mint az orchestra talajának, hanem még el is választja az emelkedő ülőhelyek területétől folyosó, mely, úgy mint Epidauroszban és Eretriában, egyúttal a víz levezetésére szolgál. Feltünő, hogy ez a két végén nem szélesbedik, hanem ellenkezőleg szobrok basisai

keskenyebbé teszik. A proedria kellő közepén a *Πυθότιμος ἀγωνοθέτης*-től alapitott derékszegletű oltár áll, melynek alacsony lépcsőfoka az orchestra felé szögellik; csinos kimunkálású fedőlap tetőzi be fogsorpárkányzattal és oldalsó oromzatokkal. Az oltártól kétoldalt a proedrián át egy-egy keskeny átjáró vezet, melyeket alacsony pilléreknek függőleges hornyaiba ereszttett korlátokkal el lehetett zárni. Ugyanezt a szerkezetet látjuk a parodosoknak az orchestrára vezető átjáróinál. A proedriát, eredetileg egy megszakítás nélkül végig futó kényelmes támlás padot, később öt, oroszlánlábas, ülésnyi magasságban köröskörűl borostyánindákkal díszített márványszékkel ékesbítették; ezeket egy bizonyos *Νύσιος*, a *Δίφιλος* fia alapitotta. Hasonló borostyánindák ékitik a parodosfalak alsó (belső) végein alkalmazott pilléreket is. Szorosan a proedria ülőhelyei mögött, valamint a második és a hatodik űléssorban megismerni még bizonyos közökben a vitorlák fatámasztékai czéljára szolgáló négyszögletű lyukakat. A parodosok *πυλών*-jai a szokásos módon egyik félfájukkal a parodosfalhoz, a másikkal a proskénion sarokpilléréhez támaszkodnak. Fontos, hogy a nyugati bejárónál biztosan megállapítható az ajtónak 3·70 m. magasságú szabad nyilása. Az orchestra nagyobb alapköre átmérőjének (18·65 m.) megfelel körűlbelűl a skéné hossza (18·41 m.): e skéné egy, csak a homlokfalon simított, a többi három falon rusticával ellátott márványház volt három egyformán nagy szobával, úgy ahogy azt az asszoszi, magnésiai és eretriai színházak skénéinél látjuk. A három szobából, melyek magassága alig volt $2^1/_2$ m.-nyi, három egyenlően magas, szemöldökfástul ránk maradt ajtó vezet a proskénionra, azonfelűl ajtó a középső kamarából a nyugati oldalhelyiségbe s egy hátul az utczára. Az emeletből, melyre az utcza felől egy a nyugati oldalfalhoz támaszkodó tizenkétfokú márványlépcső vezet, szintén maradt ránk valami: először is a hátsófalnak egy több rétegnyi magas rusticás része a délnyugati sarokkal, azután pedig a körülbelűl 1 m. magas megmaradt jobboldali ajtófalazat a lépcső felső végén egyszerű síma profillal; mindkét részlet becses bizonyítéka annak, hogy az emeletet is milyen szolidan épitették. Kezdettől fogva márványból s a skénével egyidejűleg épitették fel a proskéniont, melynek összes támpillérei (12 a homlokoldalon, 2 a keleti és 1 a nyugati oldalon) kitünő karban maradtak reánk, sőt keleti harmadában még egészen épen hever az egész dór

gerendázat régi helyén a tarka festékdísz számos maradványával; ami e festékdíszt illeti, ki kell emelni, hogy az oszloptörzseken tüzveres festés nyomait találjuk és pedig nemcsak az alsó részen. Ránk maradt több a skénére általfektetett keresztgerenda is; ezeken bevésések látszanak az annak idején megvolt deszkapadozat számára. A sarokpillérek kivételével, melyek közt a nyugatinak fője festett borostyánmintázatnak mutatja nyomait, valamennyi homloktámnak alakja a dór féloszlop, mögötte egyszerű pillérrel; e formát egyéb színházaknál már láttuk, pl. az asszoszinál, mely külömben is egyben s másban hasonló a miénkhez. A proskénion teljes magassága 2·70 m., felülmúlja tehát, hogy példát mondjunk, az összes eddig ösmert proskénionok legkisebbikét, az Ὤρωπος-it, mintegy 0·2 m.-rel. Az a körűlmény, hogy a proskénion kitünő karban maradt reánk, lehetővé tette, hogy valamikor megvolt πίναξ-okat rendkívül behatóan állapíthassunk meg a támpillérek oldalain észlelt bevésések segítségével. Ehhez képest a következő eredményre jutni. Πίναξ-ok eredetileg minden homlokintercolumniumban voltak, kivéve abban a háromban, melyek az ajtókkal szemben voltak. Amint Dörpfeld észrevette, később valamikor, de bizonyára még hellenisticus időben a két végen a kívülső két homlokintercolumniumról eltávolították a πίναξ-okat s helyökbe vízszintesen alkalmazott léczeket tettek, melyek mély nyomokat hagytak hátra. Ez akkor történhetett, mikor egy bizonyos Ἀπολλόδωρος-nak, kit Πριήνη-ben ezzel sűrün tiszteltek meg, s vejének Θρασύβουλος-nak a szobrait állították fel a proskénion előtt. Ilyformán ettől fogva csak négy intercolumnium maradt hátra eltávolítható πίναξ-ok számára, mire még felirati bizonyíték is szolgál. Mert a megfelelő négy pillér hátsó oldalán e jegyeket: *Α Β Γ Δ* olvashatjuk. *Római* időben a skénéépületet azzal változtatták meg, hogy az emelet mellső falát lebontották s vagy 2 m.-rel hátrább egy skénéfalat emeltek a rendes fülkékkel, ki- és beszögellésekkel. E díszítőfal alátámasztása czéljából az alépítménynek, mely ezzel három vastag téglafalazatú kamrára osztódott, a hosszában egy terméskövekből emelt falat húztak: ezen is három ajtót hagytak. Ú. l. ebben az időtájban a nézőtéren is, szemben a színpaddal, az ötödik ülősorban egy vagy 4 méter hosszú oroszlánlábas márványpadot illesztettek be; legalább is későbbi beépítés nyomai kivehetők. Fontos változtatáson ment át még a proskénion is. Megint csak

a skénéajtókkal szembenfekvő három intercolumnium kivételével elzárták a homloktámpillérek összes közeit, ezúttal azonban terméskőből álló és vakolt, befestett, vékony falakkal. A legnyugatibb intercolumniumban félméternyi magasságban ránk maradt egy ilyen »falazott πίναξ«; a közönség felé fordított oldalán tarka színekben sárga alapon szárnyas ajtónak őrizte meg a nyomait.

III. Nyelvtudományi hermeneutica.

Az értelmező philologusra igen gyakran az a feladat hárul, hogy az eszközt vizsgálja, melyet a görög vagy a római ember gondolatainak és érzelmeinek a kifejezésére használt. Ez a vizsgálódás már a *hangok*nál kezdődhetik s kiterjeszkedhetik az egész *szó*nak *származás*ára, értelmezheti *hajlítás*ait és *járulék*ait, *viszony*át a többi szóhoz, *jelentés*eit s *jelentéstani* változásait is.

Már most Boeckh ugyan azt tartja, hogy a nyelv hangtani részét nem kell magyaráznia a philologusnak s csak a *szavakkal* összekötött képzetek tehetik a philologiai hermeneutica tárgyát. Azonban, ha ennyire megszorítjuk feladatait, már az írás történetével sem szabadna foglalkoznia. Hogy nyelvbölcsészszé váljék, azzal foglalkozzék, ami már az ókorban is oly sok fejtörést okozott, hogy a nyelv *θέσει* vagy *φύσει* keletkezett-e, azt *egyedüli* czélnak bizonyára nem fogjuk kívánni. De odáig, hogy a tényleg adotton valamivel túlmenjen, igenis elmehet, noha ú. l. mintha abban a pillanatban elhagyná a történelmi alapot. Csakhogy a dolog úgy áll, hogy combinatorius úton teremti meg magának azt az alapot, melyből már míveltségtörténelmi következtetéseket levonhat. Így nem csak egy-egy hangnak a görög vagy latin nyelv állományán belül történt átmeneteit kísérheti figyelemmel és magyarázhatja, hanem összehasonlító álláspontra helyezkedve rokon nyelvek körében is keresheti az illető hang egyenértékeit. Csak ott ér

véget szerepköre, hol egy ú. n. ősindogermán nyelvnek a reconstruálására vállalkozik, tehát nem a görög vagy latin nyelvére, illetve ezek közvetetlen előfokára. Viszont a nyelvet, a gondolatok ez élő organumát, kiaknázhatja azon a fejlődési fokozatán is, melyen az túlélte a vele élők politicai és culturalis életét: de ne feledjük, ekkor inkább eszköznek fogja tartani, semmint czélnak; a mai görög népnyelv ismerete nélkül pl. a régi κοινὴ διάλεκτος fejlődésébe kellőképpen bepillantani nem lehet.

Mindenesetre bizonyos előzetes feltétel mellett fogjon feladatához az, ki a nyelv jelenségeit elemezni és értelmezni kívánja. Legyen ú. n. logicus fő: a Horvát Istvánok, Szabó Istvánok, Podhorszkyak rhapsodicus gondolatjárásával ne fogjon nyelvi tünemények magyarázatába. Hiszen arról van szó, hogy törvényszerűséget állapítson meg, a jelenségeket szemesen válogassa össze s a tapasztalt közös sajátságot világosan szerkesztett szabályba foglalja. Ami a hangtani vizsgálódásokat illeti, a következő irányító elveket kell szem előtt tartania. 1. *A teljesebb hangcsoport érdemli meg nagyban és egészben a tisztesebb régiség hitelét.* Pl. λύκοιο > λύκου, aevitas > aetas, duellum > bellum. 2. Mindazáltal az összehasonlítás azt derítheti ki, hogy e szabály alól kivételek is vannak. *Számolni kell* u. i. *a változásokkal, melyeket bizonyos egyetemesen működő okok idéznek elő, melyekkel szemben az egyes ember tehetetlen.* A nyelv t. i. gondolkodás terméke, az ember gondolkodására pedig módosító befolyással vannak neme, kora, foglalkozása, környezete. Ezt a hangtan körén belül is észlelhetjük. A hangzófejlődés vagy a prothesis lehetőségeivel sürün kell számolni; így van egy ὀρόγυια alak ὀργυιά mellett, ἀλεγεινός egy ἀλγεινός mellett, pōculum a pōclum mellett; így találkozunk a prothesis-szel az ἐρυθρός-ban a lat. ruber-rel való összevetésekor, ἀμέλγω-val a latin

mulgeo oldalán. 3. E második elvből kifolyólag oly tünemények fenforgására is kell gondolnunk, melyeket a hibás (és nem hibás) *analogia*, a *kölcsönvétel*, a *phraseologia*, *euphonia* és annak a mondaton belűl való jelentkezése, a *sandhi*, köreibe kell utalnunk. Pl. a latin *lingua* szó kezdő consonansát a *lingere* (nyalok) szóra való emlékezéssel kapta; régebbi alakja t. i. *dingua*, melynek egy gót *tugg* a párhuzama; *πνεύμων* a *πνεῦμα* gyökerének hatása alatt eredeti *πλεύμων*-ból, melynek a lat. *pulmo* felel meg hangtanilag. A latin *lilium* szót — minden egyébtől eltekintve — már azért sem szabad a görög *λείριον*-nal párhuzamba hozni, mert kölcsönszó. *Ἀνδρός* *δ*-jának etymologiai értéke nincs (v. ö. *ἀνήρ, ἀνέρες)* úgyszintén *μεσημβρίη* *β*-jának sem (v. ö. *μέση* + *ἡμέρη*); a *δ* ill. *β* jelentkezése az emberi kényelemszeretetből magyarázható, mely bizonyos szerepet játszik az ember cselekedeteinél; ugyancsak a munkamegtakarítás elvén alapszik részben az ilyesmi: *ἀμφορεύς* e h. *ἀμφιφορεύς*, lat. sēmodius e h. sēmi-modius. Ide tartoznak az ily jelenségek (sandhi), mint *τὸλ λίθον* (*τὸν λίθον* h.), ión *ἤγανον* (*τήγανον* h., melyet *τ' ἤγανον* = *τὸ ἤγανον*-nak fogtak fel). 4. Midőn az összehasonlítást a nyelvi jelenségek magyarázatánál fő-princiummá emeljük, ezt az elvet sem szabad korlátozás nélkül alkalmazni. *Hangzók hasonlatossága u. i. nem jelenti az egyenlőértékűségöket!* Pl. *εἶμι*-nek *ει* diphthongusa egészen más mint *τρεῖς*-é (v. ö. latin īre, ellenben trēs); *πέποιθα*-ban egészen más értékű az *οι*, mint a lesb. *προσήκοισα*-ban (= *προσήκουσα*). 5. Épp azért nagy nehézséggel jár a *hangmegfelelési tabellák* szerkesztése, melyre a Grimm Jakab-tól följfedezett Lautverschiebung törvényének alkalmazása nyújthat példát. Abból a föltevésből kell t. i. kiindulni, hogy *valamely hang az idők folyamán hosszabb vagy rövidebb úton más hangba mehet át; úgyde ezen átmenetben bizonyos*

következetességnek, bizonyos szabályszerűségnek kell nyilvánulnia: e szabályszerűség megállapításához kimerítő inductio szükséges. Így állapítjuk meg, hogy a gör. lat. *t* német megfelelője *d* (pl. *τρεῖς*, trēs: drei), a gör. lat. *d* megfelelője a németben *z* (pl. *δύω*, duo: zwei). Figyelemmel kell lenni az esetleges dialecticus változásokra is. Így, olvasván pl. *Φέτταλος*-t egy beót feliraton, nem fogjuk íráshibának minősíteni, noha más beót feliraton *Θετταλόν*-t olvasunk, mert gyakori *Θιόφεστος* is, mely az attikaiban *Θιόθεστος*. 6. Nagy szerepet játszik a hangsúly is: *a nem hangsúlyozott szótag könnyebben enyészik el, mint a hangsúlyozott.* Pl. *λείπω: ἔλιπον*. *Ὁ διάβολος* h. azt mondja sok újgörög *ὁ διάς*.

A hangoknál jobban vonzza a philologust a szó a maga egészében. Hiszen még a laicus sem tud ellentállani a vágynak szókat származtatni s azokat elemeikre bontani; sőt az egyszerű, a műveletlen nép is szükségét érzi annak, hogy a szónak, mely szerkezetében idegenszerű és érthetetlen előtte, a hangok átalakításával, megváltoztatásával a fülnek világosabb értelmet adjon (v. ö. a magyar *mérföld* és *mértföld* szókat!). E *népetymologiák* fölismerésére nem csak az illető nyelv szerkezetének beható ismerete, hanem kívülről ható tényezők működéseinek a számba- és figyelembevétele is képesít. S ha nem is lehet megakadályozni, hogy a philologus az ilyen itt-ott ingatag talajra lépjen, további következtetések alapzatának csak azt szabad elfogadni, mi kétségbevonhatatlanúl meggyőző módon van bebizonyítva. Ezt nevezetesen a szótárírónak fogjuk ajánlani; a latin szótáríró nem fogja pl. a latin vallis-t vagy Velia-t a görög *ἕλος*-szal párhuzamba hozni (ahogy azt a régiek tették s nyomukon indulva újabb nyelvészek), hanem figyelembe fogja venni, hogy *ἕλος*-nak már *Ὅμηρος* költeményeiben nem lehet visszaállítani föltételezett digammáját.

Szorosabban vett történelmi talajon mozog a philologus ott, hol egy írónak, vagy akár a collectiv ember nyelvének a morphologiáját törekszik megérteni. Itt arra fog ügyet vetni, azt fogja vizsgálni, amit a hagyomány reánk juttatott, noha helyes analogia útján korábbi alakokat föltételeznie szabad, csak e korábbi alakokat mint tényleges jelenségeket feltüntetni soha meg ne kísérelje, mint pl. az angol *Payne Knight* tette, ki Ὅμηρος szövegébe ily alakokat vitt be, mint *ὁϜο, λαϜοκριτος* (pro *Λειώκριτος), ενπρηϑσεν* stb. Vagyis ami egyáltalában hagyományozva nincs, azt csak a legészszerűbb alapon vigyük be a szövegekbe; az alapúl szolgáló adatokat egymás közt hasonlítsuk össze s az osztályozás elvei értelmében járva el állapítsuk meg a közöset s a szabálytól eltérőt. Az alárendelést általánosabb nézőpontok alá oly alaptól tegyük függővé, melyet az illető írónak, vagy az illető kornak a nyelvhasználata teremt számunkra, megjegyezvén itt, hogy azt, ami különlegesnek látszik, nem fogjuk mindjárt helytelen, mert a szabálylyal meg nem egyező, sajátságként kiküszöbölni, hanem vizsgálni fogjuk, hogy használata mellett nem szól-e mégis valamelyes ok? Így *δέδοικα*-t pl. a régiek *δείδω*-ból származtatták olyképpen, hogy megjegyezték, hogy *δέδοιδα* a *δ*-k egymásra következése miatt volt lehetetlen. De akkor akár *ἔοικα*-t *εἴδω*-ból származtathatták volna, s ha már nem ösmerték a deltacismus tüneményét, figyelmezniök kellett volna oly alakokra, minők *δεδιδαγμένος* Ἡρόδ. IV. 22-ben vagy *δεδάρδαφε* Ἡσύχιος-nál. Ha valahol, úgy itt fenyeget a veszedelem, hogy az anomalicus jelenséget rendesnek, a rendeset — alaposabb vizsgálat híján — rendellenesnek vegyük.

Az olyan hajlékony nyelv, mint a görög, mely még napjainkban is a *szóképzés* s nevezetesen a *szóösszetétel* céljaira hasznos szolgálatokat teljesít, ebből a szempontból

az értelmezőnek gazdag anyagot bocsát rendelkezésére. Már a régiek is észrevették az e hajlékonyságból előálló jelentésbeli változásokat s telhetőképpen magyarázták. Kivált a comoediaírók *Ἀριστοφάνης* és Plautus, de még a hatásra vadászó szónok Cicero is folyamodtak a szóképzés különféle nemeihez. *Κατὰ ἐτυμολογίαν*-nak nevezték a magyarázók, ha egy közönségesen ismert szót származására való emlékeztetéssel használtak: így pl. *πλῆκτρον* alatt a görög nyelvhasználat a lantverő pálczikát értette; de az *Εὐριπίδης* neve alatt járó *Ῥῆσος* szerzője (a 766. s.-ban) az ostor értelmében használja a szót a *πλήττω* tövére való erősebb emlékeztetéssel; a római császárok szájából Suetonius nem egy ilyfajta szóképzést hoz tudomásunkra. A *κατὰ παρονομασίαν* rovatába fogjuk iktatni, ha Quintilianusnál (II, 14. 2.) Sergius Flavusnak ezt a képzését olvassuk queentia (képesség), nyilván a scientia képzése szemmeltartásával. *Κατὰ ἀναλογίαν* van képezve pl. *τυραννιῶσι* (= kényúrkórosak) *Διογ. Λαέρτ.* III. 18-ban, bizonyára a *λιθιάω* vagy *γεροντιάω* mintáira. *Κατὰ σύνθεσιν*-nek fogjuk nevezni az olyan képzést, minő Bumbomachides (*βόμβος*-[= bömböröböm-]harczos) vagy Clutomestoridysarchides Plaut. Miles Glorios. 14. vsében. *Κατ' ἐναλλαγὴν* viszont, ha pl. *Πίνδαρος* IX. pythiai ódájában (90—92) *Αἰγίνᾳ τε γὰρ | φαμὶ Νίσου Γ' ἐν λόφῳ τρὶς δὴ πόλιν τάνδ' εὐκλεΐξαι,| σιγαλὸν ἀμαχανίαν ἔργῳ φυγών*-t s nem *φυγόνθ'*-ot olvasunk. Magától értődő, hogy itt a régi grammaticusok észrevételeit nagy criticával fogjuk reproducálni, terminologiájukat is cum grano salis alkalmazni; így pl. *Διον. ὁ Θρᾴξ* scholiastájánál (p. 654, 31) ezt a mulatságos magyarázatot olvassuk: *καὶ ὡς παρὰ τὸ ἵππος Ἵππασος καὶ παρὰ τὸ χόρτος χόρτασος, οὕτω καὶ παρὰ τὸ βαῦνος βαύνασος καὶ καθ' ὑπερβιβασμὸν* (= áttétel segítségével) *βάναυσος*.

Mennél kevésbbé tartózkodik egy író a képes kifejezésektől, annál világosabb főnek fogjuk tekinteni. De tagadhatatlan más részről, hogy a metaphorák, metonymiák, synecdoche-k bizonyos emelkedettséget adnak az írásműnek, melyet egyes rhetoricai alakzatoknak, mint pl. a metalepsisnek az alkalmazása már viszont mesterkéltté, keresetté, modorossá tehet. *Metaphorák* (lat. translatio), mint a homerusi *αὖτις ἐπὶ δάπεδόνδε κυλίνδετο λᾶας ἀναιδής (λ* 598), midőn t. i. holt tárgyat ú. sz. megelevenítünk, vagy midőn »nemről a fajra, vagy fajról a nemre, vagy fajról a fajra, vagy analogia .szerint« viszszük át (*Ἀριστοτ. Π. ποιητ.* XXI.) a jelentést, a költői dictiónak nélkülözhetetlen kellékei. Hozzá közel áll a *metonymia*, midőn ok az okozat helyett áll, »Venus« áll »coitus«, »Bacchus« v. »Liber« »vinum« helyett, s a *synecdoche*, midőn a rész az egész helyett, vagy az egész a rész helyett áll, midőn pl. Livius *Romanus*-t használ »Romani« helyett, vagy az író a pluralis maiestaticus-t. Viszont bizonyos mesterkéltségre vall a *metalepsis*-nek alkalmazása, mely valószinüleg hibás interpretatiónak a következménye, midőn pl. *Πίνδαρος* a IV. nemeai óda 79. vsében *φαεννὰν νᾶσον*-nak nevezi Leuké szigetét *μεταληπτικῶς, φαεινὸν γὰρ τὸ λευκόν ἐστι.* Az efféle használat úgy keletkezhetett, hogy félreértettek homerusi helyeket, minő pl. *Θ* 164 *ἔρρε κακὴ γλήνη,* melyet *Εὐστάθιος* is úgy magyarázott, hogy = *ἔρρε ὦ δειλὸν κοράσιον,* s az alakzatot metalepsisnek, mert *κόρη* és *γλήνη* synonym szók (bábú), *κόρη* »a bábú« és *κόρη* »a leány« pedig homonymok. Az ilyféle alakzatok értelmezésénél (melyekhez hozzáadhatjuk a *κατάχρησις*-t [pl. *Νίκανδρ. Ἀλεξ.* 16. *οὐρανόεσσαν ὑπήνην* a versbe nem férő *οὐρανίσκον* helyett], az *ὀξύμωρον*-t, az *ἀλληγορία*-t válfajaival az *αἴνιγμα*-val, *εἰρωνεία*-val, *σαρκασμός*-szal, *ἀντίφρασις*-szal, *ἀστεϊσμός*-szal, *εὐφημισμός*-szal, — a *περίφρασις*-t, a

ὑπερβολή-t) oda kell törekednünk, hogy egyfelől megértsük, mi lappang a képes beszéd mögött, másfelől, hogy a képes beszédet úgy appercipiáljuk, ahogy az író veszi annak, vagy legalább a voltaképi, philosophiailag szabatos kifejezés pótlásaképpen, ha t. i. tényleg csak az akar lenni.

A legnagyobb körültekintést igényli az írók *mondattanának* a vizsgálata. Aki ezen a téren értelmez, annak nemcsak a nyelv jó ismerőjének, hanem *κατ' ἐξοχὴν* nyelvpsychologusnak is kell lennie. Mert számolni kell azzal a tapasztalati ténynyel, hogy ki szabatosabban, ki meg fogyatékosabban ád kifejezést logicai eszejárásának, s így nekünk nemcsak azt kell tudnunk, mit mondott de facto az író, hanem még inkább azt, hogy mit akart, illetőleg mit vélt mondani? E czélból tisztában kell lenni azzal, hogy sokszor az író egy és ugyanazzal a szóval mást mond az egyik helyen és mást a másikon. *Az igazi értelmet csak az összefüggés derítheti ki.* Másodszor számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy az író rosszúl fejezte ki magát, hogy pl. az új-testamentumi görög nyelv idegenszerűségeinek hatása alatt, — midőn p. o. a tempusok használatában ingadozik, futurumot használ aoristos helyett, vagy plane a futurum conjunctivusát alkalmazza, — vagy idegen anyanyelve béklyóiban feszelegve a classicitastól messzire távolodik, vagy végre a peripheriákon idegen milieube jutva érzékét a nyelv finomságai iránt többé-kevésbbé elveszítette. Nagy methodicai hibát követ el akkor az, ki egy író nyelvét nem legalább a kor és az írásfajra, esetleg a szójárásra való tekintettel magyarázza, hanem pl. egy byzantiumi tacticus nyelvének a magyarázatánál *Ὅμηρος*-t vagy *Ἡρόδοτος*-t hívja segítségül. Itt sokszor a későbbi nyelvhasználat, a későbbkori szó- és mondatfűzés nagyobb világosságot deríthet írónkra, mint az előző korokéi. Mert ki tudná pl. egy *Ἀριστοτέλης*-nél hasznát venni a meg-

figyelésnek, mely *Ὅμηρος*-nál a névelőnek még jobbára demonstrativ szerepét mutatta ki?! Viszont a közép- és újgörög nyelv mondattanának az ismerete vagy a román nyelveké itt már megbecsűlhetetlen szolgálatokat teljesített. Nem szabad t. i. felednünk, hogy a saját nyelvünkben ugyanazokat a syntacticai jelenségeket mindig nem lelhetjük fel, egy idegen nyelvet tökéletesen megérteni lehetetlenség, s annak, amit érzéknek nevezünk, csak az anyanyelv körén belül érvényesíthetjük erejét. A modern ember már nem tudja igazán, hol szabad pl. az aoristos infinitivusát alkalmazni, hol nem, vét kivált függő mondatokban a consecutio temporum szabályai ellen. Már a Kr. u.-i II. évszázban a lingua rustica behatása alatt, a görögöknél még előbb a *κοινὴ* kialakulásával bizonyos rugékonyság fészkeli be magát a latin, ill. a görög nyelv alak- és mondattanába: a folyamat már ott kezdődik, midőn deponenst úgy használ egy-egy latin író, mint activumot, midőn pl. egyjelentésüekké válnak az activ *διαπράττω* és a med. *διαπράττομαι*, *καταтροποῦμαι* és *κατατροπόω* stb. Itt tehát nagy óvatosságra s nem valami radicalis eljárásra van szükség. Ami általános utasítás itt adható, ezekbe foglalható össze: 1. *az az értelem érdemel előnyt, mely természetesnek és legközelebbfekvőnek látszik*, 2. *nagy tömege gyüjtendő össze a párhuzamos, analog helyeknek.* Utóbbit a szótárak és nyelvtanok tárházának lelkiismeretes felhasználásával fogjuk végezni, de mindig a kellő *σκέψις* alkalmazásával; tudvalevő ugyanis, hogy a szótárírók és a nyelvi jelenségeken lovaglók, kik mindenütt a szabályosat és a közöset keresik együvé, rossz értelmezők szoktak lenni.

Példa. Louis Havet, az Institut tagja, Varia cz. értekezésében, mely a Mémoires de la Société de linguistique VI. kötete 3. f.-nek 230—245. l.-jain jelent meg, a 240—245. l.-okon a *muttus*

és *parabola* szók eredetét és jelentéseit magyarázza. Magyarázata fordításban ekként hangzik: I. »Halkan beszélni, pusmogni« ezt a latin a *mussare* (gyakorító *mussitare*)-val fejezi ki: ez a *mussare* a *μύζειν*-ből képződött, mint *badissare* a *βαδίζειν*-ből. Rendszerint a *muttire*-t a *mussare* synonymjának veszik, de ez az állítás csupán egy előre eldöntött szófejtésen alapszik; az a tény, hogy *ττ*-t váltakozni látjuk *σσ*-val, maga után vonta, hogy *mutt*-ot azonosították *muss*-szal. Pedig valójában *muttire* a. m. beszélni, szót szólni; ez pedig épp az ellenkezője a *mussare* jelentésének. »*Muttire* loqui« mondja igen helyesen Festus. S idéz: »Ennius in Telepho: *Palam muttire plebeio piaculum est.**« Jegyezzük meg magunknak, hogy *mussare*-t illetőleg nem *palam*-ot hanem *clam*-ot mondanának. Jelentése »szót szólni« állandó. Plaut. *Amph.* 381: »Etiam *muttis?* Iam *tacebo.*« *Amph.* 519: »Quid tibi hanc curatio est rem, verbero, aut *muttitio*, Quoi ego iam hoc scipione... Ah noli. — *Muttito* modo.« *Mil.* 563: »nam hominem seruum suos Domitos habere oportet oculos et manus *Orationemque.* — Egone? si post hunc diem *Muttiuero* etiam quod egomet certum sciam, Dato excruciandum me.« *Bacch.* 799: »Constringe tu illic, Artamo, actutum manus.— Quid feci? — Inpinge pugnum si *muttiuerit.*« *Curc.* 19:« Quid tu ergo, insane, rogitas ualeatne ostium? — Bellissimum hercle uidi et *taciturnissimum;* Numquam ullum verbum *muttit* cum aperitur mihi, Et cum illa noctu clanculum ad me exit *tacet.*« *Curc.* 93: »aperiuntur aedes festiuissumae: Num *muttit* cardo? est lepidus.« *Most.* 401: Intus caue *muttire* quemquam siueris. — Curabitur. — Tanquam si intus natus nemo in aedibus habitet. — Licet. — Neu quisquam *responset* quando hasce aedes pultabit senex.« *Poen.* 18: »Neu lictor uerbum aut uirgae *muttiant.*« *Men.* 711: »Muttire uerbum unum audes aut mecum loqui?« Terentius, *Andr.* 505: »Sed siquid tibi *narrare* occepi, continuo dari Tibi uerba censes falso, itaque hercle nihil iam *muttire* audeo.« *Hec.* 865: »Dic mihi, harum rerum numquid *dixti* meo patri? Nihil. Neque opus est Adeo *muttito;* placet non fieri hoc itidem ut in comoediis, Omnia omnes ubi resciscunt.« Lucilius ap. Non. p. 38

* Festus 145. l. A kétszeres *muttire* Paulus kivonatában (a Thewrewk-féle kiadás jeles mutatványívei szerint); magánál Festusnál jelenleg *mutire*-t olvasnak, úgyde ezt a részt illetőleg már nem tájékoztat az eredeti kézirat. Két t van Phaedrus kézirataiban, ki (III, epil. 33) idézi Ennius verssorát.

és 249: » ... clandestino tibi quod commissum foret Ne *muttires* quidquam neu mysteria ecferres foras.« Petronius 61: »solebas, inquit, suauius esse in conuiuio, nescio quid nunc *taces* nec *muttis.*«

A *muttire* szó az egész ókoron át volt használatban. Találni még a Vulgata-nak egy különös szólásmódjában, *Exodus* XI 6, 7: »eritque clamor magnus in uniuersa terra Aegypti ...; apud omnes autem filios Israel *non muttiet canis ab homine usque ad pecus*, ut sciatis quanto miraculo diuidat Dominus Aegyptios et Israel.« * A görögben ez áll: *οὐ γρύξει κύων τῇ γλώσσῃ αὐτοῦ ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους. Józsue* X 21 hasonlóan olvassuk: *οὐκ ἔγρυξεν οὐδεὶς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ τῇ γλώσσῃ αὐτοῦ* s a latinban megfelelőleg: *muttire ausus est.***

Találunk végül egy helyet, mely a *muttire* társaságában megösmertet a tőszóval, melyből képezve van. Persius I 119: »Me *muttire* nefas? nec clam? nec cum scrobe? nusquam? Hic tamen infodiam; uidi, uidi ipse libelle; Auriculas asini quis non habet?« A scholiasta itt megjegyzi: »Prouerbialiter dicitur. Dicimus *muttum nullum*, idest nullum emiseris uerbum.«

Ebből a *muttum*-ból, mely egyértelmű a *uerbum*-mal, származott a francia és provençal *mot*, olasz *motto*, spanyol és portugall *mote*. A *muttire* szó szolgáltatta a *Diez* Wörterbuch-jában s. v. *motto* idézett román alakokat: szárd *mutire*-t (»rufen«), prov. és ó-franczia *motir*-t (anzeigen).

Már most honnan származik a *muttum* szó, vagy talán *muttus*, mivelhogy csak az accusativus esetét ösmerjük? *Curtius* Grundzüge-i 5. kiad.-a 336. l.-ján azt állítja, hogy Fick-nek talán igaza van, midőn egy *mū* (hangzani) gyökérre gondol, melynek származéka lészen a *μῦθος* is. Ez az utóbbi utalás értékes; csakhogy többet ért volna nem pêle-mêle kifejteni mindazokat az alakokat, melyeket Curtius »Wörter der heimlichen Rede-«nek nevez, egyfelől úgy a *mussare*-t és gyakorító alakját s bizonyos egynemű germán alakokat, mint másfelől a »*mūtire*«-t. Hogy

* Nem kell e hely miatt azt gondolni, hogy a *muttire* talán valami állati hangot fejez ki. A *De Philomela* cz. költeményben (Baehrens, Poet. V. p. 366) az 58. sorban, a hangokat, melyeket a bakkecske nőstényével szemben hallat, *miccire* vagy *miccere*-vel jelöli a költő; itt korábban *mūtire*-t olvastak.

** Ez a hely mutatja, hogy az előző passusban *γρύξει* és *muttiet* az emberi hangra vonatkoznak.

végső elemzésben mindeme szavakban ugyanazt a *mū* gyökért lehet megtalálni, mellékes; nemcsak két igen külömböző jelentéssel van itt dolgunk, egyjelentésű lévén *mussare* a *clam loqui*-val, *mutire* pedig a *palam loqui*-val, hanem két külömböző származással is állunk szemben, mivel a két szó egyike *μύζειν*-nel függ össze, másika viszont nem.

Mi azt tartjuk, hogy *muttus* nem egyéb, mint a *μῦθος* szó latinisatiója. *Muttire* a *muttus* szó továbbképzése, a *garrire*, *uagire*, *grundire*, *gannire*, *fritinnire*, *hinnire*, *mugire* szavak hatása alatt. Mondták pedig nyilván a *muttire*-t gyermekekről, kik beszélni kezdenek, mi hihetővé teszi, hogy oly valami analog-folyamat megy végbe, minő az állati hangok kifejezésénél. Ezzel a hypothesissel megmagyarázhatnók a gyermekeknek kettős *mutmut*-ját, melyet ez a szólásmód őrzött meg *mutmut facere* = mukkantani, és oly formán állott elő a *muttire*-ból, mint a franczia *dodo* a *dormir*-ból, vagy mint a *πάππας* (*πατπας* helyett) a *πατήρ*-ból. *Charis.* 240, 28: »*mutmut* non *facere* audet, ut apud Apuleium Platonicum de prouerbiis scriptum est libro II.« Előfordul a *mu facere* is. *Charis.* 240, 8: »*mu* pro *muttire* Lucilius a saturái könyvében: Non laudare hominem quemquam neque *mu facere* in quem.« Ennius ap. Varr. Ling. Lat. VII 101: »neque ut aiunt *mu facere* audent.« Ennius ap. Donatum ad Terent. Andr. III. 2, 25: »nec dico nec facio *mu*.« Ez a *mutmut facere* vagy *mu facere* a gyermek nyelvéhez tartozik, miként a *faire dodo*, s latin földön keletkezett, mert kétségen felül áll, hogy az állítólagos *μῦ λαλεῖν*-hez, melyet valamikor *Ἱππώναξ*-nál olvastak s mely miatt a vers hibás volt, semmi köze sincs.

Ha főleg a kis gyerekek első gagyogására mondták a *muttus*-t és a *muttire*-t, ezek a szók természetesen a bizalmas nyelvhasználat körébe tartoztak. Ez az oka annak, ha a *muttire* szóval nem találkozunk Ciceronál, Senecánál vagy Tacitusnál. Egy tragicus költő, Ennius, alkalmazta; de ő a szót egy »plebejus« szájába adja. *Muttus*-t, melynek román származékait oly sürün alkalmazzák, kétségkívül a latin közbeszédben igen gyakran használták, de mindig teljesen vulgaris kifejezésnek tartották annyira, hogy másutt, mint Persius scholiastájánál később nem is találkozunk vele.

Áttérve a *μῦθος* szó etymologiájára, megállapithatjuk, hogy *muttus*-szá való átváltozása szabályszerüen ment végbe. Volt idő

midőn az aspiratákat úgy adták vissza, hogy megfelelő néma hangjukat megkettőztették; v. ö. *βραχίων*-ból *bracchium*-ot, *στρόφος*-ból *struppus*-t stb. (*Mémoires* VI, 115. l.)

Marad az értelem kérdése. *Ὅμηρος*-nál a *μῦθος* rokonjelentésű a *uerbum*-mal; *muttus* és *muttire*-nak latin értelme jól megférne a homerusi *μῦθος* mellett, ámde a rómaiak ilyen úton nem vettek kölcsön szavakat. A próza *μῦθος* szavából kell kiindulni, mely egyjelentésű volt a *fabula*-val. A *muttus*, vagy a hamisítatlan latinságban a *fabula*, az a kis érthetetlen mese, melyet a gyermek fönhangon magának látszik elmesélni. Így mesélgetni *muttire* vagy *fabulari*; az az isten, aki ilyenkor a gyermeket ihleti, a *Fabulinus*.

A normandiai patois-ban, Guernesey-en *draînaïr* azt jelenti: »utánozni a dajka hangját tagolatlan és egymásbafolyó hangok útján, ahogy a gyermekek teszik, mikor még nem beszélnek« (Métivier). Ez a szó pedig nem más, mint az ó-franczia *desraisnier*, mi a. m. bizonyítani, megokolni, érvelni, vitázni. Ha *draînaïr* a »raison« (= ratio) szó származéka, *muttire*, mely, mi eredetét illeti, amazzal körülbelül rokonjelentésű, bátran a mese szó jelentéséből lesz származtatható.

A keresztény korszakban azonban egy-egy kis történetre már nem mondják *μῦθος*, hanem *παραβολή*. Természetesen, mert a keresztény latin ember nem kételkedik azon, hogy ez a görög szó összehasonlítást rejt magában, allegoriát, s az ő szemében a parabola mindenekelőtt elbeszélés. A parabolán tehát attól fogva azt értik, amit a gügyögő gyermek mesélni látszik: majd synonymjává válik a *uerbum* szónak s a román népek a *parabolare*-t csinálják belőle, a *loqui* synonymját.

Ime a történet különös ismétléseket enged meg magának: a pogány görög adta nekünk a franczia *mot* szót, a keresztény görög ember a franczia *parole*-t.

IV. *a)* 1. **Mythologiai hermeneutica.**

Irta HORNYÁNSZKY GYULA.

Mythuson a görög terminologia — a szónak legáltalánosabb használatában — bármely elbeszélést értett, tehát így *μῦθος* és *λόγος* egyértelmű kifejezések voltak (v. ö. *Πλάτων*, *Πολιτ.* 376 E); szűkebb értelmezésben meg a vallás

személyeire: isteneire, *δαίμων*-aira, *ἥρως*-aira vonatkozó elbeszéléseket. A modern tudomány, megtartva a mythusfogalomnak kizárólag a vallás körében való alkalmazását, mégis annyiban tágított a görög fogalmazáson, hogy mythuson nemcsak vallási elbeszéléseket ért, hanem *a vallási képzeteket a magok összeségében.* Már a »mythologia« szó bizonyítéka ennek. Mert a mythologia a vallási képzetek tana, amely tan a vallási lényekről alkotott összes (külső és erkölcsi) tulajdonságokat nem kevésbbé teszi kutatása tárgyává, mint az e lényekről szóló tetteket s a rájuk vonatkozó eseményeket. A *mythologia* ebben a fogalmazásában a vallástörténetnek egyik nagy részét alkotja egyfelől a *cultustörténet* mellett, mely a hívők vallási cselekedeteire vonatkozik és másrészt a vallási érzelmeket fejtegető *vallási ethica* mellett.

A legáltalánosabb lélektani osztályozást véve alapúl, azt, mely ismereti, érzelmi és akarati megnyilvánulásokat külömböztet meg az emberi lélekben, a mythus a vallási ismeretek (képzetek) foglalata, a mythologia a vallási ismeretek (képzetek) tana. Már most a mythologiai anyag magyarázatánál mindenekelőtt két fontos nézőpontot kell szem előtt tartanunk: a *fejlődéstani*-t s a szorosabb értelemben vett *történeti*-t. A vallási képzetek, az istenek felől alkotott hiedelmek s róluk mondott mesék nem maradtak kezdettől fogva ugyanazok, hanem változtak, fejlődtek. Aki tehát itt helyesen akar értelmezni, az egyik legfőbb feladatának tekintse *különválasztani azt, ami már eredettől fogva a vallásban gyökerező, attól, ami későbben keletkezett.* Általános fejlődéstani elvként azt hangoztathatjuk, hogy a mythologiai képzetek, amelyek eleintén, a vallási cselekedetekkel szoros kapcsolatban, teljesen a hitt és gyakorolt vallás körébe tartoztak, később mind gyakrabban a költői képzelet tárgyaivá lettek, immár a vallás praxisától

tökéletesen függetlenné. E fejlődésmenetből világos, hogy az értelmezőnek az istenképzetek vagy mondák költői feldolgozásaival szemben egyáltalán óvatosnak kell lennie, *nehogy sokaktól osztott vallási nézetnek tartson olyasmit, ami csak egy egyes embernek különleg alkotott képzeleti terméke.* *Εὐριπίδης*-nek önkényesen kigondolt mythus-változatait (*Ἑλένη*, *Ἠλέκτρα* stb.) például nem szabad valamely *Παυσανίας*-tól elmondott cultuslegendával egy fokra helyezni, már ami vallástörténeti jelentőségöket illeti. Hasonlókép már egynémely homerusi mythusról is nyilvánvaló, hogy a tulajdonképpeni vallás alkotó részeit sohasem képezhették. Megjelöli így a fenn körülvonalozott fejlődésmenet közelebbről ama forrásokat is, melyekből a legősibb vallási képzetekre vonatkozó ismereteinket legkivált meríthetjük. Azaz lehető kevéssé a költőktől feldolgozott isten- és *ἥρως*-mondákból, hanem — a művelődéstörténészektől fenntartott *cultuslegendákon* kívül — első sorban a leírások vagy műemlékek kapcsán ismeretes *cultustárgyak* és *cultuscselekedetek*, amennyiben ezek vallási képzetekre következtetni engednek. Az a szokás pl., hogy *Διόνυσος*-t argoszi hívei az *Ἀλκυονία* tavából hívták elő (amelyet alvilági bejárónak képzeltek) a tóba hajított engesztelő áldozatok bemutatása mellett, jobban világítja meg az argoszi *Διόνυσος* mivoltát minden költői elbeszélésnél. Ami a történeti nézőpontot illeti, bizonyos, hogy a vallási képzet is — más történelmi tanuságtételhez hasonlóan — valahol, bizonyos körülmények között keletkezett. A görög vagy római mythusoknak efféle első *helyi eredetét* és *további vándorlását* kimutatni egy bár folyton kísértő, de csak ritka esetekben megoldható feladat. Forrásaink a külömböző helyi istentiszteleteknek oly előrehaladott keveredését mutatják, hogy itt az eredetit az átvettől alig-alig külömböztethetni meg. Csak ritkán vagyunk abban a szerencsés

helyzetben, hogy egyes cultusok vándorlását pontosan megállapíthassuk, mint ahogy pl. tudjuk, hogy az athéni *Διόνυσος Ἐλευθερεύς* tisztelete, az istenszoborral, jobban mondva az összes vallási képzetekkel együtt, az attikobeót határon lévő *Ἐλευθεραί* helységből származott el. Csak ritkán leszünk képesek — akár általánosságban is — kijelölni a helyet, amelyet bizonyos mythologiai gondolatnál a keletkezés őshazájának tarthatunk, amint például minden valószinüséggel állíthatjuk, hogy *Διόνυσος*-nak kecske alakjában való elképzelése a Peloponnézusból származott. De ha már a történeti származás efféle részletkérdéseinél többnyire fennakadunk is, mit remélhetünk a legáltalánosabb, az első eredetet illető kérdésekkel szemben? Hol és minő alakban keletkezett pl. *Διόνυσος* képzete először? A mythologiai anyagnak olykor egész kifürkészhetetlen történeti multját tekintve, talán a legjobb tanács, melyet itt adni lehet, a következő két pontba foglalható össze: *szorgalmasan egybegyüjteni, ami történeti tényként igazolható* — a legújabb mythologiai értekezések, szótárczikkek stb. tényleg pontosan lajstromozzák az egyes istenségek cultushelyeit, nagyrészt felirati bizonyítékokra támaszkodva —, *de másrészt óvakodni a túlsok történelmi hypothesistől* egy olyan téren, amelyen sokszor bízvást előre mondhatjuk, hogy a tudás megdönthetetlenségét elérni sohasem lesz lehetséges. A tudós az ilykép megtakarított időt és erőt hálásabb munkára fordítja az esetben, ha a görög és római mythologiának az egyetemes mythologiához való vonatkozásait keresi. Külömböző népeknek szellemi sajátságai (gondolatai, szokásai, babonái stb.) talán semmi más tekintetben sem mutatnak fel annyi rokon vonást — főleg a műveltség alacsonyabb fokain — mint éppen a vallási tünemények mezején. Ezért az újabb ethnologiai eredményeknek a történet mezején való fölhasználása kivált

a mythologus számára kinálkozó. Az animismusnak (azaz a lelkekben és az ezek mintájára elképzelt szellemekben való hitnek), a fetisismusnak (t. i. a megszálltság a szerint elkülönülő hitének, hogy vajjon élettelen tárgyakat, állatokat avagy embereket gondolnak-e megszálltaknak) és az istenképekről alkotott egyéb más kezdetleges föltevéseknek változataival a görögöknél-rómaiaknál csak úgy találkozunk, mint a manapság ismert primitiv és félbarbár népeknél. Az ethnologia itt a philologia kiegészítője és segédmunkása. *E. Rohde* halhatatlan »Psyche«-je (l. könyvünk IV. r.-ben) legjobb útmutatás arra, hogy a lehetőleg széles alapra fektetett egyetemes vallástörténetnek útba igazításától mennyit tanúlhat a mythologus. [H. GY.]

Példa. Karl Otfried Müller 1820-ban »De Minerva Poliade« cz.-en (Kunstarchaeologische Werke I. Bd. [Berlin 1873] 88—95. l.-okon) következőkép értelmezi *Ἀθήνη Πολίας* mivoltát:

Amit a görög nép honi istenségeiről tudunk, azt sem az epicus, sem a többi költők nem közvetítették velünk, — abba a modern kor mythologusainak a tanúlmányai révén szereztünk bepillantást; *Ἀθήνη*-nek az athéniek közt dívó tiszteletéről tehát még *Ὅμηρος* sem tájékoztat eléggé. De a vallásos szertartásokból s a templomok szentélyeiből útnak eredt mondákból sem ismerjük meg az istennőt igazi, eredeti természetében. A görög istenségek között u. i. nem egy akad, ki annak a népnek vagy törzsnek a jellemző vonásait öltötte magára, amely őket tisztelte. Így lett *Ἀθήνη* a földmüvesek *Βουδεία*-ja, a kézművesek *Ἐργάνη*-ja, a katonák *Πρόμαχος*-a, s mivel az államban sokáig utóbbiak vitték a vezérszerepet, az istennőnek ez az utóbbi vonása érvényesült legjobban. Az istenségeknek előttünk ismeretes mivolta gyakran csak azután vált isteni lényegökké, hogy a külömböző néptörzsektől átvett cultusok egygyé olvadtak össze; következőleg a régi költők szájában jutottak először hírhez és jelentőséghez. Az attikai mondák terén *Ἀμφικτύων* neve nyújt kitünő példát. ki egyfelől a körüllakó népeket *(ἀμφικτύονας)* a városba gyüjtötte össze, másfelől nem kevés istenség cultusának nyitotta meg vendégszeretően a várost. Kérdezhetjük tehát, milyen volt ősi

lényege *Ἀθήνη*-nek, kinek az Akropoliszon állt úgy legrégibb szobra mint háza. Ha ezt azon mondák alapján akarjuk megállapítani, melyek az ő cultusának kezdeteiről szólnak, az egész attikai mythologiát két szakaszra kell osztanunk, egy régebbi periodusra, mely az indigena-uralomról regél, s egy kevésbbé régire, mely *Αἰγεύς*-től kezdődőleg az iónokra vonatkoztatható. Ama mondákat *Ἀθήνη*-mondáknak nevezhetjük, mert első sorban ennek az istennőnek a tiszteletét világosítják meg s más istenségeket nem kevernek hozzá, csak *Ἥφαιστος*-t, *Ἑρμῆς*-t s azt a *Ποσειδῶν*-t, kit *Ἐρεχθεύς* néven tiszteltek az Eteobutadák. A mondák értelmét azonban az idő elhomályosította, az szinte mysticus: sok bennök a csodaszerű elem, a borzalomkeltő. Viszont mindazokat, melyek *Ξοῦθος*, *Ἴων*, *Αἰγεύς*, *Θησεύς* és utódaikra vonatkozólag maradtak ránk, bizonyos heroicus szellem lengi át, s tárgyuk vagy az ősök vitézi tettei, az állam akkori állapota, vagy *Ἀπόλλων* tisztelete; vagy egy másik *Ποσειδῶν*-ra vonatkoznak, kit hajdan az összes iónok imádtak *Ἑλίκη*-ben és *Αἰγά*-ban, később pedig *Τῆνος*-on és *Μυκάλη* hegyfokánál ünnepeltek a *Ποσειδώνια* és *Πανιώνια* ünnepein. Sőt a hagyomány azt tartja, hogy ezek a királyok *Ποσειδῶν* tiszteletére alapították az isthmusi játékokat is, melyeken épp ez okból az attikai iónokat az első helylyel tisztelték meg. *Ἀπόλλων*-nak viszont a *Βοηδρόμια* ünnepét, a *Πυανόψια* és *Ὀσχοφόρια*-ünnepet, a déloszi és delfii ünnepeket alapították s a *Πυθώ*-i követségeket. *Θησεύς*-nek *Ποσειδῶν*-nal együtt minden hó nyolczadik, tehát az *Ἀπόλλων*-nak szentelt napra következő napon áldoztak. Valóban tehát, ha a mondáknak igazi alakját a tragicus költők és rhetorok cziczomája — azért, hogy *Κέκροψ* népének hízelegjen — eredeti formájából ki nem vetkőzteti, az erechthidáknak és iónoknak egymástól egyenesen külömböző istentiszteletéről jóval világosabb fogalmaink volnának; de még így is be fogjuk látni, hogy az Akropoliszon álló templom eredete sokkalta régibb időbe nyúlik vissza, mint az alsó városban álló *Πύθιον*, *Δελφίνιον*, *Ὀλυμπιεῖον*, az ión illetőleg hellén népnek eme szentélyei.

Már most ami Attika autochthon népét, a pelasgusokat illeti, szorgalmas és munkás földművelő voltuk mellett azok a mythusok és vallási cselekmények szólnak, melyek részben vagy egészben a földmívelésre vonatkoznak. *Κέκροψ* leányai is, kiket a hagyomány *Ἀθήνη* vallása első papnőinek tud, régen a föld-

mivelés istennői voltak *(πάρθενοι ἀγραυλίδες)*. Neveik, *Ἄγραυλος (=Ἄγλαυρος), Πάνδροσος, Ἕρση* ugyanerre vallanak. Ők táplálták a föld fiát, *Ἐριχθόνιος*-t. Ide fogjuk vonni az *Ἐρεχθεὺς*-lányoknak, *Πρωτογένεια*-nak és *Πανδώρα*-nak a nevét is. De sőt maga *Παλλάς,* kinek melléknevei *Πάνδροσος* és *Ἄγραυλος* s *Βουδεία,* s a beótok közt *Βοαρμία* és *Σιτωνία,* nem nagyon külömbözik a *Δημήτηρ* isteni mivoltától. Bizonyos, hogy a földművelést az ősi időkben mintegy szent foglalkozásnak tartották. A szántóvető teljességgel meg volt győződve arról, hogy ő az istenekkel — égiekkel valamint alvilágiakkal — érintkezésben áll, s csak azok közreműködésével hozza napvilágra a földben rejtőzködő gazdagságot. Nyilvánvaló, hogy miként az eleuzisziak *Δημήτηρ*-t, *Ἅιδης*-t, *Περσεφόνη*-t tették a földmivelés isteneivé, azonképpen tették a régi athéniek *Παλλάς*-t, *Ἥφαιστος*-t és *Ἐριχθόνιος*-t azzá. *Παλλάς* okozza az égről lesugárzó mérsékelt meleget s főleg az éjszakai világosságnak jótékony erejét. Noha már ide igazít bennünket *Ἀριστοτέλης,* midőn *Ἀθήνη*-t hold-nak minősíti, cultusának szertartásai, de kivált a *Παναθήναια* ünnepén rendezett fáklyásversenyek nyomán ugyanarra az eredményre kell jutnunk. Bizonyára a világosságot nyújtó isteneknek szokták volt e versenyeket szentelni, mint pl. *Ἥφαιστος*-nak, *Προμηθεύς*-nek és *Πάν*-nak, kit a régiek ebből kifolyólag *Φάνης*-nak, a latinok Lucidusnak neveztek. Közéjük kell számítani *Παλλάς*-t is, kit úgy az athénieknél, mint a korintusiaknál a *Ἑλλώτια* ünnepén tiszteltek. Az athéniek még későbbi időben sem feledkeztek meg *Παλλάς*-nak ez egyik szerepéről; a *Περικλῆς* ideje előtt vert tetradrachmákon a bagoly és olajág képe mellett helyet kap egy kis hold is. Szinte arra a következtetésre lehet jutni, hogy a költők nem annyira szemének félelmetes villogása miatt nevezték *Ἀθήνη*-t *γλαυκῶπις*-nak, hanem inkább azért, mert a régi költőktől mint az istenség állandó jelzőjét vették át. Sőt ú. l., hogy a legrégibb mythus valami szent házasságot *(ἱερὸς γάμος*-t) is ösmert *Ἀθήνη* és *Ἥφαιστος,* azaz a levegő hőmérséklete és a földi meleg között, mely házasságot később az attikaiak, nehogy az istennő szűziességéről való hit veszendőbe menjen, ocsmány phantasia köntösébe burkolták. E házasságból származnak a megpuhúlt magból kicsirázott új és gyönge sarjadékok, melyeket *Παλλάς* táplálás végett átad *Ἕρση, Πάνδροσος* és *Ἄγλαυρος* nővéreinek, az *Ἐριχθόνιος βρέφος δρακοντοειδές*. Ezek felé azonban oly mohón kap a kisded,

hogy a régi naiv hit szerint sárkány falta fel őket. A csupasz s csak egy strophiummal körülcsavart gyermek *Ἐρχθόνιος*-t még most is látni a *Παρθενών* domborúművei egyikén, amint dajkájának *Πάνδροσος*-nak térdeihez simúl.

De e mellett érdemes dolog volna a régibb babonákról is közölni egyet-mást, ha *Παλλάς*-t *Ἀριστοτέλης*-szel csak holdnak vagy az ég hőmérsékletének kellene tartani, s egyébként mitsem közölni. A régi emberek azonban, kik azt hitték, hogy egyazon istenség többféle szerepben működik, meg voltak győződve arról, hogy *Παλλάς* a sarjadzó vetéseket nem csak melegséggel, hanem nedvességgel is táplálja és növeszti; így nem csak *Ἥφαιστος*-szal, hanem *Ποσειδῶν Ἐρεχθεύς*-szel is van közös istenháza. Éppen ezért *Ἀθήνη* kiváltképpen a belföldi tavak környékén ver tanyát (gondoljunk csak a *Κουτίλια ὕδατα*, a thessaliai Larissza és az arkadiai *Φενεός* tavára), hol hajdanta földmivelő népek telepedtek volt le. Kiemeltük másvalahol, hogy az a nép, mely a legrégibb időkben Eleuziszt és Athént, majd a *Κωπαΐς*-tóba merült beót városokat lakta, ugyanoly eredetü volt, mint az attikai pelasgusok. Ez királyának a *Ἁλίαρτος*-ban eltemetett indigena *Κέκροψ*-ot, istennőjének *Ἀθήνη Ἀλαλκομενία*-t tartotta. *Ἀλαλκομενία* pedig a monda szerint *Ὤγυγος* leánya, mely névről bebizonyosodott, hogy a medréből kilépő s bizonyos időben a földeket elárasztani szokott tavat jelenti. Úgy, hogy nem habozhatunk koczkáztatni azt az állítást, hogy a kyreneiek mindazon mondáinak eredete, melyek Libyának *Τριτωνίς* nevü tavára vonatkoznak (melyből *Παλλάς* állítólag felmerült), egyenesen Beócziának *Τρίτων* és *Κωπαΐς* tavaival hozható összefüggésbe.

Mindezen állításokat máshonnan vett bizonyítékokkal is lehet erősiteni. E czélra más rokon népek hasonló vallásos hitéből vehetünk megvilágositó adatokat. Ki *Παυσανίας*-t szorgalmasan lapozza, *Ἀθήνη*-nek az athéniek közt dívó tiszteletét egybe fogja vetni azzal, mely az arkádiaiak közt Tegea és Mantineia körül volt honos. Mert a legnagyobb valószinűség szerint ide vonható az *Ἄτλας* név, mely az attikai mondákban oly nevezetes szerepet játszott, mint azt nem csak *Πλάτων*-nal bizonyithatjuk, hanem az *Ἀθήνη* peplos-ára való hivatkozással, mely peplost a kis *Παναθήναια*-ünnepen vittek körül s melyen az athénieknek az atlantinokkal vívott küzdelme volt kihímezve. Úgyde *Ἄτλας* nevével Arkádiában is találkozunk. *Ἄτλας* leányainak egyikét u. i. a

tegeaiak ugy mint a mantineiaiak *Μαιρά*-nak tudják (mi a. m. csillogó fény), mely egy valamikor az *Ἀλαλκομενεία* forrás szomszédságában Mantineia közelében fekvő államnak mesés neve. Ezen az egész vidéken igen nagy tiszteletben részesítették *Ἀθήνη Ἀλέα*-t, kinek nevéről ott egy várost is neveztek el. Ki is lehet voltaképpen ez az *Ἀλέα?* Bizonyára az a jótékony és kellemes meleg, mely a zsenge vetést gazdagra növeszti. Ime mily pompásan vág mindez össze az attikai fölfogással! Tegeában is ismerték *Ἀθήνη Πολιάς*-t, s *Γοργώ*-fővel volt ellátva; a lakosok egyik phyléjének pedig *Ἀθανεᾶτις* volt a neve. A mantineiaiak pedig, mint ugyanannak az istenségnek a tisztelői, *Ποσειδῶν*-nak is építettek egy régi templomot, melyről azt tartották, hogy belsejében, miként az *Ἐρέχθειον*-ban, tengervíz van.

Úgy tudjuk, hogy a *Παλλάς* és *Ποσειδῶν* közti versengésről szóló monda másutt mint Athénben és Troezenben nem járta. Ezt talán a vidék természetéből szabad kimagyarázni. Ismeretes u. i., hogy az Athént környékező vidék, főkép a város és a kikötő közt elterülő, hol *Ἁλαὶ Αἰξωνίδες, Ἐχελίδαι* és *Ἁλίπεδον* feküdt, régebben mocsarasabb volt, mígcsak a nap heve s emberi munkás kéz ki nem szárította s valamint egykor lónevelésre volt igen alkalmas, később bő olajterméséről lőn nevezetes. Mindamellett hihető, hogy a dolognak ennél mélyebben rejlő értelme van, de az athéniek azt elhomályosították s inkább a hiú dicsőséggel törődtek, semmint ősi vallásukkal.

Ha még röviden azon helyeket soroljuk fel, hol *Ἀθήνη Πολιάς* mint város-oltalmazó istennő szerepelt, eleget magyaráztuk meg az athéniek vallásában vitt szerepét. Az iónok elvitték tiszteletét Troezenbe és Erythrae-be, *Πολιοῦχος*-nak nevezik Spárta és Chios lakói, *Πολιάς* néven ismerik Kréta szigetén *Πριάνσιον* és *Ἱεράπυτνα* lakosai. De sokkal nevezetesebb volt a városvédő *Παλλάς* tisztelete Pergamosban, Tróasz tartományában, hol azt a legrégibb időktől kezdve egészen a rómaiak koráig híven fentartották (még fáklyásversenyekkel is). Ide hajdan az opusi lókrok az istennő szolgálatára az *Αἴας* törzséből származott hajadonokat szokták volt küldeni. Midőn pedig *Ἴλιος* aeol lakói az istennő e tiszteletét beszüntették, mégis az Ida mellett lakó *Γέργιθες Τευκροί* fennen megőrízték. Itt húzta meg magát u. i. annak a népnek a maradéka, mely egykor egész Tráczia felett uralkodott, s melyről az attikai, arkádiai (sőt

krétai) mondákban is történik említés. A hagyomány szerint ugyanezek a *Τευκρός*-ok *Πολιάς* tiszteletét elvitték az itáliai Siris-be is: egy régi jóslat nyilván a vallásos cselekmények rokonságát tartva szem előtt ide teszi az athénieknek jövendő lakóhelyét.

IV. α) 2. Philosophiai hermeneutica.

Irta HOR-NYÁNSZKY GYULA.

A bölcseleti értelmezésről szólva a *bölcselet* szót abban a tág értelemben kivánjuk venni, mely szerint egy népélet minden tudását, ismeretét alája foglaljuk össze. Tehát nemcsak azt az összegező tudást, amelylyel egyes kiváló elmék világnézetökből zárt rendszert alkotnak, hanem azonfelül az élet bármely törekvésében megnyilatkozó ismereteket is. Mert természetes, hogy a szellemi életnek nincsen olyan kifejezése vagy érdekköre, nevezzük azt bár művészetnek, erkölcsnek, államnak, jognak stb., melynél az ismeretek szerepet ne játszanának. S amennyiben az efféle gyakorlatilag megkötött ismeretek nem lényegben, hanem csupán a fejlődés fokozatai szerint külömböznek a metaphysicának és tudománynak ismereteitől, a *teljes* értelmezés nézőpontjából helyénvaló, hogy ez utóbbiakkal együtt, ezekkel vonatkozásban tárgyaltassanak. Mindamellett a bölcseleti értelmezés feladatairól és eljárásmódjáról talán akkor fogunk magunknak kellő képet alkotni, ha aprólékos útbaigazítások és szabályok felállítása helyett azt az egész fejlődésmenetet képzeljük magunk elé, amelyet egy népélet körén belül a tudás meg szokott tenni. *Az értelmezés szabályai egy efféle fejlődésmenet ismeretében implicite már úgyis benfoglaltatnak.* Kivált a görög történet alkalmas arra, hogy a példákat belőle véve kísértsük meg feladatunkat. Mert itt genuin fejlődéssel van dolgunk, olyannal, melyet idegen hatások — legalább a jobban ismert későbbi időben — nem lényegesen zavartak. De olyan fejlődéssel is, amely a legegyszerűbb kezdetet s a

legjelentékenyebb szellemi magaslatot egyesíti magában. Míg egyfelől a görög nép még nem bontakozott ki vallási és erkölcsi életében teljesen a félbarbár állapotból, viszont *Πλάτων* és *'Αριστοτέλης* metaphysicáit is neki köszönhetjük. Ily fejlődéstani nézőpont mellett a következő eredményekre jutunk: *I. A metaphysica és a tudomány a gyakorlati életben gyökerezik*, ennek ismereteit tökéletesíti mindkettő más-más úton, közös czél szolgálatában. Két egymással correlativ tétel következik ebből. Először az, hogy *a gyakorlati tudás még sem nem metaphysica, sem nem tudomány*. Hogy metaphysica legyen, ahhoz hiányzik belőle az a mindent felölelő áttekintés, mely világnézethez vezet s a logicának az a következetessége, amely a gondolkozásban s ennek termékeiben egységet létesít. És nem is tudomány a gyakorlati tudás, mert nincs meg még benne a pontos és verificált igazságok szigorú követelménye s az elkülönítő osztályozás szüksége. De viszont, ha a metaphysica és tudomány a gyakorlati ismeretekből bontakozik ki, akkor elvárhatjuk — s ez a második tétel — hogy *a metaphysicának és tudománynak feltételeit, követelményeit valami módon már a gyakorlati tudásban is előkészítve megtaláljuk*. Lássuk most eme két correlativ tétel alkalmazását. Ami az első tételt illeti, érdekes, hogy a benne kifejezett igazságot épp az első nagy metaphysicusok szokták félreismerni, mert úgy látszik, hogy e tévedés egyenesen a szellemi fejlődés szükségszerű következménye. Jó példa gyanánt szolgálhat *Πλάτων* a maga utopisticus államrendszerével. Azon szándéka mögött, hogy az embereket egy metaphysicai következetességgel kigondolt államéletben tegye boldoggá, ott lappang az a hibás lélektani föltevés, hogy a gyakorlati ember értelmét a metaphysica logicája irányítja. A tudás a gyakorlati tevékenység terén sohasem lesz annyira vezető elemmé, hogy az érzelmek,

eme forrásai minden következetlenségnek, döntő befolyást ott ne gyakoroljanak rája. *Πλάτων* tévedett, s e tévedése a bölcseleti értelmezés körébe esik, mert az emberi tudást magyarázta helytelenűl. Egyébiránt történeti magyarázatainknál hasonló veszedelemnek a jelenben is annyira ki vagyunk téve, hogy helyénvaló, ha rá különösen figyelmeztetünk. Az a philologus, ki valamely történeti személy megbírálásánál, a rá vonatkozó tények megállapításánál abból az elvből indul ki, hogy az illető egyént magához mindenkép következetes lénynek kell bemutatnia, s ez okból egyszerüen elvet minden olyasmit, ami más tényekkel összhangzatban nincs, alapjában ugyanazt a hibát követi el, melyet a szélsőség magasabb fokán *Πλάτων* elkövetett. A gyakorlati ember következetlen szokott lenni, s minden tevékenységünk, még a legtudományosabb is, a köznapiságtól legtávolabb álló, egyszersmind a gyakorlati élet körébe tartozik. S ha már a tudós is ellenmondásba keveredik a maga munkájának a megírásánál, mennyivel inkább a phantasiával dolgozó költő a maga költészetében, vagy éppenséggel a köznapi ember váltakozó szenvedélyektől meghatározott cselekedeteinél. Az ismeretek értelmezésénél mindezt nem szabad felednünk; a classicus philologusnak kivált azért sem, mert az, a régmúlt viszonyait reconstruálva, birálgatva, könnyen tévedhet abban az irányban, hogy az adatok hiányosságát a saját logicájának következetességével akarja pótolni. De ha a gyakorlati élet tudása — mint mutattuk — nem metaphysica, az is tény, hogy *a gyakorlati élet még nem tudomány.* Nem tudomány már csak azért sem, mert a tudomány reflexióba emelt világos fogalmakkal dolgozik, holott a gyakorlat megelégszik a szokásszerüen átvett, de közelebbről meg nem vizsgált ismeretekkel is. Mi emberek beleszületünk a társadalmi élet nagy rendszerébe; tehetségünk

és hajlamaink szerint azután külön gondolkodás tárgyává teszszük e rendszer egyes oldalait; de annak legtöbb oldalát tekintve, mégis csak a szokás továbbítói, a múlt gondatlan utánzói maradunk. Annyira gondatlan utánzói, hogy híján valamely cselekvésmód eredeti értelmének, minden értelem szüksége nélkül is folytatjuk a cselekedetet. Különösen az olyan társadalmak szolgáltatnak erre jó példákat, minő a görög is volt, hol a felvilágosodás lámpája tulajdonkép sohasem világította meg az egész nép számára a gyakorlati élet alsóbb rétegeit. Ott van többek közt a görög vallás, a maga változatos cultusával, symbolicus cselekedetekben gazdag eljárásával. Hogy a legkülönösebb cultuscselekedetekhez is valamikor, keletkezésök idején, határozott képzetek társultak, épp a keletkezés magyarázataképpen, az kétségen felül áll. De vajjon megmaradtak-e itt a kísérő gondolatok változatlan formában, vagy megmaradtak-e egyátalán? Lehet — az értelmezés t. i. kétséges — hogy az athéni *Βουφόνια* szertartás első alkalmával az a gondolat töltötte be a földmívelésre áttért ünneplőket, hogy halállal kell lakolnia annak, aki az »igás«-marhát, a bikát föláldozza. De ez az eszme a fejlődés további folyamán bizonyára nem magyarázta nálok az átérzett gondolat elevenségével a mindamellett föntartott gyakorlatot. Mást vagy talán semmit sem gondoltak melléje, egyszerüen folytatták azt, amit az elődöktől kaptak. A szokásos cselekvésmódok túlnyomó részénél minden kornak ez az eljárásmódja. A bölcseleti értelmezés szempontjából azt a fontos következtetést tehetjük meg e megfigyelés alapján, hogy a gyakorlati élet sok esetben még azon eredeti ismeretek meglétére sem engedi meg a következtetést, amelyektől az az élet a maga megnyilvánulási formáit kapja. Az ókori értelmező különösen óvakodjék valamely szokásnak vagy intézménynek megálla-

pítását rögtön olybá venni, mintha evvel egyszersmind azon képzetek létezését is megállapította volna, melyekre különben joggal vezeti vissza a routine eredetét. Az akarat túléli szülőjét, az ismeretet, s ezt az akaratot csak egy új ismeret változtathatja meg, amely minden tudomány teremtőjének, a szokással szakító reflexiónak köszöni a maga keletkezését.

De ki kell fejteni itt azt is, hogy *a gyakorlati tudás, bár nem is metaphysica, a metaphysica következetességéből mégis tüntet fel valamit.* Mindenekelőtt figyeljük meg, hogy bizonyos eszmék már a köznapiság keretén belül is mennyire elárulják a törekvést, egységes gondolati rendszerré fejlődni és tömörűlni. A szükséges feltétel az, hogy gondolati systemák hatalmas intézményekké erősödjenek. Ott van pl. a kezdetleges culturákat jellemző vallási animismus. Rokon vagy egymástól függő és egymást kiegészítő képzeteknek valóságos metaphysicai rendszere ez; tartalmilag ugyan rendkívül primitiv, de azért összefüggésben adott felelet ugyanazokra a nagy kérdésekre, melyekre azután egy későbbi fejlődési fokon az egyéni metaphysica és a tudomány akarnak megfelelni. Az animisticus hit a görög vallásnak is jól megépített, széles basisát alkotta valamikor. Az elröppenő, de ismét visszatérő s vagy önmagában létező vagy az élő és élettelen tárgyakat megszálló lelkeknek és szellemeknek képzetei náluk, a görögöknél is, egykor következetesen kigondolt, zárt eszmekört alkottak, amelylyel azok a külvilág tüneményeit épp úgy meg tudták magyarázni, mint ahogyan segítségökkel adtak számot saját félelmeikről és bajaikról vagy várakozásaikról és örömeikről. Külömben minden vallás, sőt minden némikép megállapodott intézmény, rendszer (állam-, jog-, azonkívül társadalmi szokások stb.) többé-kevésbbé feltünteti az összefüggő gondo-

latoknak azt a harmoniáját, amely a metaphysicai következetességre emlékeztet.

De ezenkívül ide, a gyakorlati életben megnyilvánuló eszmerendszerezéshez hozzá kell vonnunk a történet azon tüneményét is, melyet a *korszellem* nevével jelölünk. Nemcsak a gondolatoknak maguknak van meg az a mintegy önkénytelennek mondható belső logicájok, amely bizonyos gyakorlati köröket, minő pl. a vallás, hasonló fejlődési fokokon, majdnem azonos formában tüntet fel olyanoknak, mintha jól kigondolt systemák lennének (v. ö. az animisticus hit általános elterjedtségét); de emellett az egyidejüleg társadalmi érintkezésben élő emberek a következetes gondolkodásnak magasabb segédeszközeivel is arra törekesznek az ismereteknél, hogy az ellenmondásokat elkerüljék, hogy egyöntetűséget teremtsenek. Így jő létre egy és ugyanazon kor különböző szellemi megnyilvánulásai közt (vallás, tudomány, művészet, állam stb.) az a szoros kapcsolat, amelyet a Comte-féle positiv philosophia a »solidarité« vagy »consensus« műkifejezésekkel, s a legújabb német történetbölcselet (Lamprecht) a görög *διαπασῶν* szóval jelöl. S amennyiben az efféle viszonosságnak és alkalmazkodásnak végső eredményére tekintünk, t. i. az általa létrejött érzés- és gondolkodásmódnak egységére, korszellemről van jogunk beszélni. Hisz kétségtelen, hogy korszellem csak azon feltétel mellett van meg, hogy minden időknek szellemi alapsajátságai némileg conformis egy egységgé záródnak össze. Ha pl. bizonyos korban a criticai gondolkodás a megszokott vallási dogmákat támadja meg, akkor bizonyosra vehetjük, hogy az a critica ennél az egyoldalú munkájánál nem állapodik meg, hanem azonfölül kiterjeszkedik a családi, állami, sőt az egész erkölcsi életre is, s ennek következtében az egész kérdés tárgyát tevő korszaknak egyöntetű characterét faragja meg. Való-

ban erre a következtetésre jutunk, ha pl. a Kr. e.-i V. évszáz második felének Athén-jét teszszük vizsgálat tárgyává s alappal mondhatjuk, hogy az egységes korszellem felvétele nélkül a görög felvilágosodásnak ezt a szóban-forgó szakaszát senki meg nem fogja magyarázni. Legyen bár a történetkutatásnak bármily nehezen kezelhető — mert inkább csak általánosságban nem tagadott, concret esetekben azonban részletesen ki nem dolgozott — fogalma is a korszellem, a bölcseleti értelmezés nem nélkülözheti.

Viszont könnyen kimutatható, hogy *a gyakorlati élet tudása, bár nem tudomány, a tudomány exactságából mégis tüntet fel valamit.* Sőt egyenest azt mondhatjuk, hogy a gyakorlati élet minden haladása voltaképpen attól függ, mennyire közeledik az az élet a tudomány exactságához. Az embernél a már szóbahozott megszokásnak a hatalmát ellensúlyozzák a folyton megismétlődő tapasztalatok, amelyek kedvező körülmények között gondolkozásra indítanak. S amennyiben a gondolkozás a megszokott hittel ellenkezésbe kerülne, ott trónol mindkettejök fölött szigorú, meg nem vesztegethető bíróként az *igazságszeretet.* Mert az ember az igazsághoz, a létezés ez affirmatiójához, oly tántoríthatatlanul ragaszkodik, mint a létezéshez magához. A vallás vakbuzgó hivőjét és pl. az agnosticus bölcselőt nem az igazságszeretet választja el, különíti el egymástól; sőt az előbbi bizonyára makacsabbúl van meggyőződve álláspontjának igazáról mint az agnosticus. A külömbség a megfigyelés módjainak egymástól való eltérésében, a tudás exactságában rejlik. A hivő a saját praeconcipiált meggyőződését magyarázza a tapasztalatokba bele, míg a tudomány haladása attól függ, hogy a valót a maga objectivitasában állapítsuk meg. De e tudományos feltétel egyszersmind a gyakorlati életé is. Mert itt is úgy áll a dolog, hogy mihelyt azt a suggestiv hatást, melyet főleg

ismeretszerzésünk érzelmi tényezői gyakorolnak tudásunkra, megtöri egy bizonyos irányban, egy bizonyos fokig az elfogulatlan tapasztalatgyűjtés, s ennek következtében a múlt meggyőződése elveszti erejét, az ember a szellemi haladás terén egy oly lépést tett előre, ahonnan nincsen visszatérés, mert ennek saját létérdekünk, az igazságszeretet mondana ellent. Az ember tehát *erkölcsi téren* ugyanakkép módosítja, helyesbíti a maga nézeteit, mint ahogy újabb tapasztalatok a tudóst előző föltevéseinek a megmásítására indítják. Érzelmileg befolyásolatlan, ellenmondás nélküli tapasztalatok: ez a tudománynak jelszava; s ugyanolyan tapasztalatok elismerésére készteti az embereket a gyakorlati élet is.

A vázolt módon végbemenő erkölcsi haladásnál még világosabban tünteti fel a gyakorlati tudásnak és a tudománynak párhuzamosságát a *technicai ismeretek* fejlődése. Mentől pontosabb, kétségbevonhatatlanabb tapasztalatokra támaszkodik az ember a maga kézi munkájánál, annál nagyobb az elért eredmény; s egészen ehhez hasonlóan lesz az elméleti kutatásban, a tudományban is. Ennek az igazságnak különösen egy oly korban kellett a meggyőződés közvetetlen elevenségével az elméket foglalkoztatnia, midőn a technicai jártasság növekedésével egy időben a tudományok megalkotására az első kísérletek megtétettek. Ismét az V. évszáznak Athénjére figyelmeztetünk. Pld. *Σωκράτης*-nél nem hiába találunk annyiszor hivatkozást a külömböző mesteremberek tudására; ő csakugyan átértette azt a közösséget, melyet az ismeretek exactsága létesít az elmélet és a gyakorlat között. Egyébként az egyszerű párhuzamosság mellett itt is — épp úgy mint az erkölcsi haladásnál — egyúttal valóságos belső összefüggés kapcsolja a tudományt a gyakorlati élethez: a tudomány az utóbbiból bontakozik ki. *Ἱπποκράτης*-nek orvostudományát

az előző koroknak orvosi gyakorlata teszi érthetővé, s Gaius jogi institutióit sem tudnók elképzelni azon eleven államélet nélkül, amely a római köztársaságot, illetőleg császárságot jellemezte.

Ennyi az, amit a gyakorlati tudást illetőleg meg kell jegyeznünk. Lássuk most, hogy kell a metaphysicát és a szaktudományt értelmezni.

A metaphysica sajátságos módon előbb fejlődik ki mint a tudomány. Egy *Πυθαγόρας* vagy egy *Δημόκριτος* a szellemi fejlődésnek korban jóval idősebb alakjai, mint egy *Ἀρχιμήδης* vagy *Εὐκλείδης*. A magyarázatot a metaphysica *eredete* adja meg. Ugyanazok a nagy kérdések, amelyek már a fejlettség alacsonyabb fokain is az érzelmek indító erejével késztetik az embereket egyáltalán a feleletadásra: a külvilág összességét, az anyagi és lelki tüneményeк egészét illető kérdések, ugyanazok foglalkoztatják később a metaphysicust is, ki most a tudás nagyobb érettségével és következetességével keres rájuk feleletet. Tehát a kutatásnak tárgyát tekintve elkülönzetlen összetettségben találjuk itt még mindazt együtt, amit széthontani, a maga részleteiben megvizsgálni majd csak a magasabb elvonást feltételező tudományok feladata lesz. De a metaphysica eredete azt is megérteti velünk, hogy az — a metaphysica — az egyes történeti korokat jellemző *általános gondolkozásmóddal* már kezdettől fogva szorosabb érintkezésben van mint a szakszerű tudás; s e külömbség fejlődésük további folyamán is sajátságuk marad. A tudós mindig jobban emancipálhatja magát környezetének nézeteitől, mint a metaphysicus. Az ő részleges természetű kisérleteinek mégis csak sikerül olykor minden történeti változástól független igazsághoz jutni; holott a metaphysicust már egyetemes feladata, amely egy egész világnézet megalkotására törekszik, szükségkép saját korá-

nak általános gondolkodásmódjához fűzi. Amit tehát előzőleg a korszellemről mondottunk, azt főleg a metaphysicai rendszereknek értelmezésénél használhatjuk fel és jóval kevésbbé a szaktudományénál. Könnyű volna például kortörténeti alapon azt igazolni, hogy *Σωκράτης* ahhoz az ő rationalisticus tételéhez, hogy minden tudás, többek közt még a művészet és az erkölcs is, az akkori szellemi áramlatok következményekép jutott.

A metaphysica mintegy egységben mutatja be a tudás ama szertehúzó törekvéseit, amelyek idővel — a szellemi munkamegosztás kifejlődésével — mind erősebben érvényesülnek s az egyes tudományok megalakításához vezetnek. De az a metaphysicai egység minden elkülönülés daczára folytatólag is szükséges kelléke marad a megismerésnek. Szükséges még a legtöbb szaktudomány nézőpontjából is; mert a tünemények szövevényes kapcsolatai folytán kevés tudomány képzelhető bizonyos általános alapföltevések híján, amelyek meg a magok részéről valamely világfelfogás elemeit alkotják. De ha így a tudomány a metaphysicát nem teszi is fölöslegessé, a szakszerű tudásnál mindamellett az ismereteknek egy más csoportja játszsza a döntő szerepet, t. i. a bármiféle metaphysicai alapnézettől független, positiv tudás. Ezért a philologiai hermeneuticának is a positivitas értelmezésére és elbírálására kell a fősúlyt helyeznie, mihelyt szakszerű ismereteknek interpretatiójáról van szó. Ehhez a specialis hermeneuticához azután legtöbb esetben a tudomány színvonalán álló szaki tudás elengedhetetlen.[79] Például kellő

[79] De ne feledjük, hogy arra a szaki tudásra szert tenni, mely egy-egy szaki író megértéséhez szükséges, néha nem éppen nagy szellemi megerőltetés árán leszünk képesek. S ha a szaki tudás nincsen meg, az még ne riasszon el egy íróval való foglalkozástól! Véssük csak eszünkbe, amit *Erdős József*, a theologus mond az Egy. Philol. Közl. XXIX. [1905.] évfolyama 265. l.-ján: »Lachmann Károly ismert nevü philologus nem volt

orvostani ismeretek nélkül a hippocratesi iratokat legfölebb irodalomtörténeti vagy nyelvi, de nem tudományos oldalról sikerülne értelmezni; azoknál pedig a fődolgot épp ez az utóbbi és nem a nyelvi-aestheticai oldal teszi ki. A múlt tudományos hagyatékának a mai tudományos ismeretek segítségével történő értelmezése oly követelmény, melyet a kiadók és magyarázók a philologia előbbi korszakaiban meglehetősen kevésbe vettek, de a melynek legújabban mindinkább — noha még mindig nem a kellő sikerrel — törekszenek eleget tenni. [H. GY.]

Példa. Brentano Ferencz Die Psychologie des Aristoteles insbesondere seine Lehre vom *νοῦς ποιητικός* (Mainz, 1867) cz. művében *Ἀριστοτέλης*-nek a *νοῦς ποιητικός*-ról szóló tanát értelmezi és fejtegeti. Magyarázásának kivonatát a következőkben adjuk: — *Ἀριστοτέλης* csak egyetlen egy helyen, *Περὶ ψυχῆς* III 5 p. 430a 10—19, beszél a *νοῦς ποιητικός*-ról. E hely ford.-ban így hangzik: »De mivel az egész természetben van valami, egyfelől anyag minden válfajban (s ez az, melyből minden dolog lehetősége előáll), másfelől az okozó és cselekvő valami más, amennyiben mindent cselekszik, úgy miként a művészi képesség az anyaghoz viszonylik, úgy kell, hogy a lélekben is meglegyenek ezek a külömbségek. Ott van tehát az egyik *νοῦς* azért, hogy belőle minden legyen, a másik pedig, hogy mindent tegyen, mint valami habitus, pl. a fény; mert bizonyos módon a fény is a lehetőség szerint létező színekből tényleges színeket alkot. Ez a *νοῦς* is független a testtől, nem szenvedőleges s nem vegyült, lényege szerint tevőlegességben lévő; mert örökkétig többet ér cselekvőlegesnek, mint szenvedőlegesnek lenni s többet a mozgató elv, mint az anyag. A valóságos tudás ugyanaz, mi a tárgy maga; a lehetőség szerint való azonban időben előbb van meg az egyénben, általánosságban véve még időben sem. De nem úgy, hogy hol gondolkozik, hol meg nem. Elválasztva pedig csak az

theologus, mégis elévülhetetlen nyomokat hagyott maga után az újszövetségi critica terén, viszont Tischendorf bibliai philologiai kutatásainak sikerét még a cambridgei jogi facultas is honoris causa doctori kitüntetéssel méltányolta.« [V. R.]

a *νοῦς*, a mi, s csak ez halhatatlan és örökkévaló. Hogy nem emlékezünk, az onnan van, mert bár ez nem szenvedő, a szenvedőleges gondolkozási képesség corruptibilis, s ennek nélküle nem tud gondolkozni.« Ez oly tömören van kifejezve s többjelentésű szavaknak különféle használatánál fogva oly nehezen érthető, hogy a magyarázók értelmezése itt a legkülömbözőképpen divergál. Már közvetetlen tanítványai közül *Θεόφραστος* a *νοῦς ποιητικός*-t az ember lényegéhez tartozónak tekintette, viszont *Εὔδημος* Istent tartotta a működő észnek. Aphrodisiasi *Ἀλέξανδρος* *Ἀριστοτέλης*-nek tanát úgy magyarázta, hogy a *νοῦς ποιητικός* egy az ember lényegétől különválasztott, rája beható, tisztán szellemi substantia, a jelenségek első oka, maga az isteni belátó-erő. *Avicenna* azt tanította, hogy abból a 2-féle *νοῦς*-ból, melyet *Ἀριστοτέλης* megkülömböztet, a *νοῦς*-ból, melyből minden lesz, s a *νοῦς*-ból, mely mindent tesz, az előbbi s nem az utóbbi van meg az emberben, mint alanyában. *Averroes* úgy fogta fel e helyet, hogy ez a két *νοῦς* lényege szerint az érzéki embertől független, tisztán szellemi két substantia; e két substantiának köszönjük a megismerést; e substantiák egyek, a megismerő emberek számával meg nem sokszorozódnak; ezek alkotják az örökkévalót az emberben. *Aquinoi szt. Tamás* szerint nemcsak az intellectus agens, vagyis a *νοῦς ποιητικός*, hanem az intellectus possibilis is, a *νοῦς δυνάμει* is immaterialis valami; mindkettő az ember lényegéhez tartozó, nem pedig attól idegen s tisztán szellemi substantia; mindkettő az emberi lélek tehetsége. Ha *Ἀριστοτέλης* azt mondja, hogy függetlenek a testtől, ezzel csak azt akarja mondani, hogy nincsen szervök, miként a vegetativ és sensitiv rész erőinek, hanem csak magában a lélekben vannak meg, mint alanyukban. Az emberi léleknek vannak erői, melyek kizárólag az övéi s cselekvő képességei, melyekhez a testi materiának semmi köze sincsen. Az intellectus possibilis a gondolatoknak csak a lehetősége, fölvesz intelligibilis formákat »szenvedőlegesen«. Az intellectus agens azután az, mely az érzékektől közvetített képzeteket abstractio segítségével valóban intelligibilisekké teszi. — Az újkor magyarázói között mindenekelőtt *Trendelenburg* jő figyelembe. Szerinte a nehézséget az okozza, hogy a *νοῦς ποιητικός* *Ἀριστοτέλης*-nél az ember egyéb mivoltától külömböző valami gyanánt szerepel, mely uralkodik felette. Míg a *νοῦς παθητικός* az általános fogalomnak az egyes érzetek össze-

hasonlítása útján való szerzését közvetíti, addig a νοῦς ποιητικός a tudás első és utolsó principiumait öleli magába s vezérel minket az igazság megismeréséhez; nem ugyan maga az isteni szellem, de Istennel rokon valami és Istentől származik. *Renan* azt tartja, hogy, ha Ἀριστοτέλης idézett helyét nem tudjuk rendszerébe beillesztőleg megmagyarázni, ennek oka abban rejlik, hogy Ἀρ. rendszerébe sokszor régebbi iskolák töredékeit vette fel anélkül, hogy azok értelmét saját felfogásával összeegyeztetni iparkodott volna. A νοῦς-ról szóló elmélete Ἀναξαγόρας-tól van kölcsönvéve. *Zeller*, ki a νοῦς ποιητικός-t szintén egyetemes szellemnek, az istenség absolut gondolkodásának tartja, arra az eredményre vél jutni, hogy a legfőbb gondolkodást az ember az egyetemes szellem esze szerint végzi; következőleg az összes emberek gondolkozó tevékenysége, amennyiben nem a tapasztalatból fejlődik, egyféle s Istennek gondolkozó tevékenységével egyazonos. — Ime a magyarázatok, melyek nemcsak egymás közt mondanak ellen, hanem helyenkint magának Ἀριστοτέλης-nek egyéb helyeken kifejezett nézeteivel is! Már most a nehézséget fokozza az, hogy az idézett helyen kívül megismerésünknek más forrásai seholsem buzognak. Viszont megkönnyíti az a tény, hogy eddig már értelmezni iparkodtak a helyet s az a remény, hogy Ἀριστοτέλης iratainak más helyeit új világításban sikerül megismerni. Ha eddig Ἀριστοτέλης irataiban másutt szó esett oly νοῦς-ról, melynek mélyebb jelentőséget tulajdonítottak, e helyen a νοῦς ποιητικός-t sejdítették. Itt tehát más úton kell az igazságot keresni. E czélból a logicáról szóló könyveit is szedjük elő, ahol Ἀρ. első szellemi megismerésünknek keletkezéséről beszél s itt arra a mozzanatra terjesztjük ki figyelmünket, melyet Ἀρ. az ő »mindenné váló« νοῦς-ából kimagyarázni nem tudott s következőleg a νοῦς ποιητικός feltételezésére vezette; azonkívül ezt a szóbanforgó részét az aristotelicus lélektannak az egésznek szempontjából vesszük szemügyre. Vagyis végig kell tekintenünk először az aristotelicus lélektanon.

Állapítsuk meg Ἀρ.-szel, minő categoriába tartozik a *lélek*, — substantia, qualitas vagy quantitas-e? Kiindulunk itt az élő vagy élettelen közt fenforgó külömbség kérdéséből. Mivel *(Ἀρ. Περὶ ψυχ.* II. 2, 2 p. 413a 20) élő és lélekkel bíró *(ἔμψυχον)* s élettelen és lélektelen *(ἄψυχον)* egy dolog, nyilvánvaló, hogy, ha az élő az élettelentől substantialiter külömbözik, a lélekkel bíró

mint ilyen substantia s a lélek mint substantialis külömbségnek az alapja a substantiának categoriájába tartozik; hiszen (Metaph. Λ. 4. f.) egy-egy substantiának a principiumai maguk is a substantia categoriájába tartoznak. Úgyde nem minden, mi substantiának az alapja, egy azzal a substantiával, amelynek alapját képezi: állat pl. állatot nemz, de a nemző és nemzett nem *egy* substantia. Tehát belső mozgató elve-e a lélek az *ἔμψυχον*-nak, vagy tőle külömböző substantia s csak úgy van benne, *ὥσπερ πλωτὴρ ἐν πλοίῳ* (v. ö. *Περὶ ψυχ.* II. 2. 14. p. 414a 20)? Csakhogy ha ilyen külső mozgató elv volna, az életfunctiók nem volnának az *ἔμψυχον*-nak természetes operatiói, hanem erőszakosak volnának, ahogy erőszakosak a hajó mozgásai a hajós müveletei következtében. Már most minden élő földi lény, amennyire érzékelhetjük, halandó: a meghalás és életrekelés átmeneteinél látjuk, hogy a testiek nem csak járulékos változásoknak, hanem a substantia változásainak is vannak alávetve: substantia áll elő substantiából. Élő valamint élettelen substantiák tehát két principium által vannak belsőleg meghatározva, minek folytán kérdezhetjük, melyik a kettő közűl a lélek?

Minden változásnál van valami, ami marad és valami, ami folyamán eltünik. Pl. a helyi változásnál a test az, ami marad, helyzeti meghatározottsága pedig lesz más és más. A test, mely lehetőség szerint hideg vagy meleg, a melegítésnél marad, míg a hideg eltünik. Amaz nyilván a *ἡ δυνάμει οὐσία* (Metaph. *H*, 2. p. 1042b 10), a lehetőség szerint való substantia, az a principium, melyből valami lesz, *τὸ δεκτικόν*, — emez az alak, a *μορφή*, az a principium, melybe valami átváltozik, a *ἡ ἐντελέχεια*, a perfectio. Ezek egyike a lélek; vajjon melyik, a felelet könnyü. Mivel a lélek az, mely az *ἔμψυχον*-nak megadja a maga lényegbeliségét, ő kell hogy a substantialis alak legyen s meghatározhatjuk következőképpen: *A lélek egy természeti testnek, melynek lehetöség szerint való élete van, első* ἐντελέχεια-*ja* (= *ψυχή ἐστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος. Περὶ ψυχῆς* II. 1. §. 5. p. 412a).

Ha ezt értjük lélek alatt, több kérdés merülhet fel: 1. A lehetőség szerint élettel biró természeti testek, melyek külömben corruptibilisek, külömböző fajtájú substantiák-e, tehát külömböző fajtájú lelkekkel birnak-e, vagy valamennyinek közös a lényegbeli sajátsága (*πότερον ὁμοειδὴς ἅπασα ψυχὴ ἢ οὔ; Περὶ*

ψυχῆς I. 1. 4. p. 402b 1)? 2. Egy élő lényt több lélek éltethet-e (U. a. I. 1. 6. p. 402b 9)? 3. Részekre bontható-e a lélek, vagy bonthatatlan (U. a. p. 402b 1)? A első kérdésre így felelhetünk: Mivel minden, ami a földön él, ugyanazokat az életfunctiókat külömbségek nélkül nem teljesíti, az első substantiák valamint a lelkek is εἴδει διαφέρουσιν. A másodikra: egy lehetőség, mi valóra vált, egy test, egy anyag egyidejüleg több alak által meg nem határozható, több valósító által valóra nem váltható; az alaktól kapja az anyag életét és egységét (U. a. p. 415b 12). A harmadikra: Ahol részek vannak, ott széjjelválaszthatóság is van. Ámde azt, hogy mi a lélek, a másik principiumra, az anyagra való tekintet nélkül nem definiálhatjuk, a lélek tehát bonthatatlan. Azonban, amennyiben az ἔμψυχον-nak részeit külömböztethetjük meg s azokat átviszszük a lélekre, ebben a tekintetben beszélhetünk *a lélek részei*ről; ha ilyenformán részekre bontjuk, kétféle részekre bontást végzünk: az egyik a substantiának physicai, a másik logicai bontásán épül fel. Vagyis erőknek különválasztása eszközölhető, melyek a substantiának hol egyik, hol másik széjjelválasztható részében vannak meg, s erőké, melyeknek szemlélete arra tanít, hogy nem minden élő lény, melynek egyikfajta erőkben van része, egyúttal a másikfajta erőkben részesedik. Amott különválasztásról beszélünk, mely az alanynak külömböző részeiben megy végbe, emitt válfajokra való különítésről. Ha Ἀρ. a lélek részeiről beszél, jobbára az utóbbifajta különválasztás lebeg szemei előtt. Eredményül 3 főrészre jut, a vegetativra, mely növénynél, állatnál, embernél közös, a sensitivre, melyet az ember csak az állattal oszt, s az intellectivre, mely minden élő lény között egyedül sajátossága. Az *egy* emberi léleknek tehát mintegy hármas erőkifejtő képessége van. A *vegetativ* lelki képességek mozgató erők, melyeknek tevékenysége abban áll, a tevőlegeshez hasonlót hozni létre. Viszont a *sensitiv* és az *intellectiv* részek számára a mozgató erőkön kívül passiv képességeket is kell föltételezni, és pedig két rendbelieket; az egyik fajta képességek a tevőlegeshez hasonlónak a megértésére szolgálnak, a másik fajtájuak, hogy e felé, a tevőleges felé törekedjünk: ehhez képest mindkét sphaerában a lelki erők három féleségét külömböztethetjük meg: 1. apprehensiveket, melyek a képzetek lehetőségei, 2. vágyódókat, melyek a törekvések lehetőségei, 3. mozgató képességeket. Ennélfogva ἡ

ψυχὴ ὥσπερ ἡ χείρ ἐστιν· καὶ γὰρ ἡ χεὶρ ὄργανόν ἐστιν ὀργάνων, καὶ ὁ νοῦς εἶδος εἰδῶν καὶ ἡ αἴσθησις εἶδος αἰσθητῶν (Περὶ ψυχ. III. 8, 2. p. 432a 1).

De ha figyelembe veszszük az Ἠθικὰ Νικομάχεια azon helyét (I. 13), ahol Ἀρ. a vegetativ functiókat olykép osztja ketté, hogy egyik részöket a léleknek egészen értelmetlen részétől igazgattatja, másikát pedig a léleknek némileg az ész által vezetett, de azért még mindig értelmetlen részétől, — figyelembe veszszük továbbá azt, hogy vegetativ és sensitiv lélek bizonyos egységet alkotnak (minek példájául felhozható, hogy ha egy állatot 2 részre vágunk s mindegyik él, akkor mindegyik megőrízte vegetativ és sensitiv életképességeit), végre, hogy a vegetativ-sensitiv rész összesen négyféle erővel rendelkezik (Περὶ ψυχῆς II. 3.: θρεπτικόν, ὀρεκτικόν, αἰσθητικόν, κινητικὸν κατὰ τόπον), — akkor jogos az a föltevés, hogy *az intellectiv léleknek is van egy erőképessége, mely öntudatlanúl működik*, miként a vegetativ részben is van öntudatlanúl (nem az észtől vezetett) működő erőképesség. Mi volna ez más, mint a *νοῦς ποιητικός*? Mielőtt ezt bebizonyíthatjuk, ki kell fejteni, hogy az aristotelicus lélektannak harmonicus kiépítése a szellemi erőknek eme negyedik képességét föltételezni följogosít.

Mert ami a *vegetativ* lelket illeti, azt a sensitiv lélek legelső és legáltalánosabb föltételének tekinthetjük. Az összes vegetativ erők tevékenysége a táplálkozásra van irányítva: az egyik arra, hogy a táplálék az élő lény substantiájává változzék, a másik, hogy mennyiségével e lénynek növekedését mozdítsa előre, a harmadik, hogy egy új, hasonló életü lény substantiájává alakúljon át. Ἀρ. szerint (Περὶ ψυχῆς II. 4, 11. p. 416b 3) itt táplálékon kétféle dolgot kell érteni, 1. azt az utolsó valamit (τὸ τελευταῖον προσγινόμενον), ami elkészítve (= πεπεμμένον) a testtel összenövekszik, s 2. az eredeti, ki nem készített tápanyagot is. Amit az élő substantia vegetativ állapotában eszközöl, nem más, mint a saját substantialis alakjának idegen anyagba való bevezetése; müködő erői öntudatlanúl müködő erők.

A *sensitiv* lelket illetőleg láttuk, hogy annak életfunctiói hármas természetüek. Ha ezeket külön akarjuk vizsgálni, először az *érzéklést* és a *képzeletet* kell vizsgálatunk tárgyává tenni. Az érzékelésről ezt tartja Ἀρ. (Περὶ ψ. II. 5, 1 p. 416a 33): ἡ αἴσθησις ἐν τῷ κινεῖσθαί τε καὶ πάσχειν συμβαίνει; de szenve-

dés és szenvedés között külömbség van, aszerint hogy »corruptio«-val kapcsolatos, vagy pedig a szenvedő alany valami formájának vesztesége nélkül következik be. Az érzés nem az előbbi fajtája a szenvedésnek, — ἡ αἴσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης (Περὶ ψ. II. 12, 1 p. 424a 17). Mi azonban többféle érző képességgel vagyunk megáldva, s ezek a tárgy külömbözőségétől vannak föltételezve. Azért mondja Ἀρ. (U. o. II. 6, 1, p. 418a 7), hogy a tárgy három szempontból lehet sensibilis: két szempontnál fogva καθ' αὑτὸν (= per se), a harmadik szempontnál fogva κατὰ συμβεβηκὸς (= per accidens). A καθ' αὑτὸν érzékelt tárgyak kétféle osztályba sorozhatók, egybe, hol a tárgy ἴδιόν ἐστιν (= proprium) ἑκάστης αἰσθήσεως, s egybe, hol κοινὸν πασῶν (t. i. αἰσθήσεων). *Sajátlagos* érzékleti tárgy alatt Ἀρ. azt a sajátosságát érti az érzékeinkkel felfogott tárgynak, mely az érzék alteratiójának mozgató elve, melyet más érzék nem foghat fel, így pl. a hangnak a hallását. *Közös* érzékleti tárgy alatt viszont azt a sajátosságot érti, melyet többé-kevésbbé legalább is több, ha nem valamennyi érzék fog fel, mint a mozgás, a nyugalom, a szám, az alak, a nagyság. *Járulékosan* érzékleti tárgy végre, ha úgy érzékeljük, hogy alapjában véve nem is fogjuk fel érzékeinkkel; p. o. valaki lát valami fehérséget, ez pedig Διάρης fia; most azt mondhatni, hogy az illető Διάρης fiát látja, holott nem ilyennek fogja fel. Azonban, ha azt látjuk, hogy meg tudjuk külömböztetni a fehéret az édestől, azt is tudjuk, hogy látóérzékünk csak a fehéret, ízlelő érzékünk csak az édeset érzékeli, a másikat mindegyik csak per accidens érzi, — föl kell tételeznünk egy oly érzéket, mely megkülömböztetésöket számunkra lehetővé teszi. De azt vethetni ellen, ha *egy* érzék hozza tudomásunkra a fehér és az édes között való külömbséget, akkor annak az *egy* érzéknek mind a két tulajdonságát kellene felfogni tudnia. Ámde a dolog így áll: mi akkor fogjuk fel a fehér és az édes közti külömbséget, mikor a kétféle érzet egymást éppen fölváltja; ez egy *belső érzékelés* föltevésére jogosít, mely valamennyi érzék között a legelőbbkelő. Mégis ez érzékek s ez érzékelés alanya a test és nem a lélek; a kettévágott állat — láttuk — tovább él részeiben s a két rész érez, tehát a sensitiv lélek a testtel együtt vált ketté, mi meg nem történhetett volna, ha valami szellemiség ez a lélek. Ennek persze az érzés nem egyetlen

művelete. Ott van még a *képzelet*, vannak a *φάντασμα*-k. E *φάντασμα*-k miben sem külömböznek ama képektől, melyek akkor támadnak, mikor érzékelünk; egyfajtájú affectiók az érzetekkel. Külömbözni csak abban külömböznek, hogy az érzetek egy jelenlévő sensibilis tárgynak a hatásai, míg a *φάντασμα*-k korábbi érzékelései. Ezért gyöngűlt érzeteknek nevezi őket Ἀριστοτέλης. Érzetek és *φάντασμα*-k indítják meg a vágyakat. Érzékelés és érzéki vágyódás szoros összefüggésben lévén egymással, következik, hogy az érzéki vágyódás alanya nem egymagában a lélek, hanem a lélektől éltetett test is; ezen sensitiv életnek középponti szervében — a szívben — bírja az érzéki vágyódás a maga alanyát. Ami a mozgató képességet illeti, fölvethető a kérdés, hogy ennek principiuma valami szellemi vagy testi substantia-e? Hogy testi, ez abból következik, hogy ilyen mozgató képesség nem csak az emberben van meg, hanem az állatban is, melynek nincsen *νοῦς*-a *(Περὶ ζῴων μορίων* I. 1. p. 641b 4); s székhelye ugyanott van, ahol az érzékelés és az érzéki vágyódás képességei székelnek, minthogy minden tudatos és önkéntes mozgás megismerésből és kívánságból ered. Természetesen mozgató képesség és vágyódó képesség nem egy; a vágyódás passiv, lehetőség, — a mozgató képesség activ, energia, a vágyódó képességnek actusa. Ámde ha így áll a dolog, hogy van az, hogy csak a gyenge ember engedi át magát vágyódásainak, az *ἐγκρατής* azonban mindaddig, míg azt intellectusa tiltja, vágyainak nem hódol be? Akkor talán a mozgató képesség nem is a sensitiv léleknek képessége, hanem a szellemi erőkhöz áll közelebb? E jelenséget úgy fogjuk megmagyarázhatni: a szellemi rész, noha a helyi mozgás elvét magában nem foglalja, az érzéki affectusokat hol fölkelteni, hol elnyomni, hol végre úgy módosítani tudja, hogy belőlük mozgás már nem keletkezik. A szellemi résznek ezen erejéről, melynek folytán a képzeletnek a képzeteit szabadon tudja mozgatni s átalakítani, azonnal szó lesz; előbb azonban hadd beszéljünk ez *intellectiv léleknek* apprehensiv képességeiről.

Fölmerűl itt mindenekelőtt a kérdés, van-e az emberben megismerő képesség, mely az eddigi, az érzékek útján közvetített megismerő erőktől külömbözik, ha nem is alanyára vonatkozólag, de legalább *χωριστὸν τόπῳ?* E kérdésre a megoldást úgy találjuk, ha megvizsgáljuk, van-e bennünk megismerési actus, melyben

érzékeinknek semmilyen specificus tárgya sem válik képzetté? Így megvan p. o. bennünk a szín fogalma, a hangé általánosságban s ezeket nem a látás vagy hallás képzetei közé fogjuk sorozni. Mert látás útján megösmerjük ugyan a fehéret vagy a feketét, de a színt mint ilyet, a szín fogalmát nem ösmerjük meg ily úton. Van bennünk tehát más megismerő képesség is, t. i. a *νοῦς*. Azonban ez a *νοῦς* tagadhatatlanúl sokban hasonlít a léleknek az érzékek útján közvetített erőihez. Következőleg az intelligibilis által fölidézett szenvedésfélének kell lennie (*Περὶ ψυχῆς* III. 4. 2. p. 429a 13), nem a szó szoros értelmében, hanem csak mint *δεκτικὸν τοῦ εἴδους* (U. i. III. 4. 3. p. 429a 15). Ez a *νοῦς* lehetőség szerint intelligibilis és nem vegyűlt (*ἀμιγής*), mert minden formától szűz, csakhogy minden formát magába fogadhasson. Ennek a képességnek természetesen alanya van: a lélektől éltetett test-e az, vagy pusztán a lélek? Nyilván a lélek, mely nem — mint *Πλάτων* hitte — születésünktől kezdve birtokolja az ideákat, hanem ezeknek csak a lehetőségét (*Περὶ ψυχ.* III. 4. 4. p. 429a 27). Mert ha az ész az éltetett testnek volna a képessége és csak magasabb érzéklési erő, akkor neki is kellene hogy sajátos sensibilis tárgya legyen; nem vesz fel sensibilis qualitast, tárgya az intelligibilis (*τὸ νοητόν*); a testtel nem vegyült, mert ha a müködő principium a tárgy egy testi mozzanata volna az ész számára, fogalmai keletkeztét közvetítő szerveknek kellene köszönnie, valahányszor csak külső benyomásokat fogad be, a többi érzéki észrevételek analogiájára. De ez a *νοῦς* teljesen *ἀπαθής* is, fokozottabb mértékben mint az érzékek; mert míg ezek per accidens valami alteratiónak esnek alá, a *νοῦς*-szal ez nincsen úgy; erős hang p. o. hallásunkat bizonyos időre tompítja, esetleg egyszer- és mindenkorra tönkre teszi: ellenkezőleg az ész, ha valami nagyon intelligibilis tárgyat fogott fel, a kevésbbé intelligibilist még könnyebben fogja fel. Ha amott az okot abban kell keresni, hogy az érzéklés képessége vegyűlt a testtel, itt az okát ennek csak abban találhatjuk, hogy a *νοῦς* immaterialis.

Fentebb azt mondottuk, hogy a *νοῦς* teljesen *ἀπαθής*. Ezt az állításunkat oda kell módosítani, hogy azt mondjuk: szenved bizonyos változást, midőn a megismerésre való tökéletes dispositiót szerzi meg, mi azonban nem »corruptio«, hanem természettől való állapotának tökéletesedése. (*Περὶ ψυχῆς* II. 5. 5. p. 417b 9.) Külömbözik az érzékektől annyiban, hogy önnönmagát

is teheti megismerése tárgyává. A tudás nem újramegnyilatkozása szunnyadó intelligibilis tárgyaknak, sem nem az észnek maradandó birtokállománya, mint azt *Πλάτων* tartotta. Miként az érzőképesség az érzeteknek csak puszta lehetősége, úgy a *νοῦς* is nem tényleges gondolkodás, csak puszta lehetősége a gondolatoknak; ennek is szüksége van arra, hogy rá, mint alanyára, valami hasson, hogy a valóságos gondolkodás magaslatáig emelkedjék fel. Nem lehet pedig azt mondani, hogy, mivel a *νοῦς* alanyának intelligibilis tulajdonságai vannak, az észbeli megismerésnek tárgya megvan az észbelileg megösmerőben. Mert ha igaz volna, hogy az ész alanya szellemi tulajdonságainak tudatával bír, a *νοῦς* képtelen volna valamely más tárgyra irányozni gondolkodását, hanem ez egynek folyton fennálló valósága minden többinek lehetőségét megszüntetné (*Περὶ ψυχῆς* III. 4. 3. p. 429a 18). *Ἀριστοτέλης*-nek ez a tétele azért fontos, mert megóv attól, hogy a *νοῦς ποιητικός*-t az emberi szellem megösmerő képességének tartsuk.

Ime már közel jutottunk kitűzött feladatunk megoldásához. De előbb *Ἀριστοτέλης*-nek még egyéb tételeit kell szemügyre vennünk. Mindenekelőtt azt, mely a *νοῦς δυνάμει*-nek viszonyát állapítja meg a *φάντασμα*-kkal szemben.

Ἀριστοτέλης szerint észbeli gondolkozásunk olykép függ érzéki képzeteinktől, hogy ezek közreműködésével keletkezik s mindég és szükségszerűleg ezek kisérik. Hiszen p. o. az egészen kis gyermek mindennemű tanulásra képtelen (*Φυσικὴ ἀκρόασις* VII. 3. p. 247b 18); betegség, ittasság megfoszthatják a *νοῦς*-t a gondolkodás minden lehetőségétől; öreg korban felmondja az emlékező tehetség a szolgálatot oly tudományos igazságokra vonatkozólag, melyeket nem érzékeinkkel fogtunk fel, melyek csak az ész számára váltak megismerhetőkké (*Περὶ ψυχ.* III. 5. 2. p. 430a 23); s még fontosabb, hogy, ahol valamely érzék hiányzik, egyúttal valami tudás is hiányzik, melynek megszerzéséhez a *νοῦς* nem segít: a született vak a szín fogalmára nem tud szert tenni. De egy már régebben megismert igazságnak újra végzett vizsgálatánál is szükség van az érzéki képzetekre. Sohasem fordul meg eszünkben általános gondolat, mely ne volna érzéki egyes képtől kisérve (*Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 1. p. 449b 30). Úgyde a *νοῦς*-nak a *φάντασμα*-któl való ezt a függését hogyan kell képzelnünk? *Ἀρ.* erre azt feleli (*Περὶ ψ.* III.

7. 5. p. 431b 2.): *τὰ . . . εἴδη τὸ νοητικὸν ἐν τοῖς φαντάσμασι νοεῖ*, vagyis az intelligibilis, melytől az ész szenved, az érzéki képzetekben van *(= ἐν τοῖς εἴδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητά ἐστι)*; a sensitiv rész tehát, amelyben a *φάντασμα*-k vannak, a *νοῦς*-ra hat s ennek következtében válik ez gondolkodóvá. Ez még a mathematicai fogalmakra is vonatkozik: a *νοῦς*, midőn megösmeri őket, nem olyat ösmer meg bennök, mi az érzékelhető anyagtól különvált, hanem a nem különödöttet csak külön választott formájában *(Περὶ ψ.* III. 7. 7. p. 431b 12).

Ezen függési elmélet ellen azonban két fontos ellenvetés szegezhető. Először is az, hogy, ha a *νοῦς* csak azt gondolhatja, amihez a képzelet neki képzetet szolgáltat, úgy rövidesen a *φαντασμα*-k játéklabdájává sülyed. Másodszor, hogyha a *νοῦς* a sensitiv rész közreműködésével jut az intelligibilis formákhoz, úgy testi dolog hat szellemire, s mivel minden hatást vágyódás előz meg, föl kellene tételezni, hogy vagy a testiben van valami öntudat nélküli ösztön, vagy pedig a szellemire irányuló tudatos vágyódás forog fenn. Utóbbi föltevés azért lehetetlen, mert valamint a sensitiv rész nem képzelhet el valami észbeliséget, azonképpen nem vágyódhatik valami észbeliség után. Előbbi föltevésünk meg azért nem áll meg, mert a tudattalan természeti ösztönök a testi tulajdonságokat követik, mint p. o. a melegségre törekvő ösztön a meleget; így nem is gondolhatnánk valamit anélkül, hogy gondolkodásunk valami anyagiságot ne foglalna magában. Vagyis, ha az első ellenvetés értelmében a folytatólagos gondolkodást elképzelhetetlennek tekinthetjük, a második ellenvetés értelmében még csak egyetlen egy gondolatnak a keletkezését sem magyarázhatjuk meg. Első esetben az intellectiv léleknek tudatosan mozgató erejére terelődik figyelmünk, második esetben pedig a *νοῦς ποιητικός*-ra, mely gondolatainknak tulajdonképpen működő principiuma. Vizsgáljuk meg tehát az intellectiv léleknek előbb kiemelt képességét.

Ἀριστοτέλης az érzéki vágyódó képességen kívül magasabbrendű észbeli vágyódó képességet is tételezett fel. Ennek minden belső szükségszerűséget kizáró szabadságot tulajdonít *(Ἠθ. Νικομ.* III. 8, p. 1114b 31), de csak a választás, a *προαίρεσις* cselekedetei számára. Ez a *προαίρεσις* és szabadsága először úgy válik lehetővé, ha minden képződött fogalom egyben a dolognak és ellentétének ismeretét adja, másodszor az által, ha — az ész

gondolatai általános természetüek lévén, — oly külömböző dolgokat, melyek együtt a jónak fogalmi körében találkoznak, emennek a nézőpontja alatt hasonlíthatunk össze. Az első lehetőség az állatok érzéki képzeteinek a keletkezésénél is forog fenn, utóbbi azonban csak az észbeli megismerés képességével jár együtt, emebben fedezhetjük fel tehát a szabad választásnak alapokát. Ezt az akaró képességet, ezt a szabad akaratot *Ἀριστοτέλης* olykor *λόγος*-nak, olykor *νοῦς*-nak nevezi az alsóbbrendü *ἐπιθυμία*-val szemben. Lévén az intellectiv léleknek magasabbrendű akaró képessége, természetes, hogy kell lennie élvezetének is, *ἡδονή*-nak, minthogy vágy és élvezet egyazon képességnek az actusai. Az intellectiv résznek e képessége, melynek segítségével bennünk az alsóbbrendű embert tudatosan befolyásolja, ezzel az észbeli vágyódással úgy tartozik össze, mint ahogy a sensitiv vágyódással összetartozik a test tudatos mozgásának a képessége. Hogy *Ἀριστοτέλης* az intellectiv léleknek ilyen erőt tulajdonított, többek közt pl. abból világlik ki, hogy (*Περὶ ψυχ.* III. 10. 6. p. 433b 5.) az *ἐπιθυμία* s a *λόγος* közt való harczról beszél. Ez az erő, ez a mozgató képesség külömbözik azésztől és az akarattól, lévén cselekvőleges, míg amazok szenvedőleges természetüek. Egynek mondható az utóbbival, az akarattal, annyiban, amenynyiben lévén a practicus akarás maga ennek a mozgásnak a principiuma, természetes, hogy a szellemi rész, amennyiben akarni tud, rendelkezik e tevékenység föltételeivel. Ennek a mozgató képességnek a vegetativ functiók nincsenek alávetve (*Ἠθ. Νικομ.* I. 13. p. 1102b, 29), de a sensitiv részből befolyásolja a *φάντασμα*-kat, az indulatokat és a mozgató szerepkört. A képzeletre való hatását főleg az emlékezés tüneményeinek a fölidézésekor tapasztaljuk, mert csak e képesség segítségével halad következtetésszerüen az emlékező egyik dologról a másikhoz. Az érzéki vágyódásra való hatása az indulatok elnyomásában ill. fölkeltésében mutatkozik, mozgásunkra való befolyása minden észszerű tettünkben és intézkedésünkben.

Mindazáltal valamennyi sensitiv nyilvánulással szemben nem érezteti hatását *közvetetlenül.* Először a *φάντασμα*-kra hat, képzelődésünkben változásokat vált ki, s csak azután módositja a vágyakat, melyek váltván egymást, a mozgások is változnak, melyeknek azok inditó okai. Ha ez az átalakító ereje nem volna, művészi tevékenység, észszerű cselekedet, szellemi érintkezés

lehetetlenség volna. Ha ez a mozgató erő nem volna, a φάντασμα-k eltünésével eltünnének a nélkülök meg nem álló gondolatok is. Ő okozza, hogy a νοῦς nem sülyed le a φάντασμα-k puszta játékszerévé.

De fölmerül a következő ellenvetés: Mondtuk, hogy a sensitiv rész mint testi substantia nem rendelkezik oly principiummal, melynek segítségével képessé válna valamely szellemi substantiára hatását éreztetni; de ha ezt nem tudja, akkor az ész sem képes befolyása segítségével megalkotni magának a fogalmakat, bármint legyenek is ezek az érzéki képzetekbe behüvelyezve. Ha ez az ellenvetés megáll, Ἀριστοτέλης-nek gondolataink keletkezéséről szóló egész tanítása alapjában meginog.

Mindazáltal, ha igaz is, hogy magából a sensitiv részből az észre való behatása meg nem magyarázható, valami lehetetlenségnek a tételt még sem fogjuk kijelenteni; mert hatást kétféleképpen gyakorolhat valami: először úgy, hogy az a saját törekvéséből áll elő, azután pedig amennyiben az impulsust hozzá kívülről kapja.

Ezt az utóbbi lehetőséget akkor, midőn fogalmaink keletkezését a sensitiv képzetekből származtattuk, figyelmen kívül hagytuk. Ezt az impulsust valami testi természetesen nem adhatja meg, mert emennek tulajdonságaival sem magyarázhatjuk az észre gyakorolt behatást. Tehát valami szelleminek kell lenni, mely a sensitiv részben jelen van, s közvetve az intellectiv léleknek a mozgását s a szellemi megismerést vonja maga után. Ez csak az intellectiv léleknek egy új tevőleges ereje lehet, — mi más, mint a νοῦς ποιητικός? *Ez tehát egy, az intellectiv léleknek öntudatlanúl a sensitiv részre ható képessége, mely képessége megadja neki az impulsust az észbelire visszahatni.* A νοῦς ποιητικός-t tehát kell, hogy szellemünk energiájának tartsuk. Hadd bizonyítsuk be ezt magának Ἀριστοτέλης-nek a szavaival!

Ἀριστοτέλης úgy kezdi a III. k. 5. f.-ét, hogy a ὕλη-nek, az anyagnak, szembeállítja a mozgató principiumát, a τὸ αἴτιον καὶ ποιητικόν-t, — a lehetőség szerint való νοῦς-nak pedig, a νοῦς δυνάμει-nek, a νοῦς ποιητικός-t. Ezt a νοῦς ποιητικός-t a szóban forgó helyen 1. világosan gondolataink mozgató principiumának jelöli meg; 2. az emberi lélekhez tartozónak; 3. a lélek szellemi részéhez tartozónak; 4. az apprehensiv észtől mindamellett

külömbözőnek, tehát csak alanyára, nem lényegére nézve vele azonosnak; 5. hogy mindkét képesség közt lévő külömbség különösen abban nyilvánul meg, hogy míg az apprehensiv ész nem egyéb mint puszta lehetőség, a *νοῦς ποιητικός* lényege szerint energia; 6. világosan megérteti, hogy a *νοῦς ποιητικός* mindenekelőtt a sensitiv részre, amelynek képzeteiben az intelligibilis formák foglaltatva vannak, hat, s ennélfogva csak közvetve teszi az apprehensiv *νοῦς*-t igazán gondolkozó *νοῦς*-szá. Az 1., 3., 4. és 5. pontnál bizonyságot is hoz fel. Hozzuk most *Ἀριστοτέλης* eme határozmányait korábban kifejtett állításainkkal kellő összhangba!

Hogy a *νοῦς ποιητικός*-nak az apprehensiv *νοῦς*-tól külömböznie kell, bizonyítja az, hogyha substantiáját illetőleg incorruptibilis, mégsincs híján accidentialis változásoknak; az intellectiv lélek t. i. hol gondolkozik, hol nem, s benne hol egy, hol más intelligibilis alak van meg. Ennélfogva a gondolkozás számára, a materialis principiumon (t. i. az apprehensiv *νοῦς*-on) kívül egy tőle külömböző, ható principiumot kell föltételeznie. Ez nem idegen substantia, ez lelkünkben van, hiszen maga mondja *ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχειν ταύτας τὰς διαφοράς*. Íme már az 1., 2. és 4. pont beigazolást nyert! Ez a *νοῦς ποιητικὸς* tehát nem lehet az istenség vagy valamilyen emberen kívüli szellemi substantia. *Ἀριστοτέλης* t. i. ezt mondja: *Καὶ ἔστιν ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς, τῷ πάντα γίνεσθαι, ὁ δέ, τῷ πάντα ποιεῖν, ὡς ἕξις τις, οἷον τὸ φῶς.* Ezeket a szavakat a régibb magyarázók nem értették, mert *ὡς* előtt is interpungáltak, anélkül, hogy a két *τῷ* előtt is interpungáltak volna; *τοιοῦτος* és *ὡς ἕξις τις* a mondatnak praedicatumai. Az apprehensiv ész csak puszta lehetősége a gondolatoknak, a *νοῦς ποιητικὸς* azonban cselekvőleges; valami positiv tulajdonság, mert csak valami valóság lehet ható principium s erre a czélra szolgál a *ἕξις* szó, mely itt nem valami készséget vagy dispositiót, hanem »habitus«-t jelent. S mivel *Ἀριστοτέλης* ezt a *ἕξις* szót csak oly formák számára használja, melyek valamely alanyban vannak meg, e névvel *Ἀρ.* csak az intellectiv lélek accidentialis (járulékos) formáját jelölhette meg. Íme összhangba hoztuk az 5. pontot is! Persze a *νοῦς* szót itt először használja a működő principium megjelölésére. Tehát ez is valami gondolkozó substantia, s mivel, mint láttuk, az apprehensiv ész a mi egyetlen szellemi megismerő képességünk, a működő prin-

cipiumot el kellene választani a lélektől s idegen substantiának venni. De Ἀριστοτέλης szereti egy és ugyanazt a szót többféle jelentésben használni. Így van ez a νοῦς szóval is; majd azt a dispositiót érti rajta, melyet még csak megszerzendők vagyunk, majd egy a természettől adományozott megismerő képességet nevez meg ezzel a szóval (*Περὶ ψ.* III. 3. 6. p. 428 a 5; u. i. III. 3. 8. p. 428 a 18; *Ἀναλυτ. ὕστερα* I. 33. p. 89 a 1. b, 7; u. i. II. 19. p. 100 b 8; *Ἠθικ. Νικομ.* VI. 3. p. 1139 b 17; *Περὶ ψ.* III. 4. 3. p. 429 a 17. 22. stb.); hol valami substantialis dolgot ért rajta, hol meg a substantiának egy képességét (*Περὶ ψ.* I. 4. 13. p. 408 b 18; u. i. II. 3. 8. p. 415 a 12; u. i. III. 5. 1. p. 430 a 13 stb.); hol valami szenvedéstelen és szellemi dolgot ért rajta, hol valamit, mi szenvedésnek és corruptiónak van alávetve, sőt magát az érzéklést is (*Περὶ ψ.* III. 4. 5. p. 429 a 29; u. i. III. 5. 1. p. 430 a 18; u. i. III. 5. 2. p. 430 a 24; *Ἠθ. Νικομ.* VI. 12. p. 1143 b 5). De ezek a jelentmények nem tisztára homonymek, hanem bizonyos összefüggésben állnak egymással. Ahol Ἀρ. a szellemi vágyódó képességről beszél (*Πολιτ.* I. 5. p. 1254 a 34), ezt is νοῦς-nak nevezi, nyilván azért, mert az akarat az intellectiv részhez tartozik s az észszel alanyát illetőleg egy; de lehet azért, mivel a szellemi vágyódó képesség az észtől függ. Ha az előbbi magyarázatot fogadjuk el, nyilvánvaló, hogy Ἀρ. ugyanazon oknál fogva a νοῦς ποιητικός-t is nevezhette νοῦς-nak, lévén az intellectiv léleknek egy képessége. Ha viszont a második lehetőséget engedjük meg, azt állíthatjuk, hogy azért kapta a νοῦς nevet, mert az összes észben felfogható intelligibilis formáknak ható principiuma. Amint pl. nemcsak azt nevezhetni egészségesnek, ami az egészséget magában involválja, hanem azt is, ami következménye és symptomája az egészségnek, pl. a jó arczszínt, Ἀρ. nemcsak azt nevezhette νοῦς-nak, ami a gondolatokat magában tartalmazza, hanem azt is, mi a gondolkozás folyománya, tehát a szellemi vágyódást s azt, mi a gondolatoknak előídéző principiuma.

Hogy a 6. pont is beigazolást nyerjen, meg kell magyaráznunk Ἀρ.-nek a fényről szóló hasonlatát. A νοῦς — mondja — mindent tesz, hasonlóan a fényhez; mert bizonyos mértékben a fény is a lehetőség szerint való színeket valóságos színekké csinálja. Már most Ἀρ. szerint (*Περὶ ψ.* II. 7. 5. p. 419 a 7) a fény nem hat tulajdonképpen a színes tárgyra, hanem okozza,

hogy az, amiben foglaltatik, pl. a megvilágitott levegő, képessé válik arra, hogy a szín afficiálja. Vagyis csak »bizonyos mértékben« (*τρόπον τινὰ*) olyan a fény hatása, mint a *νοῦς ποιητικός*-é, mely a *φάντασμα*-kat, melyek lehetőség szerint intelligibilisek, valósággal intelligibilisekké teszi.

Hátra van még csak a 3. pont megokolása, hogy a *νοῦς ποιητικὸς* a lélek szellemi részéhez tartozó. De ezt maga *Ἀρ.* magyarázza annak, midőn folytatja: *καὶ οὗτος ὁ νοῦς χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγής, τῇ οὐσίᾳ ὢν ἐνέργεια.* Ami a 3 első állítást illeti, megjegyzendő, hogy ezeket *Ἀρ.* az apprehensiv *νοῦς*-nak is megadta (*Περὶ ψ.* III. 4. 5. p. 429 b 5; u. i. III. 4. 3. p. 429 a; u. i. III. 4. 3. p. 429 a; III. 4. 4. p. 429 a). Épp ezért a *καὶ οὗτος*-t nem is fordítjuk így: *és ez*, hanem *ez is*-nek. Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a *χωριστός* kifejezést, mely *Ἀρ.* szerint a. m. *ἄνευ σώματος*, miért is az ember lényegétől idegen, tisztán szellemi substantiának tartották, holott nagyobb elkülönödöttséget a testtől, mint az apprehensiv *νοῦς*-nál, nem kell feltételezni. Hiszen *Ἀρ.* maga mondja, hogy a *νοῦς ποιητικὸς* csak *ἕξις*, csak accidentialis forma s nem szellemi substantia. Ami az *ἀπαθής* praedicatumot illeti, a *Περὶ ψ.* III. k. 4. fej.-ben az apprehensiv *νοῦς* azért kapja, mert még nagyobb mértékben szenvedés nélküli mint az érzékek; szellemisége okozza, hogy incorruptibilis. Mivel *Ἀρ.* tanítása értelmében a ható erőnek a cselekvése a szenvedőben van meg, a *νοῦς ποιητικός*, mely nem szenvedő, hanem cselekvő képesség, *ἀπαθής* és incorruptibilis. Valamivel nehezebb az *ἀμιγής* értelmének a megállapitása, mert már az apprehensiv *νοῦς*-ra vonatkozólag használta *Ἀρ.* kétféle értelemben; és pedig először úgy, hogy minden actualitas nélküli puszta lehetőségnek nyilvánította természetét, s aztán, mert mint a szellemi rész egyik erejét a testtel nem vegyültnek állította oda. Ha az utóbbi értelemben akarjuk a *νοῦς ποιητικός*-ra alkalmazni, akkor a mi értelmezendő helyünkön nem mondott volna *Ἀρ.* az *ἀμιγής*-szel mást, mint a *χωριστός*-szal, vagyis azt, hogy *ἀμιγὴς τῷ σώματι.* Ez azonban itt, hol gondolat gondolatra következik, mivel sem indokolható tautologia volna. Ha viszont az előbbi értelemben fogjuk fel helyünkön az *ἀμιγής* szót, azt vethetjük ellen, hogy a *νοῦς ποιητικὸς* természete szerint nem puszta lehetőség, mint az apprehensiv *νοῦς*, mely minden forma nélkül szűkölködik. Mindamellett a nehézséget elháríthatjuk. Valamint

a puszta lehetőség lehet nem vegyűlt, mert nincsen benne valóság, azonképpen a puszta valóság is lehet ἀμιγής, mert minden lehetőségtől ment, lehetőségekkel nem vegyűlt. Midőn hozzáteszi τῇ οὐσίᾳ ὢν ἐνέργεια, ezzel nemcsak azt mondja, hogy a νοῦς ποιητικός valami valóság, hanem azt, hogy lényege szerint való valóság. A rákövetkező megokolással: ἀεὶ γὰρ τιμιώτερον τὸ ποιοῦν τοῦ πάσχοντος καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὕλης kétségen fölül helyezi hogy a gondolatok mozgató elve valami szellemi: lévén t. i. az ész szellemi dolog, testi tulajdonság nem állhat vele szemben, mert akkor τὸ πάσχον τιμιώτερον τοῦ ποιοῦντος s nem fordítva. Ha a νοῦς ποιητικὸς csakúgy puszta lehetőség volna, mint a νοῦς δυνάμει, az a képesség volna a magasabbrendü, melynek actusa a magasabb. Úgyde a νοῦς ποιητικὸς-é nem lehetne magasabb, mint a νοῦς δυνάμει-é, mert ennek actusa a gondolkodás, már pedig (Μεταφ. Λ. 7. p. 1072 b 24) ἡ θεωρία τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον. Ha azonban energia, nyilván magasabbrendű, mint a νοῦς δυνάμει. Hogy képletesen fejezzük ki magunkat, a νοῦς ποιητικὸς az a világosság, mely a φάντασμα-kat megvilágítva a képzetekben lévő szellemit szellemünk számára láthatóvá teszi.

Eddigelé megmagyaráztuk az 5. fej. 1. felét; hadd magyarázzuk meg röviden másik felét is, mert ez Ἀρ.-nek a νοῦς ποιητικὸς-ról való tanításával szorosan összefügg.

Látjuk, hogy Ἀρ. mindenekelőtt így nyilatkozik: τὸ δ' αὐτό ἐστιν ἡ κατ' ἐνέργειαν ἐπιστήμη τῷ πράγματι. Noha e gondolattal Ἀρ.-nél másutt is találkozunk (pl. Μεταφ. Ζ. 7. p. 1032 b 11), megjegyzendő, hogy itt ἐπιστήμη-n nem, mint Περὶ ψυχῆς III. 4. 6. p. 429 b 6, a habitualis tudást kell érteni, mely ú. sz. lehetőségben van meg, hanem az actualis tudást. Míg a νοῦς ποιητικὸς kezdettől fogva van meg bennünk, a valóságos tudást meg kell szereznünk, aminthogy Ἀρ. mindjárt folytatja is: ἡ δὲ κατὰ δύναμιν χρόνῳ προτέρα ἐν τῷ ἑνί. S ezzel kapcsolatosan az emberi νοῦς szemléletéről áttér az isteni νοῦς szemléletére, midőn hozzáteszi: ὅλως δὲ οὐδὲ χρόνῳ · ἀλλ' οὐχ ὁτὲ μὲν νοεῖ, ὁτὲ δ' οὐ νοεῖ (= a lehetőség szerint való tudás általánosságban véve még időben sincs meg előbb; de az a tudás, mely előbbidejü minden lehetőség szerint való tudásnál, nem olyan, mely hol gondolkozik, hol meg nem). Sok magyarázó rájött, hogy itt az isteni νοῦς-ról kell hogy szó legyen, tehát a νοῦς ποιητικὸς-t azonosították magával az istenséggel, míg ismét mások az οὐχ ὁτὲ μὲν

stb.-t a *νοῦς ποιητικὸς*-ra vonatkoztatva egy öröktől való tudást vettek fel ellentétben a mi philosophusunknak egyéb helyeken hangoztatott tételeivel. Sőt az *οὐχ*-ot ki is akarták selejtezni a szövegből. *Ἀρ.* lélektani fejtegetései folyamán több ízben egy-egy megjegyzést szúr be az isteni *νοῦς*-ról. Itt azért érezte szükségét ennek, hogy *ἑκάστη ἐκ συνωνύμου γίγνεται οὐσία (Μεταφ. Λ.* 3. p. 1070 a 4 hangoztatott) tételét, mely szerint az ok és okozat törvénye ebben az esetben a legtökéletesebben megáll, emlékezetbe idézze. Ezt kivált a következő párhuzamos hely bizonyítja (*Περὶ ψ.* III. 7. bevez.): *τὸ δ' αὐτό ἐστιν ἡ κατ' ἐνέργειαν ἐπιστήμη τῷ πράγματι. ἡ δὲ κατὰ δύναμιν χρόνῳ προτέρα ἐν τῷ ἑνί, ὅλως δὲ οὐδὲ χρόνῳ· ἔστι γὰρ ἐξ ἐντελεχείᾳ ὄντος πάντα τὰ γιγνόμενα* (= mert valóságban lévőből származik minden keletkező), hol ugyancsak szavakba foglalta a fenti synonymia törvényét. Említette u. i., hogy minden lehetőség szerint való tudást időben valóságos tudás előz meg, s ezt szerinte bizonyítja az, hogy synonym valóságnak már kell lennie, hogy lehetőség lehessen. Következőleg mi legyen ez más, mint az istenség, minden dolgok első mozgató elve (*Μεταφ. Λ.* 4. p. 1070 b 30); ez az istenség pedig mindentudó (v. ö. *Μεταφ. Β.* 4. p. 1000 b 3 és *Περὶ ψ.* I. 5. 10. p. 410 b 4.).

Mielőtt a szóbanforgó aristotelicus hely magyarázatát befejeznők, meg kell még vizsgálnunk, hogy a léleknek van-e valami köze ehhez az istenséghez? Jobban mondva, a lélek intellectiv részének van-e valami eredete, vagy nincsen; hogyan, kinek közreműködése által keletkezett? E kérdésekre az aristotelicus tanítás értelmében kell a feleletet megadni.

Ha az ember lelkének intellectiv része előbb lett volna mint a test, múltja bizonyára benne nyomokat hagyott volna hátra. Nem lehet az ellenkezőt bebizonyítani, s midőn *Πλάτων* ebben az irányban kísérletet tett, a legegyszerűbb tapasztalati tényekkel sem számolt (*Ἀναλ. ὕστερα* I. 18. p. 81 a 38; *Μεταφ. Α.* 9. p. 992 b 33; p. 993 a 7). Mindent az érzékek és tapasztalat közvetítésével kell megszereznünk, tehát felette valószinűtlen, hogy az emberi szellemnek a test előtt lett volna élete. Úgyde az intellectiv rész — mint láttuk — a vegetativ-sensitivvel egyetlen substantiát alkot. Nem felelhet meg a természetben mindenütt tapasztalható rendnek, hogy az ember előbb létezvén szellemileg, csak később tökéletesedjék intellectiv-sensitiv lénynyé;

ami nem zárja ki azt, hogy az a rész, mely a test alakját nem öltötte magára, mint valami puszta szellemiség az ember holta után ne élhessen (*Περὶ ψυχῆς* III. 5. 2. p. 430 a 22). De ha a lélek nem létezett előbb, talán az anyagból keletkezett? Vagy az atya nemzés közben egy intellectiv-sensitiv foetusnak adott életet? Úgyde az előbbi esetben az immaterialisban materia foglaltatnék, a másik esetben meg az atya *σπέρμα*-jában a testiség oly erőtelje volna meg, hogy az szellemi substantiát hozhatna létre. De ha nem az anyagból keletkezik, semmiből lesz, mert az életre kelésnek és az elmulásnak más substratuma, mint az anyag, nem ismeretes. Ott van azonban a synonymia (*ἑκάστη* stb.) törvénye, mely okot tételez fel; ki más lehet ez az ok, mely semmiből teremt elé valamit, mint az istenség, melynek mindenhatósága más határt nem ismer, mint azt, hogy a történtet nem tudja meg nem történtté tenni (*Ἠθικ. Νικομ.* VI. 2. p. 1139 b, 8.). A nemző apa ténykedése csak abban áll, hogy megadja az impulsust a fejlődésre.

Isten egyesítette tehát bennünk a lélek intellectiv részét a testi emberrel. Most látjuk csak egész értékében, mi az a gondolkozás; s ezek után könnyebben foghatunk hozzá a befejező rész magyarázatához, mely rész így hangzik: *χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστί, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ ἀΐδιον. οὐ μνημονεύομεν δέ, ὅτι τοῦτο μὲν ἀπαθές, ὁ δὲ παθητικὸς νοῦς φθαρτός, καὶ ἄνευ τούτου οὐθὲν νοεῖ.* Itt először is az a kérdés merűl fel, mit kell az első mondat alanyának tekinteni? A hímnemű *-θεὶς* végződés mutatja, hogy *ἐπιστήμη* nem foroghat itt szóban. Tehát talán a *νοῦς ποιητικός*-ra tért vissza *Ἀρ.* gondolatmenetében? Ez sem lehetséges; láttuk, hogy a *νοῦς ποιητικός* accidens, mely a maga alanya nélkül nem létezik; láttuk, hogy az apprehensiv *νοῦς* is szellemi, következőleg halhatatlan s láttuk, hogy a *νοῦς ποιητικός* nem gondolkozó tehetség, hanem gondolatokra késztő képesség; a mi helyünkön pedig, ahogyan a befejező sorok tanusítják, valami gondolkozási erőképességre gondol *Ἀριστοτέλης*. Itt tehát a *νοῦς* szót abban az értelemben kell érteni, mely szerint a lélek intellectiv részét jelenti s a lélek *μόριον νοητικόν*-ára kell a *τοῦτο*-t s a következőt is vonatkoztatni. Ez párhuzamos helylyel is bizonyítható. A *Περὶ ψυχ.* I. k.-e 1. fej.-ben a gondolkodást *Ἀρ.* a lélek oly tulajdonságának kívánja tekintetni, mely nem közös a testtel; aztán foly-

tatja: *εἰ μὲν οὖν ἐστί τι τῶν τῆς ψυχῆς ἔργων ἢ παθημάτων ἴδιον, ἐνδέχοιτ' ἂν αὐτὴν χωρίζεσθαι.* Ez arra czéloz, mire a fenti hely bevezető sorai. Nem az egész lelket akarja *Ἀρ.* halhatatlannak nyilvánítani, hanem csak azt a lelket, mely szellemi erőképességeinknek az alanya. Ha az *isteni νοῦς*-ra vonatkoztatnók a *τοῦθ' ὅπερ ἐστί*-t, értelmetlenség állana elő; mi értelme volna t. i. kijelenteni, hogy az elkülönítettség után az isteni *νοῦς* az, ami?! Ami az *οὐ μνημονεύομεν*-t illeti, a régebbi commentatorok ezt a passust a túlvilági életre értették; de Trendelenburgnak kell igazat adni, ki a földi életre vonatkoztatta. Hiszen ezt a véleményt az I. k. 4. fej.-e is erősíti, hol olvassuk: *καὶ τὸ νοεῖν δὴ καὶ τὸ θεωρεῖν μαραίνεται ἄλλου τινὸς ἔσω φθειρομένου, αὐτὸ δὲ ἀπαθές ἐστιν· τὸ δὲ διανοεῖσθαι καὶ φιλεῖν ἢ μισεῖν οὐκ ἔστιν ἐκείνου πάθη, ἀλλὰ τουδὶ τοῦ ἔχοντος ἐκεῖνο, ᾗ ἐκεῖνο ἔχει. διὸ καὶ τούτου φθειρομένου οὔτε μνημονεύει, οὔτε φιλεῖ· οὐ γὰρ ἐκείνου ἦν, ἀλλὰ τοῦ κοινοῦ, ὃ ἀπόλωλεν· ὁ δὲ νοῦς ἴσως θειότερόν τι καὶ ἀπαθές ἐστιν.* Vagyis *Ἀρ.* ezt mondja: az érzéki gondolkodás (*διανοεῖσθαι*), a szerelem és gyülölet nem pusztán a lélek állapotai, hanem a lélektől éltetett testéi; így érthető, hogy az embernek öregedésével gyengűl az emlékező tehetsége; maga az ész tán valami istenibb alkotó rész. Az ész, amelyről itt *Ἀρ.* beszél, nyilván az apprehensiv *νοῦς*; a *mi* helyünkön már a *παθητικὸς* jelző mutatja, hogy arról a *νοῦς*-ról van szó, mely *διανοεῖ*, mely az érzékektől közvetített képzetek kapcsán gondolkozik, mely tehát romlandó, a phantasiáról, melynek az apprehensiv *νοῦς ἀπάθεια*-jában mi része sincs, miért is *Ἀρ.* a *Πολιτικὰ* I. 5. p. 1254 b 8 pontjában az érzéki részt mint *παθητικὸν μόριον*-t szembeállítja a *μόριον τὸ λόγον ἔχον*-nal. Hogy tényleg a phantasiá-t kell érteni a *νοῦς παθητικός*-on, mutatja a *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* czímű könyv 1. p. 450 a 22. pontja, hol a *μνημονεύειν* folyamatát a phantasia körébe utalja *Ἀριστοτέλης*. S *Περὶ ψυχ.* III. 10. bevez. p. 433 a 9 a phantasia kapja is a *νοῦς* nevet.

Azaz a *νοῦς ποιητικός* a *φάντασμα*-kra öntudatlanúl hatékony erő. A *φάντασμα*-k nélkül olyan, mint az íjj nyíl nélkül, a *φάντασμα*-k viszont a *νοῦς ποιητικὸς* nélkül olyanok, mint a nyíl, mely az íjj feszítő és lendítő ereje nélkül czélját sohasem érné el; tehát gondolatok előidézésére képtelenek volnának.

IV. *β)* 1. Mívelődéstörténeti hermeneutica.

Mielőtt ennek alapelveit ismertetnők, rámutatunk arra az eltérésre, mely a mívelődéstörténet fogalmi meghatározásai között uralkodik. Nem egy tudós (mint pl. *Wilamowitz*, *Lamprecht*, *Jodl)* a mívelődéstörténetet és a philologiát egynek látszik venni, kiindulva abból, hogy a philologia szó jelentéséből annak tartalmi körére nem következtethetünk; s mivel a class.-philologia szerintök az ókori culturát mutatja be minden megnyilvánulásában, a név nem megfelelő. Mi azonban a magyar »mívelődéstörténet« szónak ezt a tág jelentést nem adjuk. Mi azt a történetet kivánjuk értetni rajta, mely megfejti nekünk egy népnek *civilisatio*-ját azon akaratnyilvánulások (Wollungen) mezején, melyek tartós intézményeket s a törvény vagy szokás jellegével bíró életrendet váltottak ki. Nem a gondolatokat, melyek az egyén vagy a tömeg psychejére metaphysicai irányban termékenyítőleg hatottak, nem az eszméket, melyek az egyénben s a tömegben az akaratnyilvánulásokat létrehozzák, hanem a föltételeket ismerteti, melyeket az egyes és a collectiv ember gyakorlati czélokból teremt azért, hogy élete lehetőleg úgy folyjon le, ahogyan azt óhajtja. A mi nézetünk szerint a mívelődéstörténeti hermeneuticának az a feladata, hogy megmutassa, minő úton-módon kell hozzáfogni ahhoz, hogy egy-egy népnek intézmények keretében mozgó állapotbeliségét megértsük s nyomon kísérjük azt a törekvést, mely az embert az önmaga felett való uralom biztosításában vezeti. Vagyis a mívelődéstörténeti hermeneutica a *Humboldt Vilmos*-tól kitűzött czélok elérhetését segítse elő.

Az intézményeket és az életrendet ehhez képest az akaratnyilvánulások alapján fogjuk megérteni, vagyis vizs-

gálni fogjuk az intézményeknek s az életrendnek a *szülő-okait.* E szülőokok igen külömböző természetüek lehetnek. Ott vannak mindjárt az állami intézmények; ez intézményeket javarészt csak *az események történetével kapcsolatosan,* azok figyelembevételével *érthetjük meg.* De mivel az események is szakadatlanúl váltják egymást, az állapotbeliséget is csak a hullámzó és haladó fejlődésnek időleges mozzanata gyanánt fogjuk tekinteni. Ilyen szempont mellett nem fogjuk pl. a kalaureiai amphictyoniát a delfiivel egészen egylényegűnek minősíteni, hanem a közös lényeg mellett kihüvelyezni fogjuk a széjjelválasztó elemeket is. Nagy hiba volna, ha itt egységes categoriák szerint járnánk el, ha pl. Spárta államéletét úgy dolgoznók fel, mint Rómáét, vagy az egyik görög állam intézményét csak azért vizsgálnók, mert ez az állam Athén, *Κάλυμνα*-ét pedig az érdeklődés csekélyebb fokára való hivatkozással alig tárgyalnók, vagy esetleg egészen mellőznők is. Mert bizony sokszor ott, hol a források cserbenhagynak, más államok *analog* intézményeinek fejlődési fokozatai alkalmasan kiegészíthetik képünket. Mi persze csupán csak a görög állami intézményekre áll; a rómaiak egy folytatólagos egészet alkotnak, melynél az időbeli egymásutánnak a megállapításával hamarabb tolúl homloktérbe kialakulásuk indító oka is. Természetes, hogy a politicai jellegű intézmények hozatalát bizonyos *ethicai érzés* is sugallja. Azért mi azokat a felvilágosodás szempontjából is fogjuk vizsgálni és keresni, hogy az ú. n. ókori humanismus fejlődési processusában minő hely illeti meg őket; annak a humanismusnak a folyamatában, melynek alapelveit Cicero De offic.-a I. könyve 110. pontjában írta körül. Nyomon kisérjük, mint támad egy erkölcsi és társadalmi rend, melybe az egyén törekvéseivel beleilleszkedik s a köz azt a maga féltett palladiumává avatja. Egy tudományos

mívelődéstörténet tehát az ókori philosophia mezején gyűjtött ismereteket tételezi fel.

Az *állami intézményeket* azonban *mint újabb intézmények szülőokait is vizsgáljuk.* A czél, mely alkotóikat vezeti, nyilván az állandóság idealja, s ez állandóság biztosítása kedvéért szervezetre van szükség, mely külső hatalmi tényezők ellen megóvja azokat, s eszközökre, melyek a megóvás lehetőségét magukban hordják. Így az ú. n. hadi intézményeket aszerint értelmezzük, amint összefüggésöket tudjuk kimutatni az alkotmány fejlődésével s jogosúltságukat kifejteni vagy kétségbevonni. E tekintetben igen tanúlságos a spártai hadszervezet története; alig van t. i. az ókorban hadszervezet, melynél állami és hadi élet oly intensiv kölcsönhatásokat tüntetne fel, mint Spártában. De más állam hadviselésének a történetéből is sokat meríthet a művelődéstörténész.

Már az eddig kiemeltekből is látszik, hogy a művelődés történetét csak a meglehetősen heterogen tényezők összeműködésének állandó figyelembevétele mellett szerkeszthetni meg sikeresen. Ilyen egy heterogen tényező még a *geographiai helyzet*, mely megmagyarázza, hogy az egyes, vagy a collectiv ember minő téren él és minő környezetben? Karthágó számos intézkedését az a körűlmény magyarázza, hogy tenger mellett feküdt, Sicziliának úgy szólván átellenében, a Földközi tengernek oly pontján, mely azt hatalmi behálózásra alkalmassá tette s melynek a nagyobb államalakúlatok szaporúlatával később helyébe lépett a Földközi tenger mellékein való uralomra szakasztott oly alkalmas Itália. Ily döntő tényező a *politicai környezet* is. A politicai környezet intézményeinek egymásra hatása föltétlenűl számításba veendő. Hiszen egyes intézményeikben a politicailag különhatárolt szomszédságok egyértelmű politicai tarsadalommá verődhetnek össze;

az ilyen *συμπολιτεία*-nak kitűnő példája az achajai szövetség, mely odáig ment, hogy *πόλις*-ai még ugyanazt a súly- és mértékrendszert is használták. Magának a politicai környezetnek hatása *forgalom*, azaz *kereskedelem* és *közlekedés* föltételezése nélkül lehetetlen; az e közlekedés és érintkezés biztosítására tett intézkedések értelmét a feliratok szorgos tanúlmányozása mellett geographicus vizsgálódások, ritusok és mondák vándorlásának megállapítása segítségével fejtjük meg.

A kifejlett irodalmi műfajnak is tevékeny része van gyakorlati értékű életföltételek teremtésében. Emitt költői czéheknek ád életet, amott iskoláknak; ma színészeket, *ἀγωνιστής*-eket nevel, holnap már csarnokokat emel elterjeszthetése czéljaira. Az ily intézményeknek létrejövetelét a műfaj természetéből és benne letett követelményeiből próbáljuk megérteni, nemkülömben vándorlásaiból is. Úgyde messzemenő következtetésektől óvakodni fogunk; nem fogunk a dráma egyes helyeiből mindenkor megfelelő színi intézményekre is következtetni, mint ahogyan azt pl. *Wilamovitz* teszi, midőn a *Χοηφόροι* színpadi ellenmondásait kiadásában (44—46. l.) mind kimagyarázni igyekszik; fel fogjuk tenni u. i., hogy a régiek a képzeletnek tág teret hagytak.

A magánélet intézményeit igen sok tényező együttes hatásának kell tulajdonítani. Ott van először is a *népjellem*, mely egy népre rányomja a maga letörölhetetlen bélyegét. Pl. a római ember életét és élete föltételeit alaposabban fogjuk megérteni, ha figyelembe veszszük, hogy ő ezt az életet a köztársaság idejében mily komolyan, mily szigoruan fogta fel. Másodsorban a *megélhetési viszonyok*nak s a *foglalkozás*-nak változatos formái szerepelnek, melyeknek következtében másképpen rendezkedik be otthonában a római parasztság mint a városi lakó, másként a

spártai, mint a nagy-görögországi gyarmatlakos, másként táplálkozik a görög szigettenger lakója, mint az arkádiai, s másként lakik a római városi civis, mint a legionarius a végeken. Harmadszor módosítólag hat a *világnézet*. Ennek hatása alatt változnak temetési szokások és szertartások, házasság és életrend, előítéletek és az azokon alapúló társadalmi viselkedés. Az irodalmi forrásoknak, de különösen a monumentalis emlékeknek (mint vázáknak, technicai szerszámoknak) tanúlmánya messze távlatokat nyit; de megjegyzendő, hogy a későbbi grammaticusoknak, szótáríróknak és scholiastáknak adatait itt a legnagyobb kétkedéssel és óvatossággal szabad csak fogadni.

Példa. Hehn Viktor már 7. kiadást ért híres munkájában, Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa cz. műben (Berlin, 1902), a 321—334. l.-okon a házikakasnak mint culturállatnak a vándorlásait mutatja be; amit őshazájáról, Görögországban és Itáliában való mívelődéstörténeti helyéről és jelentőségéről tud, azt az alábbiakban kivonatosan foglaljuk össze, megjegyezvén, hogy a tárgy épp oly culturtörténeti fontosságú, mintha valaki élettelen tárgyaknak a mívelődéstörténeti szerepét értelmezi vala.

A házi kakas Elő-Ázsiában és Európában sokkalta fiatalabb időben tünik fel, semmint gondolnók. A semita kulturnépek nem ösmerhették, mert az Ó-Testamentom róla seholsem emlékezik meg. Hiányzik az egyptomi emlékeken is, melyeken találkozunk pl. a libák ábrázolásaival, de seholsem tyúkokéival. A házi kakas Indiából származott át hozzánk s csak a méd és perzsa hódító hadjáratok következtében terjedt el nyugati irányban. *Ἀθήναιος* XIV. p. 655 tanusága szerint a szamoszi *Μηνόδοτος* a szamoszi *Ἥρη* templomáról írt iratában azt állítja, hogy valamint *a kakas Persis tartományából*, azonképpen a páva az említett szentélyből terjedt tova a körülötte lévő vidékekre. Zoroaster vallásában kutya és kakas szent állatok hírében álltak; a kakas kukorékolásával elüzi a daêvakat, a sötétség gonosz szellemeit, kivált az álom *δαίμων*-ját. Ahol perzsa ember letelepedett, ott oly biztosra

vehetően gondoskodott róla, hogy kakasa legyen, mint ahogy gondoskodott, hogy reggeli imádságait végezze és napkelte előtt s napkelte alatt előírt mosakodásait el ne találja mulasztani. Ameddig csak a perzsa uralom határai terjedtek, a szelid és hasznos állat könnyen vívta ki helyét az emberek háztartásában, még az idegenhitüekében is. A lykiai *Ξάνθος* akropoliszának ú. n. *Ἅρπυια*-emlékén (mely most Londonban van) egy élő istenségnek kakast ajánlanak fel ajándékba vagy áldozati állat gyanánt. Föltéve, hogy a síremlék valóban az 58. olümpiasz 3. éve előtti időből, vagyis *Ξάνθος* városának a perzsák által való elfoglalását megelőző korból származik, ez egy indiciumból azt kellene következtetnünk, hogy a kakas a lykiaiak közt már a perzsa hódoltság előtt volt honos. Úgyde az ott ábrázolt jeleneteknek archaisticus stilusa Lykiára vonatkozólag nem nyújt elegendőképpen biztos chronologiai ismertető jelt. Ha Lykiában a házi kakas ismerete messze a perzsa előtti korba nyúlnék vissza, a görög világ ebből az ismeretből kivette volna a maga arányos részét. De görög földön sem *Ὅμηρος*-nál sem *Ἡσίοδος*-nál vagy a régebbi költők töredékeiben nem találjuk a kakasnak vagy a tyúknak a nyomát. Pedig az éjjelenkint az órákat jelentő próféta, a kevélykedő, nevetségesen kukorékoló, szemhunyorgató énekes, a háremétől környezett féltékeny szultán, a tojásait kotkodácsolással hirdető tyúk, ez a vidám parodiája az emberi családnak s lovagias életnek, hogy ne vonta volna magára a költők figyelmét, ha ismerte volna népük! S már a régiek vették észre, hogy *Ὅμηρος*, noha az *Ἀλέκτωρ* és *Ἀλεκτρυών* tulajdonneveket alkalmazza, az éppen úgy elnevezett állatot nem látszik ösmerni; »de az állatnak a nevét, mondják a régiek, seholsem olvasni *Ὅμηρος*-nál« jegyzi meg *Εὐστάθιος* az *Ἰλιάς* XVII. 602. sorához p. 1120, 13. Legelső említését *Θέογνις*-nál találjuk, a VI. évszáz 2. fele költőjénél, ki kétségkívül az iónoknak *Ἅρπαγος*-tól való leigázását mint szemtanu élte át; *ἑσπερίη τ' ἔξειμι καὶ ὀρθρίη αὖτις ἔσειμι | ἦμος ἀλεκτρυόνων φθόγγος ἐγειρομένων* mondja a 863. s 864. sorokban, noha az a körülmény, hogy a *Θέογνις* költeményeinek gyüjteménye közé nem kevés idegen részek is kerültek, sokat von el az időmeghatározás biztosságából. A *Βατραχομαχία*-ból, hol a kakas szintén előfordul (192. v.), a szöveg állapotánál s a műnek valószinüleg fiatalabb eredeténél fogva természetesen még kevesebbet következtethetünk. *Θέογνις*

idejével összhangzatba lehetne hozni Pliniusnak azt az állítását (H. N. XXVII, 144), hogy a crotoni Milo, a híres athléta, a *gemma alectoriát*, vagyis az állítólag a kakas gyomrában találni szokott drágakövet, amuletnek használta, hogy győzzön a bajvívásban: csakhogy ezt a babonát a későbbiek csupán Miloval kapcsolatban említik, kinek az életét pedig legendák halmaza szövi keresztül-kasul. De már *Ἐπίχαρμος*-nál, ki a perzsa háborúk idejében élt, *Σιμωνίδης*-nél, *Αἰσχύλος*-nál és *Πίνδαρος*-nál a kakas nevével, a büszke *ἀλέκτωρ* néven találkozunk. Mondják, hogy *Θεμιστοκλῆς* serege bátorságát két viaskodó kakasra való hivatkozással élesztette. Ha a későbbi nyilvános kakasviadalokat, melyeket nagyon kedveltek s az ókor számos művén ábrázoltak is (l. *Jahn* Archäol. Beiträge 437 sk. l.-ok), *Θεμιστοκλῆς* e beszédétől eredőleg származtatták, legalább annyi kiviláglik belőle, hogy e viadalokat a perzsa háborúk idejénél régebbieknek nem tartották. A vígjátékíróknál, kikben a mindennapi élet nyelve őszintébben szokott megnyilatkozni, a kakasnak még mindig *perzsa madár* a neve (pl. *Κρατῖνος* *Ἀθην.*-nál IX. p. 374, *Ἀριστοφ.* *Ὄρνιθες* 483, 707, 883). Úgyde honnan valók az *ἀλέκτωρ* és *ἀλεκτρυών* nevezetek, melyek oly kifejezetten görög jellegüek? A csodás, virradatjelentő napmadarat a napistenre való emlékeztetéssel hívhatták *ἀλέκτωρ*-nak. E nevek *ἠλέκτωρ* *Ὑπερίων* (a ragyogón járó nap), *ἤλεκτρον* (fénylő ércz, napszínü borostyánkő), *Ἠλέκτρα* (a visszatükröződő vízfény istennője), *Ἠλεκτρύων* (*Περσεύς* fia), az *Ἠλεκτρίδες νῆσοι*, a tébai *Ἠλέκτραι πύλαι* stb. s az *a*-kezdő formák, mint *Ἀλεκτρυών*, *Ἀλέκτωρ* *Ὅμηρος*-ból s a *ἥρως*-mythusból minden művelt hívő előtt ismeretes fogalmak voltak. Idővel persze, mikor a régi szónak eredeti értelme a köztudatban veszendőbe ment, bizonyos népetymologia folytán *λέκτρον*-nal összetettnek vélték, vagy az *ἄφνας* szó értelmében, mint midőn *Σοφοκλῆς* (frgm. 766) *ἀλέκτωρ*-t mond *ἄλοχος* (feleség) helyett, vagy a *fekvőhely nélkül való* értelmében, aki sohasem alszik, mi a kakasra vonatkoztatva nem is adott képtelen jelentést. De hogy az új név ebben a két alakban, az *ἀλέκτωρ* és *ἀλεκτρυών* alakjaiban, lépett fel, hangos bizonyítéka annak, hogy ama mondai hős-nevek mintájára van képezve. Nemkülömben az a körülmény is, hogy *Ἀριστοφάνης* idejében a nyelv a hímnemű *ἀλεκτρυών*-hoz még nem képzett állandó alakú femininumot, úgy hogy a költő (*Νεφέλαι* 658 skk.) kineveti azokat, kik az *ἀλεκτρύαινα* alakot

használják, ugyancsak bizonyít a név és tárgy újdonsága mellett, mert ha valahol, úgy éppen ennél a háziállatnál van helyén a kétféle nemnek szigorú megkülömböztetése a nyelvhasználatban. Minthogy a kakas későbbi korszakban tűnik fel, midőn a mythicus képzetek termelése már kiapadóban volt, természetes, hogy különös vallásos jelentőségre nem tett szert. Harczias állat létére Ἄρης-nak és Παλλάς-nak volt szentelve. Πλούταρχος (Μάρκελλος 22) meséli, hogy Spártában a hadjárat befejeztekor kétféle áldozat bemutatása dívott; aki ügyét csalafintásan és rábeszélés alkalmazásával vitte dülőre, marhát áldozott, aki harcz árán ért el sikert, kakast. A kakas, mely Olümpiában Ἰδομενεύς-nek, a napisten ivadékának, pajzsán volt látható, s melyet Ὀνάτας keze faragott, a napot hirdette vagy jelenthette. Πλούταρχος (Περὶ τ. μὴ χρ. ἔμμ. ν. τ. Πυθίαν 12) Ἀπόλλων egy képéről tudósít, ki kezében kakast tart s kit ennélfogva napisten szerepében fogtak fel.

Kevéssel azután, hogy a kakas Görögországban fel-feltűnedezett, elvándorolhatott a tyúkok e fajtája Sicziliába és Itáliába is, misem lévén egyszerübb dolog, mint ez állatokat hajón szállítani. Az a tudósítás, hogy a sybarisiak nem tűrtek kakast, hogy az álmukból fel ne zavarja őket, egyike azoknak a későn kigondolt adomáknak, melyekben a tréfáló hajlam lelte vala kedvét; városukat külömben is Kr. e. 511 vagy 510-ben elpusztították, tehát oly időben, midőn a kakas még nem volt honos Itáliában, vagy még igen rövid múlttal dicsekedett. Amit egyébként régi és legrégibb stilusú érmeken és vázákon Görögországban valamint Sziczilián és Itáliában a házi kakas ábrázolására vonatkozólag találunk, a tőlünk (a VI. évszáz második felére) tett időszakon túl nem megy.

A rómaiak, kik ezt a szárnyas állatot vagy közvetetlenűl vagy alsó-itáliai görög városok közvetítésével kapták, a háborúban való jóslás czéljaira használták: mivel a római hadsereg kiséretében augur nem volt s így lehetetlenek voltak az *auspicia ex avibus*, ahhoz az expedienshez folyamodtak, hogy tyúkokat vittek magukkal kalitkákban. Ha az állatok mohón ettek az elébök dobott kásából és pedig úgy, hogy egyes darabkák ismét a földre hullottak, úgy ezt kedvező előjelnek tekintették, ellenkező esetben azonban tilalmas szózatnak. Magától értődő, hogy az etetés kimenetele egészen a *pullarius*-tól függött, ki állatait

kedve szerint láthatta el előzőleg élelemmel. Cicero nem valami tisztelettel nyilatkozik a csirkejóslás értéke felől s Plinius (X. 49) gúnyosan csodálkozik azon, hogy a legfontosabb állami ügyek, a döntő csaták, tyúkok jóvoltából történnek s a világhódítók fölött ugyancsak tyúkok uralkodnak. Abból, amit Varro III. 9-ben és Columella VIII. 2. sk.-ben a tyúkászatra vonatkozólag olvasunk, kiviláglik, mennyire lendült már föl a tyúktenyésztés ez írók idejében. E tekintetben jóval korábban Délosz szigete örvendezett hírnévnek. Most azonban a tanagrai, rhodusi és chalkiszi kakasoknak volt nagy hírök. Varro s mások említik a *gallinae melicae*-ket, s amaz megjegyzi, hogy voltaképpen *medicae*-knek (médiaiaknak) kellene nevezni. Ebből világos, hogy még a római korszakban is vittek ki tyúkokat Médiából.

IV. *β)* 2. Eseménytörténelmi hermeneutica.

Azok a sokágazatú controversiák, melyek a történettudomány lényege és feladata kérdésében kivált a 90-es évek második felében merültek föl, múlhatatlan kötelességünkké teszik, hogy legalább két főelágazásukban röviden ismertessük. Az egyik elmélet *(D. Schäfer, Dilthey, Ed. Meyer, W. Freytag, H. Rickert* stb.) azt hirdeti, hogy a történettudomány sohasem foglalkozik az emberrel, az állammal vagy a nemzettel általánosságban, hanem mindig térben és időben körülhatárolt életű nemzetekkel, melyek meghatározott viszonyok hatása alatt állanak; e viszonyok azonban mindig csak adott esetekre vonatkoznak. A fejlődést az egyesben, a singularis-ban kíséri nyomon: mert csak a különös az, mi valóban megtörténik; általános törvények t. i., mint a természettudományokban, itt nincsenek. A történetírás gerinczének a politicai történetírást vallja; eseményeknek és tényeknek megállapítása teszi főfeladatát s idealja mindig az a fajta történetírás marad, melyet az athéni *Θουκυδίδης* valósított meg *oknyomozó* történetében. A másik elmélet *(Comte, Buckle, Spencer,*

Lamprecht, a *marxisták* stb.) ezzel szemben azt tartja, hogy a történelmi individuumok csak a tömegnek differentiált jelenségei s mint ilyenek nem érdemlik meg a külön vizsgálódás fáradságát. Fejlődési fokozatokat kell megkülömböztetni, melyek egymást váltják; törvényszerűség mozgatja a jelenségeket s e törvényszerűség megállapítása a történettudományt positiv tudomány, a *sociologia* rangjára emeli. Ilyesformán kivált Németországban az *individualisticus* és a *collectivisticus* történetírásnak az ellentétei hegyeződtek ki.

E controversiákkal szemben — sok tekintetben *Bernheim*-mal és *Grotenfelt*-tel — arra az álláspontra helyezkedünk, mely egész rendszerünkből okszerüen következik: az ember a legkülömbözőbb nézőpontok mellett teheti a classica-philologiának a tárgyát, a sok között kivált két nézőpont alkalmazása mellett, egy mellett, mely a gyakorlati életföltételeket kutatja, s egy mellett, mely benne az eseményektől determinált, de az eseményeket a maga részéről nem egyszer igazító *πολιτικὸν ζῷον*-t látja. A kutatás első faját mívelődéstörténeti kutatásnak neveztük, másodikát a szorosan vett történettudományinak vagy eseménytörténetinek nevezzük. Mindkettőnél azt kívánjuk tudni, hogyan lett a történeti jelenség azzá, a mi, s geneticus nézőpontból vizsgáljuk a történteket. Tapasztalati alapra helyezkedünk s a jelenségeknek nem elégszünk meg a puszta megállapításával, hanem földerítve a kapcsolatokat, melyek köztük mint okozatok (ez ugyancsak új szülőokok) s okaik közt fönnállanak, megállapítjuk a causalis sorozatot, melynek a történelmi jelenségek integráló lánczszemei. Ezt nélkülözhetetlen s kellő történeti anyag mellett nem kis sikerrel biztató műveletnek tartjuk. Ha ez a történeti anyag nem kellő, azaz a hagyományhoz kétség fér s az egyoldalú, — kiegészítésül hozzá-

járul a psychologiai törvények alkalmazása, melyek nélkül a hagyományozott cselekedeteket el nem rendezhetjük, mert megértésöket meg nem kíséreltük. Ilyen körülmények közt beáll nem »törvényeknek« a levonása, — hanem culturalis és politicai áramlatok időről időre való megismétlődésének az észlelete és egyedek hasonlóságának, illetőleg hasonlón való viselkedésének empiricus módon való megállapítása; ilyenkor a *történetbölcselet* terére lépünk, de a bizonyosság igényével nem lép fel kutatásunk. Az embert nagyjában a viszonyok teremtményének tartjuk, de a társas élethez való akarattól befolyásolt nyilatkozásaiban megannyi különleg is értékelhető individualitasokat külömböztetünk meg,[80] kik — hogy egy hétköznapi kifejezéssel éljünk, — »történelmet csinálnak«.

Meg van adva így a módszer is, melylyel nézetünk szerint az esemény-történelem dolgozik. Ha az adatok és történelmi tények keresztülszűrődtek a critica rostáján, azaz forrásaink már történeti hitelre tarthatnak számot, úgy figyelembe véve azt, hogy a történeti anyag, melynek lehetőleg kimerítőnek kell lennie, *egyformán* historiai érdekkel nem bírhat, azon kell lennünk, hogy ezt *az anyagot a kívánatos ízléssel rendezzük, esetleg sűrítsük* és azt, mi a genetica szempontjából az eseményekre eredményesen ható nem volt, *kiselejtezzük.* Itt a kortárs észrevevő képességétől válik függővé igen sok, az elkövetkezendőkre elkészült auctornak élesen látó politicai judiciuma lesz döntő a mi történetírásunk belső értékére nézve. E rendezés alkalmával szigoruan megvizsgáljuk azt is, hogy az egymással vonatkozásba került források egy-

[80] V. ö. *Barth*-nak könyvünk 27. l.-ján íd. m.-e 101. l.-jával: »Vielmehr werden wir finden, dasz, ganz unabhängig von den Zeitepochen, die Spencer mit Maine unterscheidet, zu jeder Zeit für einen Teil der Erscheinungen der Gesellschaft die Familie, für den andern der einzelne Mensch das Element ist.«

mással tényleg összetartoznak-e? Mutassa egy példa, hogy ez milyen fontos. A marathóni σωρός-t Schliemann felületesen vizsgálván meg, kijelentette, hogy az a marathóni hősök sírhalma nem lehet; következőleg a csata lefolyása leírásánál a kutatók figyelmen kívül is hagyták. Az athéni archaeologiai társaságnak újabb ásatásai azonban kétségbevonhatatlanúl bebizonyítván azt, hogy az athéniek sírhalmával van dolgunk, a csata lefolyásának képe lényegesen helyesbűlt. A következő, amire törekszünk, hogy *az okozatból az okra következtetünk.* A combinatorius eljárásnak nyitja éppen abban van, hogy az egyes jelenségeknek a helyét a fejlődési sorozat egymásutánjában iparkodunk megállapítani, mihez határozottan bizonyos *combinatorius szellem* kell, mely nyilvánulásaiban rokona a phantasiának. Nyilvánvaló, hogy itt feltétlen óvatosságra van szükség. Mert gyakran oly történelmi adatok kerűlnek együvé, melyeknek sem közös eredő okuk nincs, sem okozati viszonyban nem állanak egymással. A belső összefüggés megállapításához tehát annyi hiteles adattal kell rendelkeznünk, hogy történetes külsőleges összeköttetésbe hozataluk ki legyen zárva. Persze a következtetés az okozatról az okokra örökké problematicus eredményekkel kecsegtet, s azért apodicticus bizonyossággal a történeti eljárás nem dicsekedhetik; az oknyomozást így nem is viszszük ú. sz. ad infinitum, hanem magunk tűzzük ki a határt, ameddig menni szabad s ez *a határ*, amelyet kijelölünk, de túl nem lépünk soha, *a valószinűség foka lesz.* Birtokában számtalan történeti érdekű adatnak, melyeket művésziesen sző össze értelmünk, egészen beletemetkezni iparkodunk letűnt világok fejlődési folyamataiba s a képzeteket, melyek agyunkban támadtak, úgy igyekszünk az olvasó számára szemléltetni, hogy azok közvetetlen erővel hassanak olyképpen, mintha az olvasónak magának tolúltak volna fel.

Az előadás művészete teszi ilyformán *a történetíró egyik elsőrendű feladatát.*

Az adatok elrendezése és jelentőségüknek a megállapítása természetesen attól függ, hogy a történetíró nekik milyen *értéket* tulajdonít? S itt bizonyos, hogy erre az értékelésére, tehát előadására is, saját korának és népének érzelmi és gondolkodási világa nem kis mértékben fog befolyni. Hozzájárul, hogy a feldolgozandó kor is értékelte a maga módja szerint az eseményeket, s ez az értékelés is fogja előadását árnyalni. A föltétlen, korlátlan objectivitasról a történetíró tehát lemondani kénytelen s be kell érnie *az előadás pártatlanságára törekvő akarattal.* Helyette elérhető történetírói ideal gyanánt az lebegjen szeme előtt, hogy a politicai és mívelődési alakúlatokat, melyek külön egységeket alkotnak, a saját politicai életünkkel és mívelődésünkkel való kapcsolataikban magyarázzuk s mutassuk be, és így az ókor *egyetemes történeti megértésére* törekedjünk.

Természetes, hogy a politicai történelemben is minden attól függ, minő *tényezők*nek juttatunk a népek történeti fejlődésében döntő szerepet? Itt is a *geographiai helyzet*tel szabad számolnunk. Athén története gyarmatosítások és kereskedelmi vállalatok jegyeiben pereg le, mert tenger mellett fekszik, Arkádia története helyi történelemmé zsugorodik össze, mert elszigetelt s hegyek emelkednek körülötte válaszfalakúl. E mellett persze *psychicus factorok* figyelembevétele is elengedhetetlen. Az egyes ember megítélésénél abból a feltételből indulunk ki, hogy a főbb érzelmek, gondolatok és akarati nyilvánulások az embereknek közös psychicai sajátosságaik s így a *psychologia* (esetleg *psychiatria)* segítségével sokszor meg fogja érteni a történész hőse cselekedeteinek indító okait. Hasonlíthatatlanúl nehezebb dolga van ott, hol tömegek magatartása és viselkedése okaira akar fényt deríteni. Itt a sociologia

bizonyos *typus-psychologia* szerkesztésére törekszik, s »egyetemes törvényeknek« a statuálását tűzi ki czéljául. De ilyen »törvényekről« tulajdonképpen nem beszélhetünk. Törvény az. mi alól kivétel nincs, ahol az ok essentialiter az okozatban nyeri folytatását. Már pedig a szellemi tudományok terén csak megközelítő valószinűséggel bíró okozati kapcsolatok vannak, melyek legfeljebb szabályszerüen ismétlődni szoktak. Hogy e socialis csoportokat, a tömegeket minő állandó tényezők mozgatják, arra nézve jelentékeny eltérések uralkodnak a sociologiában; természetes is, mert minden korszak más és más mozzanatokat fedez fel hatékonyaknak s ahhoz képest színezi történeti rajzait. Így *Comte Ágost* és követői, nevezetesen *Buckle*, az intellectust tartják hatékony történelmi tényezőnek, *Herbert Spencer* szerint a társadalmat ugyanazok a biologiai tényezők mozgatják, melyek a szerves életet, a »*materialisticus*« *(Marx* s követői) történetbölcselet szerint a történelmet a termelő erők terén beálló viszonyok igazgatják, a *culturtörténeti* iskola (*Lamprecht*, *Burckhardt* stb.) szerint a tudat fejlődési fokozatai szerint módosúl a történelem s egyes korszakait a *ἡ διὰ πασῶν χορδῶν συμφωνία* jellemzi, az *ethnologicus* történetbölcselet *(Gumplowitz*, *Gobineau)* azt vallja, hogy az emberi társadalomnak a története fajok harcza, az *ideologusok* tábora *(G. Vico* és követői) meg van győződve arról, hogy vallási, bölcseleti és tudományos eszmék mozgatják a történelmet stb. E felfogások mutatják nekünk az útat, hogy *egyoldaluan* a történelem jelenségeit megvilágítani nem szabad, s mutatják, hogy a jelenségek megfejtésére eleddig egységes principiumot a sociologia még nem talált.

Példa. *Niese Benedek* Zur Würdigung Alexanders des Grossen cz. a. (Historische Zeitschrift N. F. XLIII. Band [1897] 1—44. l.-n) megjelent értekezésében Nagy Sándort kellőképpen értékelni iparkodik. Értekezése kivonatban ekként hangzik:

Nagy Sándort kétféleképp értékelik: az egyik irány képviselői (*Niebuhr, Grote, A. Schäfer, A. v. Gutschmid*) nagy hadi hőst látnak benne, de egyúttal a hellén szabadságot lábbal tipró, igaztalan és erőszakos zsarnokot is, — a másik irányéi (*Droysen*) nemcsak nagy harczost, hanem magasröptű, a hellén műveltséget szivén hordó államférfiút is.

A vélemények ezen elágazása terén figyelembe kell venni *a források értekelését* is. Droysen nagyban és egészben a régibb és jobb irók itéletére támaszkodik, *Πτολεμαῖος*-éra és *Ἀριστόβουλος*-éra, kik *Ἀρριανὸς* és *néhol Πλούταρχος* müveiben szólnak hozzánk, míg Niebuhr és Grote késõbbi írókra támaszkodnak, nevezetesen *Κλείταρχος*-ra, kinek rhetoricai jellegű előadására megy vissza a még kifejezettebben rhetorisáló Curtius Rufus műve. E *Κλείταρχος*-ra visszamenő hagyomány a rhetoricai történetirás minden kendőzésétől csillog: declamatio, túlzás, koholtság alkotják egyes elemeit. N. Sándor alakja hálás tárgy volt oly időben, midőn a rhetoricus feldolgozásmód legnagyobb elemében volt. Ez a tényállás nem igen kedvez a Niebuhr-Grote-féle felfogásmódnak.

Mindazáltal újabb időben *Julius Kaerst* 3 rendbeli értekezésében a Grote-féle értékbecslés álláspontjára helyezkedett. Azt tartja, hogy Sándor az isszoszi, de még inkább a gaugamelai (331) győzelem után felhagyott a makedonokkal s hellénekkel szemben követett magatartásával. Azelőtt atyja czéljai, a panhellén eszme, lelkesítették, most czél gyanánt az egész föld meghóditása lebeg szeme előtt. Meg akarja pedig hóditani a világot, mert istennek érzi magát; természetes, hogy túlzó terveivel elrontotta azt, mit atyja mértékletesen áhitott és megvalósitani kezdett, s a görögségnek ártott.

Amíg nagy emberek értékelése terén érzelmeinknek engedjük át magunkat, N. Sándor becslését illetőleg se akarjunk vitatkozásokba bocsátkozni. De a történelmi tényeknek a mérlegelése elől nem térhetünk ki. Hadd lássuk tehát, hogy áll a dolog Sándor önistenitésével és az abból következett világmeghóditási tervekkel!

Mielőtt Kaerst első tétele ellen fordulnánk, ki kell térnünk a *προσκύνησις* tényére. Természetes, hogy midőn Sándor megdöntötte *Δαρεῖος* birodalmát, átvette a *προσκύνησις* szokását is: ki előtte megjelent, leborúlt. De ez korántsem volt az istenités külső jele, hanem a perzsa udvari etiquette-nek egyik szokása.

A perzsák királyaikat sohasem tartották isteneknek. A hellénektől és a makedonoktól, kik csak isteneik előtt borúltak le (v. ö. Ἡρόδ. VII, 136), Sándor ezt a προσκύνησις-t nem követelte, de rajta volt, hogy a barbárokat ezért se ki ne nevessék, se ki ne gúnyolják.

Első és legfontosabb bizonyítéknak, hogy S. az önistenítés téveszméjének áldozata lett, az Ἄμμων-oázis szentélyéhez való vonulását tekintik. Ezt a sereg egy részével Alekszandria alapítása után tette meg nagy fáradalmaknak közepette. Ἀρριανός szerint (III. 3), ki itt, mint több ízben, forrásait mindenféle külön hozzátétellel megtóditotta, Sándort vallásos ok vezette: a jóshelyet megy megkérdezni, miként elődei Περσεὺς és Ἡρακλῆς, mert születése tárgyában Ἄμμων-nak szerepet tulajdonít. Hogy minő kérdéseket intézett a jóshelyhez, nem mondja Ἀρριανός, nyilván azért, mert forrásai közt idevonatkozó adatot nem talált. A legrégibb tudósító Καλλισθένης meséli (Στράβων-nál XVII, 43), hogy a pap a királyt Ζεύς (Ἄμμων) fiának szólította, s ez bizonyára tény. Hiszen az egyptomiak királyaiknak ilyen czímeket adtak (l. *Erman*, Aegypten 68. sk. l.), mint »Rê fia«, »Ἄμμων fia«; csodálatos lett volna, ha a a pap Sándort nem így szólította volna meg. Amit a Κλείταρχος-ra visszamenő auctorok (Διόδωρος, Curtius Rufus és Πλούταρχος) a jóshelyhez intézett kérdések tekintetében említenek, az, szemben a jobb és régebbi források adataival, tisztára koholt állítások sora. Az említett megszólítás Sándornak v. a görögöknek vallásos érzületét nem sérthette: tudjuk, hogy kiváló képességű embereknek a görög felfogás valami isteni tulajdonságot tulajdonít. Az epicus költészet hősei is isteni sarjak, s az ilyenfajta kiemelést Sándorra is alkalmazták. Így kellett ezt magának Sándornak is felfognia, hiszen az Ἀμμώνειον-ban nem követelte, hogy isteni megtiszteltetésben részesűljön. Egyszerüen tiszteletét kivánta leróni az istenség előtt.

Politicai czélok is vezethették; a perzsa birodalom az isszoszi csata után még korántsem szünt meg létezni, Δαρεῖος még nagy haderőt vonhatott össze és Sándor elveszti esetleg Syriát és Elő-Ázsiát. Ezért vált szükségessé Egyptom meghódítása, melyet reménye lehetett tartósan alávetni fenhatóságának. Itt szívesen is fogadták, itt alapítja első városát Alekszandriát, hogy meglegyen a tengeri összeköttetése Macedoniával és

Hellaszszal, itt tehát arra is törekedett, hogy az egyptomi királyoknak megadni szokott vallásos fölavatást a honi papok részéről megkapja; mint jámbor fia korának Ἄμμων cultusának megadta tiszteletében a megillető helyet s ú. l. ez istenség papjai kisérték is hadi menetében (v. ö. Ἀρριανός VII, 14, 7; 23, 6). Hogy atyját Fülöpöt megtagadta volna, erre nincs hiteles forrás. Hogy is tekinthette volna Ἄμμων-t atyjának, ha ősének Ἡρακλῆς-t tisztelte? Ἀρριανός (IV, 10, 2) szerint csak a csekélyebb értékű hagyománynak fecsegése (λόγος) az egész, mi az Ἄμμων-atyaságra vonatkozik. Ha (Ἀρρ. VII, 8, 3) a lázadó katonák Ὦπις-ban csufolódzva atyjához Ἄμμων-hoz utasítják, ez még mitsem bizonyít. Ez csak azt jelenti, hogy a papok Ἄμμων fiának szólították és Sándor ezt a megtiszteltetést elfogadta. Persze ebből Sándornak úgy tisztelői mint ellenségei tőkét kovácsoltak.

Az önistenítésre Kaerst abban is vél bizonyságot látni, hogy S. a tőle alapított első várost nevére keresztelte. De Fülöp is nevére keresztelte Φίλιπποι-t, mégsem jutott senkinek se eszébe őt önistenítéssel vádolni. Ez alkalommal Fülöp képét a 12 isten képe után hordozták az ünnepi menetben (l. Διόδωρος XVI, 92), mi még nagyobb megtiszteltetés-számba mehet, mint aminőben Sándor részesült, de még mindig nem istenítés.

Στράβων-nál (XVI, 11) Ἀριστόβουλος azt hiszi, hogy S. azért akarta az arabokat megtámadni, mert ezek őt Ζεύς és Διόνυσος mellett harmadik istennek nem akarták tisztelni. Látnivaló, hogy ez csak hiedelem; S.-nak az arabokat illető tervére vonatkozólag bizonytalanság uralkodott; természetes, hogy kalandos föltevések magzottak el.

De *Droysen*ék azt állítják, hogy S. kevéssel halála előtt a hellénektől kifejezetten isteneket megillető tiszteletet követelt. Αἰλιανός (Ποικ. ἱστορ. II. 19), ki harmad és negyed-kézből szokta meríteni adatait, meséli, hogy S. Δαρεῖος halála és a perzsa birodalom meghódítása után azt az üzenetet küldi a hellléneknek, hogy tekintsék istennek. A lakedemonok ekkor ezt a határozatot hozták: »Ha S. isten akar lenni, legyen!« (v. ö. Πλούτ. Ἀποφθέγμ. Λακ. 219E). De ezzel szemben egy más, hitelesebb forrás áll. Τιμαῖος-ból (Πολύβ. XII, 12b §. 3) s egyéb irókból (mint Πλούτ.-ból, Δείναρχος-ból Δημοσθ.-nél, Ὑπερείδης-ből) kétségtelen tény gyanánt állapitható meg, hogy 324-ben Athénben S.-nak isteni megtiszteltetésben való részesitését javasolták. Δημοσθένης-t ellen-

felei azzal vádolták, hogy csak lanyhán ellenezte a javaslatot. Ezt a javaslatot ú. l. el is fogadták (*Διογέν. Λαέρτ.* VI, 63). De kinek a kezdeményezésére történt a javaslat? Egyik forrás sem tud S. kívánságáról vagy rendeletéről, s azon utasítások közt, melyeket *Νικάνωρ* a király részéről 324-ben a olümpiai játékokhoz hozott, az istenítésről szó sincs. Valószínüleg tehát a hellén *συνέδριον*-ból indult ki az eszme. Így 323-ban — tudjuk — *θεωρός*-ok jöttek Hellaszból Babülónba, hogy a királyt istent megillető tisztelettel köszöntsék. Előzőleg történhettek az egyes városokban a javaslatok. Természetes, hogy az ilyfajta megtisztetést S. nem utasíthatta vissza.

Kaerst tétele bizonyítására az érmeket is hívja tanuságúl. Ismeretes, hogy a görögség virágzása korszakában az arczkép nem kap helyet az érmeken. Maga S. *Ζεύς* és *Ἡρακλῆς*, ill. *Ἀθήνη* és *Νίκη* képeit verette érmeire, s csak egy és más darabon vél néhány érmész S képére ráismerni. De ez vitás dolog. Azok az érmek, melyek S. arczképét mutatják, hozzáértők állítása szerint csak halála után verettek főkép *Πτολεμαῖος* és *Λυσίμαχος* által: természetes, hogy S. érmét még halála után is tovább verték. Abból, hogy az istenítésre való jelvények *halála után* jelennek meg az érmeken, nem lehet Kaerst-tel érvet kovácsolni. Ebből is csak azt látjuk, hogy S. az istenítésre nagy súlyt nem helyezett; adomák keringenek utolsó napjainak életmódja felől: intézi számtalan dolgát, barátjaival való érintkezésében közvetetlen és természetes; szorgalmasan áldoz az isteneknek, senkisem áldoz neki. Hogy körül volt rajongva az eszközök megválogatásában túláradó hízelgőktől, nagy hatalmának egyenes folyománya.

Utódai közűl egy sem épitette királyi uralmát az isteni mivoltúság elvére. *Ἀντίγονος*-t és *Δημήτριος*-t csupán az athéniek határtalan hálája nyilvánította isteneknek. Csak II. *Ἀντίοχος*-t és II. *Πτολεμαῖος*-t tekintették még életökben isteneknek. Tehát szó sem lehet arról, hogy S. az istenítést utódaira hagyományos uralkodási elv gyanánt hagyta. S. istenítésének cultusát is csak a halála utáni időtől kezdve kisérhetjük nyomon, kezdetben önként megnyilatkozó s csak később hivatalos formában (*Στράβων* XIV, 31, de l. *Ἀρριανὸς* I. 17, 10; 18, 2). E cultus főhelye Alekszandria volt, kivált midőn II. *Πτολεμαῖος* Sándor tetemét oda szállíttatta (*Παυσαν.* I. 7, 1). Ettől fogva a *Πτολεμαῖος*-okkal

együtt részesűl isteni cultusban s van külön papja; *Kaerst* persze *Παυσανίας* adatát tétele kedvéért kétségbe vonja, úgyde a papyrusok csak II. *Πτολεμαῖος* uralkodásának 2. felétől kezdődőleg tudósitanak cultusáról.

Istenné való emelkedése eszméjéből vezette le *Grote* és *Kaerst* szerint S. a világ meghóditása eszméjét és tervét. E tervekről legmegbízhatóbb irónk *Ἀρριανός* két helyt beszél (V, 26; VII, 1). A világ-hódító tervekre vonatkozólag azonban így fejezi ki magát *Ἀρριανός: οἱ δὲ καὶ τάδε ἀνέγραψαν — λέγουσιν*, s így bevezetésében kifejezett elvéhez híven itt nem főforrásai, *Πτολεμαῖος* és *Ἀριστόβουλος* feküdtek szeme előtt, hanem a kevésbbé hiteles későbbi írók. Következőleg azt látjuk, hogy ezeket a terveket e későbbi íróktól függő auctorok *Πλούταρχος* t. i. (*Ἀλέξ*. 68) és *Διόδωρος* (XVIII, 4, 4) ismételik: Az előbbi ugyanazon a helyen, mint *Ἀρριανός*, beszél Afrikának körülhajózása tervéről, utóbbi pedig azokról a tervezetekről, melyeket az elhalt király följegyzései között találtak, s melyek értelmében csak a Földközi tenger mellékének a meghódításáról volna szó. Ime már nem kis eltérés a tudósításokban! Viszont a királyi naplók arról tanúskodnak, hogy halála hirtelen jött, végrendeletet nem csinált; ha pedig nem végrendelet alakjában bízta volna meg ezzel utódait, mi indította volna arra, hogy ezeket a terveket és eszméket följegyezze?

Mindamellett marad még legjobb forrásunknak *Ἀρριανός*-nak beszéde (V, 26), melyet ez S.-ral a *Ὕφασις* mellett katonáihoz intéztet, s melyben nem sikerűl S.-nak katonáit további előrenyomulásra birni. *Kaerst* különösen erre a beszédre hivatkozik. Tényleg *Ἀρριανός* ezt a beszédet minden megszoritás nélkül közli s anélkül, hogy jelezné, hogy a beszéd kevésbbé jó forrásaira megy vissza, miért is *Πτολεμαῖος*-ra vagy *Ἀριστόβουλος*-ra kellene azt visszavezetnünk. De már *Droysen* (Hellenismus I, 2, 156. jegyz.) annak a gyanításának adott kifejezést, hogy a beszédet *Ἀρριανός* költötte, s nem forrásaiból vette át. S emellett nyomós okok szólnak: mert miután írónk a második helyen (VII, 1) a Sándor világhódító terveire vonatkozó állításokat mende-mondának tüntette fel, végezetűl bizonyos komolysággal s *Ἡρόδοτος*-ra emlékeztető kifejezésmóddal körülvonalozza a maga álláspontját. S. gondolatait — úgymond — ő ki nem találhatja, nem is akar gyanításoknak helyet adni (s ezzel nyil-

ván gyanításoknak bélyegzi a korábban közlötteket), de azt meri állítani, hogy S.-nak bizvást nem közönséges terveket tulajdoníthatni. Ha elfoglalta volna Ázsiát s Európát a brit szigetekig, akkor sem nyugodott volna az ő törekvő lelke. Ime mily közel érintik egymást Ἀῤῥ. elmélkedései és S. beszéde (mindkét helyt pld. Afrika Ázsiához számit!) S nem feltünő, hogy Πτολεμαῖος és Ἀριστόβουλος S. terveiről nem tudósitanak, hanem magának a királynak a szájába adják! Ha pedig végre meggondoljuk azt, hogy itt *beszéd*-del van dolgunk, s hogy a régiek történeti beszédeikben a legnagyobb szabadságot engedték meg maguknak, maga Ἀῤῥ. egyébként is sokat hozzáköltött volt forrásaihoz, *Droysen* gyanitását valószinü gyanitásnak fogjuk tartani.

De még egyéb megszívlelni való okok járulnak hozzá, hogy a Ὕφασις mellett mondott beszédben ne Sándor vagy jobb történetiróinak gondolatait keressük, hanem az Ἀῤῥιανός-éit. E czélra azonban S. indiai hadjáratának a megvilágítására is kell kiterjeszkednünk.

S. indiai hadjáratára természetesen még Bactriában szervezkedett. 327-ben kelt át a Παροπάμισος-on, hol a nyár hátralevő részén át tartózkodott, majd innen a Κώφην völgyébe (Kabul-ba) ereszkedett le, melynek tartományát a tél folyamán (327/6) meghóditotta, s a rákövetkező tavaszszal (326) átkelt az Induson s azután a Ὑδάσπης-en, mely mellett (körülbelül júniusban) legyőzte Πῶρος királyt. Következett az Ἀκεσίνης-en és Ὑάρωτις-on való átkelése. A Ὕφασις-nál meg kellett állapodnia: a sereg a sok eső és fáradság miatt visszakívánkozott. S. tehát visszafordult a Ὑδάσπης-ig, hova szept. eleje táján érkezett. Itt befejezte hajórajának épitését, s lehajózott az Induson, hogy az Indus-mellék lakóinak leigázása után Szúzába térjen vissza. Nem érte el tehát azt, amit akart: vissza kellett térnie. Úgyde hát meddig kívánt hatolni?

Στράβων-ból (XV, 29) s másokból (Διόδωρος, Curtius R.) értesülünk, hogy S. már a Ὑδάσπης-nél, mielőtt K. felé nyomúlt, fogott bele hajórajának épitésébe és tett előrekészületeket az Induson való lehajózásra. Ebből *Droysen* azt következtette, hogy S. tervei az ötfolyamvidék meghóditásán túl nem mentek. Az Ἀῤῥιανός-tól közölt beszédben azonban más terveket hangoztat. Itt a király tudatja katonáival, hogy már nincs messze a Gangesz s a K.-i óczeán; be fogja bizonyitani nekik, hogy a

Kaspi-tenger az indiai öböllel függ össze, valamint a perzsa tenger is. A perzsa tenger felől körülhajózandja Afrikát a Ἡρακλῆς oszlopáig: akkor övék lesz Afrika, valamint Ázsia. E beszédben tehát valóban a világ meghódítását tűzi ki magának czéljául!

Kérdés, beszélhetett-e így vagy hasonlóan S.? Nem valószinü! Tegyük fel, hogy szándékában állott egész É.-i Ázsiát meghódítani, úgy sogdianai hadjárata alkalmával erről hallottunk volna. De mi ellenkezőleg azt látjuk, hogy *S. megelégedett annak a meghódításával, ami a perzsák fenhatósága alatt állott volt.* Az Ἰαξάρτης-en csak azért kelt át, hogy az ottani törzsekre ráijeszszen, s a massagetákkal szemben, mihelyt tapasztalja, hogy Σπιταμένης-nek nem nyújtanak oltalmat, leszerel. Στράβων (XI. 518) erről beszéltében sokat beszél az Ἰαξάρτης-en és Sogdianán túl fekvő vidékekről, de S. ilyfajta terveiről mitsem tud, noha sokat forgatja S. hadjáratainak legjobb történetiróit s e hadjáratokra sürün hivatkozik. Későbbi cselekedeteinek egyike sem vall arra, hogy ily említett tervet táplált volna.

Mégis a Gangeszig akart nyomúlni, — külömböző irók tudósítása szerint! Hallott egy nagy seregről, mely a Gangesz mellékén verődött volt össze s megütközni kívánt vele. De Ἀρριανός e tekintetben hallgat; mindamellett *Droysen* hisz benne és S.-tól tervezett portyázó hadjáratra gondol. Már korábban (Gesch. der griech. und makedon. Staaten I. 138. l. j.) utaltunk arra, hogy az ide vonatkozó tudósítások gyanúsak. Hadd bizonyítsuk be most, hogy értéktelenek, s hogy S. valószinűleg sohasem gondolt a Gangeszig vezetett hadjáratra. E czélra azonban tájékozódnunk kell afelől, mit tudtak S. és kortársai Indiáról. Mert a haditerv ezektől az ismeretektől függött. Magunknak persze függetlenítenünk kell magunkat mindattól, amit a későbbi ókor s az újkor ismeretekben hozzászerzett.

India eredetileg, ahogy már a név is mutatja, az Indus folyó tartománya. Ezért csak egy folyója van, az Indus (v. ö. Κτησίας frgm. 1.) A ἡ Ἰνδική név annyira erre a tartományra szorítkozik, hogy a Ny.-ra lakó és ethnographiailag az indusokhoz tartozó népek, mint p. o. a Πάκτυες népe, már nem számítanak hozzájok (v. ö. Ἡρόδ. III, 91; 102). Ez a nagykiterjedésü India keleti vége a lakott világnak; ami azontúl következik, lakatlan, homok és pusztaság (Ἡρόδ. III. 98; IV. 40; Κτησίας

frgm. 1.; v. ö. *Στράβ.* XV, 3. sk. f.-ek). A név arra vall, hogy a perzsák révén ismerkedtek meg a hellének a tartománynyal. *Δαρεῖος* igázta le s — *Ἡρόδοτος* ismeretes elbeszélése szerint — expeditiot küldött le az Induson, melyben a *Καρύανδα*-ból való *Σκύλαξ* is részt vett. Meddig maradtak hódoltsági viszonyban, nem tudni; de még III. *Δαρεῖος* seregében Gaugamela mellett indiai csapatok és indiai elefántok vonúlnak fel (*Ἀρρ.* III, 11, 5). A hellének előtt tehát a tartomány nem volt egészen ismeretlen; leírták *Ἑκαταῖος* és *Ἡρόδοτος*, majd *Κτησίας*. Csodás dolgokat meséltek nagyságáról, termékenységéről. Bebocsáttatást nyert a mythologiába is; *Διόνυσος* valamint *Ἡρακλῆς* odáig jutnak el: nyilván a világ végéig. A Gangeszről a hellének mitsem tudtak; az V. és IV. évszáz irodalma nem említi, s ha *Κτησίας* 57. töredékében találkozunk nevével, ne feledjük el, hogy a külömben is gyanús töredékbe conjectura vitte be a nevét. *Ἀριστοτέλης* *Μετεωρολογ.*-iban (I, 13, p. 350a 18), mely S. hadjáratai idejében keletkezett, van egy hely, hol a szerző a *Πάρνασος* (= *Παροπάμισος*) hegységéről beszél, melyből Ázsiának legtöbb nagy folyója fakad, ú. m. a *Βάκτρος* (vagyis az *Ὦξος*), a *Χοάσπης* (Susianában), az *Ἀράξης* (azaz *Ἰαξάρτης*) s végre a legnagyobb az Indus: a Gangeszt, ha ismeri, megemlíti vala; mert a hegység szerinte szinte Ázsia végén fekszik s mögötte terül el mindjárt a világtenger.

Már ezekből látjuk, hogy S. *ἡ Ἰνδική* alatt mást, mint az Indus-folyó tartományát, a perzsa birodalom végső részét, nem érthette. Ha még hozzáveszszük, hogy S. már a *Ὑδάσπης*-nál készítette előre az Induson való visszahajózását, az indiai hadjáratot nem tarthatjuk *Kaerst*-tel új vállalkozás kezdetének, hanem csak a régi terv, a perzsa birodalom meghóditása befejezésének.

Kiható jelentőséggel bír e kérdésben az is, hogy sem *Πτολεμαῖος* vagy *Ἀριστόβουλος*, sem *Ὀνησίκριτος* vagy *Νέαρχος* nem tudnak semmit a Gangesz létezéséről. Ezek pedig csak bizonyos idővel S. halála után írtak. A Gangeszről csak akkor értesűltek a hellének, midőn *Σανδράκοττος* az Indus felől hódítólag nyomúlt előre a Gangesz mellékéig és *Μεγασθένης* (ki legkorábban I. *Ἀντίοχος* alatt [Kr. e. 280—264] írta meg könyvét) követ minőségében hozzája ment s India leírásában a Gangesztartományt elsőnek ismertette honfitársai számára.

Az Ἀρριανός-tól közölt beszédben S. kijelenti azt is, hogy a Gangesz és a K.-i óczeán felől a Kaspi-tengert készül elérni, és megmutatja, hogy ez az indiai óczeánnal tartozik össze. De ezt valójában nem jelenthette ki, hacsak meg nincs győződve arról, hogy a Kaspi-tenger a világtengerbe torkollik. Honnan tudta ezt? Maga Ἀρριανός mondja (Ἀνάβ. VII, 16, 1), hogy kevéssel halála előtt útnak indította Ἡρακλείδης-t azzal az utasítással, hogy állapítsa meg, vajjon a Kaspi-tenger a Fekete-tengerrel vagy pedig az óczeánnal tartozik-e össze. Az expeditio azonban nem hajtotta végre feladatát.

Megállapitható azonfelűl, hogy S. kortársai a Kaspi-tengernek az óczeánba való torkollásáról mitsem tudtak. Mert a már Ἡρόδοτος-tól (I. 203) képviselt hagyományos (és helyes) nézet értelmében a Kaspi-tenger zárt tenger volt, melyet köröskörűl laknak. Ἀριστοτέλης is így tudja, midőn (Μετεωρ. II, 1, p. 354a 3. és I, 12, p. 351a 8) egy helyt ἡ ὑπὸ τὸν Καύκασον λ ί μ ν η beszél. S. katonái is ebben a meggyőződésben voltak, mert midőn az Ἰαξάρτης-hez értek (a mai Szir-Darja-hoz), ezt a Τάναϊς-nak tartották, a Don-nak, s így is nevezték el. A Τάναϊς-t külömben (Ἀριστοτ. Μετεωρ. I. 13, p. 350a, 24) az Ἀράξης (vagyis Ἰαξάρτης) elágazásának tartották. Mások persze (mint pld. larisszai Πολύκλειτος Στράβων-nál XI, 509 sk.) azt hitték, hogy a Kaspi-tenger és a Μαιῶτις között csatornaszerű összeköttetés áll fenn. Az akkori geographiai tudás e két tengert felette közel hozta egymással, mert a tudomány ellenére is a chartographusok kereknek rajzolták a földet (v. ö. Ἡρόδ. IV, 36; Ἀριστοτ. Μετεωρ. II, 5, p. 263b, 13), s így ami K. felé esett, É. felé tömörűlt össze. Még később Κλείταρχος is csak keskeny ἰσθμός-t tételezett fel Fekete és Kaspi-tenger között. Csak ha meg voltak győződve arról, hogy a Kaspi-tenger zárt tenger, azonosíthatták a Τάναϊς-t az Ἰαξάρτης-szel. Azt, hogy az óczeán egy öble, Πλούταρχος (Ἀλέξ. 64) szerint már a régi physicusok (az ión philosophusok?) tudták. De ez nyilván Πλούταρχος tévedése. Először Πάτροκλος adott kifejezést ennek a nézetnek, midőn Σέλευκος és I. Ἀντίοχος idejében behajózta volt egy nagy részét a Kaspi-tengernek, s mivel végére nem ért, azt tartotta, hogy az óczeán egy öble (Στράβων XI, 518). Ezt a véleményt Ἐρατοσθένης magáévá tette s így behatása alatt áll Ἀρριανός is, kinek szemében Ἐρατ. többször számbavett tekintély (Ἀνάβ. V, 3, 1;

5, 1; *'Ινδ.* III, 1). Midőn S.-t beszélteti, az eratosthenesi földrajz álláspontján áll; a beszéd tehát S. terveire vonatkozólag nem jöhet figyelembe.

Hátra van még S.-nak Arábia és Afrika körülhajózására irányuló tervének a megvizsgálása; *Kaerst* ú. l. azt hiszi, ez is S. egyik terve volt. De a kor geographiai tudása újra arra vall, hogy S. ilyen tervet nem szövögethetett. Tudták ugyan, hogy a perzsa öböl és Egyptom között tengeri összeköttetés lehetséges, de Afrika körülhajózására vonatkozólag másképpen állott a dolog. *'Ηρόδοτος* ismeretes tudósítása szerint (IV, 42) *Νεκώς* (= Necho) fárao phoeniciai hajósok által körülhajóztatta Afrikát; 30 hónapig tartott az utazás, a nap útközben jobbkézt esett tőlök. Bárhogyan ítéljük is meg ez elbeszélés hitelességét, az Atlanti és a Vörös tengernek egymással való összefüggését ezzel nem bizonyította meg. *Σκύλαξ περίπλους*-ában (53. §.), melyet nem sokkal S. előtt szerkesztettek, Afrikának atlanti partja mentén mélységi viszonyainál és tengeri növényzeténél fogva a tenger mind kevésbbé válik hajózhatóvá, s ez volt a nézete *'Αριστοτέλης*-nek is (*Μετεωρ.* II, 1, p. 354a, 22). *'Αριστοτέλης* a Vörös tengert zárt tengernek tartja, csak (U. o. II, 1, p. 353b, 35) *κατὰ μικρὸν κοινωνοῦσα* az Atlanti óczeánnal; a szárazföld tehát szerinte benyúlik az indiai óczeán D.-i részéig. Az emberek csak találomra okoskodtak, S. sem külömben. Hiszen volt idő, körülbelűl akkor, mikor a mi szóbanforgó beszédünket mondotta, hogy azt hitte, hogy az Indus azonos a Nilussal s hogy az Indusnál fölfedezte a Nilus forrásait! Következőleg a Vörös tengerről azt kellett gondolnia, hogy azt föld veszi körűl. Újra *'Ερατοσθένης* az, ki a *Πτολεμαῖος*-ok K.-parti fölfedezései alapján Afrika körülhajózhatóságát hangoztatta, de *'Ίππαρχος* (ed. Berger 80. l.) s *Πολύβιος* (III, 38) mindazáltal tagadják. Mégis *'Ερ.* felfogása emelkedett érvényre s *'Αρριανός* beszédében kifejezésre is jutott.

Ezzel S. világhódító terveivel végeztünk. Hadd vizsgáljuk meg azonban még egyéb terveit! Ami a *'Ηρακλείδης*-nek adott utasítást illeti, a Kaspi-tengernél hajórajt építeni, valószinü, hogy e hajórajnak más czélja nem volt, mint a Kaspi-tenger D.-i szegélyén lakó hegyi népeket meghódolásra birni. Csapatokat nem adott S. *'Ηρ.* mellé, ez nyilván a meglévő helyőrségekre volt ráutalva.

Valamivel többet hallunk arról az arábiai hadjáratról, mely a királyt élete utolsó napjaiban foglalkoztatta vala. A *Νέαρχος* tengeri útjának folytatása volt; *Νέαρχος* hadihajó-rajából állott, melyet néhány Babülóniában épült hajóval meggyarapitottak; mind csupa kisebb jármű volt. Cyprusból és Phoeniciából is vontak hozzá hajókat; Babülónból szárazföldi csapatok voltak menendők. A vállalat czélja a perzsa öböl partjainak és szigeteinek benépesítése volt (*Ἀρρ.* VII, 19, 5: *τήν τε γὰρ παραλίαν τὴν πρὸς τῷ κόλπῳ τῷ Περσικῷ κατοικίζειν ἐπενόει καὶ τὰς νήσους τὰς ἐν ταύτῃ*) s hogy tisztán erre szorítkozott, arra a készülődések csekély mértéke vall. Később persze (— így már *Ἀριστόβουλος*, ki 301 táján írt —) egész Arábia meghódításának a szándékát tulajdonították S.-nak.

A királynak hátrahagyott följegyzései közt állítólag (*Διόδωρος* XVIII, 4, 4; v. ö. *Ἀρρ.* V, 27, 7 sk.) a Földközi tenger Ny.-i partvidékeinek a meghódítása is tervbe volt véve. Nemcsak, hogy idevonatkozó készülődésekről mitsem tudunk, de azt sem tudjuk, minő viszonyban állt S. a karthágóiakkal.

Említik (*Ἀρρ.* VII, 1, 3; *Πλούτ. Περὶ τ. Ἀλεξ. τ.* 13), hogy S. Sicilia és Itália, nev.-en Róma ellen is szándékozott nyomúlni. Ugyancsak későbbi írók (*Ἄριστος* és *Ἀσκληπιάδης*, *Κλείταρχος*) arról tudósitanak, hogy a rómaiak követeket küldtek hozzá és S. a hallottak után megjósolta volna Róma jövendő nagyságát. Ez, ha igaz, harczias vállalkozások szándékára nem enged következtetni.

Más beszámítás alá esik a szittyák ellen tervezett hadjárata (*Ἀρρ.* IV, 15, 6). Már korábban hadvezére *Ζωπυρίων* (l. Gesch. d. griech. u. maked. St. I, 171. l.) tett leigázásukra — igaz, sikertelen — kisérletet. Ezeknek a leigázása S. fejében közelfekvő gondolat lehetett. Hogy tényleg akarta-e, — nem tudjuk más oldalról bizonyítani.

Természetes, hogy S.-nak hadi tettei kortársainak, de még inkább utódainak képzelőtehetségét felette izgatták; rövid 10 esztendő alatt meghódította a nagy perzsa birodalmat. Fiatalon halt el, a szakadatlan hódító képében élt a népek képzeletében. Érthető, hogy világraszóló terveknek közepette képzelték halála bekövetkeztét. Ilyen értelemben rajzolta ki alakját aztán a S.-regény.

Pedig valójában S. előtt más czél nem lebegett, mint az, *Δαρεῖος* helyébe ülni; ezt a czélját el is érte. Visszatérve K.-i

hadjáratából (324. Kr. e.) hozzálát, hogy új uralmát megszilárdítsa; a hódítókat és hódoltakat egy néppé akarja összeolvasztani, — telepít, szervez; a birodalom meghódítása igazában még nem ment végbe, fölkeltek itt, lázadtak amott, midőn a halál elragadja. S akkor azt higyjük, hogy ez a czéltudatos, és minden tüze és energiája mellett is körültekintő fejedelem a világ más tájékai felé szándékozott volna sietni? Hogy később valamikor — ha életben marad — miféle hadjáratokba vonúl vala még, azzal a tudományos kutatás nem foglalkozhatik.

IV. *γ)* 1. **Archaeologiai hermeneutica.**

Ennek alapelveit nehezebb körűlírni azért, mert egységes szempontok az emlékek külömböző fajtáinál fogva nem igen állíthatók fel. Azért külön kell, hogy szóljunk azon emlékek interpretatiójáról, melyek *tárgyakat*, s azokról, melyek *élő lényeket* ábrázolnak.

Ami a tárgyakat illeti, első helyet érdemelnek szemünkben az *építészeti emlékek*. Ezek czéljának s a bennök rejlő művészi gondolatnak a megértése föltételezik előbb a mnemeologustól teljesítendő feladatok elvégzését. Ha ezek megoldást nyertek, keressük mindenekelőtt, hogyan oldotta meg az alkotó művész a rendelkezésére álló fölhasznált anyag segítségével az építés főfeladatát, a *téralkotást?* Itt azt tapasztaljuk, hogy az egyptomiakhoz képest, kik óriás munka- és anyagpazarlással aránylag rendkívül kis belső tereket alkottak, roppant haladást jelent a hellén építés, amennyiben már a mükénei kupolasírok építői is nagyszerű térhatást értek el álboltozatú földalatti építményeikkel. Viszont annak a szempontnak az érvényre emelése, *az anyagnak megfelelően történt-e a fölépítés*, meg fogja világosítani azt a tényt, hogy a görög építőmesterek az anyag sajátságaihoz való kitünő alkalmazkodással dolgoztak, akár vályogtéglákból, akár terméskőből, akár márványból emelt épületeiket vizsgáljuk. Itt azonban soha sem szabad szem

elől téveszteni azt a szempontot, hogy *az építőművészet fölötte conservativ*, amint azt számos példán igazolhatjuk: a vályogfalnál szükséges szerkesztési formát például átvitték a kőből való építkezésbe. A conservatismus magyarázza csak, hogy az óriási méretekre megnagyobbított templomnál is csak három lépcsőfokot alkalmaznak, jóllehet ezek járásra alkalmatlanokká váltak a megnagyobbítás következtében. A szerkezet részleteinek magyarázatánál figyelembe kell vennünk ezen szerkezeti részletek eredetét; így aztán érthetővé válnak a görög épület elemei; p. o. a dór és ión gerendázatnak külömböző elrendezése és részei csak keletkezésökből értelmezhetők, — így értjük a mükénei oszlopnak ama sajátságát, hogy fölfelé vékonyodik. A díszítés megitélésénél az aestheticai szempont annak kiderítését kívánja, vajjon van-e akárcsak történelmi értelme az alkalmazott decoratiónak, s vajjon kifejezi-e a díszítmény az illető szerkezeti résznek a functióját? További kérdések gyanánt fölvethetjük, alkalmazkodott-e az épület az éghajlathoz, alárendelték-e a szobrászati díszt a szerkezetnek, helyesen alkalmazták-e a polychromicus díszt? Jelentékeny momentum a *vallás* is. Igy pld. a templom megalkotásában a művészt kétségkívül első sorban vallási képzetek irányították s nem pld. a környékező tájék szemmeltartása folytán keletkezett gondolatok. Mert ha a görög templom sokszor messzire uralkodik is környezete, néha az egész vidék fölött, ez kétségkívül azért van így, mert építője a templomot, mint az istenség hajlékát meg akarta külömböztetni a halandók lakásától s azért lépcsőzetes alapra emeli, sőt alkalomadtán emelkedettebb helyet választ számára; összefügg sokszor az ú. n. hegy-cultusszal s nem a régieknek a természet szépsége iránt nyilvánuló érzékével, melyet *Friedländer*-rel együtt sokan méltán kétségbe vonnak. A két rhamnusi szomszédos templom nem épült párhuzamosan egymás mellett, mert

a keletelés az istenség ünnepén történt, már pedig ez nem esett az évnek egy és ugyanarra a napjára. Hogy minő formában alakítja meg a művész az épületet, azt megint más szempontok határozzák meg. Meghatározza az építészetben az *anyag*, mely a művész rendelkezésére áll. A görög templomnak és építkezésnek egyenes vonalaktól jellemzett szerkezete az anyag természetében leli magyarázatát. Ahol ily anyaggal nem rendelkeztek, mint pld. Thérában, hol az ú. n. pozzuolii föld kínálkozott építő anyagúl, az ívezésre tértek át. A rómaiak fölhagytak az egyenes vonalú épületszerkesztéssel, mert nekik tágas, belső oszlopsoroktól meg nem szakított terekre volt szükségük s tehették azért, mert építkezésök főanyaga az égetett tégla volt. De meghatározzák még a formát az elrendezés, fölépítés és díszítés tekintetében a művész koráig kifejlődött *stilustörvények*. Az elrendezésnél irányadó sokszor a *czélszerűségi szempont*, mely pld. megmagyarázza az antik városokban oly nagy szerepet játszó oszlopcsarnokok sűrü előfordulását; a fölépítésnél pedig a *vis major szempontja*, melynek következtében hol megszületik egy-egy alkotórész, hol félbemarad egy-egy tervbe vett conceptio. Legyen szabad itt csak a propylaeumok ki nem épült szárnyaira hivatkoznunk. (V. ö. *Dörpfeld* Ath. Mittheilungen. 1885. évf. 38. és 131. l.-ját.)

De minden emléknek megvan még a maga *psychicája*. Természetesen más a síremléknek, más a diadalemléknek, más a nemzeti emlékműnek! Hiszen az emlék beszélni akar, s mint ilyen bizonyos indító okokból fakadt czélokat hirdet a maga beszédes némaságában. Ez indító okok megállapítása az archaeologiai hermeneuticának nélkülözhetetlen feladatát teszik. Emlékeztetés a múltakra, az isten dicsőítése vagy a ἥρως apotheosisa, az állam nagyságának, erőforrásainak, vagyonának szemléltetése ád egy-egy emléknek

néha létet. A periclesi korszaknak az emlékeit pld. abból a hálaérzetből fogjuk magyarázni, melyet a collectiv ember táplált, midőn arra a meggyőződésre jutott, hogy állami élete biztosabb, boldogabb alapokra van fektetve. Ezt tekintve persze lényeges eltérés van a görög emlékek motivumai és a rómaiakéi között: amott a művész törekvése oda irányul, hogy az embert fenkölt érzelmek hassák által, emitt, hogy anyagi jóléte szolgálatában töltsön be lehetőleg valami szerepet. Más erkölcsi rúgók mozgatják a görög nép alkotó phantasiáját, mások ismét a rómaiakét, hol az állami tényezők önzése ridegebben domborodik ki az emlékek psychéjében, mint a görögöknek erős altruismusa.

Az *érmek*-nél a következő szempontokat kell figyelembe venni. *Összehasonlítás* segítségével mindenekelőtt beosztani iparkodunk az érmet a maga chronologiai rendjébe. Ez az éremkép stilusa alapján történik, mert az ábrázolás maga csak ritka esetben nyújt ehhez támasztékot az által, hogy valamely *történeti* eseményt örökít meg, mint teszem pld. *Δαμαρέτη* királynőnek tetradrachmás érme. A stilus alapján történő chronologiai osztályozásnál azonban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy bizonyos városok, — nevezetesen azok, melyeknek nagyobbmérvü külkereskedelmök volt, — megtartották az érmeknek vevőiktől már megszokott régies képét még akkor is, midőn a művészet fejlődése következtében már sokkal szebb éremképeket tudtak volna eléállítani. Igy pld. Athén az V. és IV. sz.-ban is szigoruan ragaszkodott ahhoz az archaicus éremképtipushoz, melyet a VI. sz.-ban teremtettek. Nagyjában fölállíthatjuk továbbá azt az elvet, hogy *érem és cultus vonatkozásba lépnek egymással.* Ráverik az illető város főistenségének képét, vonatkozásba hozva azt a veret másik oldalán az illető istenség attributumával, szent állatjával. Néha viszont a város jelvényét vagy czímerét verik

rá, mely az illető város nevének, fekvésének vagy főcultusának figyelembevételéből állott elő (pld. Rhodus érmein a rózsa, a tinhalászatáról hires *Κύζικος*-nál a tinhal, Korintusnál a *Πήγασος* vagy a *Χίμαιρα* szerepel). Az arczképek alkalmazása a Nagy Sándor korát követő időkből ered. Hogy ez ábrázolások más tekintetben fontosak, mutatja pld. az a tény, hogy *Φειδίας* olümpiai *Ζεύς*-áról csakis éliszi érmek alapján tettünk szert világosabb fogalmakra.

A *vázák* értelmezésénél anyag és technica csak kis mértékben nyújtanak támasztékot. Az anyag természetén alapuló osztályozás csak egy-két vidékre vonatkozólag lehetséges; pld. a kyrenei vázák agyagjának jellemző halványsárga színe. Egy-egy jellemző edényforma (pld. a *κάνθαρος Διόνυσος* cultusában, a *λήκυθος* temetési szertartásban) néha egész biztonsággal útba igazít abban a kérdésben, vajjon mindennapi használatra vagy cultus czéljából készült-e az edény? Az edényeken alkalmazott ábrázolás csak néha áll belső összefüggésben az illető edénynek rendeltetésével, pld. a *Δίπυλον*-vázák a temetés szertartásait, a ravatalra helyezést, a temetőbe vitelt, a temetési menetben szereplő közönség sorát vagy a halott tiszteletére rendezett játékokban részvevő kocsiknak a fölvonulását ábrázolják; a pipereasztalon használatos edények képei a női élet, vagy a gyermekszobák jeleneteit adják. Az ábrázolások megválasztására a mythusokon s a mindennapi élet jelenetein kívül hatással volt az *irodalom*. Igy a régebbi kor vázáinak a festésénél az eposirodalom volt behatással, az V. évszáz második fele óta a tragoedia, ill. comoedia. A képek értelmezését előresegítik a gyakran alkalmazott fölírások. Egy részök megnevezi a váza gyártóját vagy festőjét, helylyel-közzel mindkettőt; p. o. a François-vázán: *Ἐργότιμος ἐποίησεν, Κλιτίας μ' ἔγραψεν;* más részök az ábrázolt személyeket és tárgyakat nevezi meg, sőt néha a szereplő személyek

beszélgetését is kiírja. A piros-alakos vázákon sokszor előforduló *καλός* jelzőtől kisért nevek azokra az ifjakra vonatkoznak, kik gazdagságuknál, főleg azonban szépségüknél fogva népszerüségnek vagy kedveltségnek örvendtek.

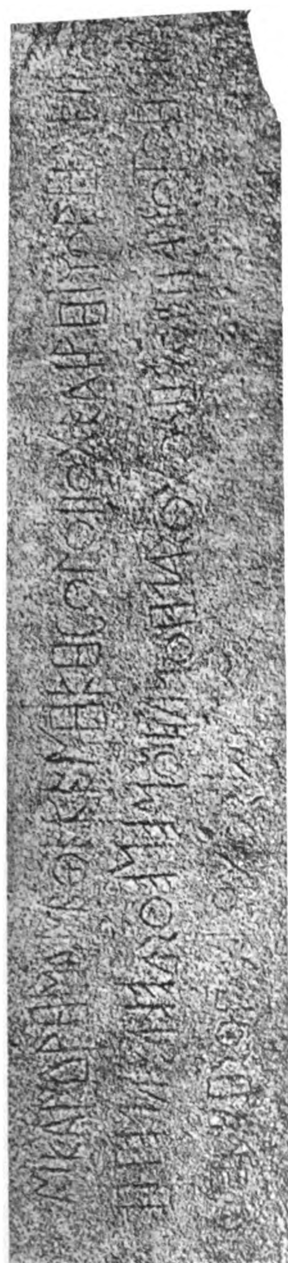
Az érmek és vázák magyarázata már átvisz bennünket az *élő lények* műtörténelmi értelmezéséhez. Ennek *κατ' ἐξοχὴν* előzetes feltétele az irodalmi idevonatkozó hagyománynak az ismerete. A szempontok pedig, amelyekből kiindulunk, lényegesen függnek attól, hogy művekkel van-e dolgunk, melyeknek symbolicus jelentőségök van, vagy művekkel, melyek a való élet jelenségeit óhajtják visszatükröztetni. Amott élesen meg kell külömböztetni azokat az alakításokat, melyek egy-egy a vallásban élő és folyton módosuló istenképzetnek concret kifejezései, és azokat, melyek csak ephemer életet élnek az alkotó művészetben. Emitt megvizsgáljuk, hogy hódolnak-e a természet- és korhűség elveinek s természetesen itt is, hogy az anatomia szabályainak mennyire tudott a művész megfelelni, jól adja-e vissza a testmozgást, mely tekintetben megszüntetve az ú. n. *frontalitas törvényét* (l. *Láng N.*, A görög művészet története, a Beöthy Zs. szerkesztette Művészetek története. I. k.-e [Budapest 1906] 244. l.) a görögök a keleti művészettel szemben oly óriási haladást mutathatnak fel. De ott, valamint emitt legfőképpen azt igyekezünk megállapitani, *ád-e a művész a magáéból valamit hozzá, mit érzett esetleg, mikor kifejezésre törekedett, mi a műremeknek művészi sajátossága?* Különösen ezen a ponton lép az irodalmi hagyománynak gondos összeválogatása a maga teljes érvényébe. Igy. p. o. kiderítették, hogy *Πολύκλειτος*-nál az emberi testnek lehetőleg tökéletes alakítása teszi a művész igyekezetének főtárgyát, *Πραξιτέλης*-nél, hogy lelket és életet önt alakjaiba s ezért a márványnak lehető finom kezelésére törekszik, *Σκόπας*-nál, hogy a lélek szenvedelmein felűl a

kedélyi élet megnyilatkozásait is iparkodik ábrázolni. *A művész alkotásaiban megnyilatkozó közösnek s a jellegzetesen eltérőnek a megállapításával* alkotunk magunknak képet művészi jelentőségéről. E feladatunk alkalmazása a művészeti folytonosságnak gondos figyelembevétele mellett történhetik sikeresen. Mert a szobrászatban is számolni kell a görög művészetnek ama fentebb érintett főjellemvonásával, a *conservatismussal*, mely szerint az egyes mesterek egymás nyomdokaiba lépve, egymás alkotásait tiszteletben tartva megtartották az egy-egy istenről alkotott typus fővonásait s azt csak stilisticai tekintetben fejlesztették. Figyelembe kell venni azonfelül a görög szobrászatban megnyilatkozó *idealisálás* tényét, midőn a görög művész egy képben iparkodik egyesíteni mindazt, mit a természetben külön-külön, más és más embereken észlelt és figyelt meg. Az idealisálásnak ezt a szokását kivált az arczképek megítélésénél kell szem előtt tartanunk, mert csak a IV. évszáz óta iparkodnak az embert megjelenésének lényegtelen vonásaiban is megörökíteni s adnak realisticus portrait-ket. Fölmerülhet a magyarázás folyamán az a kérdés is, hogy *a typus eredeti-e vagy kölcsönvett?* Hiszik pld., hogy a görög archaicus művészet az álló férfiszobrokat s az ülő szobrokat a keletiektől vette át. A szoborcsoportozatoknál kutatnunk kell *az egyes részek között való belső összefüggésre*, mely megvan p. o. a *Νιόβη*-csoportban, de hiányzik a *Λαοκόων*-szobornál, — valamint kutatnunk kell az építészettel kapcsolatos szoborműveknél, hogy mennyiben illeszkednek az építészet-nyújtotta kerethez, a reliefek pld. alacsonyan vagy magasan voltak-e elhelyezve stb. Hol irodalmi utbaigazítások teljességgel hiányzanak s magának a szoborműnek kell mindent megmondania, ott a *ruházat*-ból, *testtartás*-ból, *attributumok*-ból, *decorativ elemek*-ből, esetleg a *méretek*-ből következtetve kell értelmeznünk

a művészi alkotást. Igy pld. az istenek ruházata díszes szokott lenni s ezt arany, a római korszakban színes márványfajok alkalmazásával szerették feltüntetni. A hermaphrodita-szobrokra azonnal ráösmerünk, nemkülömben az *'Iάσων*-okra és sarukötő *Nίκη*-kre. A gladiator-szobrokat a tartás és a kardmarkolat meglehetősen jellemzik, a satyrokat a hegyes fül, a *"Ηλιος*-szobrokat a sugárkorona. Sisak a női fejen biztos indicium, hogy *Παλλάς*-szal van dolgunk. A császári korszak technicájára valló óriási méretű szobroknál istenségekre vagy legalább personificatiókra gondolhatunk. Az ilynemű meghatározásoknál hasznos szolgálatokat tehet nekünk a könyvünk 418. lapján említett *Reinach*-féle szobrászati Útmutató.

Példa gyanánt szolgáljon *Homolle Teofil* értekezéséből »Statues trouvées a Délos« (Bulletin de correspondance hellénique [XIII. 1879] 99—110) a »Statue en forme de *Ξόανον*« cz. rész (99—108); de előrebocsátjuk, hogy a könnyebb megérthetés kedvéért értekezésének első felét is adjuk, melyben mnemeologiai nézőpontból magyaráz.

A görög művészet már rég elérte volt fejlettsége tetőpontját, s a jámborhitű nép még mindig ragaszkodott bizonyos esetlen faragványokhoz, melyeknek a hagyomány kölcsönzött tiszteletet, s melyeknek a nép sokszor természetfölötti eredetet tulajdonított. *Δαίδαλον*-oknak, *Δαίδαλος* műveinek, *ξόανον*-oknak nevezték ezeket a fából vagy sima kőből kikészitett műveket. Az efajta emlékekről fogalmat alkothatunk magunknak azon leírások után, melyeket a régi írók hagytak ránk, s festett vázákon vagy érmeken fenmaradt jobb vagy rosszabb kivitelű ábrázolások alapján. Ránk ilyenfajta faragvány nem maradt. Az efezusi *"Αρτεμις* (l. *Müller-Wieseler* Denkmäler d. alt. Kunst I. 2. tábla 12., 13. és 14. sz. a.), a maga hosszú, szűk ruhájával, szinte bepólyázottságával, e primitiv *εἴδωλον*-oknak még legjobb specimenje. Ha leszámítjuk azt, mivel a művészek képzelete czifrázta e szobrokat, s a vallási symbolismus világából kölcsönvett jelképmagyarázatokat, ez istennő ábrázolásában a *ξόανον* formájához jutunk el.

DÉLOSZI *Ξόανον* ÉS FELIRATA.

Nézetem szerint a *mellékelt* szoborkép képviseli a *ξόανον* typusát teljes egyszerűségében és kezdetleges darabosságában. Az emlék, mint ilyen s mivel egyedül áll, felkölti a mi érdeklődésünket; érdeklődésünket fokozza, hogy biztossággal megállapíthatjuk, mit ábrázol, provenientiáját, továbbá meglehetős valószinűséggel mondhatunk véleményt keletkezése idejét illetőleg is.

A szobrot Délosz szigetén találták Ἀπόλλων temploma előtt, két darabban ugyan, de egyébiránt szinte sértetlen állapotban: csak az alsó kar egy része hiányzik, a könyöktől a kéztőig. A szobor a csípők fölött törött ketté; a karok, melyek a test hosszában nyúltak le, a törzs törésének megfelelő helyen törtek el. Az alsó rész keveset szenvedett, a felirat rajta világosan olvasható. Inkább a törzs rongálódott, főleg a víz behatása folytán. Kivált a fő ú. sz. felismerhetetlen: elől a hajzat elrendezését nagynehezen külömböztethetni meg, hátul egyáltalában nem; az arcz kerek vonalait még ki lehet venni, de az orrból, a szájból, az állból, a homlokból mi sem látszik.

Az alak 1·75 m. magas; egy 0·075 m. magas, kevéssé előszökellő lapon áll, mely alatt megint egy márványlapot látunk, mely kevésbbé vastag és kevésbbé széles, mint az emlék többi része. A három rész azonban egy darabból van faragva; teljes magasságuk 2 m.

A márványnak laposra nyomott oszlop formája van; a jobbvalamint baloldali szélek le vannak gömbölyítve.

Gyermekesen darabosabb müvet képzelni sem lehet. A rideg vonalú kültakaró alá burkolt testen formákat nem fedezni fel. Az egyetlen részlet, amely itt számba jő, a kiálló és gömbölyödő csípők, a vékonyuló termet, a kiszélesedő mellkas. Lehetetlen megmondani, férfi vagy női mellkassal van-e dolgunk. Inkább geometricus, mint ember-formáju. Ez a kezdetleges utánzat nem áll messze azoktól a kezdetleges isten-ábrázolásoktól, melyeket fetiseknek nevezünk, az *ἀργός λίθος*-októl vagy *στύλος*-októl, melyeket a görögök valamikor szent szobrok gyanánt imádtak.

A karok, ámbár magából a márványtömbből vágták ki, látszólag úgy vannak alkalmazva, mintha csapok segítségével illesztették volna a vállakhoz; s ennek kezdetben így is kellett lennie, mert ez az eljárás volt a legegyszerűbb. Nem szigetelték el egészen a testtől, hanem csak kivájták a közt; a könyök és kéztőnek, a kéznek a kivitelében mégis bizonyos tagolásra való

törekvést venni észre. S ugyanezt állíthatjuk a fejre vonatkozólag is: a fül jelzése, a hajzat megmunkálása már némi ügyességre vall.

Déloszon, hol ősi cultus és híres templom volt, meg szokták őrizni a *ξόανον*-okat. Nem említve a legrégibb mestereknek, mint *Τεκταῖος*-nak és *'Αγγελίων*-nak *'Απόλλων*-szobrait, vagy a *Βούπαλος* és *"Αθηνις* műveit, melyek már művészi termékek számba mentek, csak irodalmi anonym faragványokat említünk fel, ú. m.:

1. *'Απόλλων ξόανον*-ját, melyet *'Ερυσίχθων*, a *Κέκροψ* és *"Αγραυλος* fia, szentelt az istennek, s mely fából való volt. (*Πλούτ.* De Daedalis Plataeensibus [frgm. X. ed. Didot.] *Εὐσέβ.*-nál.) *Πανσανίας* meséli (III, 23, 2), hogy *Μηνοφάνης*, *Μιθριδάτης* hadvezére, midőn Délosz szigetét és *'Απόλλων* templomát fosztogatta, ennek az istennek egy *ξόανον*-át a tengerbe dobatta. Ez a szobor, melyet a hullámok Lakóniáig vittek el s mely ennek később *'Επιδήλιον*-nak nevezett pontjánál érte a szárazföldet, volt talán az a mondai faragvány, melynek *'Ερυσίχθων*-ig vitték fel az eredetét.

2. Ugyanaz a *Μηνοφάνης* Déloszból Athénbe vitt egy u. o. stilusu *εἴδωλον*-t, mely *Εἰλείθυια*-t jelképezte (*Πανσ.* I, 18, 5): az athénieknek mintául szolgált; ők voltak az egyedüliek, kik ezt az istenséget talpig ruházatban jelenítették meg. A szobor valószinüleg Krétából származott el.

3. *'Αφροδίσιον* volt a neve (*Πανσαν.* IX, 40, 3; *Πλούτ.* *Θησεύς* 21) egy régi és tiszteletben tartott szobormünek, melyet a hagyomány szerint maga *Δαίδαλος* készitett; ő adta *'Αριάδνη*-nak, ki, midőn *Θησεύς* kiséretében útra kelt, magával vitte; a hős aztán Déloszon vallási czélokra ajánlotta föl.

A felirat nélkül, mely baloldalt, az alsó részbe van vésve, zavarban volnánk nemcsak arra nézve, minő nevet adjunk az alaknak, hanem arra nézve is, hogy megállapitsuk a nemét. Ez a felirat, melyet már korábban [Bulletin de c. hell. (1879) 3—12 l.] tárgyaltunk, s mely így hangzik:

Νικάνδρη μ' ἀνέθ(η)κεν (ἑ)κηβόλ(ω)ι ἰοχεαίρηι,
ϙόρη ΔεινοδίκΒο(υ) το(ῦ) ΝαΒσίο(υ) ἔΒσοχος ΑΛΛΒΟΝ,
Δεινομένεος δὲ κασιγν(ή)τη, [Φ]ΒΡΑΒϟΟ δ' ἄλοχος. Μ[ὲ
ὁ δεῖνα ἐποίησεν].

azt mutatja, hogy a szobor valamely istenség szobra, melynek fölajánlották, s hogy ez az istenség *"Αρτεμις*. Csak ő reá illhetnek

a *ἐκηβόλος* és *ἰοχέαιρα* epithetonok. Nincs miért csodálkozzunk ezen; a szobor t. i. Déloszból való, *Ἄρτεμις* továbbá egészen a classicus korszakig, legalább az efezusi *Ἄρτεμις* neve alatt, bizonyos primitiv és hieraticus rigiditast őrzött meg.

A feliratnak köszönhetjük, ha meg tudjuk mondani, hol készült a szobor, milyen iskolának a terméke. Mivel *Νικάνδρη* atyja nakszoszi ember volt, nem koczkáztatunk sokat, ha azt következtetjük, hogy nakszoszi ember volt az is, ki a szobrot faragta. Nem valószinű u. i., hogy ennek a szigetnek valamelyik lakója azért utazott volna Déloszba, hogy ott szobrot rendeljen, kivált ha gondolóra veszszük, hogy Déloszon nem volt szobrászati iskola, Nakszosz pedig már az 50. olümpiasz óta nevezetes művészekről volt ismeretes. Nakszosz, melyet nagysága és termékenysége mindenha kiemelt a többi *Κυκλάς*-sziget sorából, *Δαρεῖος* ideje táján valóságos tengeri hatalom látszatát teszi (*Ἡρόδ.* V, 28). A nakszosziak pénzt vertek; sőt azt tartották, övék e téren a feltalálás dicsősége (*Πολυδεύκ.* IX, 83). Többrendbeli adatunk van arra nézve, hogy igen régen a szobrászat művészetét is gyakorolták. *Βύζης*, ki *Ἀλυάττης* és *Ἀστυάγης* idejében élt, a templomok diszítése terén a márványt alkalmazta először az addigi terra cotta helyében (*Παυσ.* V, 10, 3). Nakszoszból való volt *Θελξήνωρ* (a név *Kirchhoff* olvasása), kinek az Orchomenos mellett fekvő *Ῥωμαϊκό*-ban őrzik még egy művét. *Conze* és *Michaelis* nézete szerint (Annali Ist. Arch. 1861, tav. d'agg. E. 3) a 75. olümpiasz táján dolgozott. Magán a szigeten is még fekszik egy be nem fejezett colossus, melyet *Ross* irt le (Inselreisen I. 39. l.). Egy más colossust végül a nakszosziak Déloszon ajánlottak fel; ezt az V. évszáz vége táján a *Νικίας* pálmája döntötte estében darabokra (*Πλούτ. Νικ.* 3.). A szobor, melylyel helyettesitették, amannak kétségkívül utánzata volt, s ugyancsak a nakszosziak adományából; tanuja egyúttal azoknak a kapcsoknak, melyek a két szigetet egymáshoz fűzték és annak az előszeretetnek, melyet Nakszoszon archaicus művek iránt változatlanúl éreztek.

Idéztünk másik értekezésünkben azok a következtetéseink, melyeket a felirat irására és az emlék keltezésére vonatkozólag levontunk, felette bizonytalan adatokat szolgáltattak, mivel az irás ellentmondó elemeket rejt magában. Az utóbbi tényt az átmeneti korszaktól szült állapotokkal magyarázhatni. Mégis

bizonyos indiciumokból azt lehetett vala következtetni, hogy az alkalmazott alphabetum a 60. olümpiasznál korábbi.

De bátran fölmehetünk az 50. olümpiaszig, melyben *Βύζης* virágzott; sőt mi sem gátol abban, hogy még feljebb menjünk. Bizonyára *Παυσανίας* szövegét (V, 10, 3: *κέραμος δὲ οὐ γῆς ὀπτῆς ἐστίν, ἀλλὰ κεράμου τρόπον λίθος ὁ Πεντέλησιν εἰργασμένος, τὸ δὲ εὕρημα ἀνδρὸς Ναξίου λέγουσιν εἶναι Βύζου . . .)* nagyon korlátozott értelemben magyaráznók, ha föltennők, hogy ez a művész volt az első, ki márványban dolgozott; az ő találmánya abban áll, hogy a márványt olyan czélra alkalmazta, melyre előtte nem használták. A márványt a szobrászok anyagnak már a VI. évszáz előtt használták. A chioszi *Βούπαλος* és *Ἄθηνις*, kiknek műveit még Augustus császár és korának műbarátai sokra becsülték (Plin. H. N. XXXVI, 11), sikerrel művelték a márvány-faragást a 60. olümpiasz táján. Ők ezt a mesterséget atyjuktól, *Ἄρχερμος*-tól sajátították el; s *Ἄρχερμος* a maga apjától, *Μικκιάδης*-től, ki ismét a magáétól, *Μέλας*-tól, a szobrász-család ősétől, tanúlta el. Nakszosz, melynek volt márványa, s mely Kis-Ázsiával érintkezéseket folytatott, nem lehetett e tekintetben Chiosz szigetének nagyon mögötte.

Azok a hozzávetések, melyeket az emlék stilusára vonatkozólag koczkáztathatunk, alig állanak biztosabb alapon.

Nem kell gondolnunk, hogy a *ξόανον*-oknak vagy *δαίδαλον*-oknak nevezett faragványok, bármily esetlen művek voltak is megannyian, mind egyetlen, egyféle stilusu termékek valának; termékei voltak külömböző korszakoknak. Szobrászati munkák számába mentek, és pedig egy részök magának *Δαίδαλος*-nak neve, más viszont tanítványaié alatt járt, ismét másokat régebbi müvészektől származtattak, kiknek nevét nem ismerték; sőt akadtak, melyeket égi, égből esett *(διοπετῆ)* tárgyaknak tekintettek. Mindazáltal stilusuk alapján igen világosan külömbséget tettek *Δαίδαλος*-tól származó *ξόανον*-ok és az őt előző idő termékei között.

Δαίδαλος mythicus neve alatt a névtelen művészek egy egész osztálya húzódik meg; ő epochát jelent, ő fejlődéshez tartozik, mely jelentőséges a művészet történetében.

Az első, — mondjuk *Δαίδαλος*, — a szobrászati termékekbe mozgást és életet lehelt. Előtte megelégedtek azzal, hogy primitiv *ἀργός λίθος*-okat alakítottak darabos formában; puszta

vonallal jelezték a behúnyt szemeket; a test hosszában hozzája tapadó két kődarab vette át a karok szerepét; a szorosan egymáshoz illesztett lábakat a *Ἑρμῆς*-szobrokon észlelhető mód szerint négyszögletes hüvelytokba zárták. *Δαίδαλος* nyitotta föl a szemeket, szabadította ki kötelékeiből a karokat és lábakat; ezért mondták, hogy szobrai jártak, láttak s éltek (V. ö. *Overbeck*, Die antiken Schriftquellen 11. s k. l.-jait, 67—146. sz.-ok alatt).

A déloszi márvány sokkal megviseltebb, semhogy meg lehessen állapitani rajta, hogy a szemek nyitottak voltak-e vagy sem; tetszeni úgy tetszik, mintha nem lettek volna. Úgyde akkor talán figyelembe véve azt, amit a *Δαίδαλος*-előtti művek jellemzésére vonatkozólag mondottunk, ez a jellemzés nem mindenben összevágó?

Nem, ezzel nem akarjuk mondani, hogy szobrunkat ama mondai korszakokba kell helyezni, melyeknek már nincs chronologiájuk! *Δαίδαλος* előtt és még jóval utána, csak fában dolgoztak-faragtak, a márványt legkorábban a 20. olümpiasz táján alkalmazták. Egy bizonyos, hogy a déloszi szobor az első *εἴδωλον*-ok legrégibb typusával, melyet emberi mintára iparkodtak faragni, formáiban összevág. Hajlandók vagyunk azért azt hinni, hogy a szobor egy igen régi s fában kidolgozott eredetinek az utánzata; bizonyos részek munkálása arra látszik vallani, hogy abban a korszakban, midőn kivitelre került, már jobbat is tudtak alkotni.

Ha fel nem teszi vala az ember azt, hogy archaismusa kissé keresett, nem tudjuk megmagyarázni azt a külömbséget, mely e mü és ama legrégibb művek között fennáll, melyeket ismerünk; egy évszáz nem volna elég az ily meglepő haladás megmagyarázására. De az említett megszorítással a 20—50. olümpiasz közt élő nakszoszi művész alkotásának ki fogjuk jelenthetni.

Ἄρτεμις-szobrunk első pillantásra emlékezetünkbe idézi hasonlatosságánál fogva az egyptomi szoborműveket. Ez az egészen véletlen hasonlatosság főkép a hajzat elrendezésére támaszkodik, mely hajzat nagyjában arra a fejdíszre emlékeztet, mely általánosságban az egyptomi szobrok fejét ékesíti. De ily nyers termékek annyira nélkülözik a valódi stilus kellékeit, hogy egységes összehasonlítást rajtuk sikerrel végezni nem lehet.

Ők ellenkezőleg nézetem szerint a görög művészet eredetisége mellett bizonyítanak. Bármily nagy is a behatás, melyet

idegen országok — Egyptom, valamint Asszíria — gyakoroltak, bizonyos, hogy Görögország kívülről teljesen kész mintákat nem kapott, teljesen megállapodott szobrászatot nem vett át. Ellenkezőleg, kezdte a legalsóbbrendű kezdeteken, átfutott minden fokozatot a nyerseségtől egészen a teljes tökéletesedésig; művészete nem kívülről, már kialakúltan, szakadt hozzája, honi földön született meg s megvoltak összes gyöngeségei, gyermekségének minden félszegségei.

A szobor, melyet tárgyaltunk, nem is elszigetelt jelenség. Szükséges volna e czélból, hogy szeme elé tárjunk az olvasónak töredékeket, melyek mutassák, hogyan tökéletesedett lassankint a typus, hogyan szabadítja ki magát a forma ama béklyók alól, melyek nyügözték, s a mozgékonyság, sőt az élet visszfénye miként kezd rajtuk tükröződni.

Szobrunk oldalán egy más hasonló szobornak találták két maradványát, melyek már nagyon elütők: az egyik a torso, a másik a test alulsó része. Itt is még határozatlan a forma és merev, mégis mekkora a különbség! A mellkas kevésbbé lapos, a hüvelytok, mely magába zárja a lábszárakat, nem négyszögletes többé; kidomborodva nem esik le a csípőktől a lábakig, gömbölyödött s körűlbelűl a láb vonalzatához alkalmazkodik; csak a jobb kar illeszkedik a maga hosszában a testhez, a másik meg volt hajlítva s a kéz előrefelé irányítva.

Egy másik töredék új haladást jelez. Ez, mint némi vizsgálódás után látjuk, a haj elrendezésében, a test mintázásában oly technicai ügyességet árul el, mely amannál már fejlettebb.

Ilyformán hirtelen ugrásról nem beszélhetünk, ellenkezőleg összefüggő átmenetek lánczolatáról, lassú és fokozatos haladásról, olyan dolgokról tehát, melyek egy szabad és eredeti fejlődésre jellegzők szoktak lenni.

IV. γ) 2. Irodalomtudományi hermeneutica.

Irta HORNYÁNSZKY GYULA.

Nem könnyű az irodalomnak körét s ekkép az irodalomtudománynak fogalmát megállapítani.

Ha az irodalom szónak legtágabb értelmét veszszük, mindent az irodalomhoz kell utalni, ami a nyilvánosságnak szánt *írás*. S tényleg nem is lehet tagadni, hogy az írás

külön művészet a maga külön feladataival, külön szabályaival. Következőleg aztán épp úgy lehetséges az írásnak általános logicáját és aestheticáját megszerkeszteni, mint ahogy ez alapon folytatólag szükségesnek tűnhetik az írásnak lehetőleg minden történeti termékét egy külön tudományos kör tárgyának tekinteni.

Mindazáltal az irodalomtörténeti gyakorlat nem ebben az imént jelzett tág értelemben szokta az irodalom szót venni. Egyrészt beszél ugyan ott is irodalomról, ahol az írás még nem is volt ismeretes (később lejegyzett népies hagyomány!), másrészt azonban igen sok írói terméket nem vall a magáénak. Elválasztja u. i. a *tudományos irodalmat* a művészitől, s figyelmét majdnem kizárólag azon művek felé fordítja, ahol az aestheticai hatás az írónak vezető szempontja. Ekként az irodalomtudomány *költői és széppprózai* művekkel foglalkozik, s legföljebb másodsorban vesz olyan tudományos munkákat figyelembe, amelyek tudományos tartalmuk mellett magas aestheticai színvonalon is vannak.

Az irodalomtudománynak ez imént adott értelmezését főleg a *modern* irodalmakkal való foglalkozás állapította meg. S mi hozzátehetjük, hogy a tudományos és művészi irodalomnak kettéválasztását a modern kornak írói termékei jobban engedik meg (sőt megkövetelhetik), mint az ókoréi. A fejlődésnek természetes eredményekép‍ különül el a tudomány a művészettől mind erősebben, s ugyancsak ez úton szaporodik fel a tudomány a külömbözőfajta írói termékek akkora tárházává, hogy összeségöknek tartalmi áttekintése egyetlen disciplina körén belül sem nem lehetséges, sem nem kívánatos. Míg viszont mentől régibb, fejletlenebb korok irodalmával van dolgunk, annál kevésbbé lesz — egyrészt a forma és tartalom benső szövetkezésénél, másrészt a tudományos irodalom viszonylagos jelentéktelen-

ségénél fogva — jogosúlt a tudományos és művészi szempontoknak merev kettétartása. *Θουκυδίδης*, a maga elé tűzött czélt véve figyelembe, inkább művész, mint Taine (kivált, ha fictiv, tehát a művészet körébe tartozó szónoki beszédeire gondolunk), s ugyancsak ily okból állíthatjuk majd azt, hogy a görög irodalomtörténet *Πλάτων* kihagyásával összehasonlíthatatlanúl csonkább benyomást keltene, mint egy olyan modern német irodalomtörténet, mely Kant vagy Hegel nevét nem ismeri.

Tehát a classica-philologia tekintetéből a tudományos és művészi irodalom kérdését, az általános szellemi fejlődéssel teljes összhangban, a következőkép oldhatjuk meg: *az irodalomtudomány az összes írói hagyatékot, az írás művészetének, az aestheticának, különös szempontja mellett öleli fel.*

Ezen meghatározásnak a ókori irodalomtudósok tényleges gyakorlata is megfelel, amennyiben ők még a tisztán tudományos munkáknak is legalább czím szerint történő felsorolását adják, de e mellett figyelmöket főleg azon írói termékekre összepontosítják, melyek alakjoknál vagy tartalmoknál fogva erősebb aesthetícai érzéseket váltanak ki.

Az irodalmi anyag csak akkor válván igazán az illető tudománynak tartalmává, ha a kellő tudományos feldolgozás teszi meg azzá, vizsgáljuk, mi módon bánik az irodalomtudós az irodalommal? Miféle külömböző nézőpontok mellett lehet tárgyalni az irodalmi anyagot?

Az irodalmi anyagot 3 külömböző tekintetből szemlélhetjük és csoportosíthatjuk; ú. m.: 1. *az általánosságnak* 2. *az alaki és tartalmi szempontnak* s 3. *az aestheticai ill. történeti* felfogásnak tekintetéből.

Először is az *általánosság* kérdését véve, a legalsó fokon nemcsak hogy egy egyes munka, de ennek egyes részei vagy oldalai is külön megbeszélésnek tárgyait tehetik.

Az irodalomtudomány azonban annyival kevésbbé elégszik meg rendesen efféle egészen szűkkörű monographiákkal, mert ez a legalsó fok máris a fölötte állót követeli meg kiegészítésekép, t. i. azt a fokot, ahol az írónak műveit *egyéniségének egészéből* iparkodunk megérteni Hol tehát az egyéniség megitélésénél nem csupán az írói alkotáshoz szükséges képességeket és sajátságokat, hanem az embernek egész erkölcsi valóját veszszük tekintetbe. Ez nem csekély nehézségeket gördít az értelmezés elé, különösen a rég letűnt korok irodalomtörténeti magyarázatainál, mert itt sok esetben csak maga a fenmaradt mű szolgáltat anyagot alkotója egyéniségének megismeréséhez. Ne is csodálkozzunk tehát, hogy az ókori irodalomtörténetekben az értelmezésnek ez a módja, mely a mű mögött a művészt keresi, azért, hogy az előbbit az utóbbival magyarázza meg, nem szokott előtérben állani; sőt, hogy itt még azon legfőbb elvek sincsenek tisztázva, melyeknek tapintatos alkalmazásától fog a művész és mű viszonyára vonatkozó megismerésünk függeni. Míg u. i. itt némely irodalomtudós még mindig azon naiv eljárásmódnak a rabja, hogy p. o. egy tragicus bármely szavait, melyeket ez színpadi személyeinek szájába ád, critica nélkül magára a költő személyére (v. személyes nézeteire stb.) tartja jellemzőknek, addig egy másik, ú. l. hypercriticából, minden reményről lemond, hogy egy színdarab mögött a színműíró egyénisége is felismerhetővé válhassék.

Az általánosításnak egy következő magasabb foka nem engedi, hogy értelmezésünk szemhatára az írónak egyéniségével záruljon le, hanem az irodalmat egy egész *kor*, vagy további generalisatióval: *egy egész történeti fejlődés* eredményének fogja fel. Míg tehát ezen a fokon még az egyes irodalmi műveket is történeti meghatározottságukban akarjuk megérteni, folytatólag az irodalom

nagyobb szakaszait vagy összeségét hasonló felfogásmód mellett tárgyaljuk. Itt az egyes művek és egyes írók kapcsolatba lépnek egymással azon az alapon, hogy u. a. fajnak (nemzetnek) és nyelvnek, ugyanazon koráramlatoknak vagy egyazon történeti folytonosságnak képviselői. A *biographiai fokhoz* viszonyítva az irodalmi anyag csak ezen *kor-* vagy *nemzettörténeti fokon* bővűl ki, válik szervessé, tagozódik; s a biographiai vagy individualisan lélektani értelmezésen kívül csak itt kapja meg azt az értelmezést, mely az irodalmat a társadalomnak egyéb szellemi megnyilvánulásaival összefüggésben magyarázza. Mint irodalomtörténészek is tekintettel leszünk egy adott kor politicai, közgazdasági, vallási, gondolkozási stb. viszonyaira s figyelemmel kísérjük, hogy ez utóbbiaknak váltakozásai miféle módosító hatást idéznek elő az irodalomban.

Az irodalomtudományi általánosítás nem szünik meg a nemzeti élet határainál. Nem az egyetemes irodalomról beszélünk itt, amelynek fogalma túllép körünkön, ahol mindig csak egyes irodalmak értelmezéséről beszélünk. De az *összehasonlító irodalomtudomány* nélkül az egyes irodalmak megértése nem lehet sem közvetetlen, sem távolabbi okait illetőleg teljes. Mert az összehasonlítás első sorban a tényleges történeti kapcsolatokról fog számot adni. Azaz valamely nép történetének szempontjából felderíti egyrészt az idegentől származó irodalmi átvételeket, másrészt azon hatásokat, melyeket az illető nép irodalma más irodalmakra gyakorolt. S amennyire magától értődő nemzettörténeti kutatásoknál az idegen hatás kimutatásának jelentősége, épp oly kevéssé jelentéktelen az értelmezés szempontjából a viszonosságnak fordított képe sem, épp oly fontos azt is tudnunk, hogy valamely irodalom miféle befolyást gyakorolt idegen szomszédainak vagy a későbbi idők idegen népeinek irodalmára. A görög

irodalmat pl. egészen más módon fogjuk értékelni, ha nyomon tudjuk kísérni azt a rendkívüli hatását, melyet ez előbb a római népre, azután folytatólag jelen nyugat-európai művelődésünkre gyakorolt.

A közvetetlen vagy többé-kevésbbé közvetett, de még mindig történeti kapcsolatok földerítése mellett az összehasonlító irodalomtörténet egy ága összehasonlításokat eszközöl a külömböző népek irodalmai között a történeti érintkezéstől teljesen függetlenül is. Amint hogy kétségtelen, hogy nem lesz nehéz dolog az egymástól távolálló, külömböző nyelvű és külömböző korú íróknál számtalan esetben közös vonásokat és olykor frappans megegyezéseket fölfedezni. De hogyha az efajta összehasonlító irodalomtörténet nem akar felületes és értéktelen játékká sülyedni (minő p. o. az olykor nevetséges, mert semmitmondó párhuzamos helyeknek vadászása nagy költők műveiből), akkor neki arra kell törekednie, hogy psychicai általánosságok helyett concretebb fejlődési megegyezéseket tudjon a külömböző irodalmakban kimutatni.

Minden irodalmi műnek egyformán megvan a maga *tartalma* és *alakja*. Amaz az alkotó művész vagy író lelki állapotának benső valójára vonatkozik, míg az alak e valónak külső kifejezését adja meg. Az olvasásra szánt irodalmi műveknél főleg a nyelv, ennek stilisticai, rhetoricai vagy esetleg még rhythmicai és metricai sajátossága foglalkoztat majd bennünket az alak szempontjából. Bármely irodalmi műnek értelmezése persze csakis azon esetben lesz teljesnek mondható, ha az az alaki és tartalmi oldal megvitatására egyaránt kiterjed. Ez azonban nem érinti a megtett szétválasztásnak módszertani jelentőségét. Mellette lehetetlen észre nem vennünk, hogy a gyakorlatban tényleg úgy alakúl a dolog, hogy az irodalomtudósok egyéni képességeiknek és hajlamaiknak megfelelően, majd az

alaki, majd a tartalmi értelmezést tólják a másik rovására előtérbe.

Mind e mai napig főleg az alaki értelmezésre vonatkozólag áll ez egyoldalú előszeretet. Nincs mit csodálkoznunk rajta! Régóta kifejlesztett, már a görög rhetoricákban, metricákban és poëticákban gyökerező általános disciplinákhoz fordul az irodalomtudós akkor, midőn egy munkát alaki sajátságaira való tekintettel akar értelmezni. Míg megfordítva, kellőképpen alakúlt vezető gondolatok híján olykor annyira tanácstalanúl áll az irodalmi művek tartalmi értelmezésével szemben, hogy itt kötelességét megtettnek hiszi, ha az illető műből száraz tartalmi kivonatot adott. Ez okból tán megfelelően járunk el, ha az alaki értelmezésnek további részletezése helyett inkább a tartalmira terjeszkedünk ki pár szóval. Pótlólag említjük még csak azt, hogy az alaki értelmezést a *műfajok* kérdése fogja betetőzni. Mert a műfaj (akár költői, akár prózai) az a legáltalánosabb egységes forma, melyben az érzések és gondolatok sajátságaik szerint váltakozó kifejezést nyernek. A műfajok kérdésén belül kapnak azután a szerkezeti problemák elintézést.

Mint már fentebb mondottuk, az irodalmi tartalom az író lelki állapotának benső valójára vonatkozik. Ez teremti meg a költői terméket, s ezt kell reproductive magunkban új életre kelteni, hogy a mű szerzőjét igazán megértsük. Ez a benső való érzésekből (hangulatokból) és gondolatokból áll, akarati elemekkel szövetségben; így hát a tartalmi értelmezésnek akaratok, érzések és gondolatok magyarázásával lesz dolga. Mindenekelőtt az író lelkének alapsajátságairól kell számot adnia; analyticusan szét kell bontania azokat a magok alkotó részeire, s a *magyarázat lehetséges határáig* ki kell fejtenie azok keletkezését. Mint már magából a feladatból látható, itt az irodalom-

történészt csak beható *psychologiai ismeretek* vezethetik céljának sikeres elérésében. Még pedig nem egyszerüen gyakorlati ismeretek, aminőkkel fogékonyabb elmék számára a mindennapi élet szolgál; hanem azokon kívül, azokon felűl elméleti tudásra lesz itt szükségünk. Csak így leszünk majd képesek megállapítani, hogy egy íróban mennyire és mi módon van a phantasia vagy az illusiokeltés képessége kifejlődve, hogy nála az érzelmek ereje vagy az értelem meggyőző logicája gyakorolja-e reánk a maga művészi hatását, hogy stilusának világosságát plasticus szemléleti képeinek vagy könnyen átlátható gondolattársulásainak kell-e tulajdonítani, stb.

Az alkotáshoz szükséges lelki alaptényezők analyticus és történeti (biographicus) értelmezése után az írót mozgató érzések és gondolatok *concret tartalmára* kell azután az irodalomtudósnak áttérnie, ha valamely mű keletkezését minden oldalról akarja megérteni. Itt majd — életrajzi adatokon kívül — főleg kortörténeti ismeretek szolgálnak az értelmezésnek vezéreiül. Minden író (legalább is minden valamirevaló művész) korának tényleges állapotaival ezerszeres kapcsolatban él és alkot. Élettörténete egy darab a kortörténetből s az előbbit az utóbbi nélkül lehetetlen lesz megfejteni. Főkép a kortörténet igazítja tehát útba az irodalomtörténészt, midőn az azt keresi, hogy a szeretet és ellenszenv bizonyos érzelmei, bizonyos eszmék és gondolatok miért oly szembeszökők valamely írónál s miért indították őt alkotó tevékenységre. Mert hogyha valamely irodalmi mű tényleges tartalma többnyire megtört fényben is tárja elénk az alkotás lelki rúgóit, számunkra, philologusok számára, a keletkezés e problemája talán csábítóbb a tényleges tartalom minden aestheticai fejtegetésénél. Mely fejtegetésnek természetesen szintén megvan a jogosúltsága, mint azonnal látni fogjuk.

Ugyanis valamely művészi terméket vagy *történeti*, vagy *aestheticai elvek* szerint lehet értelmezni. Az utóbbi eljárás a kérdéses munkát az aesthetica elvei és tanításai szerint fogja fel és értékeli; míg a történeti kutatás ugyancsak azt a tárgyat keletkezésének összes történeti feltételeiből iparkodik megérteni. Amit az alak és tartalom kettős szempontjának szembeállításakor kiemeltünk, az teljességgel áll az aestheticai és történeti eljárásmódok elkülönítésére is. Az irodalomtudományi magyarázatot csak az esetben lehet majd kimerítőnek mondani, ha nem egyoldaluan fordul a két eljárásmódnak bármelyikéhez is, hanem mindakettőnek tesz eleget.

S azért tán nem is lesz fölösleges hangsúlyozni, hogy az a szempont, melylyel magát az irodalmi anyagot osztottuk be alaki és tartalmi részekre, egészen más alapú és jellegű osztályozáshoz vezetett, mint az a szempont, mely szerint most az irodalomtudománynak értelmezési módját vagy aestheticainak, vagy történetinek állapítjuk és nevezzük meg. *Mert az irodalmi műveknek mind alakját mind tartalmát egyaránt lehet akár aestheticailag, akár történetileg tárgyalni;* bár az alak fogalma könnyen érthető okokból a legtöbb kutatónál szorosabb eszmetársulásba lépett az aesthetica fogalmával, mint a történetével. De ha a költői nyelvet történeti kialakulásában vizsgálom, épp úgy történeti vizsgálatot végzek, mint hogyha az eszmék fejlődését kutatom hasonló módon. Míg viszont egy irodalmi műben kifejezett érzések és gondolatok természetesen épp úgy tehetők vizsgálat tárgyává az aesthetica szempontja szerint, mint ahogy a stilusnak, a műfajnak, a szerkezetnek alaki kérdései. Azaz kapcsolatba hozva egymással egyrészt az alaki és tartalmi, másrészt az aestheticai és történeti distinctióinkat, végső osztályozási eredményként azt fogjuk mondani, hogy az irodalom-

tudományi értelmezés a következő 4 formát tűntetheti fel: lehet 1. *alaki aestheticai*, 2. *tartalmi aestheticai*, 3. *alaki történeti*, 4. *tartalmi történeti*.

Minden aestheticai értelmezésünk attól a felfogásmódtól fog függeni, mely magára az aestheticára vonatkozik. Aki aestheticán manapság még a szép eszméjét meghatározó rideg szabályok foglalatát érti, az az aestheticai értelmezésnél sem tehet egyebet, mint hogy e szabályokat alkalmazza az irodalomtörténet concret termékeire egy hasonlókép merev critica formájában. De az újabb tudományos fejlődés az aestheticának egész más felfogására tanított meg. Ez t. i. anélkül, hogy az aestheticának normativ jellegét teljesen meg tudta vagy akár meg akarta volna szüntetni, ismeretlen származású vagy legalább is ismeretlen értékű dogmák helyett az aestheticát inkább az érzelmek és eszmék psychicai meghatározottságából kívánja levezetni. Ilyképpen az aesthetica maga merev szabályok gyűjteménye helyett azon feltételek tanává változott át, amelyek mellett és amelyek következtében — adott emberi természetünknél fogva — emberi alkotások bennünk művészi gyönyört kelteni képesek. Aki az aestheticát ily módon értelmezi, az mint irodalomtudományi criticus sem fogja azzal beérni, hogy aestheticai fogalmakra való hivatkozással (fönség, tragicum, comicum, humor stb.) csupán categoricus értékbecsléseket hirdessen, jól tudva, hogy az aestheticai fogalmak oly czélokat rejtenek magukban, melyekre az egyének nemcsak tehetségök, de történeti környezetök külömbözetei szerint is, nagyon külömbözőkép, de olykor ennek daczára is egyforma jogosúltsággal törekesznek.

Egyébként is tegyen bennünket óvatosakká az aestheticai értékbecslésekkel szemben az a körülmény, hogy az ilyenek, ha az önállóságnak és competentiának jellegével

akarnak bírni, a művészi érzelmek oly magasfokú utánérzését tételezik fel, amely csak egész kivételes tehetségnek tulajdonát szokta képezni. *Itt mindent bizonyos alapkészségektől kell várnunk* (majdnem úgy, mint a zenénél), amelyek híján az eruditio alig segít bennünket előre. Ennek következtében lássuk be, hogy amily könnyű dolog mások aestheticai ítéleteit utána mondani, vagy esetleg gondtalanúl meg is toldani, épp annyira értéktelen, sőt bűnös eljárásmódot tanúsítunk, ha becslésünk tartalmát magunk át nem érezzük. [H. GY.]

Példa. »A római elegia viszonya a göröghöz« cz. academiai értekezésében (Budapest, 1903) *Némethy Géza* a római elegia keletkezését következőkép magyarázza ki, miután a közkeletű felfogást e tekintetben lényegesen helyesbíteni iparkodott:

A római irodalomtörténet eddigi feldolgozói kétségtelennek tartják, hogy a rómaiak a subjectiv természetű eroticus elegiát — mert a római elegia legnagyobbrészt ilyen — mint kész műfajt vették át az alexandrinusoktól. Megállapíthatni vélik, hogy az első elegiaírónak, Gallusnak, *Εὐφορίων* volt a mintaképe, Tibullus és Propertius főleg *Φιλητᾶς*-t és *Καλλίμαχος*-t utánozták.

Azonban az alekszandriai elegia töredékeinek ismételt átvizsgálása után sem fogja valaki megtalálhatni az általánosan elterjedt nézetnek forrásszerű igazolását. És pedig szó sem lehet arról, hogy a rómaiak a subjectiv, vagyis lyrai természetű elegiát mint kész műfajt vették volna át az alexandrinusoktól, mert 1. *Εὐφορίων*, akit eddig egyes régi magyarázók nyilatkozatai alapján úgy tüntettek fel, mint az elegiaírásban Gallus mintaképét, egyáltalában nem is írt sem eroticus, sem másfajta elegiát s így Gallusnak, mint elegiaírónak mintaképül nem szolgálhatott, 2. *Φιλητᾶς*, *Καλλίμαχος* és követőik, írtak ugyan eroticus elegiákat, de ezek nem voltak, mint a rómaiak elegiái, subjectiv természetű lyrai költemények, hanem eroticus mythusokat *elbeszélő*, tehát lényegökben *epicus költemények.* Ha e két tétel igazolható, egészen új világosság derűl a római elegia keletkezésére. Igazoljuk előbb az első tételt!

Ami *Εὐφορίων*-t illeti, az életére és reánk csak töredékesen maradt műveire vonatkozó görög forráshelyek úgy mutatják be

őt, mint tudákos színezetű, mythicus tárgyú elbeszélő költemények szerzőjét, de arról egy szóval sem tesznek említést, hogy elegiákat is írt volna. *Σουΐδας* (s. v.) meglehetős hosszú czikkelyben sorolja fel munkáinak czímeit anélkül, hogy elegiáiról említést tenne, a *Meineke*-től (Anall. Alex. 38. sk. l.-okon) összegyűjtött töredékei között pedig nincs egyetlen idézet sem, mely őt elegiaírónak nevezné; ami szószerint való idézet fönmaradt tőle, az mind tisztán hexametricus; pentameter az összes töredékek közt egy sincsen, nem számítva a görög *Ἀνθολογία*-ban ránk maradt két teljes epigrammáját. Az elegiaíróknak *Πρόκλος* említette canonjában nincsen benne (l. *Φώτιος*, *Βιβλ.* 319b és Grammaticus Coislin. 597).

Ami a rá vonatkozó latin forráshelyeket illeti, feltűnő, hogy Propertius és Ovidius, akik számtalanszor dicsőítik az elegia nagy görög mestereit, mint követendő példaképeket, *Εὐφορίων*-ról, mint elegiaíróról soha egy szót sem szólnak, mit bizonyára nem tettek volna, ha éppen *Εὐφορίων* lett volna a római elegia megalapítójának, Gallusnak, mestere és mintája. Cicero Tuscull. disputt. III. 19. Ennius-szal hozza párhuzamba, De divin. II. 64. pedig *Εὐφορίων*-ra úgy gondol, mint epicusra. Quintilianus (Inst. Orat. X, 1, 56) a görög költészet történetének áttekintésében az epicusok után *Πείσανδρος* és *Νίκανδρος*-szal együtt említi, de utóbb (58. §.), mikor az elegiára tér át, már csak *Καλλίμαχος*-ról és *Φιλητᾶς*-ról tesz említést, *Εὐφορίων*-ról hallgat.

Ez okok bírhatták rá Heyne-t (Excurs. ad Virg. Bucol. 201. l.), hogy *Εὐφορίων*-t kivegye az eroticus elegiaírók sorából, s Susemihl-t (Gesch. d. gr. Litt. I. 396. l.), hogy kétségeit fejezze ki *Εὐφορίων* állítólagos elegiaírói működésével szemben.

Fölvethető azonban a kérdés: úgy hát hogyan került *Εὐφορίων* mégis abba a hírbe, hogy eroticus elegiákat írt? Csakis két későbbi és nagyon csekély hitelű római grammaticusnak, Diomedes-nek és a Probus neve alatt járó Vergilius-scholiumok összeállítójának határozatlan nyilatkozatai alapján. Azonkívül hozzájárult Servius egy egészen világos helyének a félreértése.

Servius u. i. a X. vergiliusi ecloga 1. verséhez írt jegyzetében így jellemzi Gallus költői működését: »Euphorionem transtulit in Latinum sermonem et amorum suorum de Cytheride scripsit libros quattuor.« Tehát határozottan megkülömbözteti

Gallus műveinek két fajtáját: *Εὐφορίων*-fordításait és saját szerelméről írt elegiáit, amit aztán az irodalomtörténetírók (mint *Christ* és *Ribbeck)* összezavartak. Ha már most összeállítjuk mindazt, amit a régi források Gallus munkáiról mondanak, azt látjuk, hogy Gallus egyrészt epicus, másrészt elegiacus költeményeket írt; mint epicus követte *Εὐφορίων*-t, de elegiáihoz *Εὐφορίων*-nak semmi köze. Azt egészen bizonyosan tudjuk, hogy latin nyelvre átültette ugyancsak *Εὐφορίων*-nak az *'Απόλλων γρύνειον*-i berkéről szóló elbeszélését; Servius u. i. az említett ecloga 72. verséhez, hol éppen erről a berekről van szó, hosszú jegyzetben felsorolja a berekhez fűződő mondákat s végül így nyilatkozik: »Hoc autem Euphorionis continent carmina, quae Gallus transtulit in sermonem Latinum.«

Most már könnyebben meghatározhatjuk annak az egyetlen forráshelynek az értékét, ahol *Εὐφορίων* elegiairónak van nevezve. Ez a hely a Probus neve alatt járó Vergilius-*commentarius*-ban maradt reánk, amelyről tudvalevő, hogy semmi köze sincs a nagytekintélyü régi grammaticushoz, Valerius Probushoz. Ez az ál-Probus a X. ecloga 50. verséhez ezt a jegyzetet mellékeli: »Euphorion elegiarum scriptor Chalcidensis fuit, cuius in scribendo colorem secutus videtur Cornelius Gallus.« Azt mondja tehát, hogy Gallus *Εὐφορίων* stilusának a színezetét követte s ezt sem állítja egyenesen, hanem *videtur*-ral kapcsolja össze. Ha megnézzük Vergiliusnak azt a helyét, amelyhez a jegyzet tartozik, azonnal észreveszszük, hogy a scholium a magyarázandó hely félreértésének köszöni eredetét.

Vergilius X. 50—51. sorai így hangzanak: »Ibo et *Chalcidico* quae sunt mihi condita *versu* Carmina, pastoris Siculi modulabor avena.« Servius fentebb idézett megjegyzésében Vergilius eme helyére is hivatkozik, nyilvánvaló tehát, hogy a *versus Chalcidicus*-ban czélzás rejlik a chalkiszi *Εὐφορίων* elbeszélő költeményeire, amelyeket Gallus lefordított. Az ál-Probus azonban, aki *Εὐφορίων* munkáit semmiesetre sem ismerte, a *Chalcidicus versus*-t nem a Gallus elbeszélő költeményeire, hanem szerelmi elegiáira vonatkoztatta s e félreértés alapján tette meg Gallus mintaképét önhatalmúlag *elegiarum scriptor*-nak. Jegyzete tehát hamis következtetésen alapúl s így teljesen értéktelen.

Viszont Diomedes grammaticusnál (Gramm. Lat. ed. Keil, I. p. 464) ezt olvassuk: »Elegia est carmen compositum hexa-

metro versu pentametroque... quod genus carminis praecipue scripserunt apud Romanos Propertius et Tibullus et Gallus, imitati Graecos Callimachum et Euphoriona.« Csakhogy Diomedes az ő irodalomtörténeti adatait nem önálló kutatás alapján, hanem Suetoniusból állította össze, megtoldva mindenféle kétes értékű és gyakran nevetséges félreértésekre valló pótlásokkal. Szemben tehát az irodalomtörténeti adatait ugyancsak Suetoniusból nagy körűltekintéssel merítő Serviusnak fentebb idézett jegyzetével Diomedes adatát nem vehetjük komolyan.

Hivatkoznak azonban még *Εὐφορίων*-nak *Θεοδωρίδας*-féle siriratára, mely a görög *'Ανθολογία*-ban (VII, 496) olvasható. A vers értelme ott az, hogy *Εὐφορίων* sirját almával, gránátalmával, vagy myrtus-szal, tehát csupa eroticus jelentőségű dolgokkal kell díszíteni, mert életében is hódolt a szerelemnek. Ebben némelyek czélzást akarnak látni olyanféle költeményekre, amelyekben *Εὐφ.* saját szerelmi élményeit örökítette volna meg. De itt inkább a költő életére vonatkozó czélzást lehet látni, mert hogy *Εὐφ.* nagy *ἐραστής* volt, bizonyítja *Κράτης* epigrammája (Anth. Pal. XI. 318), melyben obscoen czélzások vannak *Εὐφ.* szerelmeskedéseire, és *Σουίδας* megfelelő czikkelye. De ha a siriratban minden áron czélzást keresünk költeményeire is, bátran vonatkoztathatjuk eroticus epigrammáira, mert hogy ilyeneket tényleg írt, bizonyítja *Μελέαγρος*-nak az általa összeállított epigramma-gyűjteményhez, a híres Koszorúhoz, írt bevezető költeménye (Anth. Pal. IV. 1. 23), melyben *Εὐφ.*-nak az *'Ανθολογία*-ba felvett epigrammáit jelképesen *λυχνίς*-eknek nevezi; már pedig a *λυχνίς* a régieknél eroticus jelentőségű virág volt (l. *Meineke* Anall. Alex. 25. l.).

Most hátra van, hogy kutassuk, milyen természetű volt az az eroticus elegia, melyet *Φιλητᾶς* és követői az alekszandriai időszakban műveltek. Az elegiairók, akik ennél a kérdésnél figyelembe jöhetnek, időrendben a következők: *Φιλητᾶς*, *'Ερμησιάναξ*, *'Αλέξανδρος ὁ Αἰτωλός*, *Φανοκλῆς* és *Καλλίμαχος*. *Φιλητᾶς*-szal később foglalkozván, lássuk a többit egyenként!

'Ερμησιάναξ 3 könyvre terjedő szerelmi elegiáit kedveséről *Λεόντιον*-ról nevezte el. A töredékekből egész világosan kitünik, hogy nem a saját szerelméről szólt, hanem eroticus mythusokból alkotott egyveleget intézett kedveséhez. A költő saját viszonya *Λεόντιον*-hoz csak külső keretül szolgál egyéb szerelmi történetek elbeszéléséhez.

Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλός-tól két hosszabb elegiát ismerünk: az egyiknek *Μοῦσαι* volt a czíme, de amennyiben jeles költők emlékének dicsőítését foglalta magában, inkább tanító költemény volt, mint elegia; a másik *Ἀπόλλων* czímet viselt és sajátságos keretbe foglalt eroticus mythusok elbeszélésével foglalkozott. Saját szerelméről nem szólt a költő.

Φανοκλῆς eroticus elegiáinak ezt a czímet adta: *Ἔρωτες ἢ καλοί.* Ebben, mint már némileg czíme is mutatja, a legkülömbözőbb tartalmú paederasticus mythusokat beszélte el.

Καλλίμαχος elegiáinak legnagyobb része egyesítve volt *Αἴτια* cz.-ü 4 könyves gyűjteményében, mely, mint a czím is mutatja, a mondák egy sajátságos fajtájával, az ú. n. aetiologicus mondákkal foglalkozott, vagyis olyan helyi mythusokat beszélt el, melyek valamely feltünő elnevezés, népszokás vagy ünnep eredetét világítják meg. Arról, hogy e munka keretében saját szerelméről is megemlékezett volna, szó sem lehet. Az *Αἴτια*-n kívül még 4 elegiacus formában írt költeményét ismerjük, melyek közül egyik sem szerelmi elegia. Hogy saját szerelméről is írt volna lyricus jellegű elegiákat, azt semmiféle régi forrás nem említi. Sőt van más bizonyságunk is. Propertius a II. k. 34. eleg.-ban (32. vs.) szerelmes barátját arra inti, hogy utánozza a »somnia Callimachi«-t. A magyarázók felismerték, hogy itt az *Αἴτια*-ról van szó, melynek bevezetésében a költő elmondotta, hogy álmában a *Ἑλικών* hegyére jutott s ottan a Múzsák beszélték el neki azokat a mondákat, amelyeket művében feldolgozott. Bizonyos, hogy, ha *Καλλίμαχος* is írt volna olyan subjectiv természetű elegiákat, mint a rómaiak, a római tanítvány okvetetlenűl ezekre hivatkozott volna, mint követendő mintákra. S ha még figyelmünkre méltatjuk azt a körűlményt, hogy Ovidius a Remedia amoris 382. sorában jellemezvén a dévaj szerelmi elegiát *Καλλίμαχος* Cydippe-jét emlegeti, mi pedig tudjuk, hogy *Ἀκόντιος* és *Κυδίππη* szerelmi története az *Αἴτια*-ba volt foglalva, kétségtelennek tekinthetjük, hogy a római utánzók az *Αἴτια*-ban látták az eroticus elegia mintaképét ellenére annak, hogy ők *lyricus* jellegü elegiákat írtak. Nincs ezen mit megütközni: a régiek elegia alatt nem értettek semmiféle szorosan körűlhatárolt műfajt, hanem így neveztek mindenféle, bármily modorú, hangú és tartalmú *hosszabb* költeményt, mely distichonokban volt irva. A tartalmi rokonság, — az eroticus elem uralkodó volta —

közelségbe hozta így egymáshoz a lyricus és az epicus természetű, distichonokban írt költeményeket.

Ha pedig vannak, kik Ovidius Tristia II. k. 367—68. soraiból a *Καλλίμαχος*-ra vonatkoztatott *delicias... tuas*-ból azt akarnák következtetni, hogy itt subjectiv természetű elegiákról van szó, azoknak emlékezetébe hívhatók ama 4—6 soros epigrammák, melyek *Καλλίμαχος*-tól a görög *'Ανϑολογία*-nak *'Ερωτικὰ* és *Μοῦσα παιδικὴ* cz.-ű fejezeteiben maradtak reánk, s melyek tartalmukkal mutatják, minők voltak azok a *deliciae*, melyeknek *Καλλίμαχος* hódolt. Ezért inkább az a föltevés koczkáztatható, hogy az alexandrinus korszakban az eroticus epigramma és nem az elegia volt az a műfaj, mely a szerelmi érzés lyricus kifejezésére szolgált.

Térjünk át most *Φιλητᾶς*-ra, kitől a legkevesebb töredék maradt ránk s kiről legnehezebb is helyes ítéletet alkotnunk.

Elegiai formában írt művei közül tudomásunk van a *Δημήτηρ* czimüről, mely kétségtelenűl elbeszélő természetü volt s valószinüleg a lányát kereső *Δημήτηρ* bolyongásairól szólt, továbbá a *Παίγνια* gyüjteményről, mely epigrammaszerü apróságokból állott. Ezek közűl tehát egyik sem lehetett a rómaiak mintaképe. De leghíresebbek voltak állítólagos kedvesét, *Βιττίς*-t, dícsőítő és róla elnevezett költeményei s így most az egész kérdés azon fordul meg, mit kell erről a *Βιττίς*-ről tartani, mert eddigelé a dolog úgy áll, hogy, ha egyáltalán volt a rómaiaknak a subjectiv szerelmi elegiára kész mintaképük, ez egyedül csak a *Φιλητᾶς* *Βιττίς*-e lehetett.

Erről a *Βιττίς*-ről mindössze 3 forráshely beszél. Első helyen említendő *'Ερμησιάναξ* *Λεόντιον*-ának azon töredéke (*'Αϑην.* XIII. 597A sk.), melyben említi, hogy a kósziak, *Φιλητᾶς* polgártársai, szobrot emeltek a költőnek egy platánfa árnyékában s ez a szobor úgy ábrázolta őt, mint *Βιττίς* megéneklőjét. Ebből azt látjuk, hogy *Φιλητᾶς*-nak a dicsősége főleg *Βιττίς* cz.-ű (nyilván elegia-) gyűjteményén alapúlt. Ugyancsak *Βιττίς*-ről szól Ovidius 2 helyen, és pedig a Tristia I. k.-nek 6. elegiájában (1—4. s.-ok), melyet feleségéhez intézett s az Epistulae ex Ponto III. k.-e 1. levelében (57—58. s.-ok), hol újra a feleségéhez szól. Amott a saját feleségét és iránta való szeretetét két nagy elegiairó kedvesével *'Αντίμαχος* *Λύδη*-jével és *Φιλητᾶς* *Βιττίς*-ével hasonlítja össze, emitt hangsúlyozza, hogy ő elegiáival akkora dicsőséget szerzett

feleségének, mint *Φιλητᾶς* a maga *Βιττίς*-ének. Ez a két hely világosan mutatja, hogy bárminők voltak is a B.-ről szóló elegiák, csakis a B. női erényeit magasztalhatták. Mert csak nem tehető fel Ovidiusról, hogy lasciv érzéseket hasonlítson össze a maga hitvestársi szeretetével s a saját feleségét, az előkelő római matronát, holmi Lycoris-, Delia- és Cynthia-féle hírhedt hölgyekkel hozza párhuzamba. De hát miféle nők lehettek az *'Αντίμαχος Λύδη*-je és a *Φιλητᾶς Βιττίς*-e?

Görög irodalomtörténészek (mint p. o. *Rohde* és *Christ*) *Λύδη*-t egyszerüen az *'Αντίμαχος* szeretőjének nevezik. De, hogy *Λύδη* nem a szeretője, hanem a felesége volt *'Αντίμαχος*-nak, mutatja a rávonatkozó főforrás, *Πλούταρχος (Παραμυθ. π. 'Απ.* 106B), hol a *Λύδη*-re vonatkozó *τῆς γυναικὸς αὐτοῦ* csak azt bizonyíthatja, hogy feleségéről van szó. E nézetben megerősít bennünket *'Αθηναῖος* nyilatkozata (XIII. 596F), ki az *'Αντίμαχος Λύδη*-jével egyenesen szembeállítja *τὴν ὁμώνυμον ταύτης ἑταίραν Λύδην, ἣν ἠγάπα Λαμύνθιος ὁ Μιλήσιος*. Érthetőleg Ovidius úgy akarta feltüntetni *'Αντίμαχος*-t, mint a hitvestársi szeretet költőjét. Tehát *Φιλητᾶς Βιττίς*-e, kit meg éppen kétszer hasonlít össze a feleségével, nem lehetett más, mint a nagy elegiacus felesége. Következőleg *Φιλητᾶς Βιττίς*-hez subjectiv természetű eroticumokat nem intézhetett, mert a régi görögöknél se a classicus, se az alexandrinus korban nem akadt olyan költő, aki tisztességes nőt merészelt volna holmi szerelmi dalokkal hírbe hozni. Ezeknél a poetáknál az *ἔρως* csakúgy, mint a XVIII. sz.-beli francziáknál az *amour*, egyenesen kizárta fogalmából úgy a házasságot, mint a tisztességet. *'Αλκαῖος*-nak *Σαπφώ*-hoz intézett dalai nem mehetnek kivétel számba. Miként *'Αντίμαχος*, az alexandrinus elegiaírók buzgón utánzott mintaképe, *Λύδη*-jében, úgy *Φιλητᾶς* is *Βιττίς*-hez való viszonyát csak keretűl használhatta szerelmes történetek elbeszéléséhez. Erre látszik czélozni *Rothstein* (Die Elegien des S. Propertius [Berlin, 1898. I.] 360. l.) szerint fentebb említett helyén Propertius is a *memorem Musis* kifejezéssel. Sőt, mivel a görög *'Ανθολογία*-ban (Anth. Pal. IX. 63) olvasunk egy epigrammát, melynek 4. sorában ezt a feltünő helyet olvassuk: *Τὸ ξυνὸν Μουσῶν γράμμα καὶ 'Αντιμάχου,* valószínű, hogy már *'Αντίμαχος,* a *Φιλητᾶς* mestere járt el úgy, hogy *Λύδη*-je külső keretéül a következő fictiót használta: midőn a költő elvesztett *Λύδη*-jét siratta, megjelentek előtte a *Múzsák* és meg-

vigasztalták őt hősök és hősnők bús szerelmeinek az elbeszélésével.

Ha ezek után felvetjük azt a kérdést, hol van az alexandrinusoknál az a fajta elegia, melyet a római, lyricus természetű elegiák írói, Gallus, Tibullus és Propertius mint kész műfajt átvehettek volna mestereiktől, felelhetjük: *sehol!* Az elegiának ez az ága nem görög, hanem római talajon hajtott ki.

Úgyde akkor röviden meg kell kisérteni vázolni a subjectiv természetű eroticus elegia keletkezését a rómaiaknál.

A római költők figyelme akkor fordult az elegia felé, mikor a Valerius Cato-féle iskola az alexandrinus költőket választotta követendő mintaképekűl. Ennek az iskolának két tagja volt az, ki az elegiát Rómában meghonosította, *Catullus* és *Calvus*. Mert amennyiben a kézikönyvek az ataxi Terentius Varro-t is az elegia első művelői közé számítják, ezt, mivel minden alap nélkül teszik, kétségbe kell vonni.

Catullus nemcsak hogy leforditotta *Καλλίμαχος* remekét, a *Βερενίκη haját*, hanem az elegiacus formát a saját szerelmi élményeinek és érzéseinek kifejezésére is kezdte felhasználni. S ha distichonos versei inkább eroticus epigrammák, van 2 eroticus tartalmú verse, mely határozottan elegiának minősíthető, a 68., melyben egy meg nem nevezett férjes nővel való viszonyát írja le s subjectiv érzelmeinek kifejezését hosszú mythologiai digressiókkal tarkítja, — s a 76., melyben arra kéri az isteneket, szabadítsák meg Lesbiára pazarolt szerencsétlen szerelmétől, s mely tisztán lyrai tartalmával inkább Tibullusra emlékeztet. Róla azt mondhatjuk, hogy a subjectiv természetű szerelmes elegiát alig észrevehető átmenetekben az eroticus epigrammából fejlesztette ki.

Calvus, Catullus-szal körűlbelűl egyidejűleg, a gyászelegiát, az ἐπικήδειον-t bővítette ki oly irányban, mint Catullus az epigrammát. Ő korán elhúnyt Quintiliáját siratta el úgy, hogy visszapillantást vetett e szerelmi viszony történetére s merész őszinteséggel beszélte el közös eroticus élményeiket. Itt megjegyzendő, hogy Calvus Quintiliája csak olyan Quintilia lehetett, mint pl. a Gallus Lycoris-a, kit valódi néven Volumniának hittak, ez előkelő és tisztes néven, mert valami Volumniusnak volt a felszabadítottja. (V. ö. Cic. Phil. II. 24, 58).

Catullus és Calvus vállain emelkedett fel a római elegia tulajdonképpeni megalapítója *Cornelius Gallus*, ki 4 könyvet írt

csupán elegiákból s e gyűjteményt egészen annak a szerelmi viszonynak szentelte, melyet a híres Lycoris-szal folytatott. Ennek a Lycoris-nak viszonya volt Brutus-szal, majd Antonius-szal, végre Gallus-szal, kihez hűtlen lett. Gallus szerelmi verseinek tehát erősen realis háttere van: a római hetaeraélet. Gallus példájára aztán ú. sz. az egész Tibullus-Propertius-Ovidius-féle elegia ebben a hetaera-világban mozog.

Bár Gallus műveiből közvetetlenűl mindössze egy pentameter maradt ránk, van módunk rá, hogy fogalmat alkossunk magunknak költői dolgozásmódjáról. Tanúlmányában segítségére a 73-ban Kr. e. mint hadifogoly Rómába került *Παρθένιος* görög költő volt, a görög elegia utolsó számbavehető képviselője. Ez a tudós férfiú Gallus használatára írta *Ἐρωτικὰ παθήματα* czímű ránk maradt munkáját (amint az bevezetése szavaiból ki is tünik) s benne számos, kevésbbé ismeretes eroticus mythusnak jobbára alexandrinus írókból merített gyűjteményét adja. Világosan mondja, hogy az a czél vezérelte, hogy Gallus *εἰς ἔπη καὶ ἐλεγείας* értékesíthesse ezeket a meséket. Gallus elegiáiban tehát nagy tért kellett elfoglalnia a mythologicus elemnek, csakhogy nála az eroticus elbeszélés már nem lehetett önczél, mint az alexandrinusoknál, hanem csak digressio, mely mint hasonlat vagy példa valamely adott eroticus helyzet vagy érzés megvilágítására szolgál.

Ez azonban még nem volna elég arra, hogy megismerjük a Gallus valódi értékét, ha ránk nem maradt volna az ő költői müködésének egy gyönyörű emléke, Vergilius X. eclogája. Ezt a költő barátja és pártfogója, Gallus tiszteletére írta. Úgy lépteti fel benne a Lycoristól elhagyott Gallust, mint pásztort s egy hosszú szerelmi dalt ád ajkára. Ez a költemény (35—69. vs.), bár tisztán hexameterekben van írva, valóságos lyricus jellegű elegia, mely — mint a régi magyarázók egészen világosan megmondják — nem egyéb, mint Gallus egész elegiaköltészetének visszhangja. Már tisztán megüti azt az alaphangot, mely Tibullus költészetén vonúl végig, s felveti azt a gondolatot, mely a Delia megéneklőjénél száz változatban tér vissza, hogy a költő az ő kedvesével késő vénségéig a természet ölén szeretne élni. Bámulatos a rokonság Propertius-szal is, akire az egész panasznak a hangja, a szerelmi érzésnek sentimentalis, de egyszersmind galans színezete is nagyon emlékeztet.

Látjuk tehát, hogy nem szabad többé — mint eddig — azt hinnünk, hogy Gallus, Tibullus és Propertius egyformán függenek a görög mesterektől, hanem nézetünket oda kell módositanunk, hogy csak Gallus függ, amennyiben függ, közvetetlenűl az alexandrinusoktól, míg Tibullus és Propertius, mint egy kialakúlt műfaj továbbművelői, közvetetlenül Gallustól függenek. Irodalomtörténeti jelentősége ez utóbbinak olyan mint Vergilius-é és Horatius-é. Ezek működésének közös vonása t. i. az, hogy római szellemben módosították a költészetnek a görögöktől átvett műfajait s e módosított műfajoknak végleges formát adtak; következőleg az utódok, kik ugyanabban a nemben dolgoztak, nem támaszkodtak többé közvetetlenül a görög mesterekre, hanem az aranykori római példák után indultak s így a latin irodalom felszabadúlt a görögtől való szolgai függés járma alól.

A coniectura.

Könyvünk 120. l.-ján idézve látjuk *Usener*-nek azt az igen helyes megjegyzését, hogy az ú. n. divinatorius critica, melynek a *coniectura*, a *hozzávetés* teszi alapját, s mely kitalálni igyekszik — egészében vagy elemeiben — az írótól szándékolt gondolat tartalmát és alakját, voltakép már nem critica, hanem a reánk jutott hagyomány ténybeliségénél továbbmenő *interpretatio*. Tagadhatatlanúl a coniectura alapjában véve nem egyéb, mint vélt kitalálása, divinatiója oly történelmi tanuságtételnek, melyről criticismusunk kiderítette, hogy a hagyomány nem hitelt érdemlőleg vagy hiányosan közvetítette korunkkal. Ilyformán bizonyos critica előzi meg létrejövetelét. De a coniectura fogalmának ezen megszorítása nézetünk szerint nincs helyén. A coniecturának, a hozzávetésnek, nemcsak ott van helye, hol romlott szövegek javításáról s teljesebb megértéséről van szó, hanem hol műemlékek kiegészítéséről és reconstructiójáról s arról, hogy a történeti tanuságtételt a szerző intentióira való visszakövetkeztetés kísére-

tében iparkodunk megvilágosítani, a jelenségekben az okozatot az okkal együtt megérteni. Ilyen értelemben véve pl. coniectura az is, ha a fentebb (az archaeologiai hermeneutica rovatában) adott példában *Homolle* azt tartja, hogy mivel *Νικάνδρη* atyja nakszoszi ember volt, a *Νικάνδρη*-tól felajánlott szobornak faragó művésze is nakszoszi ember volt. Ily coniecturákkal a philologiában lépten-nyomon találkozunk, akár csak más tudományokban is, hol *hypothesis* az egyszerű neve. Ez a hypothesis külömböző tapasztalatoknak, külömböző, *már megértett* történelmi tanuságtételeknek logicus és az előbbi fejezetekben részletesen körűlvonalozott és kifejtett egymásravonatkoztatása következtében a valószinűségnek akkora fokát érheti el, hogy egyenértékűvé válik a teljesen hitelt érdemlő hagyománynyal. Az egymásravonatkoztatás meggyőző mértékével arányban, a *tentamentum*-tól az *emendatio palmaris*-ig, külömböző értékelések tárgya lehet a coniectura; de mindig subjectiv képzeleti világunknak a hermeneuticai eljárásmód segítségével kölcsönadott terméke, a romlott ill. hiányos hagyománynak betetőző eleme.

Mivel a coniecturától *valószinűséget* követelünk meg, természetes, hogy ez a valószinűség annál inkább lesz meg, mennél kevésbbé zavarja a történeti tanuságtétel *összhangját* oda nem illő transcendentalis elem, vagy nem rontja le belső értékét más történeti tanuságtételnek tekintélye. Ha ilyen történeti tanusítvány mégis lerontani látszik, ezt kellőkép kimagyarázni kell tudnunk, amikor is bebizonyítani tartozunk, hogy e történeti documentum hitelességéhez jogos kétség fér. Ily esetekben a legkülömbözőbb criticai és hermeneuticai alapelvek alkalmazására nyílik tér. Mennél kevésbbé módszeres vizsgálódásunk, annál kevésbbé lesz meggyőző coniecturánk. E vizsgálódás persze az esetek túlnyomó részében igazán kimerítő és

teljes nem is lehet, mert a tapasztalati alap fölötte hiányos; ez aztán az oka annak a jelenségnek, melyre *Boeckh* hívja fel figyelmünket, hogy átlag alig 5%-át a philologiai coniecturáknak fogadja el a tudományos világ.

Vagyis ott, hol arról van szó, hogy a coniecturát mintegy beiktassuk a maga hivatalába, *a gyakorlatban* nagy nehézségek állnak elő, mert a legtöbb coniectura mögött ott lappang a maró kétely: igaz-e coniecturánk, — s a kétség, szabad-e az író szerzeményébe, a művész alkotásába, az egyénnek vagy a kornak constructiv rajzába elemeket bevinni, melyekre ítélő elménk kimondani kénytelen, hogy nem rendelkeznek a valószinűségnek tökéletesen megnyugtató mértékével?! Még legkisebbek a nehézségek a szövegek megállapítása terén. Ott könnyen nyílik alkalmunk megfelelő helyen, az apparatus criticusban vagy a magyarázó jegyzetekben feltárni a tiszta hagyományt s ahol a valószinűség foka nem eléggé nagy, *csillagok*, *zárójelek* vagy *elütő typusok* alkalmazásával még a szövegben is szemléltetni a megzavart értelmen eszközölt helyesbítéseket, esetleg, ha megnyugtató remediumot nem találtunk, a *signum crucis*-sal (†) jelezni, hol van a bajnak a főforrása. De ahol műemlékek reconstructiójáról van szó, méltán fölvethető a kérdés, végrehajtsuk-e a reconstructiót magán az emléken a tőlünk tudományosan megállapított eredmények útmutatásai szerint, vagy pedig elégedjünk meg azzal, ha ez a reconstructio csak idealisan történik meg s erről értekezésünk vagy tanúlmányunk ád számot? Egészítsük-e ki conjiciáló erőnk és divináló phantasiánk egész latbavetésével a milói Venust, építsük-e fel a maga teljes realitasában a *Παρθενών*-t? Hiszen a gondos kiegészítés megvédi olykor az emléket rongáló, ártalmas külső tényezők ellen, haszna pedig, melyet szemlél-

tetésével nyújtunk, kétségen felül áll! Mi azt hiszszük, itt a kézirati emlékekkel szemben követett eljárásmódnak az analogiája vezessen bennünket. Vagyis *iparkodjunk az emléket külső viszontagságok ellen lehetőleg megóvni*, azután elkészíttetni a művészi pontosságig menő (gipsz- vagy bronz- stb.) másolatait s e másolatok egyikén alkalmazzuk a kiegészítés esetleg javítás problematicus munkáját. *Az emléket tehát tartsuk meg lehetőleg azon állapotában, amelyben reánk maradt.*

Nemkülömben sokat vitatott kérdés az, hogy ott, hol az ókori állami, vallási, irodalmi stb. életet akarjuk megrajzolni, coniecturáinknak, hozzávetéseinknek minő alakot adjunk, hogy azok az olvasóban ne azt a hitet keltsék, hogy hiteles hagyománynak az állításai vagy leszűrődött tudományos igazságok. Itt a helyes utat eltalálni nem könnyű, mert ez a philologusnak külön kitűzött céljától függ, eredetisége mértékétől, műve arányaitól, berendezésétől és jellegétől, közönsége színvonalától és követeléseitől. Aki pl. nagy vonásokban megrajzolja a görög irodalom történetét, eo ipso nem philologus közönségnek ír s így jegyzetekkel nem fogja megtömni munkáját; amivel persze nem azt akarjuk mondani, hogy műve vezérlő gondolatairól, alapelveiről, forrásairól és mintáiról az előszóban számot ne adjon. *A philologus közönség számára írott munka lehető pontosan határolja el az egyéni tulajdont az idegen vagy köztulajdontól; jelezze legalább a forrásokat s a szakbavágó irodalmat, hogy a kellő ellenőrzés mindig lehetséges legyen.* Ami tehát az ilyen történeti tárgyalásnál a kép hiányosságainak eltüntetését célzó föltevés, azt a philologus oly alakba öltöztesse, hogy azt az olvasó is föltevésnek ösmerje fel és aszerint értékelje.

A fordítás.

Említettük (l. 26. l.), hogy a classica-philologia csak akkor teljesíti igazában a maga feladatait, ha megállapítja egyúttal azt a számtalan kapcsolatot, mely modern szellemi műveltségünket az antik műveltséghez fűzi. A feladat nehéz, mert nagy időköz választ el az ókortól s későbbi századok homokrétege alatt el-eltűnedezett a valamikor dúsan bugyogott forrásoknak szerteágazó folyóvize. A modern kor embere, ki kutatni nem ér rá, a hűs vizet, melyből tudásszomját csillapítja, ama föld adományának tekinti, melyen nevelkedett, s közömbösen hallgatja az ősforrások üdeségének dícséréseit. Közelebb hozni őt e források tiszta vizéhez a *fordítók* buzgósága kísérli meg.

E fordítók külömböző feladatok előtt találják magukat. *Mindenekelőtt meg kell érteniök azt, amit lefordítani akarnak.* De már itt van az a pont, hol sokszor alig leküzdhető nehézségekkel állanak szemközt és pedig nevezetesen a classicus ókor irodalmi termékeinek a fordítói. A modern culturnépek fia, bárminő nyelven beszéljen is, a gondolkodás menete, az érzelmek megnyilatkozása terén nem fog távol állni tőlünk s őt megérteni némi igyekezettel elég hamar fog sikerülni. De az ókor költőinek és prózaíróinak szövegéből még mindig sokat nem tudunk felvilágosítani, nyelvök, verselésök hosszas fejlődési folyamatnak időnkint való rendkívül összetett megnyilatkozása. Ezzel annál inkább kell számolnunk, mennél inkább írjuk alá a legkiválóbb műfordítók egyikének, *Wilamowitz*-nak azt a kijelentését, hogy valójában véve egyes szót sohasem fordíthatunk le, mert eltekintve a terminus technicus-októl, a kétféle nyelvű szó jelentésére nézve sohasem födi egymást a kétféle nyelvben. *A fordító* tehát *philologus legyen,* ki lépten-nyomon maga tudja méregetni a két nyelv szavai közt fennálló árnyalatok terjedelmét.

De hát akkor minő szempontok szerint fordítsunk, hogy annak a követelménynek tegyünk eleget, mely azt hangoztatja: »*Legyen a fordítás olyan, hogy az olvasóban ugyanazokat a gondolatokat ébreszsze, ugyanazokat az érzelmeket indítsa meg, melyeket az eredeti kora olvasójában ébresztett, indított.*« Csaknem fölösleges mondani, hogy ezt az ideált csak megközelítőleg érhetjük el. Már a fentebb hangsúlyozottaknál fogva *nem szabad oda törekednünk, hogy szórul-szóra fordítsunk!* Ezzel az eredetit valósággal kivetköztetnők köntöséből. *Sok fordító úgy fog hozzá munkájához, hogy először a szavakat fordítja le s azután,* hogy ú. n. magyaros mázt adjon fordításának, *simítja és átdolgozza*. Figyelmeztetnünk kell itt nyomatékosan, hogy a fordításnak ilynemű elkészítése nem vezet a kívánt czélhoz. Mert ha már idegen szó és magyar szó nem fedik egymást tökéletesen, képzelhető, hogy az ilyen simítási művelet folyamán mennyire módosúl az eredeti értelem. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy fordításunkon folyton ne faragcsáljunk, csak a szószerint való fordítás kiinduló pontját ejtsük el. Mert tegyük fel pl., hogy *Πλάτων*-ból a következő helyet kell lefordítanunk (*Ἀπολογ. Σωκρ.* I. 218): *Σκέψασθε δὲ ὧν ἕνεκα ταῦτα λέγω· μέλλω γὰρ ὑμᾶς διδάξειν, ὅθεν μοι ἡ διαβολὴ γέγονεν. ταῦτα γὰρ ἐγὼ ἀκούσας ἐνεθυμούμην οὑτωσί· τί ποτε λέγει ὁ θεός, καὶ τί ποτε αἰνίττεται; ἐγὼ γὰρ δὴ οὔτε μέγα οὔτε σμικρὸν ξύνοιδα ἐμαυτῷ σοφὸς ὤν· τί οὖν ποτε λέγει φάσκων ἐμὲ σοφώτατον εἶναι; οὐ γὰρ δήπου ψεύδεταί γε· οὐ γὰρ θέμις αὐτῷ,* akkor nem fogunk ezzel a szószerint való fordítással megelégedni: »Nézzetek körűl, mi végett mondom ezeket; arra akarlak u. i. tanítani, honnan származott rágalmaztatásom. Mert én hallván ezeket, ígyen fontolgattam magamban: ugyan mit mond az isten s ugyan mi talányt ád fel? Mert már én — tudom magamról — se nagyot se kicsit bölcs nem

vagyok; úgy hát mit állítja az isten, hogy én vagyok a legbölcsebb? Mert csak nem hazudik; hiszen nem szabad neki!« Hanem legalább is ezzel a fordítással próbáljuk az eredeti értelmét visszaadni: »Ügyeljetek mármost, miért mondtam el ezt; azért, hogy megfejtsem előttetek, hogyan keletkezett rólam az a rosz vélemény. Ugyanis hallva a jóshely nyilatkozatát, így elmélkedtem: Mit is mond csak az isten, s mire czélozhat evvel a kinyilatkoztatással? Mert annyi bizonyos, hogy én egyáltalában nem vagyok tudatában annak, hogy bölcs volnék. Mit akarhat tehát mondani, mikor kijelenti, hogy én vagyok a legbölcsebb ember? Hazudni csak nem hazudik; mert ez nem illenék az ő istenségéhez« [Gyomlay]. De ha a tűnődő, okoskodó, a maga bölcseségében kételkedő *Σωκράτης* psychejébe beleképzeljük magunkat, s a saját szavainkkal gondolatról-gondolatra ismételni próbáljuk azt, amit *Πλάτων* közvetít mestere szájából, ha a gondolatokat sokféleképpen szavakba próbáljuk öltöztetni, összehasonlítva egymás között e formákat s elhatározva magunkat végre annak a formának az érdekében, mely, míg egyrészt a magyar nyelv szellemének kifolyása, másrészt legkevésbbé távolodik el az eredetinek a formájától, a fenti hely következő fordításában fogunk talán inkább megnyugodni: »Halljátok meg mármost, mi okból közlöm ezt veletek: fel akarlak benneteket világosítani e rágalomnak az eredő okáról. Mert mikor hallottam a jóshely nyilatkozatát, így gondolkoztam magamban: Mit is állít az isten s miért is fejezi ki magát talányszerüen? Én bizony tudom magamról, hogy nem vagyok se nagy se kis mértékben bölcs: úgy hát mikor azt állítja, hogy én vagyok a legbölcsebb ember, ugyan mit akarhat mondani vele?! Mert hazudni csak nem hazudik: ez nem az ő szokása!« Mihelyt a szószerint való fordítás kiindulópontját elejtjük, magától áll elő a követelmény: *a magyar*

nyelvnek lehetőleg tökéletes ismerete. Tudvalevő azonban, hogy nincs ember, ki a saját anyanyelvét teljesen ösmerné; évek folytonos munkájába kerül, míg tudását e téren nagy mértékben megszilárdította. Éppen azért *mű*-fordításhoz fiatal fővel ne fogjon hozzá senki s óvakodjék másrészről a soknyelvűségtől, mely gondolatainak világos és magyar zamatú, szabatosan való kifejezését helylyel-közzel lehetetlenné teszi. A műfordításhoz *a főkellék, hogy anyanyelve legyen az illetőnek az a nyelv, melyre fordít s egynyelvű környezetben nőtt legyen fel.* Csak úgy rendelkezik a kifejezések ama gazdagságával, melynek birtokában megtanúlja a finomabb értelmi árnyalatoknak különválasztását és alkalmazhatja hamisítatlanúl azt a szórendet, melyet az eredetinek az értelme megkövetel.

De a fordítás azonkívűl *technica dolga* is. Érettebb tudással folyton újra- és újragyakorolni kell. E követelmény magában foglalja, hogy az illető már *stilista* legyen, ha prózának a fordításával lép fel, *költői érzékű verselő*, ha költemény fordításával. Ami a próza fordítását illeti, fölmerűlhet a kérdés, adja-e vissza a fordító az eredetinek jellemző színezetét is, vagy pedig tekintsen el tőle? Alkalmazzon-e pl. a magyar nyelvben a minduntalan mondatbevezető *καὶ*-nak megfelelőt, vagy pedig hagyja el? Itt feleletűl normativumnak csak ennyit adhatunk: *stilusában idegenszerűnek a modern olvasóra épp úgy nem szabad hatnia, mint ahogyan az eredeti az antik olvasóra nem hatott.* Csak ha pld. az antik író stilusa kifejezetten idegenszerű, vagy mesterkélt, mint p. o. Apuleius-é, szabad a fordítónak ilyen irányban is tenni kísérleteket. Egyszóval, itt tudása mellett *ízlése* legyen mértékadó. A költészeti termékek fordításánál viszont az a kérdés merűlhet fel, szabad-e az eredetinek classicus versmértékét fölcserélni nemzeti versidommal? E kérdés irodalmunkban régtől fogva — ú. sz.

Bacsányi óta — vet hullámokat és idézett fel éles controversiákat. Nézetünk e tekintetben az, hogy azokat a classicus versmértékeket, melyek költészetünkben (és nem fordítási irodalmunkban) kétségtelenül meghonosodtak, mindenesetre meg kell őrizni. Ehhez képest *Ὅμηρος*-t, Horatiust classicus versmértékben fordítjuk le, *Βακχυλίδης*-t, Phaedrus-t nemzeti versidomban, míg p. o. Catullus-nál vagy Martialisnál mind a két idomot alkalmazzuk.

Harmadik főkövetelmény a tárgynak az ismerete. *Ἡσίοδος Ἔργα καὶ ἡμέραι*-nak 423—431. sorait nem fogja lefordítani az, ki a falusi életnek nem jó ismerője. Szónokot szónokhajlamú, declamálni szerető, költőt költői érzékű, katonát katonai temperamentumú, gazdasági írót gazdászati kedvtelésekkel bíró philologus fordítsa; s ha fordította s telhetőleg magyarázta, járuljon munkája tökéletesítéséhez egy-egy igazi szakember. E követelések a mi magyar viszonyainkra való tekintettel hangzanak így; nálunk még hosszú időre le kell mondani arról, hogy a classicus auctorokat velök egészen congenialis szellemek fordítsák.

Igy tehát legyen a fordítás *hű, szabatos* és *világos.* De mit csinálunk oly esetben, midőn az auctor maga homályosan fejezi ki gondolatait, bárdolatlan stilusában, ügyetlen mondatfűzésében, mást gondol és mást ír le? A frivol felelet erre az volna: az ilyen auctort ne fordítsuk le! Mindamellett a szaktudománynak szüksége lehet rá! Akkor tehát azt fordítsuk le, amit az író mondani akart, de kellőkép kifejezni nem tudott? A beszélő is gyakran úgy van, hogy csak a hangsúly vagy a taglejtés, egy mosoly menti meg a félreértéstől. Ily esetben fordításunkat ellátjuk a kellő jegyzetekkel, melyeknek egyébiránt inkább tárgyi felvilágosításokra kell szorítkozniok mint pl. nyelviekre. Szorítkozzanak legfeljebb a műszavak magyarázatára, mert ezeknek magyar szókkal való lefordítása gyakran leküzd-

hetetlen nehézségekbe ütközik. S szorítkozzanak aztán arra, amivel a gondolatot sokszor ki kell egészíteni, mert magában *a szövegben nem szabad sem többnek sem kevesebbnek állani, mint az eredetiben,* hacsak a fordítást nem azzal a czélzattal készítjük el, hogy az eredetinek egyúttal magyarázata is legyen. Ez azonban csak oly *bilinguis* kiadásokban van helyén, melyekkel szakemberekhez fordulunk, kiknek mindig módjukban áll az eredetit a fordítással összehasonlítani.

Irodalom: Télfy, Encycl. 130—138. l. — Bernhardy, Enc. 59—111. l. — Boeckh, Enc. u. Method. 79—168. l. — Bonnet, id. m. 214—221. l. — Blass, id. m. 164—168, 172—248. l. — G. Hermann, De officio interpretis. Opuscula VII, 97—128. l. — Schleiermacher, Ueber den Begriff der Hermeneutik etc. Werke zur Philosophie III. köt. 344—386. l. — C. E. C. Schneider, De interpretationis natura et notione (Boroszló, 1843). — Cobet, l. a 398. l.-on idézett értekezését. — Wundt, Logik, 3. kiad. (1906) — Larfeld, Griech. Epigraphik (Iw. v. Müller's Handbuch. 2. kiad.) 470—493. l. — ifj. Szinnyei J., A nyelvtudományról és néhány más tudományhoz való viszonyáról (Kolozsvár, 1891). — Delbrück, Einleitung in das Studium der indog. Sprachen (4, kiad. Lipcse, 1904). — Thurneysen, Die Etymologie (Freiburg i. Br., 1904). — Hirt, Die Indogermanen I. (Straszburg, 1905) 231—242. l. — vd. Gabelentz, Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse (2. kiad. Lipcse, 1901). — H. Paul, Principien der Sprachgeschichte (3. kiad. Halle, 1898). — Volkmann, Rhetorik der Griechen und Römer (2. kiad. Lipcse, 1885) 417. sk. l.-jain. — Wundt, Völkerpsychologie. I. Die Sprache (1. r. Lipcse, 1900, 2. r., 1902) II. 1. Mythus und Religion (Lipcse, 1905). — Katona, Mythologiai irányok és módszerek (klenyom. az Ethnographia 1895. évf.-ból, 23 l.). — K. O. Müller, Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie (Göttinga, 1825) 124—164, 191—236, 267—315. l. — Wachsmuth, Einleitung in das Studium der alten Geschichte (Lipcse, 1895). — U. A., Ueber Ziele und Methoden der griech. Geschichtsschreibung (Lipcse, 1897). — Bernheim, id. m. 522—741. l. — E. Meyer, Zur Theorie und Methodik der Geschichte (Halle, 1902) — Freeman, The methods of historical study (London, 1886). —

PAULER GY., Comte Á. s a történelem (Századok [1873.] évf. 225—41, 391—904, 462—81). — JODL, Die Kulturgeschichtschreibung, ihre Entwicklung, und ihr Problem (Halle, 1878).—LORENZ, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben (Berlin, 1886). — A. D. XÉNOPOL, Les principes fondamentaux de l'histoire (Páris, 1899). — KAERST, Die universalhistorische Auffassung in ihrer besonderen Anwendung auf die Geschichte des Alterthums (Histor. Zschr. N. F. XLVII. [1899] 193—225. l.). — BARTH, id. m. (l. 27. l.). — RICKERT, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung (Freiburg, 1902). — A. GROTENFELT, Die Wertschätzung in der Geschichte (Lipcse, 1903). — U. A.-nak és WAHL-nak könyvünk 105. l.-ján íd. munkái. — HORNYÁNSZKY, Történetírás és philosophia (Budapest, 1904). — CARTELLIERI, Ueber Wesen und Gliederung der Geschichtwissenschaft (Heidelberg, 1905). — O. DITTRICH, Die Grenzen der Geschichte (kleny. a Histor. Vierteljahrsschrift VIII. [1905.] évf.-ból, Lipcse). — G. SIMMEL, Die Probleme der Geschichtsphilosophie (2. kiad., Lipcse, 1905). — K. LAMPRECHT, Moderne Geschichtswissenschaft. 5 Vorträge (Freiburg i. Br., 1905). — E. SPRANGER, Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft (Berlin, 1905). — MEISTER, Grundzüge d. hist. Methode (Grundr. d. Geschichtswiss.-ja [Lipcse, 1906] 1—20.). — v. LASAULX, Ueber das Studium der griech. u. röm. Alterthümer (München, 1846). — BIONDELLI, Introduzione al 1° corso delle lezioni di archeologia e numismatica (Milánó, 1852). — U. A. Introduzione alle lezioni di archeologia (U. o., 1861). — BURSIAN íd. ért. (l. 175. l.) — FÖRSTER, De hermeneutices archaeologicae principiis (Göttinga, 1873). — KARL SITTL, íd. m. (l. 133. l.) 805—863. l. — LOEWY, Sullo studio dell' archeologia (Firenze, 1891). — ALB. HOFMANN, Geschichte des Denkmales (Handb. d. Architektur 4. r. 8. félköt. 2a füz. [Stuttgart, 1906] 17—29. l.). — H. FALKENHEIM, Kuno Fischer und die litterarhistorische Methode (Berlin, 1892). — ELSTER, Principien der Literaturwissenschaft. I. (Halle, 1897). — GAYLEY-SCOTT, An introduction to the methods and materials of literary criticism (Boston, 1899). — DÉZSI L., Az irodalomtörténet módszerei. I. (klenyom. az Irodalomtört.-i közlem. 1903. évf.-ból; Budapest, 1904). — WILAMOWITZ, Reden und Vorträge (2. kiad., Berlin, 1902) 1—13. l. — CAUER, Die Kunst des Uebersetzen's (3. kiad. Berlin, 1903). — FINÁLY, Hogy kell latinból magyarra fordítani (klenyom. a budap. VII. ker. áll. főgymn. 1903/1904. évi értesítőjéből.) — KEYZLAR, Theorie des Uebersetzens (Prgr.; Bécs, 1903). — BARDT, Zur Technik des Uebersetzens lat. Prosa (Lipcse, 1906).

IV.

A CLASSICA-PHILOLOGIA TÖRTÉNETE.

A philologia csirái a sophisták fáradozásaira mennek vissza.

A) A CLASSICA-PHILOLOGIA TÖRTÉNETE KÜLFÖLDÖN.

1. A philologia kezdetei.

A classica-philologia története ott kezdődik, midőn a régi nagy költőknek, nevezetesen *Ὅμηρος* és *Ἡσίοδος* müveinek nyelvét, kivált elavúlt szóik miatt, nehezebben kezdték érteni s a főkép a rhapsodusok ajkán élő régibb költeményeket mind több és több példányban iparkodtak terjeszteni. E példányok összehasonlítása s a másoláskor elkövetett hibák megállapitása a helyes grammaticai alakok felállítására vezette az olvasókat. Igy fogantak meg az elemi grammatica, critica és hermeneutica csirái, melyeket azután a sophisták és rhetorok fáradozása, kiknek iskoláiban a költők művei fölött vitatkoztak,[1] fejlesztett. Grammatica alatt ugyan ekkor az írás végső elemeinek vagyis a betüknek a tanát értették, de nagy figyelmet fordítottak a synonymicára és etymologiára s a rhetorica művelése révén a grammatica syntacticus részére is; gondot fordítottak az accentuatio és interpunctióra s azzal, hogy rhythmicus olvasásra oktatták tanítványaikat, a metrica rendszeres magyarázatát készítették elé.[2] A hermeneutica, mely kezdetben egyes szóknak a glossálásából, vagyis ösmeretesebb szókkal való értelmezéséből állott, később exegesissé vagyis az íróba való bevezetéssé nőtte ki magát. Már a rhapsodusok kezdték *Ὅμηρος*-t allegoriailag magyarázni: az e fajta magyarázat mindinkább elterjedt. Voltak, kik *Ὅμηρος* költeményeiből történelmi, mások, kik physicai, ismét mások, kik ethicai allegoriákat magyaráztak ki. Az ethicai allegorisálást különösen a sophisták kedvelték s *Πλάτων* és mes-

[1] *Friedel* De sophistarum studiis Homericis. Diss. philologorum Halensium. I. (1873) 127. s. k. l.-kon. — *Navarre* Essai sur la rhétorique grecque avant Aristote. (Páris, 1900)

[2] *Classen,* De grammaticae graecae primordiis. (Bonn, 1829).

tere *Σωκράτης* a régi műveknek ethicai értékét szerették latolgatni: kivétel *Πρωταγόρας*, ki a műveket alaki és nyelvi oldalról is méltatta figyelemre. De a sophisták amellett, hogy hermeneuták, criticusok is voltak, csakhogy e critica nem volt történeti vagy szövegcritica, hanem aestheticai, ill. irodalomtudományi, mely úgy a szerkezet, mint a tartalom taglalására terjedt ki. Foglalkoztak ugyan a szövegek állapotával is, de foglalkozásuk inkább *recognitio*, azaz simítás, közérthetővé tétel volt, mint recensio a szó mai értelmében. Képzelt kihagyások helyére átmeneti sorokat szúrtak be s az összefüggést szerintök zavaró szakaszokat kiselejtezték. Ily módon különösen a logographusok s a legrégibb ión historicusok műveit vetkőztették ki eredeti alakjokból. A színműiróknak is nem egy műve szenvedett ekkor írószínészek keze alatt újabb előadás czéljából változást. Bizonyos kezdetleges fokon álló critica fejlődött ki attól fogva, hogy *Σόλων* idejében a rhapsodusokat már irott példányból kötelezték recitálni. Kétségtelen, hogy a homerusi költeményeknek csakhamar ú. n. vulgata-juk, közhasználatban lévő példányuk keletkezett, mely mellett azonban voltak eme vulgatatól eltérő *Ὅμηρος*-szövegek is, az ú. n. *αἱ ἀπὸ πόλεων διορθώσεις.*[3]

A későbbi alekszandriai korszak philologiája számára előremunkáltak a történészek is, a **logographusok,** kik városok és gyarmatok alapításának a történetét írták meg, *Ἡρόδοτος*, a szájhagyományok gondos földjegyzője, *Θουκυδίδης*, ki az epicus költeményekből miveltségtörténelmi és nemzetgazdasági következtetéseket mer levonni, az ú. n. *Ἀτθίς-írók (Μελησαγόρας, Κλείδημος)*, kik az attikaiak mondáit, ill. mondákkal vegyes történetüket szerkesztették meg. Kutatás tárgyává válik a *πολιτεία (Πρωταγόρας, Ἀντισθένης, Διοσκορίδης)*, a hadi élet *(Δημόκριτος)*, sőt e korban már térképeket is készítettek *(Ἀναξίμανδρος, Ἑκαταῖος)*. Vannak e korszaknak epitomatorai (prokonnézusi *Βίων, Μύης)*, biographusai *(Ξενοκράτης, Ἀντισθένης)*; finom érzékkel és magas nézőpontból ítélő irodalomtörténésze *Πλάτων*-ban, sőt még a művészeteknek is voltak feldolgozóik *(Λᾶσος, Σιμμίας, Ἀρχύτας)*, de a tudományos anyag összehordásában még jelentékeny nehézségekkel kell küzdeni s a kutatás logicai elvek szabatosabb alkalmazása nélkül megy végbe.

[3] *Ludwich*, Die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesen. (Lipcse, 1898) *Flach*, Peisistratos und seine litterarische Thätigkeit. (Tübinga, 1885).

2. A philologia az alekszandriai és római korszakban.

Forráskutatás és módszertani elvek érvényre jutása; a grammaticai disciplina kiépítése.

A görög-makedón háborúk következtében beállott zavaros viszonyok nem kedveztek a görög irodalom fejlődésének, sőt a görög szellem magasabban való szárnyalásának egyenesen határokat szabtak. Nagy Sándor hódító hadjárataival ugyan a görög genius az akkori messze Kelet népei méhében is éreztette termékenyítő hatását, de Athén viszont megszünt irodalmi középpontnak lenni, s a görög irodalomnak, mely a maga kerek egészével ekkor már elérte volt fejlettségének tetőpontját, a régi classicus mintaképek utánzása maradt csak hátra. Ily körülmények között Ἀριστοτέλης föllépése elsőrangú míveltségtörténelmi esemény volt. Ő a már ernyedő görög szellemnek új irányokat jelölt ki, azt új fölbuzdulásra serkentette. Az összes, korában müvelt tudományágakat encyclopaedicusan összefoglalva megmutatta, hogyan kell egy-egy tudományág anyagát feldolgozni s rendszerbe foglalni. Tőle számítják a régiek a grammatica és critica voltaképi kezdeteit, de iratai nagy régészeti és történeti tudásáról is tanúskodnak. Mint az első, igen jelentékeny magánkönyvtár tulajdonosa kedvet ébresztett a könyvgyüjtésre is.

Tanítványai a mester szellemében iparkodtak tovább dolgozni s az újabb philosophiai iskolák is élénk érdeklődéssel fogtak tudományos kérdések megoldásához. Igen buzgón tették ezt a *stoicusok,* kik főkép a grammatica philosophiai oldalát művelték[4] s kiknek feje, a küprosz-kitióni Ζήνων, az »ignobilis verborum opifex«, tökéletesítette a grammaticai terminologiát s magyarázatos iratokat adott, melyekből azonban csak töredékek jutottak korunkra.[5] A *cyrenaei iskola* hívei különösen a mythusokat bírálták; nevezetes tagja, Εὐήμερος, hirdette,[6] hogy a hellén istenek voltaképpen megistenített emberek voltak. Mindazáltal a philosophiai iskolák e tevékenysége kezdetben a phi-

[4] *Schmidt* Stoicorum grammatica. (Halle, 1839).
[5] The fragments of Zeno and Cleanthes, with notes by *A. C. Pearson.* (Cambridge-London, 1892). L. külömben a 15. j.-et is!
[6] Euhemeri reliquiae. Coll., prolegomenis et adnotationibus instruxit *G. Némethy.* (Budapest, 1889).

lologiára nézve mellékes jelentőségü volt, mert nem a philologia igazi feladatait tartották szem előtt, s a legmerészebb hypothesisek, hogy ne mondjuk a szertelen képzelet talajára is vetemedtek.

De *Ἀριστοτέλης* nem csak problemák fölvetésére adott útmutatást, hanem munkáiban példát adott arra is, hogyan kell az embernek vizsgálódásaiban tények és tanuságtételek kimerítő ismeretére támaszkodnia. Megérlelődött így tudós görögökben az a meggyőződés, hogy a tudományos vizsgálódás, ha irodalmi művekre kíván kiterjeszkedni, csak úgy teremheti meg a maga gyümölcseit, ha összehordják mindazt, mi a régebbi kor irodalmának valamelyes tanusága. De ehhez egyes ember eszközei nem bizonyúltak elégségeseknek. A faleróni *Δημήτριος*-é[7] az érdem, hogy a *Πτολεμαῖος*-ok elsejében az egyptomi trónon, *Πτολεμαῖος ὁ Λάγου*-ban (323—282) egy nagy nyilvános könyvtár alapításának a gondolatát ébresztette. E könyvtárt[8] azután létesítette is utódja *Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος* (282—246) Alekszandriának aristocraticus városnegyedében, a *Βρουχεῖον*-ban, s a későbbi királyok annyira gyarapították, hogy Caesar korában már 700.000-re rúgott a codexek és papyrustekercsek száma. Egyben II. *Πτολεμαῖος* megalapított egy második intézetet is, a museumot,[9] melyben a legjelesebb tudósok tanítottak, s a könyvtárral szerves összefüggésbe hozta. A két intézmény a philologiát Alekszandriában a virágzás magas fokára emelte.

A könyvtár tudós vezetőire t. i. több feladat háramlott: megőrizni a szerzettet s kiegészíteni, megállapítani azt, ami hiteles, lajstromba foglalni s rendezni a meglévő anyagot. Most, hogy tudományos kincsek birtokában voltak, vált csak igazán lehetővé a tudományos vizsgálódás. Az efezusi *Ζηνόδοτος* (325—260) s a költészet mezején is otthonos cyrenaei *Καλλίμαχος* (310—235), a könyvtár főnökei, voltak a szigorúbb értelemben vehető philologiának a magvetői. Amaz az első módszeresen dolgozó criticus, ki először adta igazi recensióját *Ὅμηρος* két

[7] *Ostermann* De D. Ph. vita, rebus gestis et scriptorum reliquiis. (I. Hersfeld, 1847; II. Fulda, 1857)

[8] *Ritschl* Die alexandrinischen Bibliotheken unter den ersten Ptolemaeern stb. (Boroszló, 1838) [Opuscula I. (Lipcse, 1866) 1—122. l.-jain].

[9] *Klippel* Über das alexandrinische Museum (Göttinga, 1838). *Couat* Le musée d'Alexandrie stb. (Annales de Bordeaux I. [1879] 7—28. l.-jain.)

költeményének.[10] Módszere ugyan radicalis volt, többet javított s fogott gyanúba, mint a mennyit tárgyilagos elmével szabad lett volna, de a szöveget kéziratoknak szorgalmas összevetése alapján próbálta megállapítani. Kiadta egyébiránt *Ἡσίοδος Θεογονία*-ját is, talán magyarázatokkal. Utódja a könyvtár vezető tisztségében, *Καλλίμαχος*, mint az alekszandriai könyvtár catalogusainak a szerkesztője érdemel itt említést.[11] *Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν* cz. művében minden író elé annak rövid életrajzát írta s ezzel megvetette a görög irodalomtörténetírás alapjait. Sokoldalú tudásával a harmadik tudós vezető, *Ἐρατοσθένης*[12] (276—194) fölhívta a figyelmet területekre, melyek parlagon hevertek. *Περὶ τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας* cz. műve, melyben az attikai dialectussal s történetével foglalkozott, szintén alapvető volt a maga nemében.

E két utóbbi tudós iskolájából került volt ki a bizánczi *Ἀριστοφάνης*[13] (257—180), kit sokan az ókor legkiválóbb philologusának tartanak, mert azt deríthetni ki róla, hogy aestheticai és történeti érzékkel bírt, mit *Ἀρίσταρχος*-ról nem lehet állítani. De munkássága értékéről elég tiszta képet nem rajzolhatni s így egyetemes iránya eleddig még nem jogosít fel az imént hangoztatott ítéletre. Munkásságát illetőleg t. i. csak meglehetősen szétszórt megjegyzések és egyes, scholiumok elé függesztett ú. n. *ὑπόθεσις*-ek tájékoztatnak. Kiadta *Ζηνόδοτος*-nak s a bénéi *Ῥιᾶνός*[14]-nak elég éles megfigyelésre valló *Ὅμηρος*-kiadásai alapján az *Ἰλιάς*-t és *Ὀδύσσεια*-t, commentarius nélkül ugyan, de ama criticai jelekkel, melyeket az egy *ὀβελός*-on (→ vagy csak —) kívül (melyet már *Ζηνόδοτος* használt gyanús versek jelölésére), először ő alkalmazott a szövegek szélén. Ugyanúgy kiadta *Ἡσίοδος Θεογονία*-ját, továbbá egyes lyricusokat (*Ἀλκαῖος*, *Ἀνακρέων*, *Πίνδαρος*-t) colometricus jelekkel, melyek segítségével először tüntette fel a költemények strophicus és verssoros (*κῶλον*-os)

[10] *Düntzer* De Z. studiis Homericis (Göttinga, 1848). *Römer* Über die Homerrecension des Z. (A bajor akad. I. 17. k.-ében [1885]).

[11] Philologicus munkásságára vonatk. *Schneider* Callimachea II. köt. (Lipcse, 1873) 279—322. l.-jai.

[12] Eratosthenica. Composuit *G. Bernhardy* (Berlin, 1822).

[13] Aristophanis Byzantii ... fragmenta. Coll. et disp. *A. Nauck*. Acc. etc. (Halle, 1848).

[14] *Mayhoff* De Rh. Cretensis studiis Homericis (Drezda, 1870).

szerkezetét s ugyanezt a drámaírók (a 3 tragicus és a vígjátékíró *Ἀριστοφάνης)* műveinél is vitte keresztül. Ezeknél kivált arra törekedett, hogy javításai mellett a korábbi hagyomány veszendőbe ne menjen. De volt figyelemreméltó nyelvészeti munkássága is, egy nagyterjedelmű müve *Λέξεις* (= szóalakok) s egy *Περὶ τῆς ἀναλογίας* cz., amelyben a nyelv törvényeit az analogia útjain kutatja.

S éppen ez utóbbi munkájával iskolát alapított, mely a nyelvben az *analogia*, a szabályszerűség álláspontjára helyezkedett az *anomaliát* vitató másik irányzattal szemben, mely a nyelv tanának a megállapításában a kivételesnek a megfigyeléséből indult ki. Már *Πλάτων Κρατύλος*-ában vitatkozás tárgya, vajjon a nyelv *φύσει* vagy *θέσει* keletkezett-e, »a természet terméke-e vagy emberi csinálmány?« A stoicusok aztán a nyelv eredete és törvényei fölött tovább elmélkedtek s kivált a Szoloi-ból való Χρύσιππος[15] (280—207) *Περὶ τῆς κατὰ τὰς λέξεις ἀνωμαλίας πρὸς Δίωνα* cz. művében az anomaliának a nyelvben való szerepe kutatását tűzte ki irányadó vezérelvűl. Ez ellen küzdött *Ἀριστοφάνης*, híres tanítványa *Ἀρίσταρχος* s az összes ú. n. aristarcheusok.

S hogy érvényt szereztek elméletöknek, az főleg a szamotrákéi Ἀρίσταρχος[16] (215—145) nagy tudásának tulajdonítandó, ki a homerusi nyelvet tette beható kutatása tárgyává. Jelentőségéről a philologia történetében a Cod. Ven. A. 454 gr.-ban és a Cod. Musei Britannici 5674 jelzésű kéziratokban fenmaradt *Ὅμηρος*-scholiumokból nyerhetünk eléggé tiszta képet. Igaz e scholiumok csak az Augustus császár idejében élt Δίδυμος-nak[17] *Περὶ τῆς Ἀρισταρχείου διορθώσεως* cz. és kortársának Ἀριστόνικος-nak[18] *Περὶ σημείων τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας* cz.

[15] Chrysippi fragmenta logica et physica. Ed. *I. ab Arnim* (Lipcse. 1902 [Stoicorum veterum fragmenta II.; az I. készülőben s *Ζήνων* és *Κλεάνθης* töredékeit fogja tartalmazni]). *Aronis* *Χρύσιππος γραμματικός* (Jéna, 1885). *Körte* Der Pindarcommentator Chr. (Rhein. Mus. N. F. LV. [1900] 130--138. l.)

[16] *Lehrs* De A. studiis Homericis (Königsberg 1833; 3. kiadás, Lipcse, 1882).

[17] *Ludwich*, A.'s homerische Textkritik nach den Fragmenten des Didymos dargestellt und beurteilt (2 köt. Lipcse, 1884, 1885).

[18] Aristonici *Περὶ σημείων Ἰλιάδος* reliquiae. Ed. *L. Friedländer* (Göttinga, 1853); Aristonici *Περὶ σημείων Ὀδυσσείας* reliquiae. Ed. *O. Carnuth* (Lipcse, 1869).

irataiból merítenek közvetetlenül, de így is bepillantást engednek Ἀρίσταρχος criticai geniusába; tanúlmányozásukból kiderül, hogy Ἀρίσταρχος két ízben adta ki Ὅμηρος-t, első ízben commentariussal, de mindkét esetben, mint két neves elődje, criticai és criticoexegeticai jelekkel. Megfigyelései rendkívül élesek,[19] a homerusi nyelvhasználat kitűnő ismeretére vallanak; oly kitűnő ismeretére, hogy a Ὅμηρος-kiadók egyik tábora, a königsbergi iskola nyomatékosan hangoztatja, hogy az Ἀρίσταρχος-tól megállapított Ὅμηρος-szövegnél régebbi szövegállapotot teremteni sikertelen kísérlet: ő jobb kéziratokkal rendelkezett, mint mi, módszere — az írót lehetőleg magából az íróból értelmezni — kifogástalan, elég tehát, ha az ő kiadását megközelítjük, illetőleg elérjük. Sajnos csak az, hogy a homerusi verstannal nem volt eléggé tisztában. Munkássága azonban nemcsak Ὅμηρος-ra szorítkozott: kiadta még Ἡσίοδος-t, Ἀλκαῖος-t, Ἀνακρέων-t és Πίνδαρος-t[20] s írt hozzájuk commentariusokat, valamiképpen commentariusokat írt a két idősebb tragicushoz, továbbá Ἀριστοφάνης-hez, a vígjátékíróhoz s Ἡρόδοτος-hoz is. Hogy nagy tudós volt, annak végre legékesebb bizonysága az, hogy működésével vagy 40 tanítványt[21] nevelt magának, kik közül 22-őt ismerünk többé-kevésbbé nevén.

Ez ú. n. aristarcheusok sorában megemlítjük mindenekelőtt a trák Διονύσιος-t, ki Κράτης, az anomalia hangoztatója ellen írt, s kitől ránk maradt egy az ókorban nagy elterjedésnek örvendett alaktana[22] (Τέχνη γραμματική-je), melyben a még ma is élő görög grammaticai terminologiát ő adja először. Nem kevésbbé nevezetes tanítványa volt Ἀρίσταρχος-nak az athéni Ἀπολλόδωρος[23], ki azonban irataiban már bizonyos közeledést mutatott az anomaliát védőkhöz, kiváló exegeticus, ki egyfelől a homerusi hajócatalogushoz írt commentariusában alapos földrajzi tudást árult el, másfelől 24 könyvben írt Περὶ θεῶν cz. művében — természetesen a mythus-magyarázatnak csak akkori fejleménye fokán álló — figyelemreméltó mythus-magyarázónak bizonyúlt.[24] Egye-

[19] *Hofmann* A.'s Studien de cultu et victu heroum. Prgr. (München, 1905).
[20] *Horn* De A. studiis Pindaricis (Greifswald, 1883).
[21] *Blau* De A. discipulis (Jéna, 1883).
[22] Dionysii Thracis ars grammatica. Ed. *G. Uhlig* (Lipcse, 1883).
[23] *Funk*, De A. Atheniensi (Berlin, 1869).
[24] *Muenzel*, De A. περὶ θεῶν libris (Bonn, 1883).

temes tudásának bizonyságául szolgál az a följegyzés, mely őt *περὶ πᾶσαν ἱστορίαν ἀνὴρ δεινός*-nak tudja. Nem hagyhatjuk végre említés nélkül azokat sem, kik ugyan az alekszandriai mesternek közvetetlen tanítványai nem voltak, de az ő szellemében és az ő módszere szemmeltartásával dolgoztak, az aszkalóni *Πτολεμαῖος*-t, ki *Ἀρίσταρχος Ὀδύσσεια*-recensiójáról írt, s a homerusi prosodia terén végzett terjedelmes tanúlmányokat, *Παρμενίσκος*-t, ki *Κράτης* ellen írt s ki *Εὐριπίδης*-tanúlmányaiban a történelmiek iránt is tanusított kiváló érzéket, s *Χαῖρις*-t,[25] ki azonban már a Kr. e.-i első évszáz gyermeke, a homerusi nyelvhasználat jeles ismerőjét s ügyes criticust.

Mindezek az aristarcheusok többé-kevésbbé harczban állottak az anomalia álláspontján álló pergamoni iskolával. Pergamonban t. i., e kis-ázsiai városban,[26] I. *Ἄτταλος* király (241—197) uralkodásával oly erős görög szellem vert gyökeret, hogy abból elég sudár törzsök hajtott ki, ha nem is oly magasra, mint Egyptomban. Megvetették u. i. Pergamonban lábukat a stoicusok, s fejök, a malloszi *Κράτης*,[27] *Ἀρίσταρχος* kortársa, ott valóságos iskolát alapitott, a crateteusok iskoláját,[28] melynek hívei a nyelvtanban a szabálytól eltérőnek a jogos használatát hangoztatták s tagadták, »hogy minden analog nominativus-képződésből leszármaztatható volna a megfelelő genitivus-eset,« mit pedig általánosságban törvényszerűnek hirdettek az aristarcheusok. Nemkülömben jellemző vonása volt ez iskolának, hogy munkálkodásában a mívelődéstörténeti irány követése tengett túl, mit annak kell tulajdonitani, hogy a görög prózairók is kellő feldolgozásban részesültek. Kutatásaikat előremozdította az a nagy könyvtár,[29] melynek alapját még I. *Εὐμένης* király (263—241) vetette meg, s különösen II. *Εὐμένης* (197—159) vásárlások útján gyarapitott; körülbelül 200.000 tekercsből állott, midőn az alekszandriai könyvtár leégése után azt Antonius *Κλεοπάτρα*-nak ajándékozta. Ez

[25] *Berndt*, De Charete, Chaeride, Alexione grammaticis eorumque reliquiis (I. Regimonti P. 1902) 31—67. l.

[26] *Wegener* De aula Attalica, literarum artiumque fautrice ll. VI. (I. Kopenhága, 1836).

[27] *Wachsmuth* De C. Mallota (Lipcse, 1860).

[28] *Thiersch* De schola Cratetis Mallotae Pergamena (I. Dortmund, 1834).

[29] *Conze*, Die pergamenische Bibliothek (Berl. Akad. Sitz.-Ber. 1884. évf. 1259—1270. l.-jain).

iskola működése azért is vált fontossá, mert mint látni fogjuk, alapítója átültette a philologiát Rómába. Tanítványai közül említést érdemelnek a milétoszi Ἀλέξανδρος irodalom- és műtörténész s a volt aristarcheus Δημήτριος Ἰξίων,[30] ki főkép nyelvtudományi műveket írt.

Mindazáltal az alekszandriai philologia szívósabb életet élt s kivált az augustusi korszakban tudósokkal dicsekedett, kik valóban hangyaszorgalommal most már nemcsak a classicus korszak termékeit magyarázták, hanem elődeik vizsgálódásából is az utókor számára megmenteni iparkodtak azt, ami nézetök szerint értékes volt. Δίδυμος-t,[31] kinek a Χαλκέντερος (érczbelű) melléknevet adták, illeti e korszakban az első hely. Jelentősége abban áll, hogy korábbi nemzedékek criticai és magyarázatos munkálatait tömören összefoglalta és későbbi nemzedékekkel közvetítette. A classicus költőkhöz fenmaradt scholiumaink törzsállománya jobbára Δίδυμος commentariusaira megy vissza, de a nevesebb szónokokhoz, Θουκυδίδης-hez és Ἱπποκράτης-hez is írt commentariusokat, Εὔπολις, Κρατῖνος és Μένανδρος vigjátékírók műveihez is. Δημοσθένης IX—XII. beszédéhez írt magyarázata, mely nagy történeti tudásáról tanuskodik, papyruson meglehetős karban reánk maradt.[32] Fontos lexicographicus munkássága: a Κωμικὴ λέξις és Τραγικὴ λέξις cz. munkáiban összehalmozott anyagból merítettek a ránk jutott főbb görög szótárak szerkesztői. Nevezetes végre annyiban, hogy a római irodalom egyik-másik termékét is belevonta munkássága körébe. Ily jelentőséggel, mint az ő munkássága, ránk nézve e korszakban még csak az Ἀρτεμίδωρος fiáé, Θέων-é[33] bír, kinek kivált becses mythographicus és lexicalis ismereteit a Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος Ῥόδιος, Νίκανδρος, Θεόκριτος és Λυκόφρων-hoz fenmaradt scholiumok juttatták korunkra. Különösen föllendült e korszakban a grammatica és a metrica, első sorban az alekszandriai Τρύφων[34] subtilis vizsgálódásai folytán.

[30] *Staesche* De D. I.-ne (Halle, 1883).

[31] Didymi Ch. fragmenta quae supersunt. Ed. *M. Schmidt.* (Lipcse, 1854).

[32] Did. de Demosthene commenta. Recogn. *H. Diels* et *W. Schubart* (Lipcse, 1904).

[33] *Giese* De Th. grammatico eiusque reliquiis (Münster, 1867).

[34] Tryphonis Gr. Alexandrini fragmenta. Coll. et disposuit *A. de Velsen* (Berlin, 1853).

Ez a szó-, alak- és verstan körébe vágó dolgozataival (nevezetesen *Περὶ ὀρθογραφίας* cz. művével) előremunkált *Ἡρωδιανός*-nak és a későbbi metricusoknak. Viszont az alekszandriai *Πάμφιλος* 95 könyvre terjedő nagy glossographicus művével *Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεύς*[35] szótárának vetette meg az alapját.

A II. évszáz nagy grammaticusaival zárhatjuk le e korszak görög philologiája történetének vázlatát, az alekszandriai *Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος*-szal, kinek ránk maradt grammaticája[36] a görögöknek e téren legrendszeresebb műve, mely Priscianusra is mély hatást tett, s fiával *Ἡρωδιανός*-sal, kinek főmunkájában, a sajnos, csak kivonatos alakban ránk maradt *ἡ καθολικὴ προσῳδία*-ban,[37] az elemi görög szó- és alaktannak összes kérdéseit látjuk tárgyalva.

Íme, a grammaticai, criticai és hermeneuticai tevékenység a fejlődés oly magas fokát érte el Alekszandriában, hogy az egész philologiára rányomta a maga bélyegét. A római philologiára is. Ez ugyan kezdetben a pergamoni iskola hatását tükrözteti vissza. Midőn t. i. *Κράτης*-t (II.) *Ἄτταλος ὁ Φιλάδελφος* (159—138) még trónralépte előtt követnek küldte Rómába, az ott lábát törvén, kénytelen otiumát arra használta fel, hogy a rómaiaknak előadásokat tartott bizonyára a nyelvbölcsészet köréből, vitatva, hogy a nyelvben lépten-nyomon anomaliákkal találkozunk; ez hatással volt a még ki nem fejlett irodalmi nyelvre s a költőkre, kik a saját különleges czéljaiknak megfelelőleg új szóalakokat mertek gyártani. De kénytelen volt talán akarata ellenére az analogiát vitatók tanaival és érveivel is megismertetni hallgatóit, minek következtében az aristarcheusok tanításának is toborzott híveket. Legalább a Kr. sz. e.-i I. évszáz elején élő *L. Aelius*

[35] H. A. lexicon. Rec. *M. Schmidt* 5 köt. (Jéna, 1858—1868); ed. minor altera (u. o. 1867).

[36] A. D. quae supersunt recc. *Schneider* et *Uhlig*. Fasc. I. A. scripta minora a *R. Schneidero* edita continens (Lipcse, 1878). Hozzá comm. *Schneider*-től (Lipcse, 1902). A. Alexandrini de constructione orationis ll. IV. ex rec. *I. Bekkeri* (Berlin, 1817). *E. Egger* A. D., essai sur l'histoire des théories grammaticales dans l'antiquité (Páris, 1854).

[37] H. Technici reliquiae, coll.... *A. Lentz* 3 köt. (Lipcse, 1867—70). Hozzá pótlékot *Hilgard* Excerpta ex libris H. T. (Heidelberg, 1887); H. *ἐπιτομὴ τῆς καθολικῆς προσῳδίας* recogn. *M. Schmidt* (Jena, 1860). *A. Wettin* De H. grammatica (Halle, 1842).

Stilo[38] Lanuviumból, ki a salius-papok dalait és a tizenkét törvénytáblát magyarázta, megvizsgálta továbbá a Plautus neve alatt járó színdarabok eredetiségét, inkább az analogia hívének látszik lenni, míg viszont tanítványa *M. Terentius Varro*[39] (116—27) mindkét irány jogosúltságát hirdette, s 25 könyvre terjedő De lingua latina cz. művében (melyből az 5—10. reánk is maradt), e kérdésnek is szentelt tért. Míg azonban a grammatisáló philologia ilyformán görög behatásra vezethető vissza, az eléggé szépen fejlődő római mívelődéstörténelem gyökerei a pontifexi levéltárban keresendők. Ily levéltári kutatásokon alapúltak *M. Fulvius Nobilior* Fasti cz. munkája s *Cajus Sempronius Tuditanus* Libri magistratuumja. E levéltári kutatások érdeklődést ébresztettek Róma múltja, népe és vallása iránt s *Varró*ban találtak fogékony lélekre, ki Antiquitatum rerum humanarum et divinarum libri XLI. cz. művében[40] felölelte a római nép vallási régiségeit s vele a későbbi római kutatókat valóságos kincsesbánya birtokába helyezte. Az egész római világ földerítését kísérelte meg ilyformán Varro, s mint ily egyetemes irányú philologus számot tarthat elismerésünkre annál is inkább, mert alapos tudásához (melyhez csak az etymologisálás terén fér kétség) egészséges itélet is járul. *Cicero* az egyetlen, kit egyetemes ismeretek tekintetében kortársai közül melléje állíthatnánk. Az etymologisálás terén persze, — melyet voltaképpen a jogi tanúlmányok fejlesztettek — épp oly járatlan, mint az ókorban mind, mint kortársai *Nigidius Figulus* (98—45),[41] a Rhetorica ad Herennium szerzője (talán *Cornificius*),[42] *Aurelius Opillius* vagy *Ateius*, a »philologus«.[43]

A császári korszakban, mint Alekszandriában a *Πτολεμαῖος*-ok

[38] *Mentz* De L. Aelio St.-ne (Lipcse, 1888).

[39] *Wilmanns* De M. T. V.-nis libris grammaticis (Berlin, 1864); De lingua lat.-ját kiadta *Leonhard Spengel* hagyatékából *A. Spengel* (Berlin, 1885); *Reitzenstein* M. T. V. und Joh. Mauropus von Euchaita (Lipcse, 1901).

[40] *Mirsch* De V.-nis antiq. rerum humanarum libris (Leipz. Stud. V. 1 s k. l.-on).

[41] P. Nigidii F. operum reliquiae. Coll. ... *A. Swoboda* (Bécs—Prága, 1889).

[42] Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium ll. IV. Rec. *Fr. Marx* (Lipcse, 1894).

[43] *Graff* De Ateio Philologo stb. (Mélanges Gréco-Romains II. [1861] 274—320. l.)

pártfogása alatt létesített intézetek, a könyvtárak emelik a philologiát a fejlettség magasabb fokára. Az Augustustól alapított Palatina- és a Trajanustól alapított Ulpia-könyvtár, melyek a IV. évszázig állottak fenn, a philologiai tanúlmányoknak nagy mértékben kedveztek. Az iskolákban görögül tanúlnak, ismeretére nagy gondot fordítanak, sőt Quintilianus már azt hangoztatja, hogy az ifjakat előbb kell a görögben taníttatni, mint a latinban, mivel a római míveltség görög kútforrásokból táplálkozik. A görög írók olvasásával az azokhoz írt magyarázatok is terjednek mindjobban s ennek eredményeképpen a rómaiak philologiájában az eddigi grammatisálás helyében inkább exegeticai és criticai elvek szemmeltartása kerekedik felül. Miként a görögöknél Ὅμηρος, itt első sorban Vergilius lesz behatóbb magyarázat tárgyává; *C. Julius Hyginus,* a Palatina őre, nyitja meg a sort s szedi tollhegyre az ú. n. Homero-mastixok mintájára az Aeneis szerkezeti hibáit. A Nero császár uralkodása alatt élő *M. Valerius Probus,*[44] a legjelesebb, mert legmódszeresebben dolgozó római philologus, már ki is adja Vergiliust, sőt kiterjeszti criticai működését Horatiusra, Lucretiusra, Terentiusra (talán Plautus és Sallustiusra) és a homályos értelmű Persiusra is. Criticai működéséről azonban csak közvetett bizonyítékok alapján következtethetünk. Kéziratokat gyűjtött és hasonlított össze, s Ἀρίσταρχος criticai elveit vette magának mintaképül, kit criticai jelek alkalmazásában is követett. Gellius őt doctus homo et in intelligendis pensitandisque veteribus scriptis bene callidus-nak, Macrobius vir perfectissimus-nak nevezi. Munkásságát a következő évszázban kiegészítik *Q. Terentius Scaurus,*[45] a Lucius Verus császár tanítója, ki az Aeneist, Horatiust és Plautust magyarázta s kitől egy »A helyesírásról« szóló fontos irat maradt reánk, — *Velius Longus* és *Aemilius Asper* Vergilius-commentatorok.[46] E kiterjedt criticai és exegeticai munkásság mellett azonban a régiségeket sem hanyagolták el időszámításunk első két századában: a Hyginus kortársa *M. Verrius*

[44] Iratait kiadta *Keil,* Gramm. Latt. IV. köt. (1864) 1—330. l.-n. L. még VIII. (1870) CLI—CLIV. *Beck* De V. P. quaestt. novae (Groninga, 1886).

[45] Kiadta *Keil,* Grammatici Latini VII (1880) 11—33. l. *Kummrow* Symbola critica in gramm. Latt. (Greifswald, 1880).

[46] Veliust kiadta *Keil* i. m. VII. köt.-e 46—81. l.-n. V. ö. *Georgii* Die antike Aeneiskritik (Stuttgart, 1895).

Flaccus[47] De significatu verborum czímmel írt nagy tudásról tanuskodó munkát, melyben — mint azt a III. évszázban élő *S. Pompeius Festus*,[48] majd a még sokkal későbben élő *Paulus*[49] kivonatai alapján méltán állíthatjuk — nemcsak nagy olvasottságot tanusít a régibb római irodalom mezején, hanem régi intézmények figyelemreméltó ismerőjének is bizonyúl. Ily mívelődéstörténelmi közlései miatt becses a mi szemünkben *A. Gellius*[50] Noctes Atticae cz. müve is, ez az egyébiránt rendszertelen egyveleg, s historiai följegyzéseik miatt *Q. Asconius Pedianus*[51] Cicero-commentariusai.

De a 3. évszázzal, miként a távol Keleten, hanyatlás köszönt be a latinoknál is a philologisálás széles kiterjedésű mezején. Új világnézet fészkeli be magát az emberek elméjébe, a pogány írók vesztik nimbusukat, s a szellemek nem merűlnek már el oly lelkesültséggel, kedvvel és hódolattal az antik szellem előtt a görög s római remekművek olvasásába, mint azelőtt. Az evangelium magasztos tanai értelmének a magyarázása válik tudományos czéllá, mely mellett a többi czél már nem tudja úgy, mint az előző évszázakban érvényesíteni a maga vonzóerejét.[52] Az irodalmi életben nagy szakadás köszönt be: az elmék ellenségesen állanak egymással szemben, mi bénítólag hat. Az új eszmékkel telő világban a grammatisálás az egyetlen philologicus tevékenység, mely annyira-mennyire kedveltségnek örvend. Úgyde az alapvetés érdeme e téren még az előbbi korszakban (Tiberius császár idejében) élő *Q. Remmius Palaemon*-t[53] illeti meg, ki megszerkeszti az első ars grammatica-t, mely *Plinius*[54] Dubii

[47] *Willers* De V. Fl. glossarum interprete (Halle, 1898); *Mackensen* De Verrii Fl. libris orthographicis (Jéna, 1896).

[48] S. P. F. De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Ed. *Aemilius Thewrewk de Ponor.* (I. Budapest, 1889).

[49] *Neff* De Paulo Diacono Festi epitomatore (Erlangen, 1891).

[50] *M. Hertz* (2. köt. Berlin, 1883, 1885).

[51] Kiadták *Kiessling* és *Schoell* (Berlin, 1875); *Madwig* De Q. A. P. aliorum veterum interpretum in Cic.-nis orationes commentariis. (Kopenhága, 1828).

[52] *Boissier* La fin du paganisme. (3. kiad. Páris, 1900).

[53] Kiadott Keil Grammatici Lat. V. köt. (1868) 525—547. l.; *Marschall* De Q. R. P.-is libris grammaticis. (Lipcse, 1887).

[54] C. Plinii Secundi librorum dubii sermonis VIII. reliquiae. Coll. *J. W. Beck* (Lipcse; 1894). *Schottmueller* De Plinii libris grammaticis. (Bonn, 1858).

sermonis libri cz. művéből merített ugyan, azonban mint *C. Julius Romanus*[55] grammaticájának főforrása egyúttal a későbbi grammaticusoknak is irányt szab. Mindazáltal a korszak elején részleges kérdések terén még vizsgálódnak; Julius Romanus kortársa *Censorinus,* ki 238 táján élt, De accentibus ír, *Marius Plotius Sacerdos* (valamivel Diocletianus ideje előtt) szó-, alak- és verstani kérdéseket feszeget; utóbbinak nem egy helyt nagy tudatlanságra valló műve reánk maradt,[56] nem is a legjobb állapotban. Az áttekintőbben megírt grammaticák a 4. évszáztól kezdve számítódnak. Alárendelt jelentőségünek tartjuk itt *Maximus Victorinus*-nak[57] ránk jutott felette száraz Ars grammatica-ját, s inkább az *Aelius Donatus,*[58] *Fl. Sosipater Charisius*[59] s *Diomedes*[60] terjedelmesebb nyelvtanait emeljük ki; ezek meglehetősen megegyeznek, mert közös forrásból, főleg Julius Romanusból merítenek, s kedvelt iskolakönyveivé válnak a középkornak, nevezetesen a Donatusé. — Ami az írók magyarázását illeti, e késői századok alig tudnak figyelemreméltó commentatort felmutatni: *Pomponius Porphyrio*[61] (a 3. évsz. I. felében) Horatius magyarázásánál ú. sz. csak grammaticai és rhetoricai nézőpontoknak hódol, rhetoricai és philosophiaiaknak *Donatus*[62] Terentius-commentariusában; *Servius*-nak a 4. sz. vége táján élő Vergilius-[63] és Donatus-magyarázónak[64] észrevételei grammaticai tudásunkat alig viszik valamivel előbbre s ha egy Anonymus értékes

[55] *Froehde* De C. J. R. Charisii auctore. (Lipcse, 1892)

[56] Kiadva *Keil* Grammatici Latini. (Lipcse, 1856—1880) VI. 427—546. l.

[57] Kiadva *Keil*-nél i. m. VI. köt. (1874) 185—205. l.

[58] Kiadva *Keil*-nél i. m. IV. köt. (1864) 353—402.

[59] Kiadva *Keil*-nél i. m. I. köt. (Lipcse, 1857) 1—296. l. *Jeep,* Die jetzige Gestalt der Grammatik des Ch. (Rhein. Mus. LI. [1896.] 401—440. l.)

[60] Kiadva *Keil*-nél U. o. 297—529. l.-okon. *Usener* Ein altes Lehrgebäude der Philologie. (Sitzungsber. d. Münch. Akad. [1892.] 582—658. l.-ok)

[61] P. P.-nis commentum in Hor. Fl. rec. *A. Holder* = Scholia antiqua in Q. Hor. Fl. rec. *A. Holder* et *O. Keller* (Vol. I. Innsbruck, 1894) *Wessner* Quaestt. Porphyrioneae. (Jéna, 1893)

[62] Kiadta *Wessner.* (Lipcse, 1902) V. ö. még *Ábel J.* Az ó- és középkori Terentiusbiographiák (Budapest, 1887) és Scholia Terentiana, coll.... *Fr. Schlee.* (Lipcse, 1893)

[63] Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. Recc. *G. Thilo* et *H. Hagen.* 3 köt. (Lipcse, 1878—1887) (Az utolsó félköt. sajtó alatt). L. a 46. j. a. id. munkát is.

[64] Kiadva *Keil*-nél i. m. IV. 403—448. l.

forrásokból vett s a görög és római mythologiára, államrégiségekre s a régi latin nyelvhasználatra világot derítő kivonataival Vergilius-magyarázatait meg nem toldja, a philologia nem igen kapja fel nevét. Egyáltalán önálló kutatásról nem lehet szó; kivonatolás, compilatio lép a korábbi századok komoly és itt-ott módszeresen is dolgozó munkássága helyébe; még ott is, hol kevés tehetséggel, de kitartó szorgalommal hasznos munkát lehetett volna végezni, értem a lexicographicus tevékenységet, csak a compilatio elvével találkozunk: a 3. (vagy talán 4.) évszázbeli *Nonius Marcellus* Compendiosa doctrinájában[65] a legértelmetlenebb szótárszerkesztők egyikének bizonyúl. Alacsony fokon áll a critica is; csak egyes példányokat hasonlítanak össze egymás közt s ha készítik is e korban egy-egy írónak a »recensióját« (mint pld Plautusét, Terentiusét, Liviusét, Martialisét, Juvenalisét), ez csak abban áll, hogy egy régebbi példány tekintélyére támaszkodnak, beható kutatásokat, melyek az író nyelvhasználatán alapúlnának, nem végeznek. A philologia mindjobban ellaposodik, száraz és szellemtelen lesz, s bizonyos kezdetleges polymathiává sülyed alá, mely a scholasticismus békóiban senyvedve hosszú századokig czéltudatos tudományos tevékenységig felemelkedni nem tudott

3. A philologia a középkorban.

Visszaesés illetőleg stagnatio.

Amit a philologia korábbi korszakában annyi sikerrel míveltek és annyi szorgalommal építettek ki, a grammatica, főleg *Priscianus*-nak, ez I. Ἀναστάσιος-korabeli, Konstantinápolyban élt grammaticusnak, Institutionum grammaticarum ll. XVIII. cz. művében[66] szűrődött le a latin Nyugat számára. Ott van ugyan még mellette a »nyelvösszehasonlító« *Vergilius Maro*[67] a VI. évszáz elejéről, ki az írországi »tudományos« irodalomra tett

[65] Kiadta *L. Müller*. (Lipcse, 1888). Az I—III. könyvet kiadta *J. H. Onions* (Oxford, 1895; befejezése *Lindsay*-től várható.)

[66] Kiadva *Keil*-nél i. m. (II. és III. köt. [1855]-ben). *Froehde* Die griech. u. röm. Quellen der Institutiones des Priscianus. (Neue Jahrbb. f. Ph. u. Paed. CLI. [1895.] 279—288. ll.-n.)

[67] Virgilii M.-nis opera. Ed. *J. Huemer*. (Lipcse, 1886) *Krausz* V. M. grammatikus nyelvösszehasonlítása. (Egy. Phil. K. XXIV. [1900.] 187—199. l.-okon.)

hatást, mindazáltal a középkor Nyugaton Priscianusból s ennek *Hrabanus Maurus*-féle (776—856) kivonatából[68] tanulta uralkodó nyelvének épületét megismerni. Ez a grammatica volt a kiinduló pont az ú. n. artes liberales vagyis a trivium és quadrivium tárgyainak a tanításában; ezek mellette a rhetoricát és dialecticát, továbbá az arithmeticát, geometriát, astronomiát és muzsikát ölelték fel. A görög nyelv a tanításból ki volt zárva; a római classicusok közül különösen Vergiliust, Lucanust, Statius Thebaisát, Cato bölcs mondásait, a satiricusokat, Sallustiust, Senecát, Cicero bölcsészeti iratait s részben Liviust is olvasták, de magyarázásuk kezdetleges fokon állott s javarészt allegoriai irányú volt. A lascivabb írók (pld. Ovidius) olvasásától óva intette az egyház a hívőket s ez írók le is tüntek volna az idők mélységébe, ha a zárkózott életü szerzetes *βιβλιοφιλία*-ja és a másolásban nyilvánuló buzgalma meg nem mentik rokon életfölfogású korok számára. Az 562 körül elhalt *Cassiodorius Senator*[69] volt az, ki szerzetestársait ókori írók lemásolására buzdította, s valóban elévülhetetlen hála is illeti meg a benczéseket, kik montecassinoi, gemblacumi, bobbioi, corveyi, fuldai, st-galleni, reichenaui stb. kolostoraikban szorgalmasan kéziratokat másoltak és tekintélyes könyvtárakat létesítettek. De szabadabb criticai szellem sehol és semmiben sem nyilatkozik: az egyház mutat útat, tanai nézőpontjából bírál és dönt s a scholasticismusnak, melynek főfészkei a párisi és a bolognai egyetemek, tudja csak a jogosúltságát. Az ismeretek egyvelegét *Isidorus*[70] sevillai püspök (570—636) Originum vagy Etymologiarum ll. XX. cz. műve közvetíti s példát ád a rendszertelen polymathiában, mely a középkornak minden jelentékeny szellemére jellemző: *Beda Venerabilis*-ra[71] (672+735), *Johannes Saresberiensis*-re[72] (1110—1180) és *Albertus Magnus*-ra (1193—1280) egyaránt.

[68] *Köhler* Hrabanus M. und die Schule zu Fulda. (Chemnitz, 1870).

[69] Kiadta *Garet.* (I. Rouen, 1679, II. Velencze, 1729) Újra lenyomtatva Migne Patrol. Lat.-jában. (69. és 70. köt.) L. *Keil.* i. m. VII. köt. 127—216. l.-ját is.

[70] Összes munkáit kiadta *F. Arevalo* 7. köt.-ben (Róma, 1797—1803); lenyomtatva Migne Patr. Lat.-ja 81—84. köt.-ben.

[71] Műveit kiadta *Giles.* (London, 1843).

[72] *Schaarschmidt*, Joh. S. nach Leben und Studien, Schriften und Philosophie. (Lipcse, 1862).

Tanúlmányaink szerencséjére némileg más a helyzet Keleten, Bizánczban. Itt a görög nyelv még a nép nyelve volt, s így az irodalom, a szókincs, a nyelv szeretőbb gondoskodás és természetesebb érdeklődés tárgya maradt, mint Nyugaton. E nyelv nem korcsosodott el annyira, hogy az értelmesebb elemek a régi mintákat bizonyos igyekezet mellett meg ne értették volna. Belőlük ugyan sokat elsöpört az idők egynémely vihara, de mondhatni, hogy már a IX. évszáztól kezdve gondosan megőrzik az utókor számára azt, mi reájuk jutott. Ez első sorban *Φώτιος*[73] konstantinápolyi patriarchának (820—891) köszönhető, ki szóban és írásban fáradhatatlanúl felvilágosított és munkára ösztönzött. Az ő buzdítására készült mindenekelőtt két nagyjelentőségű lexicalis mű: egy napjainkban Etymologicum genuinumnak nevezett, de sajnos, csak igen kis részében kiadott szófejtő szótár, mely főleg *Μεθόδιος* és a Kr. u.-i V. évszázban élt *Ὠρίων* grammaticus müveiből szedi anyagát s az ú. n. Etymologicum parvum.[74] Nevezetesen pedig igen nagy szolgálatot tett *Μυριόβιβλον*-ával, melyben számos görög költő és író, nemkülömben szaktudós és egyházatyának müveiből kivonatokat juttatott ránk éles megfigyelésre valló jegyzetek kiséretében. A görög irodalombarátok így hasznos és eléggé tájékoztató kézikönyvek birtokába jutottak. Közremunkált *Ἀρέθας*, czezareai érsek buzgalma is, ki a régi irók műveinek lehető pontos másolatairól gondoskodott,[75] egyes egyházi és profán auctorok (pld. *Λουκιανός*) értelmezésével az első nehézségeket eloszlatni igyekezett, s valami *Σουίδας*[76] megbecsülhetetlen tevékenysége, ki egyebek mellett az 5. évszázban [?] élt *Ἡσύχιος ὁ Μιλήσιος*[77] irodalomtörténeti lexiconából őrizett meg sokat, ha nem mindent, későbbi korok számára. A *Κομνηνός*-ok idejében végzett philologicus tanúlmányok számára a talaj tehát egyengetve volt: e korban a két *Τζέτζης* (*Ἰσαάκιος* és

[73] Munkái kiadva Migne Patr. Gr. 101—104. kötetében; *Hergenröther* Ph., Patriarch v. Knpel, sein Leben, seine Schriften und das griech. Schisma. (3 köt., Regenszburg 1867—69)

[74] *Reitzenstein*, Gesch. d. griech. Etymologika. Ein Beitrag zur Gesch. der Philologie in Alexandria und Byzanz. (Lipcse, 1897)

[75] *Maass* Observationes palaeographicae (A Mélanges Graux [Páris, 1884] 749—766. l.-n; kivált p. 757—59. és 763.).

[76] Kiadta *Bernhardy* (Halle, 1852., 53); új kiadása tervben a lipcsei Lexicographi Graeci közt.

[77] Kiadta *Flach.* (Lipcse, 1882)

Ἰωάννης)[78] és *Εὐστάθιος* érsek művelik. A *Τζέτζης*-testvérek közül különösen (az 1111—1180 élő) *Ἰωάννης* magyaráz sokat (nev.-en *Ὅμηρος*-t, *Ἡσίοδος*-t, *Ἀριστοφάνης*-t, *Λυκόφρων*-t, *Ὀππιανός*-t) tudákos okoskodások és meg nem bízható adatok gyömöszével ugyan, de az ismeretek közlésének tiszteletreméltó tüzétől hevűlten. Későbbi kortársa *Εὐστάθιος*, egy vasszorgalmú elme, *Ὅμηρος* költeményeinek a megértését viszi e korban nem éppen közönséges sikerrel előbbre.[79] E nagy buzgalom eredménye aztán, hogy a *Παλαιολόγος*-ok idejében már bizonyos recenseáló tevékenység is lép a korábbi korszak scholiasta munkássága helyébe. Ebben ugyan nem volt sok köszönet, mert a classicus írók szövegállapotán mélyebb sebeket ütöttek, mint amennyit idő és korábbi hanyag másolás ütöttek volt, mindazáltal az emendatio terén egyszer s másszor figyelemreméltó divinatiónak is adták jeleit. *Δημήτριος ὁ Τρικλίνιος*-t említjük itt,[80] ki főképpen a tragicusokat, *Πίνδαρος*-t és *Ἀριστοφάνης*-t magyarázta, s kinek metricus ismeretei is önálló tanúlmányokon s nem hagyományos iskolakönyvek szabályain alapúltak. De minden nagy szorgalom, széleskörü olvasottság s elmélyedés az írókban nem lendítik előre a philologiát, mert új tudományos principium fölállítására itt sem gondoltak, de még az alexandrinusoktól alkalmazott módszert sem alkalmazták a kellő szabatossággal. Mégis a philologia történetének írója itt legalább stagnatióról beszélhet s nem határozott visszaesésről.

4. A philologia az újkorban.

A) A renaissance és reformatio idejében.

α) A naiv reproductio és a fölfedezések kora. Ahhoz, hogy a philologia újra szárnyat lebbentsen, az ókori írók szellemével behatóbban kellett megismerkedni s megszeretni azt a világot, melyben az ókori ember élt és gondolkozott. Ez annak a szellemi

[78] *Hart* De Tzetzarum nomine, vita, scriptis. (Lipose, 1880; ugyanott müveik kiadásainak a megnevezése.)

[79] Eust. archiep. Thessalonicensis commentarii ad Hom. Odyss. et Iliadem ed. *G. Stallbaum* 7 köt. (Lipcse, 1825—1830)

[80] *Wilamowitz-Moellendorff* Einleitung in die att. Tragödie (Euripides Herakles, I. Berlin, 1889) 193—195. l.

mozgalomnak a korszakában következett be, melyet az olaszok *rinascimento*-nak, a többi culturnépek jobbára *renaissance*-nak szoktak nevezni s mely következményeiben végtére a *reformatiót* szülte. A költészetre, művészetre, emberi tudásra és bölcseleti gondolkodásra végtelenül termékenyítőleg ható szellemi mozgalom atyja és élesztője a nagy olasz lyricus *Petrarca*[81] (1304—1374) volt. Mindjobban elmerülve a régi római írók irataiba, a saját költői lelke ihletadó kútforrásaiba, egyrészt fáradhatatlanúl azon volt, hogy mind több és több kútfő tiszta élvezetét lehetővé tegye, másrészt azon, hogy kortársait e kútforrásokhoz való járulásra bírja. Egyfelől szenvedélyesen gyűjtötte és másolta régi írók kéziratait, másfelől buzdított a római írók olvasására és a görög nyelv tanulására s nagyszámú polemicus irataival, melyek az astrologusok, alchymisták, a tudatlan jogtudósok, a charlatan orvosok ellen irányultak, a fölvilágosodás szolgálatába lépett. Vele egyidejűleg Rómában a tüzes *Cola di Rienzo* lelkesedett a régi történetírókért és dicső történeti példák utánzása mellett. Firenzében, a Petrarca szülővárosában és Rómában talált így az antik humanismus melegágyra, honnan azonban Itália egyéb részeibe is elvitték életadó plántáit. Ami Firenze-t illeti, Petrarca tanítványai, a könnyűvérű novellaíró *Giovanni Boccaccio*[82] (1313—1375), *Luigi de' Marsigli* (1330—1394) és *Coluccio di Piero de' Salutati*[83] (1330—1406) terjesztették a mester tanait fáradhatatlanúl; Boccaccio azzal, hogy könyveket írt (De genealogiis deorum gentilium, De claris mulieribus, De casibus virorum illustrium), melyekkel kora mythologiai és történeti ismereteit lényegesen gyarapította, Marsigli ú. n. platoi Accademia libera-jával, hol nem tisztán az egyház kebeléből kikerült férfiak vitatkoztak tudományos kérdések felett, Salutato, hogy az ókori szellemet, a humanismust átvitte az állami életbe, s meghiván

[81] *Paul de Nolhac*, Petrarque et l'humanisme (Páris, 1892). Műveit kiadták Bázelben 1554-ben 4 r.-ben, 1 fol. kötetben. Számos életrajza sorából a *Dobson*-ét említjük: Life of Petrarch (London, 1805; 2 köt.). Magyar életrajz készülőben *Katona Lajos*-tól a Kisfaludy-társaság Életrajz-sorozatában, melyet Ferenczi Z. szerkeszt.

[82] *Landau* G. B., sein Leben und seine Werke (Stuttg., 1877). Műveit Le Monnier adta ki 17 köt.-ben (Firenze, 1827—1834).

[83] L. C. P. Salutati epistolae, editae a *J. Rigaccio* (2 köt. Firenze 1741. 42)

Μανουὴλ Χρυσολώρας-t a firenzei Studionak számára emelt görög nyelvi tanszékére, a görög írók olvasásának is megteremtette a lehetőségét. A szépre és nemesre fogékony firenzei társadalom így meglehetős gyorsan új életfelfogásokkal s realis talajból táplálkozó világnézetekkel ösmerkedett meg, melyeknek büvölő ereje az egész közéletben éreztette jótékony hatalmát. A humanismus szelleme áthatott gazdagot, szegényt egyaránt. Egy gazdag kereskedő család ivadéka, *Cosimo dei Medici*[84] (1389—1464) vévén át Firenzében az államügyek vezetését, ez az új szellem fölpezsdült s az államéletben a legszebb gyümölcsöket termette. Unokája a nagy *Lorenzo*[85] (1442—1492) idejében a virágzás tetőpontját érte el. De magától értődő, hogy egy ilyen nagyarányú szellemi mozgalom nem maradhatott a maga földrajzi körülhatároltságában: már Petrarca íródiákjai *Giovanni di Conversino da Ravenna* és földije *Giovanni Malpaghini*,[86] kikhez még *Gasparino da Barzizza*-t[87] számíthatjuk, a humanismusnak ú. n. vándortanítói, Felső-Olaszországban terjesztették Petrarca tanait. Része volt azonfelül annak a lázas buzgalomnak is, mely először Petrarcát szállta meg s átragadt követőire is, a szenvedélyes codexgyüjtésnek,[88] melynek hevében a gyüjtők sokszor messze elutaztak s így az emberek szemében a régi kor maradványainak értékét emelték. Firenze nyújtá itt is a követendő példát *Gian Francesco Poggio Bracciolini*[89] (1380—1459), *Giovanni Aurispa*[90] (1370—1459) és *Niccolo Niccoli*[91] (1364—1437) személyeiben. Poggionak, ki a konstanczi zsinat alkalmával

[84] *Fabronius* Magni Cosmi Medicei vita (2 köt. Pisa, 1788. 89).

[85] *Reumont*, Lorenzo de' Medici il Magnifico (2 köt., Lipcse, 1874).

[86] *Klette* Beiträge zur Gesch. und Litteratur der ital. Gelehrtenrenaissance (I. Greifswald, 1888; Joh. Conversanus und Joh. Malpaghini von Ravenna. Nebst Excursen zu M. Chrysoloras. — III. u. o. 1890; Die griech. Briefe des Franz Philelphus. Mit ergänzenden Notizen zur Biographie Philelph's und der Gräzisten seiner Zeit).

[87] Gasp. Barzizii et Guinoforti filii Opera. Ed. *J. A. Furiettus* (Róma, 1723).

[88] *R. Sabbadini* Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV. e XV. (Firenze, 1905); főleg p. 43—71.

[89] Opera Fr. Poggii (Bázel, 1513); *Shepherd* The life of Poggio. (2. kiad. London, 1807).

[90] *Sabbadini* Biografia documentata di G. Aur. (Noto, 1891).

[91] *Zippel* N. N. (Firenze, 1890).

(1414—1418) előbb Reichenau és Weingarten, utóbb St.-Gallen tornyos kolostoraiba rándult el, később Francziaországban is járt, nem egy elveszettnek hitt római írót köszönhettek: egy teljes Quintilianust, Valerius Flaccus Argonautica-inak akkor egyetlen ismert példányát, Asconius Pedianus commentariusait, Statius Silvaeinek most elveszett apographumát, Maniliust, Vegetiust, a hadtudományi írót, Cicerónak több beszédét, Frontinust, Lucretiust. Viszont Aurispa 1422—23-ban Konstantinápolyban jártakor összevásárolt drága pénzen, ami világi és egyházi görög iratokra csak szert tehetett, »omnem industriam, omne argentum, vestimenta etiam saepe pro libris dedi«, mint mondja. *Πλάτων* és *Πλούταρχος*, *Δημοσθένης* és *Λουκιανός*. a homericus hymnusok, *Αἰσχύλος*, *Σοφοκλῆς* és *Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος* oly igen becses kézirataival gazdagon tért meg honába. De a legnagyobb anyagi áldozatokat Niccoli hozta, ki halálakor 800 igen értékes kéziratot hagyott hátra s ezzel megvetette a firenzei Laurentiana-könyvtár alapját. Képzelhető, hogy ez a gyüjtés nem tisztán codexekre szorítkozik: feliratok, régiségek egyaránt magukra vonják az ókort bámuló humanisták figyelmét: Róma diadalmas emlékeivel a legalkalmasabb talajjá válik az archaeologus gyüjtő szenvedélye számára s a codexgyüjtő Poggio itt lesz öregebb napjaira régiséggyüjtővé. Itt fogan meg a lelkes, de nem mindig megbízható *Ciriaco da Ancona*-ban [92] (1391—1450) a gyüjtőkedv, melyet később keleti útjain oly rendszertelenül kielégít, de melynek okáért mégis mint görög feliratok első buzgó gyüjtője tiszteletreméltó helyet foglal el a görög epigraphica történetében. A gyüjtőkedv megszállja a pápákat is,[93] s az egyház nem zárja el többé híveit a világi írók olvasása elől: *V. Miklós pápa* (1447—1455) rövid idő alatt egy 1000 kötetből álló könyvtárt állít fel, a mai Vaticana-nak magvát; [94] megszállja a világi fejedelmeket; *Federigo di Montefeltro* herczeg [95] Urbinóban, a

[92] *Morici* Lettere inedite di Ciriaco d'Ancona (Pistoia, 1896). *Scalamonti* Vita Kiriaci Anconitani (*Colucci* Delle antichità Picene. [Fermo, 1792. XV. köt. L—CLV. l.]). *Ziebarth* C. von A. als Begründer der Inschriftenforschung (Neue Jahrbb. f. d. klass. Alt. IX. [1902] 214—226. l-okon).

[93] *Platina* Vitae pontificum (Köln, 1574).

[94] *Müntz-Fabre:* La bibliothèque du Vatican au XV. siècle. (Páris, 1887).

[95] *Ugolino* Storia di conti e ducchi d'Urbino (2 köt. Firenze, 1859).

Medici-ek[96] Firenzében, az *Estek*[97] Ferrarában létesítenek könyvgyüjteményeket.

A könyvgyüjtés terén megnyilatkozó kiterjedt tevékenység nyomában könnyen érthetőleg a vágy lépett másolatok útján terjeszteni a szerzettet s szellemi tartalmukkal fordítások és magyarázatok révén szélesebb rétegeket is megismertetni. Lázasan másolták a kéziratokat s valóban mondhatni a reánk maradt kéziratok túlnyomó része a XV. évszáz első felében iródott. De a másolatoknál inkább a külső kiállításra fordítottak gondot, mint pontosságra. Firenzében *Vespasiano Bisticci* műhelyében másoltak szorgalmasan, *Attavante* és társai pazar fénynyel.[98] A görög műveket latin fordításokban értetni meg a korral, tette a cinquecento humanistáinak egyik főigyekezetét. Az élete végén firenzei kanczellár *Lionardo Bruni*[99] (*Aretinus;* 1369—1444), ki egy minket érdeklő kis tractatust is írt Attila király viselt dolgairól,[100] nyitja meg a képzettebb fordítók sorát *Ἀριστοτέλης*, *Πλάτων*, *Ξενοφῶν*, *Πολύβιος* és *Προκόπιος*-fordításaival. A fordítások igazi műhelye azonban Róma volt, hol a már említett V. Miklós pápa leforditttatta *Θουκυδίδης*-t (*Lor. Vallá*-val), a *Κύρου παιδεία*-t és *Διόδωρος ὁ Σικελιώτης* I—V. könyvét (*Poggio*-val), *Ἀππιανός*-t (*Decembrio*-val [1399—1477]), *Πολύβιος* I—V. könyvét (*Nicc. Perotti*-val [1430—1480]), *Στράβων*-t (*Guarino*-val [1370—1460]),[101] *Ἀριστοτέλης* több munkáját (**Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος**,[102] **Θεόδωρος Γάζης**[103] [1475 körül] és **Βησσαρίων**

[96] *Castelnau* Les Médicis (2 köt. Páris, 1879).

[97] *Bertoni* La biblioteca Estense e la coltura Ferrarese stb. (Torino, 1903) 21—29. l.-ok.

[98] *Davidson* Gesch. v. Florenz (I. Berlin, 1896); *Milanesi* Di A. degli Attavanti miniatore (Miscell. stor. d. Valdelsa [1893] 1. s k. l.-ok).

[99] *Monzani* Di L. B. Aretino (Az Arch. Storico Ital. N. S. Tomo V. Parte 1. [Firenze, 1857] 29—59.; Parte 2. [u. o. u. a.] 3—34. l.-n).

[100] Közölve a *Toldy* F.-nek év és hely nélkül (jobban mondva a 70-es évek elején Pesten) megjelent Analecta Monumentorum Hungariae Historica 3—15. l.-n.

[101] *de' Rosmini* Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli (3 köt. Brescia, 1805—1806); *Sabbadini* Vita di Guarino Veronese (a Giornale ligustico XVIII. köt.-ében [Genova, 1891]; *Hegedüs* Guarinus és Janus Pannonius (Budapest, 1896).

[102] *Castellani* Giorgio di Trebizonda stb. (A Nuovo Archivio Veneto IX. k. [Velencze, 1896] 1. r. 123—142. l.-n).

[103] *Keleti* Th. G. 400 éves emlékezete (Egyet. Philol. Közl. II. [1878] 446—457. l.-n); *Gercke* Th. G. (Greifswald 1903).

*János Vazul*lal [104] [1403—1472]) meg az egyházatyák több művét s a fordításokat maecenasi bőkezűséggel jutalmazta meg. De nagy hátrányúl szolgált ez igyekezetnek, hogy az olaszok a görög nyelv ismeretében a kellő tökéletesség fokára nem bírtak emelkedni, kivéve talán az egy *Francesco Filelfo*-t [105] (1398—1481), ki Ἀριστοτέλης rhetoricáját, Λυσίας egy beszédét, Ξενοφῶν és Πλούταρχος néhány kisebb iratát fordította nagy tudással, de fényes tehetségét kevésbbé a hermeneutica szolgálatába helyezve, mint inkább abba, hogy a classicusok modorában írt verseivel a fejedelmeket és a főúri családokat megsarczolja.

Mert az utánzás, az imitatio útján vélték az ókor szellemi világát magukévá tenni s kevésbbé *tudományos* úton-módon. Meggyőződve voltak arról, hogy az *ő* költeményeik és irataik is tehetik halhatatlanná a fejedelmeket és főurakat, s az *ő* ócsárlásaik is odavetik az áldozatot az utókor közmegvetésének prédájává. Az ókor világába való elmerülés ilyen felfogás mellett fattyúhajtásokat termett, melyek egy Poggio, egy külömben oly éleseszű *Lorenzo della Valle* [106] (1406—1457), vagy a mosdatlan szájú, de genialis *Antonio Beccadelli da Palermo* [107] (1394—1471), a Hermaphroditus cz. pornicus költemény szerzője jellemére állandóan árnyékot borítanak. A fejedelmek pedig, mint pl. a nápolyi, egyébként tudományszerető királyok *I. Alfonso* (1401—1458) és *I. Ferrante* (1458—1494) nevetséges hiuságukban inkább táplálták, mintsem gátat emeltek a szertelen magasztalásnak és aljas hízelgésnek. Csak a *Gioviano Pontano* [108] (1426—1503), az »Amores« és »Baiae« cz. versgyüjtemények szerzője s a *Jacopo Sannazaro* [109] (1458—1530), az »Arcadia« cz. pásztori költemény költője művészetében emelkedik a humanismus szelleme az önzéstől tisztúltabb magaslatra.

[104] Összes munkái Migne Patr. Gr. CLXI. (Páris, 1861); *Vast* Le cardinal Bessarion (Páris, 1879); *Rocholl* B. (Lipcse, 1904).

[105] *de' Rosmini* Vita di Fr. F. da Tolentino (3 köt. Milánó, 1808). L. a 86. j.-et is!

[106] *Bászel* (l. a fejezet végén) -nál 6—11. l.; *v Wolf* L. V. Sein Leben und seine Werke (Lipcse, 1893); *Schwahn* L. V. Ein Beitrag zur Gesch. des Humanismus (Berlin, 1897).

[107] Hermaphroditusát először kiadta *Forberg* (Coburg, 1824).

[108] Művei 2 köt.-ben Bázelban 1538-ban jelentek meg; *Tallarigo* G. P. e i suoi tempi (2 köt. Nápoly, 1874).

[109] Művei megjelentek Velenczében 1535-ben.

β) A philologicus tanúlmányok újra föléledésének kora; kiterjesztésök a vallás és iskola szolgálatában. Czéltudatosabb és komolyabb a humanismus szelleme csak a könyvnyomtatás feltalálásával lesz. Ez Olaszországban Medici Lőrincz korában terjed el s a *Giunták* [110] Firenzében s az *Aldusok* Velenczében a virágzás magas fokára emelték. Amott az Editiones Iuntinae (1488-ban *Δημήτριος Χαλκονδύλης*-től az *Ἰλιάς* és *Ὀδύσσεια*, 1494-ben *Ἰωάννης Λάσκαρις*-tól *Καλλίμαχος* stb.), emitt a végökön delfines horgonyukról ismeretes Aldiná-k láttak világot.[111] Nevezetesen az utóbbiak, melyek közt vagy 28 editio princeps akadt, csinos kiállításuk és gondos szövegök miatt igen keresettekké váltak. Az »atya« *Aldus Pius Manutius Romanus* [112] (1449—1515), ki maga is De vitiata vocalium ac diphthongorum prolatione írt egy munkát, igen tudós fő volt s nyomdája későbbi vezetői, veje *Andrea Asolani* s fia *Paulus* (1511—1574), ki commentariussal látta el Ciceronak Ad familiares és Ad Atticum cz. leveleit, unokája *Aldus [nepos]* (1547—1597), ki egy Orthographiae ratio cz. művet írt, messze földön tették híressé kiadványaikat. Még a szaktudományi írók kiadására is áldoztak. Itt adja ki *Ζαχαρίας Καλλιέργης* († 1520 körül) 1499-ben az Etymologicum Magnum-ot, *Μάρκος Μουσοῦρος* (1470—1517) *Ἀθηναῖος*-t és *Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεύς*-t, itt Festust Paulustól különválasztva *Antonius Augustinus* [113] (1517—1586). De codexösszehasonlításra a kiadók még csak szórványosan fordítanak gondot; rendesen annyira kényelmesek, hogy csak *egy* kéziratból nyomatják le a szöveget, a legfiatalabból, azon egyszerű oknál fogva, mert ezt rendszerint el tudta olvasni a szedő; *Angelo Poliziano*-nak [114] (1454—1494), a nagytehetségű fordítónak az az elve, hogy egy auctor kiadásánál nem a kéziratok száma a döntő, hanem inkább azok régisége, noha nem éppen gáncsolhatatlan elv, csak nehezen hódított a kiadók táborában.

Tehát csak a könyvnyomtatás elterjedésével élednek fel a régiek *philologicus* tanúlmányai. Kisérletek ugyan már előbb

[110] *Bandini* De Florentina Juntarum typographia (2 köt. Lucca, 1791).
[111] *Renouard* Annales de l'imprimerie des Aldes (2 köt. Páris, 1834).
[112] *Didot* Alde Manuce et l'hellénisme en Venise (Páris, 1875).
[113] Műveit kinyomtatták (Lucca, 1765—1774) 8 kötetben.
[114] *Mähly* Angelus Politianus (Lipcse, 1864).

történtek, tiszteletreméltó kisérletek, minők *Flavio Biondo*[115] (1388—1463)-nak 1446-ban közzétett »Roma instaurata« czímű műve, melyben a régi császári Róma topographiáját kisérli megadni az emlékek és a régi irók följegyzéseinek alapján, s 1459-ben közreadott »Roma triumphans«-a, melyben a régi rómaiak vallás- és államügyeiről, jog-, pénz- és kereskedelemügyéről, hadi életökről, játékaikról és szinházaikról, de különösen diadalünnepeikről iparkodott összefoglaló képet adni, *Maffeo Vegio*[116] (1406—1458) De rebus antiquis memorabilibus Basilicae S. Petri Romae czímű müve s *Lorenzo Valláé* De elegantiis linguae Latinae libri VI. czímmel, melyben eladdig hibásan alkalmazott szóknak és szerkezeteknek helyes használatára tanít, de ezek is csak akkor tették meg a kellő hatást, midőn könyvalakban terjesztették. Hogy persze a philologia az apennin félszigeten izmos gyökereket verni nem tudott, annak oka ú. sz. kizárólag abban rejlett, hogy az olaszok a XVI. évszázban sem iparkodtak a görög nyelv tanulásában mélyebb ismeretekre szert tenni. Egy *Pietro Vettori*[117] (1499—1584), ki Cicero, továbbá Cato és Varro De re rustica müveinek kiadása mellett *Ἀριστοτέλης Τέχνη ῥητορική*-jét adta ki (1548), az *Ἠθικὰ Νικομάχεια*-t (1517) s a *Πολιτικά*-t (1552), és magyarázatokat írt ugyanannak *Περὶ ποιητικῆς*-e I. könyvéhez, számos kitűnő észrevételt hordott össze Firenzében 1553-ban megjelent Variarum Lectionum libri XXV-jében, s egy *Francesco Robortello* (1516—1567), ki *Αἰσχύλος*-t adta ki és *Καλλίμαχος*-t, egyébiránt könyvünk 175. lapján idézett vezérfonaláról ismeretes, — nagy tekintélyű kivételek. Az olaszok különös előszeretettel — külömben érthető okoknál fogva — a latin irodalom s a római régiségek tanúlmányába merültek el s itt jeles eredményeket is értek el; csak *Gabriele Faerni*-ra († 1561) hivatkozunk, a Cicero és Terentius kiadójára, *Marcus Antonius Muretus*-ra[118] (1526—1585), a franczia származású, de Olaszországban meghonosodott európai hírű latin stilistára, kit Báthori István hasztalan törekedett megnyerni a krakkói egyetem számára, s ki Terentius-, Catullus-, Tibullus-, Propertius- és

[115] *Masius* Fl. B., sein Leben und seine Werke. (Lipcse, 1897).

[116] *Vignati* Elogio di M. V. (Lodi, 1855).

[117] Müveit kiadták Firenzé-ben 1573-ban.

[118] Müveit kiadta *Ruhnken* (4 köt. Lejda, 1789); *Némethy* M. emlékezete (E. Ph. K. IX. [1885] 665—674. l.-n.).

Seneca-kiadásain kívül főleg Variae lectiones-eivel emelt magának emléket a philologia történetében, s *Francesco degli Albertini*-re *(de Albertinis)*, ki De Roma prisca et nova varii auctores czímű 1523-ban megjelent művében a korábban *Pomponius Laetus*-tól [119] (1425—1498) végzett kutatások és gyűjtések nyomán figyelemreméltó lépést tett előre. A rajongó szeretet a dicsőséggel ragyogó ősök iránt komolytudású philologusokat megtévelyít: régi iratok hamisítására vetemednek [120], mitől egy *Lorenzo Valla* De falso credita et ementita Constantini donatione czímű (persze csak 1517-ben kinyomtatott), a történeti critica mezején első jeles terméke sem riasztotta vissza őket; *Giovanni Nanni* (1432—1502) egy De originibus cz. művet ír össze s Cato neve alatt terjeszti, a Fasti Consulares cz. munka érdemes szerzője *Carlo Sigonio* [121] (1523—1585) Cicero nevével hozza forgalomba szerzeményét a Consolatio-t, a nápolyi származású *Pirro Ligorio* († 1593) tömegesen latin feliratokat hamisít.

A könyvnyomtatás feltalálásával azonban a philologia az Alpeseken keresztül is veszi útját. Nem mintha az Alpeseken innen a humanismus már előbb nem talált volna fogékony szellemekre. Elég legyen itt csak az ausztriai és a német birodalmi cancellaria hivatalnokaira hivatkozni, kik a szóval és írásban mindenütt a régi írók olvasására serkentő *Enea Silvio Piccolomini*,[122] a későbbi II. Pius pápa (1458—1464), az Euryalus és Lucretia cz. világhírü regény [123] szerzőjének hatása alatt állván, munkáit gyönyörüséggel olvasták s tanait terjesztették, *Georg Peuerbach*-ra, az elsőre, ki a bécsi egyetemen [124] ókori latin költőkről praelegál, *Johannes Müller*-re [125] (Regiomontanus; 1436—1476), ki Nürnberg városában élete vége felé nyomdát alapít,

[119] Müvei Hagenau-ban 1520-ban jelentek meg.

[120] *Sabbadini* Le scoperte stb. (Firenze, 1905) p. 172—182.

[121] *Krebs* Vita Caroli Sigonii. (Weilburg, 1837).

[122] *Voigt* Enea Sylvio Piccolomini als Pabst Pius der II. und sein Zeitalter. (3 köt. Berlin, 1856—1863).

[123] Kiadta *Ios. I. Dévay* Aeneae Sylvii De duobus amantibus historia. (Budapest, 1904) cz. a.; *ifj. Matirkó* Euryalus és Lucretia a magyar irodalomban. (Egy. Phil. K. XIV. [1890.] 644—660., 769—782. l.-jain.)

[124] *Aschbach* Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilian des I. (Bécs, 1887.; ism. Egy. Ph. K. II. [1878] 377—378. l.-okon.)

[125] *Ziegler*, R., ein geistiger Vorläufer des Columbus. (Drezda, 1874).

Niclas von Weil-re, *Johann Hinderbach*-ra, Lengyelországban *Zbigniew Olesnicki*-re, ki »epistolas multo sale et Romana elegantia conditas« írt, *Johannes Dlugosz*-ra (1415—1480), a humanisticus képzettségű történetiróra, *Gregorius Sanocensis*-re,[126] ki epitaphiumokat költött antik szellemben, Francziaországban, hol *(Pierre Bersuire, Nicole Oresme, Laurent de Premierfait)* élénk forditói tevékenységet is fejtettek ki, kivált *Nicolas de Clemanges*-ra (1360—1440), ez elsőrendű latin stilistára és *Jean de Montreuil*-re (*Joh. de Monsterolio*, 1354—1418), a francziák Salutato-jára, Angliában *John Tiptoft*-ra, ki Ciceróból fordított és Vespasiano-nál sok codexet másoltatott, s végül a saját humanistáinkra, kikről azonban külön lesz szó. Úgyde a könyvnyomtatás elterjedésével nem volt már szükséges könyvekért nagy árt fizetni, a könyvek a tanítót nélkülözhetővé tették, s olasz tanító vagy olasz főiskola látogatása mind kevésbbé vált szükségessé. Az első jelentékenyebb német humanisták ugyan még az olaszországi forrásokhoz zarándokolnak, mint *Roelof Huysman*[127] (*Rudolf Agricola* 1442—1485), ki Heidelbergában középpontja lelkes irodalombarátok körének, *Petrus Luder*,[128] ki hallgatni megy Guarinot, az inkább humanista oktatót, mint philologust, Ferrarában, — *Samuel Karoch*,[129] *Rudolf von Langen*,[130] *Jakob Locher*[131] (1471—1528), latin irók kiadója, s a híres *Johann Reuchlin*[132] (*Capnion;* 1455—1522), kinek irodalmi munkássága kiinduló pontjává vált ama harczoknak, melyek a német humanismust a hitvitázás terére vezették. De majd önálló fejlődést vesz a német humanismus s Erfurt, Bázel, Freiburg,

[126] *Olasz I.* Szánoki Gergely. (Irodalomtört. közlem. XIII. [1903] 169—187. l.-okon); *Sinko* De Gregorii Sanocei studiis humanioribus (Eos VI. 241—270. l.).

[127] *Tresling* Vita et merita Rud. Agricolae. (Groninga, 1830)

[128] *Wattenbach* P. L., der erste humanistische Lehrer in Heidelberg, Erfurt, Leipzig, Basel (Zschr. f. d. Gesch. d. Oberrheins XXII. [Karlsruhe, 1869] 33. és k. l.-ok).

[129] *U. a.* S. K. v. Lichtenberg, ein Heidelberger Humanist. (U. o. XXVIII. 38. s. k. l.-ok).

[130] *Erhard* Erinnerungen an R. v. L. und seine Zeitgenossen. (Zschr. f. vaterl. Gesch. und Altertumskunde [Münster 1838] 16. és k. l.-okon.)

[131] *Hehle* Der schwäbische Humanist J. L. Philomusus. (Ehingen, 1873/4; 2. r. 1875).

[132] *Geiger* J. R., sein Leben und seine Werke. (Lipcse, 1871)

Nürnberg, Augsburg, Wittemberga és Straszburg városaiban egy-egy góczpontot teremt szerteáradó sugarai számára.

A tüz, mint imént mondottuk, Reuchlin irodalmi műhelyéből vette útját. Héber irodalmi tanúlmányainál az a törekvés vezetvén őt, hogy helyes magyarázatát is adja az ó-szövetségi iratoknak, ezeknek vulgata, latin fordítása hibáit lépten-nyomon kénytelen volt helyre igazítani s ezzel lerontván e vulgata hagyományos hitelét, ellenkezésbe jött a theologiai facultasokkal, első sorban a kölnivel. Ennek hittudósai egy *Ortwin Gratius*-tól szerkesztett irattal támadták Reuchlint, ki a támadást Clarorum uirorum epistolae Latinae, graecae et hebraicae uariis temporibus missae ad Joannem Reuchlinum Phorcensem legum doctorem (Tübinga 1514) czímű művével vélte visszaverni. Páris, Louvain, Mainz és Erfurt egyetemei beleelegyedtek a vitába, melyet 1515-ben egy, az erfurti humanisták köréből való *Johannes Jäger*-től[133] (*Crotus Rubianus:* *1480) eredő s 41 levélből álló gyüjtemény Epistolae obscurorum virorum ad venerabilem virum Ortvinum Gratium czímmel s 1517-ben az akkor ugyancsak Erfurtban tartózkodó *Ulrich v. Hutten*-től[134] (1488—1523) szerkesztett s 62 egészen új levélből álló hasonló czímü gyüjtemény, mely éles gúnynyal ostorozta azokat, kik a hagyományoshoz ragaszkodva mély megvetéssel néztek a költők és oratorok új osztályára, hatalmasan elmérgesitett. Ez iratok egyrészt Luther föllépése számára készítették előre a talajt, másrészt a középkori scholasticismusnak Németországban megadták a kegyelemdöfést.

Ez az erős mozgalom tehát először Erfurtban vert gyökeret.[135] Divatba hozta a latin verselést, melyhez Ulrich von Hutten s *Heinrich Bebel*[136] (1472—1518) kitünő vezérfonalakat szolgáltattak s a régi írók behatóbb olvasását, mi ismét a nyomdák föllendülését vonta maga után. Ily nyomdákról kivált Bázel városa lőn híressé, hol képzett nyomdászok, mint *Hervagius, Cratander, Amorbach, Oporinus, Episcopius,* de különösen *Johannes Froben* (1460—1527) iparkodtak koruk követe-

[133] *Kampschulte* Commentatio de Joh. Cr. R. (Bonn, 1862).

[134] Müveit kiadta *Böcking* 6 köt. és 1 pótk.-ben. (Lipcse, 1859—1864) *Strauss* U. v. H. (2. kiad. Lipcse, 1870, 2 köt.).

[135] *Bauch* Die Universität Erfurt im Zeitalter des Frühhumanismus. (Boroszló, 1904).

[136] *Zapf* H. B., nach dem Leben und Schriften. (Augsburg, 1802).

léseinek eleget tenni. E nyomdák akkora vonzóerőt gyakoroltak, hogy közelökbe csalták a német humanisták és philologusok akkori vezéralakját, a rotterdami *Desiderius Erasmus*-t [137] (*Roger? Rogers? Geert* v. *Gerts?* — 1466—1536), ki itt Bázelben rendkívül sürü levelezése révén valóságos irodalmi oraculumává válik Európának. Noha nem volt német — kiderítették, hogy az ó-kori nyelveken kívül csak hollandus és franczia nyelven értett — német hatások alatt nevelkedik, s németekre gyakorol kiválóképpen nagy hatást. Személyes összeköttetései és utazásai kapcsán eszméit szélesebb körökben terjesztette, még Angliában és Francziaországban is. Felette terjedelmes irodalmi tevékenységet fejtett ki, természetesen latin nyelven, melyen oly gördülékenységgel írt, mint korában senki más. Stilisticai elveit abban a dialogusban fektette le, melyet Ciceronianus sive de optimo discendi genere czímen tett közzé 1528-ban. Benne kikel azok ellen, kik — mint pl. *Pietro Bembo* [1470—1547] velenczei történetíró — egyoldaluan Cicero stilusát tartják egyedül követésre méltónak, annak a Ciceronak, ki szerinte sok tulajdonsággal nem rendelkezett kellő mértékben, nem humorral, előadás rövidségével és világosságával, tulajdonságokkal, melyek más római íróknál fokozottabb mértékben vannak meg. E tanításával épp úgy részére hódította kortársait, mint ahogyan tételeivel hosszú időkre kiható De recta Latini Graecique sermonis pronunciatione czimű művével (Bázel 1528), melyben többek közt hirdeti, hogy az a kiejtés, melynek Nyugat-Európában hódolnak s Németországban főleg Reuchlin követett, az ú. n. új-görög kiejtés, nem a régi görögök kiejtése, következőleg egy az egyes hangzók természetéből folyó és a szótagok mennyiségét szemmel tartó kiejtéssel helyettesítendő. E munkájával oly vitázásnak szórta el mag-

Des. Erasmus.

[137] Műveit kiadta *Clericus* 10 köt.-ben (Lejda, 1703—1706); *Drummond* Erasme, his life and character (2 köt. London, 1873.); *Nisard* Tanulmányok (ford. Vajda J.; Budapest, 1875.) 1—153. l.-okon; *Emerton* D. E. of. Rotterdam, the humanist in the service of the reformation. (London, 1900).

vait, mely kíméletlen alakjában egészen napjainkig elhúzódott, noha az erasmianus kiejtés a XVI. évszáz végén az egész művelt Nyugaton közérvényre jutva győzedelmeskedett s csak újabban a bizánczi philologia térfoglalásával gyakorlati nézőpontok szemmeltartása miatt veszít itt-ott némi tért. A görög nyelv könnyebb tanulásának tehát ez az irat Németországban útat egyengetett. De Erasmus jelentősége másban is mutatkozik, abban, hogy a korában már szeretve bámult római írók nyelvét a világi körökkel is igyekezett megkedveltetni, lehetővé tenni, hogy mindennapi életökben a társalgás czéljaira alkalmazhassák és az új idők gondolatkörével szókincsét összeegyeztessék. Majd (1519-ben első alakjában) 1524-ben (újra) megjelent Familiaria colloquia czímű, továbbá (1500-ban első) 1515-től fogva végleges alakjában közzétett Adagiorum chiliades quatuor stb. cz. művével széles rétegekben nagy népnevelő hatást ért el. Amabban paedagogiai intelmeket és utasításokat hint el s beszélgetéseket közöl a legkülömbözőbb tárgyakról, a mindennapi élet eseményeit épp úgy dolgozván fel, mint ahogy nagy erkölcstani kérdésekre terjeszkedik ki, emebben, melyet Magyarországon *Baranyai Decsi János* ismertetett meg (Bártfa, 1598) honfitársaival, »közkeletű szólásmódokat foglal össze, melyeknek tartalmát ösmerjük ugyan, de melyek e tartalmat új, szokatlan alakban hozzák nyilvánosságra«. Czéhbeli tudósok körében azonban hírnevét szövegcriticai munkásságának köszönhette, melyhez a XVI. évszázban nem igen mérhetjük másét. Kiadta 1531-ben Bázelben *Simon Grynaeus*-szal,[138] Livius kiadójával (1493—1541), ki Bécsben és Budán is tanított, *Ἀριστοτέλης* összes munkáit, 1516-ban az Új-Testamentumot, melyet Luther később fordítása alapjául vett. 1533-ban *Κλαύδιος Πτολεμαῖος* földirati művét, a latin írók közül 1514-ben Londonban Cato bölcs mondásait s a Publilius Syrus sententiáit, 1515-ben (s 1529-ben *Matthaeus Fortunatus* neve társaságában) a philosophus és a rhetor Senecanak minden munkáját, 1518-ban Suetonius főművét, a Historia Augusta íróit és Ammianus Marcellinust, 1519-ben Cicero De officiisét több kisebb bölcsészeti iratával, 1523-ban a Tusculanae disputationes-t, 1525-ben Plinius Nat. Historia-ját, 1532-ben Terentiust, végül több egy-

[138] *Streuber* Leben des S. G. (Basler Taschenbuch, 1853. évf. 1. és k. l.-okon.)

házatyát, köztük 1516-ban (1524[2], 1533[3]) Szt. Jeromost 9 kötetben Bázelben. E müveket jobbára terjedelmes, világos magyarázatokkal szerelte föl, s ha nem is oly értelmű criticai apparatussal tudta ellátni, minőt későbbi korok kívántak, a szövegeket nem egy sikerült javításával simábban olvashatókká tette. Nem legkisebb érdeme végre, hogy görög irók elegáns fordításaival a görög irodalom tartalmi ismeretének nyitott tért. Képzelhető, hogy egy ilyen sokérdeklődésü szellemnek nagyfokú tevékenysége mily termékenyitőleg hatott a Bázelben meg-megforduló, illetőleg hosszabb ideig ott tartózkodó humanistákra, kik közül *Beatus Rhenanust, Glareanust* és *Geleniust* emeljük ki. Ezek között kivált az elsőt füzték hozzá szoros baráti kötelékek. E schlettstadti származású philologus [139] (családi nevén *Bild;* 1485—1547), mint óvatos coniecturalis criticus, mint Quintus Curtius (1518), a római panegyricusok (1520), Tertullianus (1521), Tacitus (1519; 1533[2]) és Velleius Paterculus (1522) kiadója emelt magának emlékoszlopot a római philologia történetében. Tacitusa kivált azért érdekel bennünket, mert a kézirat, melyet használt, Mátyás király könyvtárából került birtokába, jelenleg pedig Maros-Vásárhelyen őrzik, Velleiusa, mert az egyetlen kézirat, amelyből kiadta, s mely az Elszász-murbachi apátság könyvtárából eredt, eltünt, s így B. kiadása codex-számba megy. Miként ő, *Henricus Glareanus* [140] (*H. Loriti*; 1488—1563) is a római irodalommal foglalkozott; Bázeltől ő is később megvált, de működése szinterét Freiburggal cserélte fel. Horatiust, Ovidius Metamorphosisait, Lucanust, Terentiust és Boëthiust adta ki, a chronologia mezején munkálkodott, sőt mi több, az ókori zenére vonatkozó iratokat is írt. Viszont inkább hellenista az Erasmus baráti háromságában a harmadik, *Sigmundus Gelenius* (*Ghelen;* 1497—1554), ki *Καλλίμαχος* hymnusait (1532), *Ἀριστοφάνης* vigjátékait (1547) s a *Μάξιμος Πλανούδης*-től szerkesztett görög anthologiát adta ki, s egy Lexicon symphonum, quo quattuor linguarum Europae familiarium . .·. concordantia consonantiaque indicatur cz. szótárt (1537) írt; munkásságát mély tudás és nagy éleslátás jellemzi.

Erasmus élete vége felé Freiburgban telepedvén le, a humanismus természetesen itt is fölvirágzott. Erasmuson és Glarea-

[139] *J. Sturm* Vita B. Rh. (a *Horawitz* és *Hartfelder* Briefwechsel des B. Rh. [Lipcse, 1886; ism. Egy. Ph. K. 1887. 614—621] cz. müben).
[140] *Schreiber* Heinrich L. Gl. (Freiburg in B. 1837).

nuson kívül ebben főleg *Ottomar Nachtgall*-nak (*Luscinius*; 1487—1535) volt része, a Martialis és Gellius kiadójának. De megfészkelte magát a humanismus Dél-Németország egyéb helyein is. Így különösen Nürnbergben; itt *Wilibald Pirkheimer*[141] (1470—1530) buzgólkodott a humanismus terjesztésén; görög írók (*Λουκιανός*, *Πλάτων*, *Γρηγόριος ὁ θεόλογος*) latinra fordítója, szorgalmas érem- és feliratgyűjtő, a Germaniae ex variis scriptoribus perbrevis explicatio cz., a történeti földleírás mezején tett első figyelemreméltó kisérlet szerzője; — itt működött egyideig *Vinzentz Heidnecker*[142] (*Obsopoeus*; † 1539), ki *Ἡλιόδωρος*-t adta ki (1534., egy magyarországi codexből, melyet egy ansbachi katona hozott magával) s *Διόδωρος ὁ Σικελιώτης* 16—20. könyvét (1539., egy codexből, mely eredetileg Janus Pannonius birtokában volt), s *Joachim Kammermeister*[143] (*Camerarius*; 1500—1574), kinek nevéhez a tübingai és lipcsei egyetemek reformatioja fűződik, s ki *Jacob Molsheym*[144] (*Micyllus*; 1503—1558) társaságában a homericus költeményeket adta ki az ú. n. *Δίδυμος*-féle scholiumokkal (Bázel 1541), azonkívül *Θεόκριτος*-t, *Ἡρόδοτος*-t, *Θουκυδίδης*-t, *Θεόφραστος*-t, Plautust, *Αἴσωπος*-t, *Θέων* és *Ἀφθόνιος*-t, s egy Commentarii linguae Graecae et Latinae cz. művet írt, melyben azonban csak a görög szókincs egy részét rendezte tárgyi tekintetben; — Augsburgban viszont a császári tanácsos *Conrad Peutinger*[145] (1465—1547) volt a humanismus hathatós terjesztője: nemcsak feliratttani munkájával, a Romanae vetustatis Fragmenta in Augusta Vindelicorum et eius dioecesi (1520)-vel adott némi lökést a régiségtudomány terjedésének (követőkre találva kivált *Petrus Apianus* [1495—1552] és *Bartholomaeus Amantius* személyeiben), hanem megörökítette nevét azzal a jelenleg Bécsben őrzött XIII. évszázbeli, de római forrásból merítő úti térképpel, mely rövid ideig birtokában volt.

[141] Műveit kiadta *Goldast* (Frankfurt, 1610).

[142] *Simonsfeld* Einige kunst- und literaturgeschichtliche Funde (Sitzungsber. der philos.-philol.-en Klasse der bayr. Akad. [1902] 521—568. l.-okon).

[143] *Ernesti* De disciplina Camerarii (Lipcse, 1775). *Bászel* id. müve 22—24. l.

[144] *Classen* J. Micyllus, als Schulmann, Dichter und Gelehrter (Frankfurt, 1859).

[145] *Herberger* P. in seinem Verhältniss zu K. Maximilian I. (Augsburg, 1851).

De bármily belterjes volt a XVI. évszáz elején a philologicus tanulmányok müvelése, Luther merész föllépésére a philologia a theologia szolgálatába kezdett szegődni s természetesen főkép Wittembergában sajátította el a maga sarkalatos irányitó elveit. Itt *Philipp Melanchthon*[146] (1497—1560), a »praeceptor Germaniae« tanított, de irodalmi működésében inkább csak a tankönyvirodalom téreit járta; a humaniorák mívelését u. i. csak azért hirdette, mert azt tartotta róluk, hogy nevelő hatással vannak s a görög nyelv tudása annyiban válik hasznunkra, mert az evangelium igéinek jobban való megértését teszi lehetségessé. Tanítványai sorából kiváltak *Joh. Lonicerus* (1499—1569), *Arnold Burenius* (1485—1566) és *Johann Glandorp* (1501—1564), kik között az első, mint görög írók magyarázója és fordítója is vívott ki magának igen jó hírnevet. A reformatio neveléstani elveit a középiskola ujjászervezése terén *Johann Sturm*[147] (1507—1589) iparkodott megvalósitani Straszburgban; az oktatásban a fősúlyt arra helyezte, hogy a növendékek a latin nyelvet szóban és írásban tökéletesen sajátítsák el; híre oly messze ment, hogy még Magyarországból is fölkereste tanúlni vágyó ifjúság. A sziléziai Goldbergben *Valentin Trotzendorf* (1490—1556) emelte magas fokra a latin nyelvnek a tanítását; Meissenben *Johann Bachmann (Rivius;* 1500—1553), a Sallustiushoz írt Castigationes érdemes szerzője s különösen *Georg Fabricius* (1516—1571), latin költők kiadója és Róma topographiájának alapos ismerője fejtettek ki elismerésreméltó tevékenységet a humaniorák bizonyos fokú föllenditése terén; de mindez iskolaférfiak nem önczélnak tűzvén ki az ókori írók tanúlmányát, hanem csak fegyvernek a kath. vallás ellen folytatandó küzdelmökben, ennek hívei körében újra azt a meggyőződést érlelték, hogy az ókori írók olvasásában veszedelem rejlik s rostálásra és ellenőrzésre szorúlnak. Következőleg Németországban a classicus tanúlmányok mívelése a vallásos harczok idejében természetszerüen visszament.

[146] *Bászel* id. m. 19—21. l.; *Planck* Melanchthon, praeceptor Germaniae (Nördlingen, 1860).
[147] *Zöpfel* J. St. stb. (Straszburg, 1887).

B) A philologia a XVI. évszáz 2. s XVII. évszáz 1. felében.

Egyetemesebb felfogásra való törekvés; a lexicographia és chronologia kiépítése.

Láttuk, hogy a renaissance és reformatio idejében még csak arra a fokra emelték a philologicus tanúlmányokat, amelyen az ókorban állottak. Nem egy világot újraépíteni, hanem e világot egyes megnyilatkozásaiban utánozni, illetőleg elszigetelt jelenségeiben fölfogni tette a megelőző kor tudós szellemeinek igyekezetét. Hozzájárult, hogy az olaszoknak nemzeti érzésből táplálkozó egyoldalú érdeklődése, a németeknek a részletek vizsgálatára kiterjeszkedő figyelme maga után vonta, hogy amazok kimerültek, emezek a kiszabott területen általcsapongtak és tanúlmányainknak más rendeltetést tulajdonítottak, mint amilyen megillette azokat. A világosságra és áttekintésre törekvő franczia szellemnek kellett tanúlmányainknak segítségére jönnie. Elmélyedése az ókor világába gyümölcshozóvá vált egyrészt azért, mert a francziákat nem vakította el az egyenes leszármazásnak büszke gondolata, másrészt mert részletkérdéseken rágódni nem tudó eleven elméjök már sejteté velök a czélt, melyért munkálkodtak s azért ehhez jóval közelebb is hozta őket. Vagyis amit az ókor történelmi felfogásának nevezünk, azt ők tűzték ki, ha nem is kifejezetten, maguk elé, noha nem érték el, mert ezt csak a philologia legújabb korában hirdették tudatosan és követték új nézőpontok felállításával és rendszeresítésre való törekvéssel.

A philologicus tanúlmányoknak Francziaországban való fölvirágzását három intézkedés segítette előre, melyek első sorban a *Λάσκαρις*-nál tanúlt kitűnő hellenista *Guillaume Budé* [148] (*Budaeus;* 1467—1540) szorgalmazására I. Ferencz király (1515—1547) áldozatkészségének köszönik életbe léptetésöket. Értjük a Collège royal alapítását (1530), melyből a mai nagyhírű Collège de France nőtte ki magát, a párisi könyvtárnak becses görög és latin kéziratokkal való nagymérvű gazdagítását s 1539-ben az Imprimerie royale felállítását. Ami a Collège royalt [149] illeti,

[148] *Rebitté* G. B., restaurateur des études grecques en France (Páris, 1846); *de Budé* Vie de G. B. (Páris, 1884).

[149] *Lefranc* Histoire du Collège de France depuis ses origines jusqu'à la fin du premier Empire (Páris, 1893).

nem kevesebb, mint 12 tanár tanította ott egyidőben az ókori nyelveket, a XVI. évszáz dereka táján két igen jó képzettségű férfiú, *Adrian Tournebous*[150] (*Turnebus;* 1512—1565) és *Denis Lambin*[151] (*Dionysius Lambinus;* 1520—1572). Amaz[152] a görög philologiai tanúlmányokat mozdította előre (1552. *Αἰσχύλος*, 1553. *Σοφοκλῆς*, 1555. a két *Ὀππιανός* kiadásával s 30 könyvből álló Adversaria-iban közlött számos talpraesett észrevételével), emez[153] a latin philologiaiakat (pontos kéziratösszehasonlításon alapúló Horatius- [1561], Lucretius- [1564], és Cicero- [1569] kiadásaival). — A kéziratoknak a párisi királyi könyvtárban való összehalmozása azok összehasonlítására és a vidék könyvtáraiban újabbaknak a keresésére bírta a kiadókat. Így jött létre *Pierre Pithou* (*Pithoeus;* 1539—1596) Persius- és (Autun, 1596) Phaedrus-kiadása, így, hogy többeket is említsünk, *Jaques Sirmond* (*Sirmondus;* 1559—1651) Idacius-, Sidonius Apollinaris- és Ennodius-kiadásai, *Josias Mercier* (*Mercerius;* 1560—1626) Apuleius- és jeles Nonius Marcellus-kiadása. De legáldásosabbnak a harmadik intézmény felállítása bizonyúlt, a királyi nyomdáé.[154] Ezt a nyomdát Párisban voltaképpen *Robert Estienne*[155] (*Stephanus;* 1503—1559) alapította meg 1528-ban, s I. Ferencz király tette meg tulajdonosát typographus regiussá. E nyomdában 1590-ig 19 görög nyelvtant nyomtattak, jeléül annak a fontosságnak, melyet a görögnek tulajdonítottak, s hosszú sorát az editióknak. De még inkább nevezetessé lett e nyomda azzal, hogy megvalósította egy teljes tudományos latin szótárnak a gondolatát. Itt jelent meg t. i. Robertus Stephanus szerkesztésében 1531-ben (1 köt.-ben; 1543-ban 3 köt.-ben) a Thesaurus linguae Latinae, az első módszeresen szerkesztett szótár, melyért szerkesztőjét a princeps lexicographorum melléknévvel jutalmazta az utókor. E szótár kiható jelentőségű volt, mert hasonló

150 *Bászel* i. m. 45—46. l.

151 *U. a.* 47—49. l.

152 Összes munkái Straszburgban 1600-ban jelentek meg; e kiadásban az életrajza is.

153 *Lazerus* De D. L. narratio (Az Orelli-féle Onomasticon Tullianum I. köt. [Turici, 1836] 478—491. l.-jain).

154 V. ö. *W. Meyer* Henricus Stephanus über die Regii typi Graeci. (Abhandl. der kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen, Philol.-hist. Cl. N. F. VI. 2. [1902]).

155 *ab Almeloveen* De vitis Stephanorum (Amsterdam, 1683).

hatalmas vállalatok megírására adott lökést. Értjük a *Henri Estienne*-nek[156] (*Henricus Stephanus;* 1528—1598), a Róbert fiának, a számos görög (*Ὅμηρος, Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος, Πλούταρχος, Δίων Κάσσιος, Ξενοφῶν, Πλάτων* stb.) és római író kiadójának 5 foliorétű köt.-ben (Genf, 1572) megjelent Thesaurus linguae Graecae-jét, a görög nyelv szavainak a helyek pontos idézésével etymologiai sorrendben közlött, hatalmas kincses tárát, melyet a XIX. évszáz elején csak átdolgozni, de újjal pótolni nem tudtak, — s a *Charles du Fresne sieur du Cange*[157] (*Dominus du Cange;* 1610—1688) Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis cz. 2 köt.-es (Páris, 1688) művét, melynek még 1890-ben is jónak látták (Boroszlóban) újabb lenyomatát adni s ugyanannak 3 köt.-es Páris, 1678) Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis cz. munkáját, melyek a bizánczi és a középlatin írók megértését csak ettől fogva tették lehetővé. A lexicographia kiépítése tehát francziák, első sorban a nyomdász Estienne-család halhatatlan érdeme.

De a francziák éles szeme másutt is fölismerte az ókori világ történeti megismerésére való törekvéseikben a fel-feltünedező hézagokat. Ily hézagokat kivált az ókori *intézmények* körében lehetett tapasztalni. Már *Guillaume Budé* dolgozta fel egy szerény ágát, midőn 1514-ben Velenczében De asse et partibus eius cz. művével a római pénzügyre vetett világot; de csak a XVI. évszáz több jeles jogásza vette vállára e téren az alapvetés fáradságos munkáját. Így *Jaques Cujas*[158] (*Cuiacius*; 1522—1590) nem csak a római törvénykönyvekhez írt beható magyarázatokat, hanem kiadta 1566-ban a Lex Burgundionumot s Julius Paulusnak kivonatban ránk jutott művét, 1585-ben az Institutiókat, *François Hotman*[159] (*Hotomannus;* 1524—1590) De magistratibus Romanorum eorumque institutione, ***Barnabé Brisson***[160]

[156] *Fevgère* Essai sur la vie et les ouvrages de H. E. (Páris, 1853). *Bászel* i. m. 27—36. l.

[157] *Hardouin* Essai sur la vie et sur les ouvrages de Du Cange (Páris, 1849). *Bászel* i. m. 37—38. l.

[158] Összes munkáit kiadta *Fabrot* 10 kötetben (Páris, 1658); 11 köt.-ben (Nápoly—Velencze—Modena 1758—1783). *Spangenberg* C. und seine Zeitgenossen (Lipcse, 1822). *Bászel* i. m. 90—92. l.

[159] *Dareste* F. H., d'aprés sa correspondance inédite (Revue histor. [1876] II. 1—50. és 367—435. l.-jain).

[160] *Moller* Dissert. de Brissonio (Altdorf, 1696).

(Brissonius; 1531—1591) De verborum quae ad ius civile pertinent significatione (1557) és De formulis et solennibus populi Romani verbis (1583), *Nicolas de Grouchy (Gruchius;* 1502—1572) De comitiis Romanorum (1555) írt; mind máig is haszonnal forgatható munkák. A görög intézmények ágát azonban kellő görög szakirodalom hiányában s a mellőzhetetlen feliratos tanusítványoknak híjában a francziák nem dolgozhatván fel, következőképpen az ókorról rajzolódó történeti képök ezen a téren hiányos maradt.

Ahhoz egyetemesebb ismeretekkel rendelkező philologus kellett, hogy megbírkózzék az első nehézséggel, mely abban állott, mindenekelőtt kapcsolatokat létesíteni a philologiai tudományágak egyes mezőin kivívott eredmények között az inkább sejtett, mint világosan kitűzött főczél szolgálatában, s megtanítani a módszerre, melylyel e philologiai kalászatokat kévékbe kellett kötni és kazalba rakni. Ilyen egyetemes tudású philologus volt *Josephus Justus Scaliger*[161] *(de l'Escale;* 1540—1609), kit németek és francziák egyaránt a legnagyobb philologusnak mondanak. A philologiai venát már atyjától örökölte, *Julius Caesar Scaliger*-től[162] (1484—1558), egy sokoldalú orvos és philologustól, ki tartalmas commentariusokat írt *'Αριστοτέλης Περὶ φυτῶν*-jához és *Περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*-ához, *Θεόφραστος* két növénytani munkájához, kiadta *'Ιπποκράτης Περὶ ἐνυπνίων*-át, írt De causis Linguae latinae libri XIII (Lugduni, 1540) s egy nagy olvasottságról tanúskodó Poëticat 7 könyvben. Öröklött hajlamait azonban csak a Collège royal-on fejlesztette ki; görögöt tanúlt Turnebusnál, jogtudományt Cuiaciusnál. A főbb nyugati és keleti nyelvek birtokában vizsgálata tárgyává tudta tenni azt a szoros összefüggést, melyben az ókor keleti és nyugati népei állottak. Kezdetben

J. J. Scaliger.

[161] Opuscula-i (»ante hac non edita«) Páris, 1610-ben jelentek meg. *Bernays* J. J. Scaliger (Berlin, 1855). *Bászel* i. m. 50—66. l.

[162] *Briquet* Éloge de Jules Caesar Scaliger (Agen, 1812).

ugyan még a conjecturalis critica téreit járta, erőszakosan, a költőkben nem eléggé okadatolt versáthelyezésekkel segítve magán: javítja M. Terentius Varro De lingua Latiná-ját (Páris, 1565), kiegészíti Festust (u. o., 1576), kiadja Vergilius Catalectait (1573), Catullus, Tibullus és Propertiust (1577), *Ἱπποκράτης Περὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τρωμάτων*-ját (1578), Maniliust (1579), — nagyobb külföldi útjain görög és római feliratokat gyűjt — első e téren rendszeresen — (ezeket átengedte *Janus Gruterus*-nak[163] [1560—1627], ki 1603-ban ki is adta Heidelbergában Inscriptiones antiquae totius orbis Romani .... cum indicibus XXV...... auspiciis Ios. Scaligeri ac Marci Velseri czímmel), de csakhamar a chronologiára veti magát s közli (Páris, 1583, Lejda, 1598, Genf, 1609 stb.) főművét, az Opus de emendatione temporum cz. korszakalkotó munkáját, melyben az összes cyclusokat a julianus periodusra vezetvén vissza megállapította a napok, hónapok és évek beosztását főleg görögöknél és rómaiaknál, s kiegészítve e művét a (Lejdában 1606-ban először, Amsterdamban 1658-ban második kiadásban megjelent) Thesaurus temporum, complectens Eusebii Pamphili chronicon cz. 2 kötetes munkájával, melyben Eusebius chroniconját iparkodik bizánczi írók ollózásai alapján nagy elmeélre valló tudással helyreállitani s egyben a bizánczi philologia művelésére — mint első — buzdít, — kiépítette azt az alapot, melyen a mai tudományos chronologia épülete nyugszik. Csak a csillagászatban való járatlanságánál fogva esett meg vele nem egy tévedés: ezeket egy másik kitünő franczia elme, a jezsuita *Denis Petau*[164] (*Dionysius Petavius*; 1583—1652) De doctrina temporum cz. (Páris, 1627-ben megjelent) 2 fol. kötetes művében, majd (1630-ban közzétett) Uranologiumában igazította helyre. 1593-ban Lejdába hivatván, megalapítójává válik a németalföldi philologiának, mely azonban Scaligert egyetemes felfogására való törekvésében követni nem tudta. Itt inkább criticai munkássága, melynek elveit De arte critica diatriba cz. posthumus (Lejda, 1619) művében fejtette ki, tett mély hatást és toborzott híveket.

A régi irány t. i., mely első sorban az irodalommal s annak is csak egyes alakjaival foglalkozott, iparkodván azok szellemi

[163] *Fr. H. Flaydes* Vita, mors et opera maximi virorum Jani Gr. (Tübinga, 1628).

[164] *Bászel* i. m. 86—87. l.

termékeit széles körökben úgy terjeszteni, hogy élvezetök sűrűbb fennakadás nélkül lehetségessé váljon, erősen tartotta magát. Bekövetkezett ugyan itt is az első lépés, mely az irodalom ismeretét tudománynyá igyekszik emelni, és pedig az éleseszű *Isaac Casaubon*[165] (*Casaubonus;* 1559—1614) részéről, ki (Párisban 1605-ben megjelent) De satyrica Graecorum poësi et de Romanorum satira cz. értekezésében kimutatván, hogy a görög satyrdráma és a római satira között nincsen összefüggés, az irodalomtörténetíró magaslatára emelkedett. De azért ugyancsak ő a hermeneutica és critica mezőit csak kivételesen hagyja ott és inkább magyarázatokat írt (többek közt *Στράβων*-hoz [Genf, 1587], *Θεόφραστος* jellemrajzaihoz [Lejda, 1592 s később] s főleg *Ἀθηναῖος*-hoz [Lejda, 1600, 2 köt.-ben] és *Πολύβιος*-hoz [Páris, 1609, ill. 1617]) és criticai munkálatokat tett közzé (*Ἀριστοτέλης* összes munkái [Lejda, 1590], *Πολύαινος* ed. pr.-e [u. o., 1589], Lectiones Theocriteae [Genf, 1584], Suetonius [Genf, 1596] stb.), minőket a kor ízlése megkivánt s melyek szükségletét kielégítették. Sőt mondhatni *ekkor* és *ily* példaadások mellett ébredezik csak az igazi dicsőségvágy tudós magyarázatok és éles elmére valló criticai észrevételek kiséretében adni ki az auctorokat. A belga *Joest Lips*[166] (*Justus Lipsius;* 1547—1606) kiadásai, főleg (1574-ben Antwerpenben először közreadott) halhatatlan Tacitusa, régiségtudományi és történeti becses magyarázataikkal útat mutatnak, hogy egy auctor értelmezésénél nem elég grammaticai, rhetoricai és poeticai nézőpontoknak hódolni, a nagynevü franczia, *Claude de Saumaise*[167] (*Salmasius;* 1588—1653) Tertullianus Liber de pallio-jához (Lejda, 1656) és a Scriptores Historiae Augustae-hez (Páris, 1620) írt magyarázataiban, az Exercitationes Plinianae in C. J. Solini Polyhistora stb. (Páris 1629, 2 köt.) cz. művében példát ád, hogy a magánéletnek, az ókori tudományok fejlettségének az ismerete épp oly nélkülözhetetlen kellék, mint az író nyelvhasználatának az ismerete s noha kivált az utóbbi »multis digressionibus foedavit doctissimos libros

[165] *Pattison* I. C. (2. kiad. Oxford, 1892); *Nazelle* I. C., sa vie et son temps (Páris, 1897); *Bászel* i. m. 67—70. l.

[166] *Reiffenberg* De J. L. vita et scriptis (Brüsszel, 1823); *Neichardt* De J. L. vita Jenensi orationibusque ab eo habitis (Passau, 1893); *Bászel* i. m. 71—75. l.

[167] *Vorst* Oratio in excessum Cl. S. (Lejda, 1654); *Bászel* i. m. 82—85. l.

suos«, a *sokoldalúság*, a *sokféleség* volt az, mit abban a korban a magyarázónál megbámultak. Mind Lipsiusnak De militia Romana (Antwerpen, 1596), mind Salmasiusnak De re militari Romanorum (Lejda, 1657) vagy De annis climactericis et antiqua astrologia (u. o., 1648) cz. művei nem hódítottak maguknak Európában akkora olvasóközönséget, mint tudós commentariusaik. Csak magában Francziaországban találták hovatovább kicsinyesnek az aprólékos kérdésekkel való bíbelődést; a franczia ízlés a pedáns embert gúny tárgyává kezdte tenni, il n'a pas la qualité d'honnête homme, mondogatták; de mivel megfeledkeztek arról, hogy összefoglaló *eredeti* munkásság részletszerű vizsgálatok nélkül nem lehetséges, a classica-philologia sikeres művelése ott visszament s a XVII. évszáz végén már nagymérvű jelentőségéből felette sokat veszített.

Németországban és egyebütt pedig a criticusok és magyarázók e korban még az igazi polyhistoria bámult magaslatára sem tudtak emelkedni, ha voltak is nagyszorgalmú philologicus búvárai; ezeknek mindamellett a philologia történetének írója meg kell, hogy adja a köteles tiszteletet, hiszen megbizonyítja vele azt, hogy az ókori tanúlmányok a míveltség magasabb fokán álló népek körében mindenha megőrizték vonzalmas hatásukat. Még leginkább a nagy franczia philologusok rangjához közelednek Némethonban *Conrad Gesner*[168] (1516—1565) és *Stephan Vinand Pighe (Pighius;* 1520—1604). Amaz azzal, hogy jeles természettudományi ösmereteit egyes ókori írók megértésére fordította (*Αἰλιανός*-a, s hatalmas Historia Animalium cz. művében), emez, hogy az Annales magistratuum Romanorum cz. munkájában (melyet csak 1615-ben adtak ki) az összes hatóságok fasti-jait állította össze s a tőle elnevezett Codex Pighianusban fontos ókori emlékek rajzát adta. A dii minorum gentium (Németországban pld. *Friedrich Sylburg*[170] [1536—96], *Valens Acidalius [Havekental;* 1567—1595], *Janus Gulielmus [Wilms;* 1555—1584], *Kaspar Schoppe [Scioppius;* 1576—1649], *Kaspar v. Barth* [1587—1658], *Konrad Rittershaus [Rittershusius;* 1560—1613], Lengyelországban *Andreas Patricius Nidecki* [1522—1572], *Szimon Szymonowicz* [* 1558]; Olaszországban *Leone Allacci*

[169] *Hanhart* C. G. stb. (Winterthur, 1824).

[170] *Bászel* i. m. 39—40. l.

[Allatius; 1586—1669]; Németalföldön *Janus Dousa*, az idősebbik [1545—1604], Angliában *John Cheke [Checus;* 1514—1557], *Thomas Gataker* [1574—1654]) becsvágyát fordításokon kívül alig igazán érdemlegesen javított szövegek kiadása tette, melyeknek értelmezése nagyon közönséges csapásokon haladt. Ideje is volt már, hogy a criticai és hermeneuticai jegyzetek tömkelegébe több józanságot s egészséges ítéletet vigyenek bele, az írótól adott tárgyhoz szigorúbban ragaszkodjanak. A módszertannak ezt a tökéletességre emelését a németalföldi és angol elme vállvetett fáradozásának köszönhetjük.

C) A philologia a XVII. évszáz 2. s a XVIII. évszáz 1. felében.

A philologia függetlenítése a theologiától, a módszertani elvek tökéletesítése, a metrica és palaeographia alapjainak megépítése.

Ha visszatekintünk a philologia újkori fejlődésére, azt veszszük észre, hogy az apennin félszigeten jobbára mint latin philologiát művelték, Németországban a hitvitázás szolgálatába terelték, Francziaországban szellemileg elszigetelték, Európa egyéb, a cultura magasabb fokán álló népei közt pedig a XV. és XVI. évszázakban csak csekély terjedelemben művelték. Spanyolországban u. i., hol a salamancai egyetemnek *Nuñez de Guzman*nak *(Pincianus;* 1488—1552) a szövegjavítás terén (Plinius, Seneca stb.) dícsérettel emlegetett neve kölcsönzött egyideig messzire lövellő fényt, a szabad gondolkodás békóra verten sinylődvén mind máig nem termékenyítette meg az ókorral rokonszenvezők vizsgálódásait. Anglia viszont, akár Lengyelország, örökös pártviszályok, ill. polgárháborúk tüzétől izgultan philologicus hajlamú polgárainak egészen a XVII. évszáz derekáig nem adhatta meg azt a békét és nyugalmat, melynek védőszárnyai alatt tanúlmányaink mindenha kellő érzék mellett sudárba szöktek. Németalföld is hosszú ideig vértől ázott föld volt. Mégis ez utóbbi ország, mely a művelt világot korábban egy Erasmussal ajándékozta meg, a spanyol iga lerázásával önálló nemzeti életet kezdvén élni a jólét magas fokára emelkedett s fokozatosan életbeléptetett tudományos intézetein a classica-philologia művelésének is meg-megnyitotta kapuit. Eleinte a tudományos élet főleg csak Louvain egyetemére szorúlt, de utóbb, 1575-ben a lejdai, 1585-ben a franekeri, a XVII. évszáz folyamán a groningai,

harderwyki s utrechti egyetemek alapításával oly neves góczpontokat nyert s külföldi tudósok meghivása folytán oly biztató mérvben fölpezsdült, hogy Európa minden művelt országából, hazánkból is, tömegesen vonzotta a tudományszerető ifjúságot. Legnevezetesebb vonzóponttá Lejda lett, melynek egyetemére gondnokai a nagy Lipsiust s a még nagyobb Scaligert siettek meghívni. A classica-philologia föllendülése Németalföldön ettől az időponttól keltezhető.

Nem mintha a németalföldiek új vezérelveket vittek volna be a philologiába. Náluk a philologisálás kiindulva az író nyelvhasználatának lehető pontos ismeretéből abban a tevékenységben csúcsosodott ki, mely czéljául tűzte ki magának, oly szöveget állapitani meg, mely az író nyelvhasználatának megfelel. Germán faj lévén a németalföldiek, Lipsiusban és Scaligerben a széleskörű olvasottságot s a divinatorius tehetséget bámulták s nem a nagy francziáknak egész korokat áttekintő elméjét. A grammatica és lexicologia ennek kiváló hasznát látta, nem úgy a többi tudományágak, melyek az adathalmaz nehéz terhe alatt szárnyat ereszteni nem tudtak az egy ókori földrajz tudományágának kivételével, mely nélkülözhetvén a szervesen összefüggő előadást s a constructiv földolgozást **Philippus Cluverius-** (*Klüwer*; 1580—1623)-ban, az Italia antiqua (Lejda, 1624) nagyérdemű szerzőjében kitünő és módszeres földolgozóra talált.

Az első nevesebb németalföldi philologusok franczia befolyás alatt állván csak annyiban hódoltak az egyetemlegesség elvének, hogy a görög és római irodalmat és régiségeket egyformán méltatták beható figyelemre. Első sorban **Daniel Heinse**[170] (*Heinsius*; 1582—1655), ki Scaligert vette magának mintaképül, s mesterénél még merészebb lévén, erőszakosabban is járt el nálánál a görög és latin írók kiadásában, noha sok helyütt (kivált Lejdában 1600-ban megjelent Ἡσίοδος-ában) kitünően meg is javította a szövegeket. Hangyaszorgalmat fejtett ki **Jan Meurs** (*Joannes Meursius*; 1579—1637), ki a legkülömbözőbb tárgyakról írt[171] (mint Glossarium graeco-barbarum [Lejda, 1614], De festis Graecorum libri VI [u. o., 1619]) s első kiadója Bölcs Λέων

[170] *Bászel* i. m. 76—77. l.

[171] Az »Elegantiae latini sermonis« cz. (ú. l. 1680 körül először megjelent) pornologicus munka, mely czímével könnyen megtéveszt s éppen nem elegáns latinsággal van írva, nevét viseli ugyan, de nem tőle való.

Τακτικά-ja s *Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος* De administrando imperio, a magyarok régi történetére vonatkozólag elsőrendű forrásműveknek) jobbára csak adathalmazt tudott nyújtani. Nem kevésbbé sokoldalú volt *Huig van Groot*[172] *(Hugo Grotius;* 1583—1645), a nagy államférfiú, ki amellett, hogy a görög anthologiát fordította le mesterien s *Στοβαῖος*-ról írt, Seneca szomorújátékait és Martianus Capellát is értelmezte. De legtöbbet vette figyelembe az antik világ külömböző megnyilatkozásait *Gerhard Johannis Voss*[173] *(Vossius;* 1577—1649), ki a philologia egész körét felölelő kézikönyvek sorát nyújtotta (Etymologicon linguae latinae; Aristarchus sive de arte critica ll. VII; De analogia; De vitiis sermonis; Oratoriae institutiones; Ars historica; De theologia gentili; Chronologiae sacrae isagoge) s ezzel a philologiai tanúlmányoknak kényelmesebben vagy hamarabb való elsajátítását tette lehetővé.

De ezen, a polyhistoriára irányuló — igaz még rendszertelen — törekvés a XVII. évszáz közepétől fogva a római irodalomnak és régiségeknek ú. sz. kizárólagos művelése folytán teljesen veszít erejéből. Érthető volt ez azon oknál fogva, mert a régebbi németalföldi philologia sokoldalúsága nem kedvezett iskola létrejövetelének, a kezdőket elriasztotta és félénkekké tette; következőleg a XVII. évszáz dereka táján érezhetővé is kezdett válni a hiány jelesebb philologusokban. Ez lévén a panasz, a lejdai gondnokok 1658-ban újra arra a gondolatra jöttek, külföldi származású tudóst hívni meg városukba s *Johann Friedrich Gronov*ban[174] *(Gronovius;* 1611—1671), a Deventerben szép sikerrel oktató latinistában vélték megtalálni. Gronov valósággal új életet lehelt a németalföldi philologiába, de maga egészen a római irodalomnak és régiségeknek élvén, a németalföldi philologiát jó időre egyoldalú irányba terelte.

Mint kitűnő ismerője a latin nyelvnek, miről 1639-ben Lejdában megjelent Observationum libri tres cz. műve, Livius-, Seneca-, Tacitus- és Gellius-kiadásai tesznek bizonyságot, mint jeles criticus, miről Pliniushoz adott észrevételei tanúskodnak, mint régiségek feldolgozója — csak Commentatio de sestertiis

[172] *Bászel* i. m. 78—81. l.

[173] *U. a.* i. m. 41—42. l.

[174] »Leben des berühmten Joh. Fr. Gronovii« (Hamburg, 1723); *Bászel* i. m. 88—89. l.

(Deventer, 1643) cz. munkájára mutatunk rá — a római irodalmi tanúlmányoknak hatalmas lökést adott, ugyancsak ő a latin verselés behatóbb művelésére kedvező impulsust. Messze téritene tárgyunktól, ha itt csak röviden is körülvonaloznók azt a fejlődést, melyet a latin versificatio Németalföldön vett s mely kétségkívül XVIII. évszázbeli latin költészetünkre is irányító befolyással lehetett, de hogy a római tanúlmányokat Gronov behatása és példája nyomán kik fejlesztették előbbre, azt megmondani itt tisztünkhöz tartozik. Ott van mindenekelőtt barátja *Nicolaus Heinse*[175] (1620—1681), a Daniel Heinse fia, a németalföldiek legtehetségesebb conjecturalis criticusa, kinek Adversariorum libri IV. cz. posthumus munkája (1742) tanusága annak, mennyit köszönnek átható elméjének Vergilius, Ovidius, Valerius Fl., Claudianus stb. művei, s kinek Prudentius-tanúlmányai épp oly pontos kézirati vizsgálódásokra, mint a keresztény költők nyelvhasználata páratlan ismeretére vallanak. Izmos tehetség *Johann Georg Gräfe (Graevius;* 1632—1703), ki a Gronov iskolájából kerűlvén ki, a római prózairók iránt ott beléje oltott szeretetét Cicero közreadásán kivül egy egész sor egyéb római iró kiadásával koszorúzta, az Isidorus-féle glossák feldolgozásával s a Thesaurus antiquitatum Romanarum-mal, ezen — tanúlmányaink történetére oly igen becses — gyüjtőmunkájával nevének maradandó emléket biztosított. Messze földön kovácsol hirt magának a németalföldiek *Δίδυμος*-a, a nagy olvasottságú, lelkes, de módfelett hiú és critica nélkül szűkölködő *Peter Burmann* (az idősebbik; 1668—1741), kinek számtalan, latin költőket feldolgozó kiadásai sorából a Poetae Latini Minores-ét (Lejda, 1731, 2 köt.) említjük meg. E szövegkiadók mellett tekintélyes helyet vívott ki magának *Jacob Voorbroek*[176] *(Perizonius;* 1651—1715), ki 1685-ben közzétett Animadversiones historicae és 1711-ben megjelent Origines Babylonicae et Aegyptiacae cz.-ü munkáiban figyelemreméltó történetcriticusnak bizonyúlt, — tekintélyes helyet a franczia származású *Henry Valois (Valesius;* 1603—1676), ki De arte critica libri II. (Amsterdam, 1740) cz.-ü művében, majd a római államügyre és törvényekre vonatkozó munkálataiban s történelmi magyarázatokkal ellátott, testvére *Adrien*

[175] *Fináczy E.* H. Miklós emlékezete. (Egy. Phil. K. V. [1881] 758—762. l.)
[176] *Kramer* Elogium J. P. (Berlin, 1828).

Valois (1607—1692) segítségével sajtó alá adott Ammianus Marcellinus-kiadásában (Páris, 1636) előbbinek derekas elődje a történeti critica mezején, — s helyet érdemel a kéziratgyüjtő *Isaacus Voss* (1618—1689), kinek nevét nem annyira Melahoz írt észrevételei vagy Justinus- és Catullus-kiadásai hagyták az utókorra, mint inkább az a gazdag kézirattár, melyet a lejdai egyetemi könyvtár az ő hagyatékából megvásárolt.

Önként értődő, hogy a classica-philologiának ezen a római irodalomra és történelemre szorítkozó korlátozása nem jelenthet különösebb haladást történetében. A Gronov-féle iskola azonfelül elvei alkalmazásában, ha logicaiak voltak is ez elvek, korábbi idők hagyományának nyüge alatt, köznapi megjegyzéseknek naiv, mosolyt gerjesztő hozzáfűzése folytán unalmas tudott lenni és egyhangú. Mindazáltal bizonyos fejlődést a Gronov philologiai iskolájától mégsem lehet elvitatni: ők vitték be azt az elvet, hogy *lehetőleg sokat kell olvasni a régi írókból s újra olvasni*, s ha az író egyedi sajátságait nem is voltak képesek kellő mértékben fölfedezni, a közös sajátságnak és egyforma használatnak legszemesebb észlelői ők voltak. Ennek a közösnek a vizsgálata vonta maga után a Gronov iskoláját követő másik iskolának, a Hemsterhuis-félének azt a nyelvészeti tevékenységét, mely a philologiát a protestáns országokban a theologiától függetlenné tette.

Hanyatlás állván be t. i. Németalföldön a XVII. évszáz második felében s a XVIII.-nak első évtizedeiben a görög philologia művelése terén, a figyelem az 1717 óta a franekeri egyetemen a görög nyelvet sikerrel tanító *Tiberius Hemsterhuis*[177] *(Hemsterhusius;* 1685—1766) felé fordult, kit azonban a philologia fejlesztésére legalkalmasabb lejdai egyetem csak 1740-től kezdve hirdethetett a magáénak. Itt az aránylag keveset író (kiadta *Ἰούλιος Πολυδεύκης*-t [1706], efezusi *Ξενοφῶν*-t, de főleg az atticismus terén végzett mélyreható vizsgálatokat, melyekről leginkább *Λουκιανός*-hoz írt commentariusai tanuskodnak), de személyes hatásával annál jobban lelkesítő hellenista nemcsak kiváló tanítványokat nevelt, hanem a görög és latin nyelv között tőle megállapított analogia tényének kimondásával — noha a szófejtés mezején súlyos botlásokat

[177] *Ruhneken* Elogium T. H. (Lejda, 1768; s a Teubner-féle Bibl. script. lat. rec. aet.-ban, ed. Frey.); *Bászel* i. m. 176—180. l.

követett el — azt az eredményt vívta ki, hogy a görög és latin nyelv gyökérszóit és szabályait egységes elv szemmeltartásával kezdték kutatni s kiküszöbölték azt az együgyű eljárást, mely a gyökeret puszta hangbeli hasonlatosságok kapcsán törekedett kihüvelyezni, ahogy azt a régiek s kivált a bizánczi magyarázók derűre-borúra megpróbálták s az ő idejéig az újkorban is megcselekedték volt. E tudományos eljárás következtében nyilvánvalóvá vált, hogy a héber nyelvnek a görög nyelv szerkezetéhez mi köze sincs s ezzel a philologia fölszabadúlt a theologia gyámkodása alól.

De ezt a nagy lépést az angolok vállvetett munkássága nélkül aligha tehették volna meg s főkép nem annak a hatalmas szellemnek közreműködése nélkül, kit az újkor *Ἀρίσταρχος*-ának neveznek s kit méltán az angolországi philologia megalapítójának lehet mondani. Ez a hatalmas szellem *Richard Bentley*[178] (1662—1742) volt. Föllépése előtt, mint már említettük, a politicai viszonyok nem kedveztek az ókori tanúlmányok felvirágozásának, noha Oxford[179] illetőleg Cambridge college-ein már a XII. évszáztól fogva tette a latin és a görög nyelv a tanítás tárgyát s már 1602-ben alapította *Sir Thomas Bodley* 2000 kötetre rúgó kéziratgyűjteményével a neve után Bodleiana-nak elkeresztelt híres könyvtárt Oxfordban. De az ókor szeretete inkább humanisticus, hogy úgy mondjuk, műkedvelői vagy iskolamesteri jellegű volt. Rajongtak a régi írókért, olvasták is buzgón, de tanúlmányaik számára belőlük kört nem hasítottak ki, hanem csak annyit sajátítottak el, amennyi az anglicanus vallás szertárához vagy az iskola czéljaira szükséges volt. Bentley volt az első, kit az ismeretlen és kevésbbé értékes is érdekelt. Már fiatal korában ábrándozik *Ἡσύχιος*, *Σουίδας* s az *Ἐτυμολογικὸν Μέγα* kiadásáról s találja meg a Bodleianában *Ἡφαιστίων Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων καὶ ποιήματος*-a egy kéziratát, mely művek későbbi

[178] *Monk* The life of R. B. (London, 1830.; 2. kiad. 2 köt. London, 1833); *Jebb* R. B. (London, 1882.; németül Ernestine Wöhler-től, Berlin, 1885); *Bászel* A class.-phil. jelesebb munkásai életrajzokban. I. (Budapest, 1882) 115—155. l.

[179] *Duflon G.:* L'université d'Oxford. (Revue de l'instruct. publique en Belgique [XXXVI.] 257—274. l.); *Clark* The colleges of Oxford, their histories and traditions (2. kiad. London, 1893); *H. Rashdall* The universities of Europe in the middle ages. (Oxford, 1895. II. kötet.)

tudományos kifejlődésére oly nagy hatással voltak, de már közel 30 éves volt, midőn *John Mill*-hez írt Epistola-jával magára vonta a tudós világ figyelmét. John Mill, ki a *Μαλαλᾶς*-féle chronicának ***Edmund Chilmead*** († 1653)-től nyújtott latin fordítása Hody-féle kiadásának felülvizsgálásával volt megbízva, arra kérte Bentleyt, hogy észrevételeit vele közölje; B. ezt meg is tette (az Oxford 1691-ben megjelent) könyvéhez csatolt, 98 lapra terjedő függelékében. E levele, melyért a fennemlített Graevius és ***Ezechiel Spanheim*** (1629—1710), a De praestantia et usu numismatum antiquorum (Róma, 1664) szerzője, lelkes szavakban üdvözölték, s melyben *Μαλαλᾶς* szövegét sok helyen megjavítja, kivált azért nevezetes, mert B. rámutat benne a tudósok, köztük egy Scaliger, hiányos metricai ismereteire, s kifejti a *συναφή* néven ösmeretes fölfedezését, melynek értelmében kétségen felül áll, hogy a régiek a metrum lábait folytatólagos láncznak tekintették; következőleg a verssor utolsó szótagját nem lehet tetszésszerüleg hosszúnak is, rövidnek is venni, hanem ugyanazon szabályoknak van alárendelve, mint a vers belsejében, azaz törvényszerüen vagy hosszú vagy rövid. Már e levelével adta jelét az irodalomtudományi critica és hermeneutica mezején való

Bentley.

különös rátermettségének, de még jobban kimutatta további munkáiban, a Graevius számára összegyűjtött *Καλλίμαχος*-töredékek kiadásában (1697) s főleg a mind a mai napig híres és mintaszerű Epistles on the Phalaris stb. cz. criticai művében (1697—1699), melynek fő gondolatmenetét fentebb, könyvünk 154. l.-ján, adtuk. E könyvében egyebek közt játszinak látszó könnyűséggel kimutatja, hogy az *Αἴσωπος* neve alatt ránk maradt mesék nem hitelesek. Módszere Wolfnak híres Prolegomenai megírásánál és Niebuhrnak a római mondák megvizsgálásánál szemök előtt lebegett. Nem kevésbbé messze időkre kiható jelentőségü volt részéről *Ὅμηρος*-ban a digammának a fölfedezése; e betüről közlött észrevételeit ugyancsak Donaldson tette közzé, de B. már 1713-ban mutatott rája s mondhatni, már e felfedezésben rejlett a XIX.

évszáz szívós életü homericus kérdésének a csirája. A digamma fölfedezésével a homerusi metricát is új vágányra terelte. A latin irodalom tudománya semmivel sem kevesebbet köszönhet lángelméjének. 1711-ben jelent meg Horatius-kiadása, divináló elméjének legértékesebb szülötte, melyről csakhamar az egész akkor müvelt világon beszéltek. Ebben rakta le a kéziratösszehasonlításnak ma is érvényes elveit, amennyiben a nyilvánvaló betoldások szemmeltartásával osztályozta és értékelte kéziratait s vitte virtuositasig azt a módszerét, mely föltételből kiindulva inductiv eljárással, az okvetésnek kimeríthetetlennek látszó szerelékével jut el végső következtetéseihez. Számtalanok a helyek Horatius szövegében, melyek tanúlságos kalauzolása mellett új világosságot nyertek, noha a későbbi korok gyakran másképpen értelmezik, mint ő. 1726-ban közreadott Terentiusáról hasonlóképpen nyilatkozik az utókor: sok önkényes, de mindig szellemes conjectura egyfelől, többé meg nem dönthető, az igazság lebilincselő erejével ható olvasások és tételek lánczolata másfelől. Csak egy fontos lépését említsük: előzői Priscianus ítéletére támaszkodva azt állították, hogy Terentius verseinek csak iambicus és trochaeicus lejtése van, következőleg ilyen kaptafára húzták a comoediaíró verseit, természetesen számtalan poëtica licentia révén; B. e licentiákat tőle telhetőleg kiküszöbölte s a szótagok mennyisége mellett először vette tekintetbe az accentust is. B.-t tehát nemcsak a methodologicus elvek legtökéletesebb alkalmazójának kell tartani, kinek iratai a philologicus vizsgálódás mintaképeivé váltak, hanem a görög-római metrica disciplinája alapvetőjének is; tényleg módszere és iránya az utána virágzott angol philologiára szemmellátható hatást tett.

A tőle irányított nagy angol philologusok munkásságát t. i. már a régi világ iránt érzett korlátlan szeretet jellemzi, az a törekvés, mely a classica-philologiában önczélt lát s mely megszabadúlni igyekszik a túlsúlytól, melyet a theologiával kötött egybekelése folytán hosszú időkre magára vállalt volt. Soraikból időrend szerint mindenekelőtt a két jónevü latinistát *Jeremiah Markland*-et[180] (1692—1776) és *John Davies*-t (1679—1731) említjük meg. Amaz — csodálatos vegyüléke a merész és körül-

[180] *Wolf Fr. A.* Biographische Nachrichten von Jer. M. (Litter. Analekten IV. 370—391. l.); *Bászel* i. m. 158—161. l.

tekintő criticusnak — kivált Statius Silvae-inek 1728-ban közzétett kiadásával s Ciceronak Post reditum cz.-ü beszédei vizsgálatával keltett feltünést, emez mint a ciceroi nyelvhasználatnak szorgos kutatója becsesen munkált előre későbbi nemzedékek számára. A görög philologia mezején viszont *Richard Dawes*[181] (1708—1765), *John Toup*[182] (1713—1785), *Thomas Tyrwhitt*[183] (1730—1786) és *John Taylor* (1703—1766) nyújtottak értékeset. Az első — a görög nyelvtanokból mint az ú. n. canon Davesianus fölfedezője ismeretes — 1745-ben megjelent Miscellanea critica-iban számos sikerült conjecturával olvashatóbbakká tett görög költőket; a második *Σουίδας*-t, *Θεόκριτος*-t és *Λογγῖνος*-t javította; a harmadiknak kiterjedt tudásáról az orpheusi *Λιθικά* és *Ἀριστοτέλης Περὶ ποιητικῆς*-kiadásai tesznek bizonyságot; a negyedik a Marmora Bosporanum, Oxoniense és Sandvicense kitűnő magyarázatos kiadásaival tett szolgálatot a classica-philologiának: a theologia szertárát többé egy sem gyarapította.

Németalföldön pedig a Hemsterhuistól hallgatagon inaugurált emancipatiót két tanítványa emelte bevégzett ténynyé. Első sorban a legkitűnőbb hellenisták egyike *Ludv. Caspar Valckenaer*[184] (1715—1785). Virágzása ugyan inkább már a XVIII. évszáz második felére esik, működése azonban egészen a Bentley-Hemsterhuis-féle irány bélyegeit viseli magán. Járatos ugyan még a keresztény literatura minden mezején, de egyfelől criticismusa és exegesise szorosan véve philologiai jellegű ezen a talajon is, akár Bentley-nél, másfelől a görög tragicusok műveiben látván a hellén szellem kimagasodását, ismét messzebbre segítette visszatólni az ókori világ iránt érzett érdeklődésnek a súlypontjait. *Εὐριπίδης Φοίνισσαι*-inak (1755) és *Ἱππόλυτος*-ának (1768) kiadása mellett különösen e költő töredékei elé írt *Διατριβή*-je mesteri alkotás (először csak 1823-ban jelent meg a *Ἱππόλυτος* második kiadása előtt). Ő volt az első, ki kellő módszerrel a scholiumokban rejlő értékes anyagot kihüvelyezni tudta, egyúttal az első, ki az euripidesi szöveghagyomány romlásait fölfedte. A másik tanítvány, ki szintén még minden szállal Hemsterhuisékkal függ

[181] *Bászel* i. m. 156—157. l.
[182] *U. a.* 162. l.
[183] *U. a.* 168. l.
[184] *Bergmann* Memoria L. C.V. (Utrecht, 1872.); *Bászel* i. m. 181—190. l.

össze, *David Ruhneken*[185] *(Ruhnkenius;* 1723—1798), az épp oly előkelő tudású latinista, mint hellenista. Nemcsak a forma művészi kezelője: a latin stilus t. i., mint a philologia öltözéke, az ő idejétől fogva őrizkedik ismét a pongyolaságtól s csínra és erőteljességre törekszik a megjelenésben, — de a görög classicismusnak is nagytudású értelmezője. Historia critica oratorum graecorum (Rutilius Lupus kiadása előtt; Lejda, 1768) cz. műve s *Τίμαιος Πλάτων*-lexicona kiadásával (Lejda, 1754) a görög prózaírók ismeretét derekasan lendítette előre. Sőt új ismeretek szerzésére is képesítette a philologiai világot, a *Λογγῖνος τέχνη ῥητορική*-ja egy részének fölfedezésével (De vita et scriptis L., u. o. 1776) s a Matthaei Ker. Frigyestől fölfedezett homerusi *Ὕμνος εἰς τὴν Δήμητρα* közreadásával.

Természetes, hogy azon élénk összeköttetések folytán, melyeket a hollandus philologia a németországival táplált, az eszmék csodálatos gyorsasággal vágtak maguknak útat s a helyesebb irány akadálytalanabbúl érvényesűlhetett Németországban is *Christoph Keller*-nek *(Cellarius;* 1638—1707) jobb ügyre méltó erőkifejtése ellenére, ki Magyarországon is meghonosodott grammaticáival s főkép latin írók kiadásaiban a humanisticus felfogásnak utolsó fáradhatatlan lándzsatörője volt. Itt nevezetesen *Joh. Albert Fabricius*[186] (1668—1736), *Joh. Michael Heusinger* (1690—1751), *Joh. Matthias Gesner* (1691—1761), *Joh. Aug. Ernesti*[187] (1707—1781) és *Joh. Jac. Reiske* (1716—1774) munkálnak közre azon, hogy az ókori studiumok művelője a maga körén belül maradva élhessen tanúlmányainak s más területekre átcsapongni ne kényszerüljön. *Fabricius* azzal, hogy megírja a (később *Harless*-től átjavított) Bibliotheca Graeca-t (14 köt.-ben Hamburg, 1705 - 1728), a Bibliotheca Latina-t (u. o., 1697), a Bibliographia antiquaria-t (1713), ezen még manapság is haszonnal megtekinthető adattárakat, *Heusinger,* hogy a kor változott igényeinek megfelelő iskolai auctorokat ád ki, Phaedrust, Nepost és Cicero-t, már nem többé messzekalandozó kitérésekkel, *Gesner*, hogy egy Novus linguae latinae thesaurus-t szerkeszt meg (4 köt.-ben

[185] *Rink* Leben des Tiber. Hemsterhuis und D. Ruhnken. (Königsberg. 1801); *Bászel* i. m. 199—206. l.; *S. Reiter*, Fr. A. Wolf und. D. R. (Neue Jahrbb. f. d. kl. Alt. IX [1906] 1—16. és 83—101. l.)

[186] *Bászel* i. m. 210—215. l.

[187] *U. a.* 219—221. l.

1749), a mind égetőbben jelentkezett szükséglet kielégítésére, *Ernesti* és *Reiske*,[188] hogy nagyszámú latin s főleg görög írók kiadásaiban szintén a legszorosabb tudnivalók közlésével a görög és római irodalomnak sok hívet szereznek. Mindezek azonban, kivéve az egy Reiske-t, a görög nyelvhasználatnak kitünő ismerőjét (l. kivált Animadversiones ad graecos auctores cz.-ü 5 köt.-es művét, Lipcse 1757—1766, s a 12 köt.-ben közzétett Oratores Graeci-ket, Lipcse 1770—1775), a critica és hermeneutica mezején korántsem dolgoztak a hollandusok routine-jával, s közönséges, noha nagyszorgalmú, utánzók maradtak.

De hogy egyes régi hagyományokkal szakítani kell s új ösvényeket keresni, ezt még a román országokban is be-belátták, hol pedig összefoglaló philosophicus tevékenységnek a kor szelleme nem igen kedvezett. Itt részint gyüjtő, részint lajstromozó, sőt fordító munkássággal iparkodtak a régi világ iránt ellanyhúlt érdeklődést újraszítani. Azonban amit a régi humanisták gyüjtő szenvedélye rendszertelenűl és hézagosan hajtott végre, azt átnézetesebben törekedtek helyrepótolni. E gyűjtők sorában az első nevet a fáradhatatlan benedekrendiek *Jean Mabillon*[189] (1632—1707) és *Bernard de Montfaucon* (1655—1741) vívták ki maguknak. Amaz a *latin* palaeographiának és a diplomaticának a megalapítója. De re diplomatica libri sex czímü művében (Páris 1681), melyet az ugyancsak benedekrendi *Toustain* és társa *Tassin* pápai oklevelek hozzávonásával később (1750—1765) 6 kötetre bővítettek ki, nem csupán az oklevelek hitelessége criteriumait fejtegeti, hanem az írás anyagát, szereit, eszközeit és történetét a középkorban — nem ugyan módszeresen — de világosan és hatalmas apparatussal tárgyalja. *Montfaucon* viszont a *görög* palaeographia és kéziratisme megalapítójának tekinthető. 1708-ban megjelent testes müvében, a 7 könyvre osztott Palaeographia Graeca-ban, az írás eszközein, másolókon stb.-n kívül görög írástörténetet és facsimiléket is ád, míg Bibliotheca bibliothecarum manuscriptarum nova czímü 1739-ben közzétett müvében — igaz, honfitársának, a bizánczi írók

[188] *U. a.* 222—228. l.; Önéletrajza (Lipcse 1783); *Haupt.* Opuscc. III. 137. s k. l.-okon.

[189] *Rosenmund* Die Fortschritte der Diplomatik seit Mabillon (München-Lipcse, 1897), 1—21 l.; 23—27. l. Toustain és Tassin-ről; *Jadart* D. J. M. (Reims, 1879.)

kiadása terén érdemeket szerzett *Philippus Labbeus* (1607—1667) előremunkálása nyomán — franczia és olasz könyvtárak kézirati kincseit szedi lajstromba. Ugyanő megbecsűlhetetlen szolgálatokat tett az ókori emlékek gyüjtése terén is: L'antiquité expliquée et representée en figures cz.-ü terjedelmes műve (Páris, 1719) kalauzúl szolgált később Winckelmannak. Igaz, itt is mintául lebegett szeme előtt *Charles Patin* (1633—1693)-nak Imperatorum Romanorum Numismata (Straszburg, 1671) cz.-ü nagyszabású munkája, de másrészt ösztönzőleg hatott főkép a művészlelkü *Claude Ph. de Caylus* grófra (1692—1765), a Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gaules cz. 7 kötetes (Páris, 1752—1767) mű szerzőjére, de olaszokra is, mint *Giov. Ant. Gori*-ra (1691—1757), a firenzei — főleg etruszk — régiségek gyüjtőjére s *Paolo Maria Paciaudi*-ra (1710—1785), a Monumenta Peloponnesia (Róma, 1757) alapos módszerrel eljáró szerzőjére. Mabillon és Montfaucon után válik csak lehetségessé egy oly mintaszerü s tán máig sem felülmúlt, kéziratok-catalogusának a készítése, minő *Angelo Maria Bandini* (1726—1803) Catalogus codd. mss. Bibliothecae Mediceae Laurentianae (Firenze, 1764—93) czímü 11 vaskos folio-kötetre terjedő műve vagy *Jacobus Morelli* (1745—1819) Codd. mss. lat. Bibliothecae Nannianae-ja (Velencze, 1776).

Föléled Franczia- és Olaszországban a fordítói tevékenység is. Amott *Anna Dacier* (1654—1720) Ὅμηρος-fordításával mintegy bizonyitékát adja, hogy tanúlmányaink mezején a nő mily fehér holló, emitt nevezetesen *Anton' Maria Salvini* (1653—1728) egész sor görög költőnek olaszra fordításával gazdagítja az irodalmat. A fordítások a szótárak hézagos voltára figyelmeztetik a fordítókat: az érezhető szükségen előbb *Jacobus Facciolati* (1682—1769) egy 1734-ben megjelent latin szótárával, majd Facciolati vállára támaszkodva *Egidio Forcellini* (1688—1768) iparkodott segiteni, ki Totius Latinitatis Lexicon czímü (Padova 1771-ben először) 4 fol. köt.-ben megjelent müvében egy a legújabb időkig egyedülálló teljességre törekvő munkát nyújtott.

Akit a classicus ókor szellemi életének egy-egy nyilvánulása érdekelt, egyrészt a román népek gyűjtő tevékenységének gyümölcsei révén, másrészt a germán fajnak útmutató és útegyengető tulajdonságai folytán ímhol abba a helyzetbe jutott, hogy vágyait a szép után jelentékeny mértékben kielégíthette. Így a

classica-philologiai kutatásnak minden lehetősége meg volt teremtve, csak az hiányzott, hogy az aestheticai szemlélet távlatpontjait megállapítsák, a kutatás belterjesebbé, czéltudatosabbá és rendszeresebbé váljék. E hiányon is segítettek; a férfiakkal, kik a betetőzés fenkölt müvét foganatba vették és siettették, méltán külön korszakot nyit meg a tudománytörténelem.

5. A philologia a legújabb korban.

A) Újabb tudományágak kitagosítása; a meglévőknek rendszerbe foglalása; a kutatás kimélyítése és kibővítése.

Német férfiak részéről indult ki az új irányoknak a kiszegése s csodálatos módon oly férfiú részéről is, ki maga nem a legjobban tudott görögül, s mint állítják, visszaképzelni sem igen tudta a classicusok gondolatbeli és érzelmi világát. *Gotthold Ephraim Lessing*[190] (1729—1781), egy józanúl ítélő criticus fő s jó költői tehetség, fölléptétől számíthatni az irodalomtudományi hermeneutica vezérlő elveinek szabatosabb alkalmazását a philologiai tudományos kutatás mezején. 1766-ban közzétett »Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie«[191] cz.-ü művében meghatározta a költészet feladatait és tárgyát s módszeresen kifejtette, hogy a költészet mintaképeit a görögök irodalmában kell keresni s ezen mintaképekről levonni a költészet szabályait. Támaszkodván benne *Ἀριστοτέλης* poëticájára voltaképpen kiindult egy másik német ember értekezéséből, kinek föllépte még jelentősebb tudományunk történetében, értem *Johann (Joachim) Winckelmann*-t[192] (1717—1768), kinek munkássága egyúttal kiegészítette is az övét. Ez a férfiú volt az, ki először vette észre, hogy az irodalmi művek megvilágításánál s a régi világ ismertetésénél a görög-római műemlékeket hanyag figyelemben részesítették. Drezda mükincseinek hatása alatt, majd az olasz museumok levegőjében érlelődött meg lelkében a szépnek a szeretete s ragyogtak fel a művészi ideálról lelkébe vetített képei. Művészekkel, nevezetesen szobrászokkal érintkezvén

[190] *Kont*, L. mint philologus (Budapest, 1880; akad. értek.); U. a. L. et l'antiquité. (Páris, 1894. 99.; 2 köt.)
[191] Lefordította *Braun Zsigmond* az Olcsó Kvtárban 1877.
[192] *Justi* W. und s. Zeitgenossen. 3 köt. 2. kiad., (Lipcse, 1899).

finomodott ízlése s összehasonlítva a régit az újjal végeredményben odajutott, ahova Lessing. Föllelt egyúttal közös forrásokat, melyekből irodalom és művészet egyaránt ittak, s így soha előbb föl nem tárult távlatokat mutatott az ókori világ szemlélőinek. »Geschichte der Kunst des Alterthumes« (Drezda, 1764—1767; 2 köt.) cz.-ü művében tette ezt kivált; benne — kifejezettebben — a régi népek művészetéről, e müvészet mivoltáról, a görög müvészet »mechanicus« részéről s e müvészet fejlődéséről, hanyatlásáról s annak okairól értekezik. »Monumenti antichi inediti« (Róma, 1767, 2 köt.) cz.-ü, az archaeologiai hermeneutica terén korszakot nyitó müvében azután gyakorlati alkalmazásában mutatta be tételei érvényét. Kiterjedt kutatásokat végzett a műemlékek ismertetése terén is: Description des pierres gravées du feu baron de Stosch (Firenze 1760) cz. gemma-catalogusa nagy tudásra valló mű.

E két nagyjelentőségü férfiú tanításainak fogékonyabb tudományos körökkel való közvetítését s ezzel megalapítását a tanúlmányok azon irányának, melyet sokáig a kevéssé jellemző »*realphilologia*« néven írtak körül, *Christian Gottlob Heyne*-nak[193] (1729—1812) köszöni a tudományos világ. Ő volt t. i. az első, ki 1767—75 közt megjelent »Virgilius«-kiadásában már nem a szöveg javítását tartja főczélnak, hanem azon van, hogy a költeményeknek tárgyi megértését tegye lehetővé s a költeményekben megnyilatkozó szépségek kellő kidomborításával az ú. n. aesthetico-hermeneuticai eljárást mutassa be, — ő egyúttal az első, ki (Göttinga, 1782—87 megjelent) *'Απολλόδωρος*-kiadásában s apróbb értekezésekben (főkép De fide historica aetatis mythicae commentatio 1798 [Comment. societ. reg. scient. Gotting. t. XIV, class.-phil. et hist. 107—120. l.-n] cz. közleményében) a régi mythusok gyűjtése s változataiknak tudományos fejtegetése által a görög mythologia tárgyalásának rakta le alapjait. *Πίνδαρος* (Gött. 1798) és *Όμηρος* (u. o. 1802, 8 köt.) kiadásaiban új eljárását a magyarázás terén szintén, noha kevesebb sikerrel, érvényesítette; de még így is kortársai munkásságától élesen külömbözve: ki egy *Daniel Wyttenbach* (a *Πλούταρχος*-kiadó; 1746—1820), az epicusok kiadása terén nagy érdemeket szerzett *Richard Brunck* (1729—1803), a *Πολύβιος* és *'Αθήναιος*-kiadó *Johann Schweig-*

[193] *Heeren* Chr. G. H. biographisch dargestellt. (Göttinga, 1813).

häuser (1742—1830), *'Αδαμάντιος Κοραής*[194] (1748—1833), a számos görög írók kiadója, — az Anthologia criticai feldolgozójának *Friedrich Jacobs*-nak (1764—1847), vagy a görög és latin szaktudományi írókban felette otthonos *Joh. Gottlob Schneider* (1750—1822)-nek még mindig a hollandusok csapásain járó kiadásait az övéivel összehasonlítja, észre fogja venni a nagy haladást, melyet Heyne tett. Criticában, grammaticában igaz, közepesrendű tehetség volt, egy *Richard Porson*[195] (1759—1808), a görög tragicusok (kivált *Αἰσχύλος* 1806) müveinek éleselméjü helyreállítója s metricájuknak genialis ismerője, egy *Peter Elmsley*[196] (1773—1825) vagy *Peter Paul Dobree*[197] (1782—1823), az *'Αριστοφάνης*-kutatók, messze kimagaslanak e tekintetben fölötte. Mindazáltal az egyetemességre törekvő irány kialakulására föllépése összes kortársaiénál messzebb kiható jelentőségü volt, mit kivált tanítványai munkásságán venni észre, kiket híre a göttingai egyetem csarnokaiba vonzott.

E tanítványok sorában különösen kettő volt, kikre a mester iránya a maga bélyegét rányomta, kik azonban a tanítvány ismeretes hálátlanságával függetlenítésöket a mesterrel szemben később éreztetni igyekeztek, *Joh. Heinrich Voss* (1751—1826) és *Friedrich August Wolf* (1759—1824). Amaz, a kisebbik, a kevésbbé jelentékeny, — *"Ομηρος*-nak (az *'Οδύσσεια* 1781, az *'Ιλιάς* 1793) nálunk is ismeretes forditója — Vergilius Georgica-inak magyarázásában (Eutin és Hamburg, 1789) tartotta szem előtt Heyne magyarázási módját, nemkülömben az ókori földrajzi ismereteket vizsgáló és összefoglaló értekezéseiben egy új disciplina körvonalainak megrajzolásával, odaállott Heyne törekvéseinek segítségére, — Mythologische Briefe (Königsberg, 1794, 2 köt.) cz. művében azonban erősen hadakozik tanítómestere ellen. Emez, a nagyobbik ellenben, már bölcseleti magaslatról látta azt, mit Heyne akart, érzett és sejtetett, s abba, amit nem kis elődei terv nélkül és hasznossági tekintetektől vezéreltetve építettek, a czélszerüség eszméjét vitte bele s az összefüggést a külömböző

[194] Kisebb munkái: *Τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα συγγράμματα* 7. köt. 8 r.-ben (Athén, 1881—89). Önéletrajza (Páris, 1833).

[195] *Bászel* i. m. 163—167. l.

[196] *U. a.* 169. l.

[197] *U. a.* 170—171. l.

részek között kimutatta. Ebbeli halhatatlan érdemeit könyvünk 17. s köv. l.-ján találja az olvasó ismertetve.

Ha a classica-philologia újjáalakulását innen kezdve számíthatjuk is, kovászát, mely a kor törtető szellemével összefüggésbe hozta, Wolfnak egy másik, sokkal merészebb tette adta hozzá. Az erjesztő anyagot voltakép még Voss *Ἰλιάς*- és *Ὀδύσσεια*-fordításaival gyúrta bele. *Ὅμηρος*, a naiv, mesterkéletlen költészetnek eme kincses bányája, magához vonzotta a német költők múzsáit, hasonló szellemű művek termelésére indította s ezzel az antik szellem szeretete széles körökben magas fokra hágott. Ekkor lépett fel *Wolf*, világhírre vergődött tételével Prolegomena ad Homerum sive de operum Homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi (I. Halle 1795) cz. művében, melyben kétségbe vonván azt, hogy az írást, a homerusi költemények keletkezése korában ismerték, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy *Ἰλιάς*- és *Ὀδύσσεια* különálló dalsorozat s az idők folytán s az ú. n. homeridák együttműködése eredményeképpen előállott mesterművek. Nem, mintha kétségek már korábban nem merűltek volna fel — csiráj ukat már Scaligernél találjuk —, de e kétségek eloszlatására vagy a lehetőségek kifejtésére a kellő erőt senki eladdig nem vette magának; nem is, mintha a kiinduló tétel — az írás kérdése — a bizonyosság erejét követelhetné magának: a módszer, melylyel az akkor rendelkezésére állott anyag feldolgozásához fogott, mintaszerüen exact, a felfogás szigorú és pártatlan volt. A XIX. évszáz nagy jelentőségü homerusi kérdésének vetette meg művével az alapot, annak a kérdésnek, mely a kutatókat attól fogva két nagy táborba különítette, abba, mely az ő nyomain haladva, tagadta, hogy az *Ἰλιάς*-nak csak egy a szerzője, az *Ὀδύσσεια*-t csak egy költő költötte (— ide tartoznak többek közt a Nibelungok éneke szerkezetének szemmeltartásával érvelő *Karl Lachmann* [l. lejebb], ki 18 dalt vett fel az *Ἰλιάς* számára, *George Grote,* az angol történész [l. lejebb], ki

Wolf.

ezt egy eredeti Achilleisből származtatja, *Kirchhoff Adolf* (l. lej.), ki az *'Οδύσσεια*-t több részből »összeszerkesztett«-nek hiszi), — s abba a másik táborba, mely *Gregor Wilhelm Nitzsch*-sel (1790—1861) az élén* a költeményeknek (különösen az *'Οδύσσεια*-nak) az egységéről s így *Ὅμηρος* történeti személyiségéről meg van győződve, illetve az egyes énekeknek a későbbi időkben csak jelentéktelenebb toldásokkal való kiegészítését engedi meg.

Az epostól természetszerűleg a görög tragoedia felé fordult az irodalmi vezérférfiak figyelme, nyilván Shakespeare művei fordításának hatása alatt. Itt Wolf egy tanítványa, a Lipcsében rendkívüli sikerrel tanító *Gottfried Hermann* (1772—1848) s kortársa *August Wilhelm v. Schlegel* (1767—1845) adták ill. szűrték le a kor eszméit. Amaz a görög nyelvnek Németországban legkitűnőbb ismerője, a latinnak legbiztosabb kezelője, kiindulván az antik metrica vizsgálatából a rhythmus lényegét s a metricus szerkezetek szabályait kereste (enemű finom észleletekben gazdag vizsgálatait előbb Orphica-kiadása nem éppen terjedelmes függelékeiben [Lipcse, 1805], majd Elementa doctrinae metricae [Lipcse, 1816] cz. munkájában rakta le), egyben az attikai drámaírók nyelvhasználatát is tette tüzetes tanúlmányai tárgyává. Kivált De compositione tetralogiarum tragicarum (Lipcse, 1819) cz. munkálata, mely a trilogicus szerkezetnek később Welcker-től megfejtett nehéz kérdését pendítette

G. Hermann.

* *Nitzsch* véleményét először ekkép fejezte ki (Meletemata de historia Homeri (Hannover, 1830—39) Fasc. I. p. 112: »Homerum interpretor eum, qui ex variis antiquiorum carminibus, quae de rebus Troianis fuerint minora, multum profecerit, et qui Iliadem, quae antea de sola Iovis βουλῇ fuisset, conformaverit in hanc quam legimus de ira Achillis, primum Graecis gravi, deinde in ipsum vertente; donec, Priami maxime admonitione, in temperantiam humanaeque sortis conscientiam vocatur. In hoc carmine plurima ex antiquioribus retenta suspicor: Odysseam vero ab eodem fortasse poëta simili quidem antiquiorum usu, sed tamen ita compositam, ut non solum hanc operis descriptionem primus invenerit, sed etiam singula ipse exornaverit pleraque omnia.«

meg, vert fel nagy port s áll szellemi termékei között első helyen. De *Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς* és *Εὐριπίδης*-kiadásai értékes bevezetéseikkel és jegyzeteikkel, valamint *Ἀριστοφάνης*-nek egyes kiadásaihoz írt recensiói (— e téren harczias, sokszor igaztalan, de mindig elmemozdító, a kor minden philologiai kérdéséhez hozzászólni tudó szellem volt —) nem kevésbbé hasznot hajtó bányái voltak az e téren okúlni akarónak. Kortársának, *Schlegel*-nek, a költőkre s az ú. n. nagyközönségre tett hatása még jelentékenyebb volt. »Über dramatische Kunst und Litteratur« czímű (3 köt. Heidelb., 1809—1811) felolvasásai a classicus, valamint a modern népek drámairodalmának történeti és aestheticai méltatását nagy mértékben mozdították előre. Már-már a görög írók műveit mint a költészet legnagyobb remekeit kezdték magasztalni, s a német nemzetre világnézetet erőszakoltak rá, mely fejlődés- és természetellenes volt, mi mind erősebb reactiót szült. Maga Hermann külömben egész tehetségével a hollandusok philologiája irányait vitte tökéletességre, mely philologia a maga korlátai között az eleven élet szükségleteivel sohasem törődött.

A reactio megindítója voltaképpen még *Joh. Gottfried Herder* [198] (1744—1803) volt, ki irodalomtörténeti és a népköltést bemutató munkáival elérte azt, hogy sokan a nemzeti irodalomban rejlő szépségek kutatására adták magukat, csak keresztény és germán világról, de idegen szellemről mit sem akartak hallani. A német irodalomtörténet a kor e mozgalmát a »romantica« néven ismeri és ismerteti. Bármily korlátolt volt is a romanticusok szigorú negatiója, azt az üdvös eredményt mégis szülte, hogy a classica-philologiában el tudta terelni a kizárólagos érdeklődést a görögök költői irodalmáról s egyrészt a mythologia studiumát fejlesztette ki, másrészt *Πλάτων* tanúlmányozását (kiben a romantica rokon szellemet látott) meg az intézmények iránt való érdeklődést szította életre, megakadályozva vele, hogy a classica-philologia a magukat túlélt hagyományok medrébe visszaözönöljön.

Ami a mythologiát illeti, az a Heidelbergben működő *Georg Friedrich Creuzer*-ben [199] (1771—1858) talált kissé barokk feldolgozóra. Ez 1810—1812-ben (Darmstadt és Lipcsében) megjelent »Symbolik und Mythologie der alten Völker« cz. 4 köte-

[198] V. ö. *Kont* Quid Herderus de antiquis scriptoribus senserit (Páris, 1902).
[199] *Rohde* Fr. Cr. und Karoline v. Günderode (Heidelberga, 1896).

tes munkájában vizsgálta, hogyan fejlődtek a vallási ideák az ókori világban s azt állította, hogy a Keletről a görög vidékekre származott vagy K.-en növekedett papság symbolumok gyártásában és symbolumok magyarázásában fejtett ki tevékenységet. A mythus t. i. szerinte symbolum, jelkép: a symbolum a határtalant óhajtja mintegy átölelni, a megmagyarázhatatlant megmagyarázni. De ezt Cr. inkább theologico-dogmaticusan fejtegette, semmint criticai módszerrel. Mythusmagyarázataiban u. i. hol történelmi eseményt lát, hol természeti tüneményt, hol végre erkölcsi magvat, melyet a mythus allegorisál. Természetes, hogy a mythusmagyarázat e faja ellen fölléptek, föl *Hermann* Über das Wesen und die Behandlung der Mythologie (Lipcse, 1819) cz. levelében, kimerítőbben *Chr. Aug. Lobeck* (l. lejebb), ki Aglaophamus sive de theologiae mysticae Graecorum causis libri III (2 köt., Königsberg, 1829) cz. művében, noha a jelképmagyarázatot megdöntenie még nem sikerült, annyit kétségtelenül kimutatott, hogy a görög vallásnak már kezdettől fogva nem volt tanító jellege; föllépett *Karl Otfried Müller* (l. lejebb) Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie (Göttinga, 1825) cz. munkájával, rámutatván különösen az összefüggésre mythus és történeti esemény között, amannak kihüvelyezése módjaira s a mythicus anyagnak eredeti alkotó részeire való bontogatására; »Populäre Aufsätze aus dem Alterthum« cz.-ü 1856-ban első kiadásban megjelent értekezés-sorozatában *Karl Lehrs* (l. lejebb) Lobeck és Grote útmutatásai alapján kifejti Creuzerrel szemben, hogy »a mythus értelme nem mögötte lappang, hanem egyenest benne és általa jut kifejezésre« s a mythusokba nem szabad mintegy kívülről értelmet belevinni. Ezt a táborát a mythusmagyarázóknak »rationalisták«-nak nevezik s ezek kezdetben táborukba csalták többek közt *Renan Ernőt* (1823—1892) is, ki Les religions de l'antiquité cz. munkájában rationalistának vallja magát. Ez a tábor a görög mythusokat a keleti mythusoktól függetleníteni akarja s eredetinek tartja azt a jelleget, melyben az epos mutatja be az istenségeket.

A görög gondolkodás felé is fordulván a romanticusok érdeklődése *Friedrich D. E. Schleiermacher* (1768—1834) művészi *Πλάτων*-fordításait (Berlin, 1804 s k.) teremtette meg, nemkülömben annak az efezusi *Ἡράκλειτος*-ról szóló terjedelmes tanúlmányát (a Wolf-tól és Buttmann-tól szerkesztett Museum

für die Altertumswiss. I. köt. 313—533. l.-jain), a Πλάτων államával való megismerkedés viszont az államnak, intézményeinek és fejlődésének a vizsgálatát. *Barthold Georg Niebuhr* (1776—1831), ki maga is politicai téren működött, járt itt elől és szabott ki irányokat. 1811 s 1812-ben (Berlinben) kiadott Römische Geschichte-jében először bírálja módszeresen magának a hagyománynak belső tartalmát (— arra az eredményre jut, hogy Róma történetének első négy évszáza bizonytalan, ill. igaztalan adatokkal teli —) s vele a történelmi critica kifogástalan módszerű megalapítójának bizonyúl. Lényegileg ugyan ezen, a régi állam iránt való érdeklődés Wolfra megy vissza, ki Δημοσθένης-nek Λεπτίνης ellen intézett beszéde kiadásában (Halle, 1790) már mélyebben vizsgálta a görög államot, de míg Wolf s kortársai teljesen beleélvén magukat az antik világba, a jelennel való kapcsolatát s magát a jelent nem látták, Niebuhr belevitte a történeti nézőpontot a philologiába, tanítván, hogyan kell az eseményeket közelről is, távolról is látni. Az ő hatásának köszönhető az *August Boeckh* (1785—1867)[200] korszakos munkájának, a Berlinben 1817-ben megjelent »Staatshaushaltung der Athener« czímü művének a létrejövetele, mely ugyan nem tárja elénk a politicai intézmények és állapotok *fejlődését*, magát az állami életet azonban behatóan rajzolja és fejtegeti. E műnek nagy jelentősége nem csak abban áll, hogy szemlélteti, miként kell az állami életet intézményeiben bemutatni, hanem abban is, hogy maga után vonta egy másik tudományágnak a föllendülését, a görög epigraphicáét, melynek Boeckh az atyamestere (l. lejebb) s melynek tömérdek, a régiek államélétét földerítő adat köszönhető. Boeckhnek ez a kettős munkássága azután kialakította elméjében a classica-philologia mibenlétéről és terjedelméről alkotott híres rendszerét, melyet könyvünk

Boeckh.

[200] *Hoffmann*-tól írt életrajza cz.-t l. a 86. l.-on; *Reiter* A. B. (Neue Jahrbücher f. das kl. Alterthum V. [1902.] 436—458. l.) L. a 406. l. jegyz.-t is.

86—88. lapján ismertetünk, s melynek tekintélye ú. sz. az összes következő rendszereken megismerszik s irányzatával a németalföldiek irányával szemben győzedelmeskedett is.

Ez elméletével vált Boeckh azon irány vezérképviselőjévé, mely a philologiában történetirást látván az egyetemesség nézőpontját nem kivánja szem elől téveszteni. De igazságtalanok volnánk, ha mellette a classica-philologia ilyetén felfogásának még két igen nevezetes bajnokát különösebben ki nem emelnők, kik között ismét a Boeckh tanitványának, az élete virágában elhalt *Karl Otfried Müller*nek (1797—1840)[201] adjuk az első helyet. E minden idők egyik legegyetemesebb tudásu philologusa számos kitünő munkát irt, melyek messzelátó szellemének ma is még fénylő tanújelei. Ott van mindenekelőtt az 1817-ben közzétett Aegineticorum liber-e: első kisérlet arra, egy egyes állam történetét adni a legrégibb kezdetektől letünéséig, épp úgy irodalmi, mint emlékszerü források alapján. Ott van 1820-ban megjelent »Orchomenos und die Minyer«-e s ennek folytatásaképpen 1824-ben közzétett Die Dorier cz.-ü munkája, pályaműve Die Etrusker (Boroszló, 1828, 2 köt.), 1833-ban megjelent Varro- és 1839-ben közzétett Festus-kiadása, 1841-ben csonkán közreadott, az angoloknál *J. V. Donaldson*-tól befejezett Görög Irodalomtörténete (magy.-ra forditotta *Récsi Emil*, 2 köt. Pest, 1861) s egyik főműve a Boroszlóban 1830-ban sajtó alól kikerült »Handbuch der Archaeologie der Kunst« cz. munkája, sok ideig az egyetlen teljes, rendszeres kézikönyv e nemben. Ami történeti műveit illeti, ő állította fel és vezette le azt a tételt, hogy a nemzetiség alaptermészetéhez képest kell az abban gyökerező politicai és eszmei alakúlatokat magyarázni és megokolni, — archaeologiai munkásságának vezéreszméje viszont miként Winckelmanné, hogy a görög művészet görög földön született meg s charactere a hellén nép kizárólagos sajátja. — Vele csaknem egyenrangú tehetség *Friedrich Gottlieb Welcker* (1784—1868), kire azonban a Rómában ólt s müködött dán archaeologus *Georg Zoëga*[202] (1755—1809), a Heyne tanitványa, a Li Bassirilievi antichi di Roma (Róma, 1808) szerzője tett mély hatást, s ki Niebuhr mellett az ú. n. bonni iskolának a megalapitója,

[201] *Ranke:* C. O. M. (Berlin, 1870). *Dilthey:* K. O. M. (Göttinga, 1898).
[202] *Welcker* F. G. Zoega's Leben (2 r., Stuttgart, 1819).

melyből javarészt kerültek ki az utolsó évtizedek egyetemesebb irányú philologusai. Működése az ókori vallás, költészet és művészet hármas mezőire terjed ki. »Griechische Götterlehre«-je (3 köt., Göttinga, 1857—1862) összefoglaló képet ád az elődök kutatásai alapján helyesbítve felfogott görög vallásról s szól az ú. n. ősmythusokról — monotheisticus alapon, a kölcsönhatásokról mythus, költészet és képzőművészet között s a *δαίμων*-okról és hősökről alkotott hitről. E műve mellett kiemelendők az aeschylusi *Προμηθεύς*-ről (1824) írt műve, az 1835-ben közreadott »Der epische Cyclus oder die hom. Dichter« s az 1849—61 közt megjelent »Alte Denkmäler« cz.-ü munkái. Köztük a *Προμηθεύς*, melyet G. Hermann éles bírálatnak vetett alá, előfutára volt a híres »Eumenidák pöré«-nek. *Αἰσχύλος Εὐμενίδες*-eit u. i. 1833-ban jegyzetek kiséretében kiadta *Otfr. Müller*, meglehetős világosan értésére adva benne Hermannak, hogy képtelen ókori költői mű gondolati összefüggéséről és szerkezetéről fogalmat alkotni magának. Hermann válasza után Welcker elegyedvén bele a vitába, korábbi értekezése kibővítése gyanánt »Die griechischen Tragoedien mit Rücksicht auf den epischen Cyclus geordnet (3 köt. Bonn, 1839—41) cz.-ü művében eldöntötte a trilogicus szerkezet problemájának a kérdését. Ha ezen és egyéb művein végigtekintünk, látjuk, hogy jelentősége a Winckelmannéhoz fogható, hogy az irodalomtörténet írójának új feladatait juttatta értésére akként, hogy maga mutatta meg, hogyan kell e feladatok megoldását megkisérleni.

A tudományágak folytonos kimélyítése és anyaguknak fölgyülemlése folytán e nagy mesterek nyomdokaiba időhaladtával csak keveseknek s csak kiválasztottaknak sikerült lépni. Mindnehezebbé vált az óriási területet átpillantani s minden határáról aratni. Mindazáltal fölsorolhat még a philologia története elméket, melyek a nagy feladattal eléggé sikeresen megbirkózni tudtak, bár számuk mindjobban leapad. Soraikból elsőnek a csak nemrég elhunyt *Hermann Usener*-t[203] (1834—1905) említjük meg, a bölcsészettudományi critica és hermeneutica elsőrangú mivelőjét (»Epicurea« [Lipcse, 1887]), mythologust (»Religionsgeschichtliche Untersuchungen« [Bonn, 1889], »Die Götternamen« [u. o., 1896]), irodalomtudóst (»Altgriechischer Versbau« [u. o., 1887], »Der

[203] *Buecheler*, Gedächtnisrede auf H. U. (N. Jahrbb. f. d. kl. Alt. XV. [1905] 737—742. l.).

Stoff des griech. Epos« [bécsi akad. ért. 1897]) és görög és latín írók kiadóját (*Διον. Ἁλικ.* rhetor. művei *L. Radermacher*-rel [Lipcse, 1899 s k.], Scholia in Lucani bellum civile I. [Lipcse, 1869]). Méltó tanítványa a berlini egyetem tanára *Hermann Diels* (* 1848), a Doxographi Graeci (Berlin, 1879) és a »Die Fragmente der Vorsokratiker« (u. o. 1903) cz.-ü kiadások szerzője, a »Seneca und Lucan« (berl. akad. ért. 1885) és a »Sibyllinische Blätter« (Berlin 1890) czímű irodalomtörténeti értekezések írója, *Ἀριστοτέλης*-nek kiváló ismerője, ki főleg a görög fölvilágosodás haladásának kimutatásában szerzett magának elévülhetetlen érdemeket. Míg e kettő Némethonban fejtett s fejt vala ki áldásos működést, Ausztriában a közoktatásügyi miniszterségig emelkedett *Wilhelm Hartel* (* 1839) szilárdította meg hosszú időkre a classica-philologia alapjait részint becses nyelvtudományi (»Homerische Studien« 3 r.-ben. I² Berlin 1873, II., III. a bécsi akad. ért. közt 1873, 1874), részint mívelődéstörténeti műveivel (»Studien über att. Staatsrecht und Urkundenwesen« [Bécs 1878]), latin egyházi írók kiadásával (Cyprianus [Bécs 1871, 3 r.-ben], Ennodius [u. o. 1872], Lucifer Calaritanus [u. o. 1886]) s egy class.-philologiai folyóirat megindításával, az 1879-ben megindult Wiener Studiennel, melyet a legújabb időkig *Karl Schenkl*-lel (1827—1900), egy nálunk is használatban volt görög olvasókönyv szerzőjével s *Ξενοφῶν*-kutatóval együtt szerkesztett. Olaszországban *Domenico Comparetti* (* 1835) a németre is leforditott Virgilio nel medio evo (Livorno, 1872, 2 köt.) cz.-ü mű szerzője, a gortysi inscriptio nagytudományú értelmezője (Firenze, 1885) és *Προκόπιος* gót háborújának kiadója (3 köt. Róma, 1895, 1896, 1898.) müködik a történelmi folytonosság földerítésének terhes szolgálatában. De általában mondhatni, mind határozottabban különödnek a philologusok a hellenisták és latinisták kettős táborába s e különválasztás a gyakorlatban, az egyetemeken is végleg be fog következni, mihelyt a görög és latin szellem egymásra hatásának kérdései megoldást nyertek. Hogy a vállalkozás, lehetőleg az ókor összes szellemi nyilvánulatait újramegnyilatkoztatni, az egyes embert mind leküzdhetetlenebb nehézségek elé állítja, mutatják a külömben tehetséges *Karl Sittl* (1862—1899) balsikerei, ki a Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII (I. Lipcse, 1894) s az Archaeologie der Kunst (München, 1895) cz.-ü müveiben sok helyütt elhamarkodottságának, Geschichte der griech. Litteratur-jában (München, 1884—

87, 3. köt.) nagykiterjedésű olvasottsága mellett ítélete önállótlanságának adta jeleit, viszont a sokat ígérő philologus pontosságának is a »Wiederholungen in der Odyssee« (München, 1882), a »Die Gebärden der Griechen und Römer (Lipcse, 1890) cz.-ü művében s új-görög magyarázatos *Ἡσίοδος*-kiadásában (Athén, 1889). Még ahol sokak közreműködésével is iparkodtak műveket hozni létre, melyek a class.-philologia összes vagy legalább részleges disciplináinak terjedelméről tájékoztassák a kutatót, nem kis nehézségekkel kellett megküzdeni: az *Iwan Müller*-től (* 1830.) 1885-ben (Nördlingenben) megindított (később Münchenben folytatólagosan kiadott) 10 köt.-re tervezett elsőrendű kézikönyv »Handbuch der klass. Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung« vagy a *Georg Wissowa*-tól 1893-ban (Stuttgart-ban) megkezdett Realencyclopädie der class. Altertumswiss. cz.-ü mű, mely szintén 10 kötetre lőn tervezve (s a régi Pauly-féle hasonló irányú müvet óhajtja kiszorítani) vagy végre a *Daremberg-Saglio*-féle Dictionnaire des antiquités grecques et latines (Páris, 1877 s k. években) megjelenési módozatai igazolják ez állításunkat.

Az elkülönödés már a Wolf-tól számított harmadik nemzedék táborában kezd bekövetkezni, noha *Karl Lachmann* (1793—1851), a methodologiai elveknek szabatos alkalmazója, kit méltán a mai »recenseáló« szövegcritica atyamesterének nevezhetni, e szövegcriticai módszernek alapelveit a germán philologia mezején kívül a latin valamint görög írók (Propertius [Lipcse, 1816], Avianus [Berlin 1845], Lucretius [u. o., 4. kiad. 1871], Uj-Testamentum [u. o. 1842], *Γενέσιος* [Bonn 1834], *Βάβριος* [Berlin 1845]) kiadása terén még egyforma szakavatottsággal juttatja érvényre. Kialakúlt mindenekelőtt Hermann Gottfried iskolája körén belül az ú. n. könyvphilologusok tábora, kiknek sorában *Moritz Haupt*-ot és *Friedrich Ritschl*-t illeti az első hely. Amaz (1808—1874)[204] főleg az ó-német és ó-franczia költészet jeles ismeretével a római költőknek (nevezetesen Horatius, Catullus, Tibullus, Propertius, Calpurnius, Gratius és Nemesianusnak) a megértését vitte jelentékeny lépéssel előbbre, germán-philologiai tudása segítségével Tacitus Germaniájának (Berlin, 1855) szövegállapotát, — emez[205]

[204] *C. Belger* M. H. als akad. Lehrer stb. (Berlin, 1879).

[205] *L. Müller* F. R. (2. kiad. Berlin, 1878); *O. Ribbeck* Fr. W. R. (2 köt., Lipcse, 1879, 1881).

(1806—1876), ki mint tanító páratlan személyes hatást gyakorolt s mondhatni tüzes lelkesedést ültetett nagyszámú fogékony hallgató lelkébe, mint a régibb latin nyelvemlékek legavatottabb mívelője a latin nyelv grammaticájának a kiépítésében alapvető vizsgálatokkal gazdagította tudományát, nem kevéssé a »versus saturnius« törvényeinek éleselméjű földerítésével is. »Priscae latinitatis monumenta epigraphica (Berlin, 1862)« cz.-ü nagyszabású műve gyümölcse enemű tanúlmányainak egyrészt, — Plautus-kiadásai [I. Lipcse, 1848. II. 1850—52, III. 1853., 54], melyekhez a Parerga zu Plautus und Terenz (u. o. 1845) cz.-ü műve bevezetésül szolgált, másrészt. Utóbbiakban a plautusi metrum törvényszerűségeit fedte föl; új, fontos segítőeszközök elévonása által a római comoedia-író szövege criticáját egészen új, ha nem is éppen helyes, de a kérdést frissítő mederbe terelte. Vizsgálatai nyomán a latin nyelvtudomány meglehetősen új alakot öltött, mely haladásából tevékenyen kivették a század folyamán részöket mások is: a »vir Plautissimus« *Alfred Fleckeisen* (1820—1897), *Wilhelm Corssen* (1820—1875), az Über Aussprache, Vokalismus und Betonung der lat. Sprache czímű pályakoszorús mű szerzője, s a Vocalismus des Vulgärlateins-é (3 köt. Lipcse, 1866—68): *Hugo Schuchhardt* (* 1842); nemkülömben *Heinrich Keil* (1822—1894), a 7 kötetes Grammatici Latini-nek (Lipcse, 1856—70) nagyérdemű kiadója, *Franz Buecheler* (* 1837), a Grundriss der lat. Declination (Bonn, 1866; 2. kiad. 1879) szerzője, az »Umbrica« (u. o. 1883) és Petronius (Berlin, 1862) s a Pervigilium Veneris (Lipcse, 1869) kiadója, *Otto Ribbeck* (1827—1898),[206] a Scaenicae Romanorum poësis fragmenta (2 köt. Lipcse, 1871, 73) gyüjtője, Vergilius legkitünőbb ismerője (kiadta 5 köt.-ben Lipcse 1859—68; 2. kiad. u. o. 1894—95), kitől egy Csiky Gergelytől ill. Katona Lajostól magyarra fordított, magas aestheticai néző-

Fr. Ritschl.

[206] *Dilthey W.* O. R. (Deutsche Rundschau XXIV. [1897/1898] 12. f.).

pontjáról nevezetes irodalomtörténeti munkát is bírunk »Geschichte der röm. Dichtung (3 köt. Stuttg. 1887—91)« czímmel, — *Lucian Müller* (1836—1898),[207] a De re metrica poëtarum Latinorum praeter Plautum et Terentium libri VII (Lipcse, 1861) szerzője, egész sereg latin írónak, különösen költőnek, a kiadója, — *Emil Baehrens* (1848—1888) [208] e téren könnyeden conjiciáló képességű versenytársa, — s *Johann Vahlen* (* 1830), ki M. Terentius Varro satura Mennipeaihoz (Lipcse, 1858) írt észrevételeivel, Ennius- (Lipcse, 1854) és Naevius- (u. o., 1854) kiadásaival sok világosságot vetett a római irodalomtörténet kezdő korszakaira, noha későbbi prózaíróit (Cicero, Ulpianus) sem hanyagolta el. E philologusok javarészt hazánk latinistáira, Thewrewkre, Kassaira, Némethyre nem kicsinyelni való hatást gyakoroltak.

Ilyen hatást az ú. n. »königsbergi iskola« is tett hazánkban. Ez az iskola a görög grammatica fölépítésére s ezzel összefüggésben a görög epos megértésére fordította ereje legjavát. Megalapítója a már fennebb említett *Chr. Aug. Lobeck* [209] (1781—1860) volt, ki 3-rendbeli művében teremtette meg a görög nyelv kutatásához szükséges alapokat. Lipcsében 1820-ban megjelent *Φρύνιχος*-kiadása jegyzeteiben s parergonaiban a görög nyelv változásait mutatja ki az egyes történeti korszakokban, »Pathologiae graeci sermonis elementa« czímű 1853 s 1862-ben megjelent 2 kötetes művében a görög szóképzés törvényeit fejtegeti, a »Paraleipomena grammaticae graecae (Lipcse, 1837)« cz.-ben a görög nyelv morphologiai és semasiologiai sajátságait beszéli meg kimerítően. Tanítványa *Karl Lehrs* (1802—1878) e téren is híven mestere nyomdokait követte, de nem elégedett meg a görög nyelv ama tüneményeinek magyarázatával, melyek az ókori írók műveiben tárulnak elénk, hanem módját mutatta, hogyan kell a régi görög grammaticusoknak és criticusoknak a-priori fontosnak tekinthető nézeteit nevezetesen a görög scholiumgyűjteményekből kihüvelyezni. »De Aristarchi studiis Homericis« czímű először 1833-ban (s azóta még kétszer) megjelent munkájában s az 1873-ban közzétett »Die Pindarscholien« czímű művében

[207] *Schulze* L. M. (Biogr. Jahrb. f. Alt.-kunde XXII. [1899] 63—86. l.).

[208] *T. Halbertsma* E. B. (Biogr. Jahrb. f. Alt.-kunde XIII. [1890] 7—46. l.).

[209] *Lehrs* Erinnerungen an L. (Neues schweizerisches Mus. I. [1861. 49. s k. l.-ok).

ez neki fényesen sikerült is. Grammaticalis munkái a görög epos vizsgálata terére vitték (v. ö. Quaestiones epicae-it [Königsberg, 1837]), s e kettős irányzatú munkássága nevelte ki az iskola harmadik kiváló képviselőjét, *Arthur Ludwich*-ot (* 1840), — a budapesti philologiai társaság tiszteleti tagját — ki *Jacob La Roche* (* 1832) ellen intézett támadásával vonta magára először a figyelmet. La Roche u. i. 1867-ben kiadta az *'Οδύσσεια*-t, 1873-ban az *'Ιλιάς*-t; megküzdött ugyan a kezdetnek kétségbevonhatatlan nehézségeivel, de mivel egyszerre 3-féle elvnek hódolt, kézirat-collatiói nem voltak pontosak s az aristarcheusok megjegyzései sem kapták meg kiadásaiban az őket megérdemlő mértékben helyet, nem kielégítő munkát végzett. Ludwich egy egész élet munkájával azon fáradt, hogy a mulasztásokat helyrehozza: »Aristarch's Homerische Textkritik (Lipcse, 1884., 85)« cz.-ű korszakos munkája, 1890 s 91-ben közzétett *'Οδύσσεια*-, 1902-ben (I. köt.-ében) közzétett *'Ιλιάς*-kiadása enemű fáradságának érett gyümölcsei; munkái, ha az áttekinthetőséget s a stilus és szerkesztés kerekdedségét nélkülözik is, az apparatus hatalmas volta s a methodologiai elvek kitünő alkalmazása folytán első-rangú publicatiók. Mint a görög epica nyelvének manapság legbehatóbb ismerője — nincsen görög epicus, kihez figyelemreméltó észrevételeket ne fűzött volna — annak az elvnek hódol, hogy az írónak lehetőleg összes kéziratai értékét kell ismerni s e kéziratok egymáshoz való viszonyának ismerete után a forrásokra visszavezető kéziratot vagy kéziratokat a maga egészében kell kiaknázni. — E nevezetes háromság mellett a königsbergi iskola még néhány jeles tagot számlált köréhez, *'Ηρωδιανός* korán elhúnyt kiadóját *August Lentz*-et (1820—1868), *Ludwig Friedländer*-t (lásd lejebb), ki csak kezdetben volt hellenista s *Otto Carnuth*-ot (1843—1899), ki *'Αριστόνικος* és *Νικάνωρ* töredékeit gyüjtötte össze.

A. Ludwich.

A latin és görög nyelvtudomány terén történt ezen alapvető vizsgálatok egyeseknek most már lehetővé is tették rendszerbe foglalni a szétszórt eredményeket. Így *Christian Friedrich Neue* a latin nyelv kimerítő alaktanát állította össze (3. kiad. *C. Wagener*-től Lipcse, 1892—1905, 4 köt.), *Friedrich Stolz* (* 1850) történeti nyelvtanát (I. Lipcse, 1894), az angol *R. Seymour Conway* az itáliai dialectusok kézikönyvét (2 köt. Cambridge, 1897), *Ant. Aug. Dräger* (1820—1895) a latin nyelv történeti mondattanát, *Reinhold Klotz* (1807—1870) stilisticáját, míg szókincsét ugyancsak Klotz, s még különösebb megbízhatósággal *Karl Ernst Georges* (1806—1895), kinek 7 kiadásban megjelent szótárai (l. 58. l.) nálunk is általános használatnak örvendenek; a helyes latinság szóhasználatára végre *J. Ph. Krebs* (1771—1850) Antibarbarus der lat. Sprache (1837; 7. kiad. *J. H. Schmalz*-tól 2 köt. [Bázel 1905.]) cz.-ü munkájában tanít. Mind e nagy szorgalomra valló művek — nemkülömben egyes írókhoz szerkesztett specialis lexiconok — végső eredményökben a berlini, bécsi, göttingai, lipcsei és müncheni academiáktól istápolt hatalmas »Thesaurus Linguae Latinae«-nek (Lipcse, Teubner) adtak életet 1900-ban (névtelen szerkesztője [míg le nem mondott] *Fr. Vollmer*) volt); e szótár 15 kötetre van tervezve s számára az *Eduard Wölfflin*-től (* 1831) 1884-ben e czélra megindított »Archiv für lat. Lexicographie und Grammatik« kellőképpen előrekészítette a talajt s a szótári munkássághoz a kedvet ébren tartotta. A görög nyelv terén szakasztott oly hangyaszorgalmat fejtettek ki; az angol *D. B. Monro* (1836—1905) A grammar of the Homeric dialectjében, (Oxford, 1882), *H. Ludolf Ahrens* (1809—1881) De graecae linguae dialectis (Gött., 1839—43; átdolgozta *Richard Meister* [u. o. 1882, 1889]) cz.-ü művében, *Otto Hoffmann* (* 1865) a Die griechischen Dialekte (3 köt. Gött., 1891—98), *K. Meisterhans* a Grammatik der att. Inschriften (3. kiadás Berlin, 1900) czímü munkában a szójárások nyelvtanát állították össze, hangtanát a görög nyelvnek *W. Christ* (l. lejebb), synonymicáját *Heinrich Schmidt* (* 1834), egész grammaticáját mindent felölelő teljességgel *Raphael Kühner* (1802—78) Ausführliche Grammatik der griech. Sprache-jában, melyet nem rég *Friedr. Blass* (l. lejebb; Hannover, 1890., 92.) s *Bernhard Gerth* (u. o. 1890., 1904.) a tökéletesség magas fokára javították. Itt is a specialis lexiconok özöne keletkezett, de a görög nyelvnek nagy thesaurusa még

hátra van: egyelőre a *Franz Passow* (1786—1833)[210] s a méltányos kívánalmaknak mindenképpen megfelelő *Wilhelm Pape* (1807—1854) -féle szótárral (l. fent az 58. l.-on) kell a philologiának beérnie.

Úgyde a görög és latin nyelvtudománynak ez a tökéletes kiépítése az összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek figyelembevétele nélkül nem lett volna lehetséges. Ezt az összehasonlító nyelvtudományt *Gyarmathy Sámuel* (1751—1830) alapította meg s *Franz Bopp* (1791—1867)[211] és *Fr. Aug. Pott* (1802—1887) teremtették meg. Bopp vetette magát alá először annak a hatalmas munkának egy egész nyelvcsalád anyagát nyelvtani nézőpontok kalauzolása mellett rendezni és bírálni, Pott adta a hangoknak első táblázatos és összehasonlító áttekintését. Mindez azonban még oly korban történt, midőn az egyes nyelveket behatóbban nem ismerték, a syntaxist meglehetősen figyelmen kívül hagyták. *Georg Curtius*-é[212] (1820—1885) az érdem, hogy az összehasonlító nyelvtudománytól hidat vert a classica-philologiához. Az ő meggyőződése t. i. az volt, hogy a philologusnak teljes kiképzéséhez egy az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit szemmel tartó grammaticára nélkülözhetetlen szüksége van, s ezért adta ki 1852-ben Griechische Schulgrammatikját, melyet az idők folyamán 9 európai nyelvre fordítottak (nálunk Haberern J., majd Kis J., végre Ábel J.), s melyben az az elv vezérli, hogy a nyelvtények ne csak kellő foglalatban mind együtt legyenek, hanem a tanulót elmemunkára is ösztökéljék. »Grundzüge der griech. Etymologie (5. kiad., Lipcse, 1879)« és »Das Verbum der griech. Sprache (2 köt. u. o. 2. kiad. 1877, 1880)« cz.-ü műveiben is csak annak adott helyet, amit az összehasonlító nyelvtudománytól talált biztos eredménynek vallott. Előremunkált számára *Theodor Benfey* (1809—1881) Griechisches Wurzellexikon-jával (Berlin, 1839., 1842), melyben noha sok az önkényes föltevés, mint utódjának Göttingában, *August Fick*-nek (* 1833) »Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen (4 köt. Gött. 1874—76)« cz.-ü művében is, mégis, úgy miként ez, elmemozdítólag hatott, akár élő tanításaival szerzője, kinél *Budenz József* az -ικός suffixumról írt értekezésével

[210] *Wachler* Fr. P.'s Leben und Briefe (Boroszló, 1839).
[211] *Lefmann* Fr. B. (Berlin, 1891). Hozzá Nachtrag (u. o. 1898).
[212] *E. Windisch* G. C. (Berlin, 1887).

(1858) és *Ásbóth Oszkár* »Die Umwandlung der Themen im Lateinischen (1875) cz. dolgozatával szigorlatoztak s így az összehasonlító nyelvtudomány elveit hazai köreinkben is hovatovább diadalra juttatták.

Fölmerült e vizsgálódások folyamán a hangtörvények kivételnélküliségéről való elmélet, mely az ú. n. »Junggrammatiker«-ek táborában (Leskien, Brugmann, Osthoff, — nálunk *Pecz V.)* indult hódító útra, de szigorúságából éppen Curtius tevékeny közreműködése folytán engedni volt kénytelen. Be tanúlták látni így az analogia elvének igazságát is s az újabb nyelvtudományi munkák, *Karl Brugmann* (* 1849) és *Gustav Meyer*[213] (1850—1900) görög grammaticái, *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις* (* 1848) »Einleitung in die neugriechische Grammatik (Lipcse, 1872)«, *Felix Solmsen* »Studien zur lat. Lautgeschichte«-je (Straszburg, 1894) e jobb belátás alapján állva a görög és latin nyelvnek azt az állapotát is vizsgálják, mely a történeti időszakot közvetetlenül megelőzte, s helyes világításba helyezik e nyelvek mivoltát; viszont a franczia *Louis Havet* (* 1849), ki mint irodalomtörténész számos sikerült művel ajándékozta meg a tudományos világot, a latin szavak semasiologiája terén bizonyúlt sokoldalú megfigyelőnek; sajnos, értékes munkásságát jobbára nálunk kevéssé hozzáférhető folyóiratokban, nevezetesen a tőle s *E. Tournier*-tól (1877-ben) megalapitott Revue de philologieban, melynek Revue des Revues cz. mellékletében Magyarország philologiai tevékenysége ismertetésének is jut tér, szokta elaprózni. Szerencse, hogy a nyelvészeti kutatásokat az angol *W. M. Lindsay* The latin language (Oxford, 1894, ném. ford.-ban is Lipcse, 1897) s a német *P. Kretschmer* Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache (Göttinga, 1896) cz. műveiben összefoglalva találjuk s értelmesen leszűrve, sőt az utóbbinak művében míveltségtörténelmi következtetésekkel egybeszőve.

A görög és latin nyelvhasználatnak behatóbb ismerete az írók szövegének fokozottabb gonddal történő javítását vonta maga után. E téren ritka szerencsével a németalföldi *Carl Gabriel Cobet* (1813—89) működött, ki ez irányban követett alapelveit »Oratio de arte interpretandi grammatices et critices fundamentis innixa (Lejda, 1847) cz.-ű székfoglaló beszédében rakta

[213] *Katona* G. M. (Mittheil. d. Anthrop. Ges. XXX. [1900] 219—222. l.-in.)

le, hangoztatván, hogy a szövegjavításnak a folytonos olvasáson alapuló nyelvismerete az elengedhetetlen előzetes föltétele. Ugyanő a palaeographiai tudásra támaszkodó criticának is elsőrangú mestere; enemű munkássága termékeit Variae lectiones quibus continentur observatt. critt. in scriptt. graecos (Lejda, 1854) és terjedelmes Novae lectiones stb. (u. o. 1858) cz.-ü müveiben mutatta be, nemkülömben a tőle és társaitól 1852-ben megindított Mnemosyne cz. évnegyedes folyóirat hasábjain, melyen a philologisálásnak ezt az irányát honfitársai majdnem kizárólag művelték, legtöbb tehetséggel még Cobet után a latin, de különösen a görög conjecturalis critica mezején forgolódó *Hans van Herwerden*. E németalföldieknek kivált a görög epos teszi divináló munkásságuk kedvelt tárgyát: így *I. van Leeuwen*, az ifjabbik, és *M. B. Mendes da Costa* ki is adták a homericus költeményeket a fentebb említett *Fick*-nek, de még inkább a német *August Nauck*-nak (1822—1892),[214] a görög tragicusok töredékei érdemes gyüjtőjének, kiadásait (Ὀδύσσεια, Berlin 1874; Ἰλιάς u. i. 1877—79) tartva mintaképül s épp úgy, mint ezek, gyökeresen járva el éppen a nyelvhasználat terén. Mint latinista *Peter Hofman-Peerlkamp* (1786—1865) járt el, kivált Horatiusában, ily hypercriticusan. A hypercriticismus átcsapott Németországba is, hol évtizedeken keresztül a folyóiratok tömve voltak szerencsés és szerencsétlen gyártású coniecturákkal; egy *Theodor Bergk* (l. lejebb) szellemes hozzávetései sok philologust a versenysorompókba szólítottak, *Nicolaus Wecklein* (*1843) s mások túlzó aprólékoskodása (különösen a görög tragicusok müveiben) viszont mindjobban kijózanítólag hatott. Része volt a versenykeltésben a dán *Johann Nicolas Madvig* (1804—1886) ragyogó tehetségének is, ki »Emendationes Livianae (Kopenhága, 1860; 2 kiad. 1876)«, »Opuscula Academica (2 köt., u. o. 1834—1842)« és »Adversaria critica ad scriptores graecos et latinos (2 köt. u. o. 1871—1873)« czímü müveiben Cobet mellett a XIX. évszáz leggenialisabb coniecturalis criticusának bizonyúlt, ki azonban az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit nem vette kellőkép figyelembe, míg nagy versenytársa viszont nem a stilisticai anomaliák lehetőségét az író dictiójában. Ter-

[214] *Zielinski* A. N. (Berlin, 1894); *Iwan Müller* A. N. (Biogr. Jahrbuch f. Alt.-kunde XVI. [1893] 1—65. l.)

mészetes is; a coniecturalis critica egész mivolta magával hozza a sokfelől emelkedő korlátok lerontása igyekezetét: körültekintő, a legkülömbözőbb eshetőségekkel számoló *κατ' ἐξοχήν* coniecturalis criticusok, — mint pl. a svájczi *Hermann Koechly*[215] (1815—1876), *Νόννος* és *Κόιντος Σμυρναῖος*-nak kiadója, barátjával *Wilhelm Rüstow*-val a Griechische Kriegsschriftsteller (Lipcse, 1853—55, 3 köt.) fordítója s a görög hadügy történetének megírója, — vagy *Moritz Schmidt* (* 1823), *Ἡσύχιος ὁ Ἀλεξανδρεύς* (5 köt. Jena, 1854—68), és *Δίδυμος* (Lipcse, 1854) híres kiadója, *Πίνδαρος* költeményei nehézségeit egyenesen fölkereső értelmezője (I. Jena, 1869), — vagy végre az angol *Robinson Ellis* (* 1834), Catullusnak, az ovidiusi Ibisnek s Velleius Paterculusnak kiadója, — nem igen akadnak nagyobb számmal.

Míg így a grammaticai tanúlmányokat egyfelől a szövegek javítására gyümölcsöztették, másfelől az irodalomtudomány kiépítésére használták fel hathatósan. Az irodalomtudomány szolgálatába állítva mindenekelőtt az »összehasonlító metrica« disciplináját kristályosították ki. Ez a disciplina az összehasonlító nyelvtudomány iskolájából kikerült *Rudolf Westphal* (1826—1892) kezdeményezésére született meg. U. i. *August Rossbach*[216] (1823—1898) rhythmicai és metricai tanúlmányai csakhamar az ettől a philologustól mívelt tudománymezőre csábították. Ketten már 1856-ban kiadták a Griechische Metrik nach den einzelnen Strophengattungen und metrischen Stilarten cz.-ü munkát, mely 1887-ben 3. kiadást is ért. A régiek rhythmicájával való foglalkozása közben rájött Westphal arra, »hogy a főbb categoriákkal, melyeket a görögök költészeti rhythmicája fölmutat, a német költők nemzeti metrumaiban is találkozhatni. Látván, hogy a metrica terén bizonyos elemi fogalmak még hiányzanak s hogy a rhythmicus alakzatok egyáltalában rendszerbe még nem foglaltattak, kisérletet tett a német nemzeti formákat a görög rhythmica szempontjából világítani meg. Foglalkozván az ókori zenetudósok irataival, nevezetesen *Ἀριστόξενος*-éival, azt a tapasztalatot tette, hogy a modern zeneelmélet hívei általában nem törekedtek az újabb idők zeneszerzeményeiben föllelni a rhythmicus compositio alapelveit.« Ebbeli tanúlmányainak betetőzése az 1880-ban meg-

[215] *A. Hug* H. K. (Bázel, 1878); *Böckel* H. K. (Heidelberg, 1904).
[216] *W. Kroll* A. R. (Biogr. Jahrb. f. Alt.-kunde. XXIII. [1900] 75—85. l.).

jelent Allgemeine Theorie der musikalischen Rhythmik seit Joh. Seb. Bach auf Grundlage der Antiken. Elméletei Németországban *Karl von Jan* (1836—1899)-ban, a Musici scriptores Graeci (Lipcse, 1895) jeles kiadójában találtak fogékony lélekre, nálunk pedig *P. Thewrewk E.*-ben (l. 449. l.), ki a magyar rhythmus vizsgálata czéljából [1881-ben 2. kiad.-ban is közölt művében (A magyar zene rhythmusa)] a görögök ütemelméleteihez folyamodott.

A nyelvhasználat vizsgálata természetszerüleg nem egy philologus kutatót az irodalmi műfajok fejlődésének s egy-egy írói genius szellemének a vizsgálatára terelt. A philologia korábbi korszakában a törekvés e téren kizárólagosan oda irányult, hogy mindazt összegyüjtsék, amit az írókról és műveikről a régibb és újabb irodalomban föllelni tudtak, de geneticus és szerves irodalomtörténetet adni nem voltak képesek. Wolf Fr. Á. egyetemi előadásai tüzdelték ki itt is a szem előtt tartandó irányelvek útjelzőit s ez elvek figyelembevételével készültek *Gottfried Bernhardy* (1800—1875)-nak, *Διονύσιος Περιηγητής* és *Σουίδας* kiadójának a felfogás igaz mélységéről tanúskodó irodalomtörténetei, a Grundriss der griech. Litteratur (3 köt., 3. kiad. Halle, 1861—1872, újabb átdolg.-a *R. Volkmann*-tól)-ja és a Grundriss der röm. Litteratur (5. kiad., Braunschweig, 1872) cz.-ü müve. E müveknek kissé nehézkes előadásmódja *Theodor Bergk* (1812—1881)-et, a Poetae lyrici graeci jeles kiadóját s *Wilhelm Siegfried Teuffel* (1820—1878)-t új irodalomtörténetek írására késztette: amaz 4 kötetes Griechische Literaturgeschichte-jében, mely tulajdonképpen csak a Kr. e.-i 300. évig terjedő anyagot öleli fel érdemlegesen, az irodalmi müfajoknak és írói egyediségeknek részletes, gondos és eleven tollal papirra vetett rajzát adja, emez (5. kiad., Lipcse, 1890-ben *L. Schwabe* feldolgozásában megjelent) Geschichte der röm. Literaturjában oly müvet alkotott, mely egyfelől szabatos, rövid előadásmódjával válik ki, másfelől adathalmazaival valóságos tárháza a latin irodalomtörténeti tudásnak. E két férfiú földolgozásmódja utánzókra is lelt: Teuffelt mintájául vette s olvasottságban még fölülmúlta — noha világos előadásmódban és szerkesztés tekintetében mögötte maradt — *Franz Susemihl* (1826—1901), a Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit cz.-ü 2 kötetes (Lipcse, 1891—92) és jelentékeny mértékben önálló munka szer-

zője és *Karl Krumbacher* (* 1856), a »Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oström. Reiches« cz.-ü igazi standard work íróalkotója, a byzantiumi philologia bokros érdemü megalapitója, a Byzantinische Zeitschriftnek (1891-től kezdve) megindítója és szerkesztője — Bergket viszont *Wilhelm Christ* (1831—1906) és *Martin Schanz* (* 1842) követték. Nevezetesen Christ először alapos nyelvészeti vizsgálatokat végzett (e nembeli tanúlmányainak gyümölcse a ma persze már elavúlt Grundzüge der griech. Lautlehre [Lipcse, 1859] cz.-ü müve), majd verstaniakat (ide tartozik 1879-ben 2. kiadásban közzétett, máig is keresett, de inkább külsőleges szempontoknak hódoló Metrik der Griechen und Römer-e), végre szövegtörténetieket (fontos idevágó művei a Homeri Iliadis carmina 2 kötetben [Lipcse, 1884] s a Pindari carmina [u. o., 1896] cz.-ü) s így a legegyetemesebb könyvphilologiai tudással fogott munkájához, a minden tekintetben érett felfogásra valló, világos feldolgozású, de nem minden subjectivitastól ment Geschichte der griech. Literatur (4. kiad., München, 1905)-jához. Az ő előadásmódja ú. l. már *Schanz* »Geschichte der röm. Literatur-ját (6 r. 2. ill. 1. kiad.-ban München 1890—1904) is befolyásolta, egy kezdettől végig előkelő modorban írt, pártatlan s a római irodalomnak a modern irodalmakra való hatását is mindig nyomon kisérő munkát, mely a *Πλάτων*-kiadásairól előnyösen ösmert szerzőnek sok oldalról koszorút juttatott osztályrészül. Persze az irodalom szellemének congenialisabb átértésében e német szerzők nem vetekedhettek a tömör, de felette józan ítéletü angolokkal *John P. Mahaffy*-vel és *Richard Claverhouse Jebb* (1841—1905)-bel, kik közűl amaz History of classical greek litterature (2 köt., London, 1880) cz.-ü művében a szerkesztés elsőrendü mesterének bizonyúl, emez (magyarra *Finaczy E.*-től [5. kiad.-ban Budapest, 1905] leforditott) compendiosus irodalomtörténetében az irodalomtörténész nézőpontját soha szem elől nem tévesztő formamüvésznek. Utóbbinak e tulajdonságai a The attic orators from Antiphon to, Isaeos (2 köt. 2. kiad., Oxford-Cambridge, 1880) cz.-ü munkájában még előnyösebben domborodnak ki. De nem vetekedhetnek a németek a classicus literaturának széles körökkel való megismertetése s a psychologiai nézőpontoknak exactabb alkalmazása terén a francziákkal sem, kik között a görög philologia mezején a *Croiset*-testvérek tünnek ki (*Alfred* [* 1845] és *Maurice*

[* 1846]), a latin philologia mezején a mostan élő franczia latinisták Nesztora *Gaston Boissier* (* 1823). Amazok nemzetöket egy 5 kötetes, szépen megírt görög irodalomtörténettel ajándékozták meg, melyből a görög eposra vonatkozó részt *Kempf József* fordításában magyar nyelven is élvezhetjük. Boissier tisztelt nevét a Mélanges Boissier (Páris, 1903) hirdetik, egyetemes tudásának fényes tanújeleit kiváló munkák egész sorozata, mindenekelőtt mintaszerű olvasmánynak beillő Cicéron et ses amis-je (10. kiad. Páris, 1895; magyarra ford. *Csiky K.* Budapest 1876), és méltó párja (Páris, 1903-ban megjelent) Tacite-ja, melyben az írót első sorban a kor ezer apró eszméi összetételéből származott milieuből magyarázza; hirdeti La fin du paganisme (2 köt. 4. kiad. Páris, 1903) cz. műve, mely nagy vonásokban varázsolja elénk a hanyatló pogányság ernyedő küzdelmeit, a La religion romaine d'Auguste aux Antonins (2 köt. 6. kiad. u. o., 1906), Promenades archéologiques-ja (6. kiad. Páris, 1904; magy.-ra fordították 1883) és L'Afrique romaine-je (Páris, 1893). E népszerűsítő képességeire nézve senki az eddig élt philologusok közt még meg nem közelítette, noha éppen Francziaországban az e téren ambitiosus írók tábora nagy s ily jeles munkásokat számlál, mint *Désiré Nisard*-t (1806—1862), az Études de moeurs et de critique sur les poètes latins de la décadence (Páris, 1888, 5. kiad.) szerzőjét, *H. J. Guillaume Patin*-t (1793—1876), az Études sur les tragiques grecs (3 r. 4 köt. Eschyle 7. kiad. 1890, Sophocle 9. kiad. 1904, Euripide 7. kiad. 1894) íróját, a nagynevű *Hippolyte Taine*-t (1828—1893), ki Essai sur Tite Livejével (7. kiad. 1904) tartozik közénk, *Jules Girard*-t (* 1825), a Le sentiment religieux en Grèce, d'Homère à Eschyle (3.kiad. Páris, 1887) szerzőjét s *Benjamin Constant Martha*-t (1820–1895), ki Les moralistes sous l'empire romain (7. kiad. Páris,

G. Boissier.

1900) cz.-ü művével vált ki. Úgyde ezek akkora egyetemes »philologiai« tudással, melylyel Boissier, nem dicsekedhetnek s így nem is oly mélyen barázdálnak, mint ő. Ily egyetemes tudást még csak az elfrancziásodott hellenista *Henri Weil* (* 1818) mutat fel, *Αἰσχύλος*-nak (Lipcse, 1884) és *Δημοσθένης* egyes beszédeinek (2. kiad. Páris, 1881., 1883.) kiadója, kinek Études sur le drame antique (Páris, 1897) és Études sur l'antiquité grecque (u. o. 1900) cz. kötetei tartoznak ide, de ki korántsem ír azzal a könnyed és finom előkelőséggel, melylyel Boissier.

A németek a detail-irodalomtörténetírás e fajtáját inkább úgy művelték, hogy szorgosan láttatták tudományos apparatusukat s így inkább mint tudósok s nem annyira mint művészek írtak, miért is a nem német népek ú. n. »nagy közönség«-énél nem keltették fel a várt rokonszenvet. A philologusok e táborából megemlíthetünk *W. Nestle* mellett, az »Euripides, der Dichter der griech. Aufklärung (Stuttgart, 1901)« szerzőjének neve mellett, három igen nagy nevet. Mindenekelőtt az *Ulrich* v. *Wilamowitz-Moellendorff*-ét (* 1849), kit a jelenkor princeps philologorumának tartanak. Hellenista és irodalomtudós első sorban, de olyan irodalomtudós, ki alakjait a kor politicai eseményeivel és culturalis nyilvánulataival szoros összefüggésben tárgyalja. Nagyszabású munkái e tekintetben a 2 kötetes Aristoteles und Athen (Berlin, 1893) cz.-ü müve, melyben az athéni alkotmánytörténelem phasisainak beható ismertetését nyújtja s »Euripides Herakles« cz.-ü munkája (Berlin, 1889; 2. kiad. 1895), melynek I. kiadása első kötetében ú. sz. az egész görög irodalom történetét, fejlődését és külső viszontagságait megvilágító fénycsóvákat lelhetni. Itt, ez utóbbi művében fejti ki, mi az a görög tragoedia, visszakíséri a lyricus eredetekig, sőt azon túl az ión eposig, kiindulva abból, amit *Ἀριστοτέλης* állapított meg a tragoedia eredetére vonatkozólag; s arra az eredményre jut, hogy *Αἰσχύλος*-tól származtathatjuk csak az igazi tragoedia eredetét: ő vitte be a dialogus alkalmazásával a *τράγος*-énekbe a drámai elemet, s teremtette meg a hősmondának a *τράγος*-dalba való bevitelével a tragicumot. Nem keveset köszön a görög lyra is W.-nak: Textgeschichte der griech. Lyriker (Berlin, 1901) cz.-ü műve sok homályos kérdést feszeget sikerrel, *Τιμόθεος*-kiadása (Lipcse, 1903) egy új műfaj ismeretét, a citharoedusi nomos-ét taglalja sok divinatióval. Aránylag leggyengébb a görög epos terén; de itt is »Homerische

Untersuchungen«-ei (Berlin, 1884) erjesztőleg hatottak a szakközönség körében. »Antigonos v. Karystos«-a (u. o. 1881) s »Isyllos v. Epidauros«-a (l. 40. l.) az egyetemes nézőpontokkal módszeresen dolgozó philologisálás elsőrendű termékei. A németek egyik leggenialisabb műfordítója is, ki *Αἰσχύλος*-ból, *Σοφοκλῆς*-ből és *Εὐριπίδης*-ből fordított mesterien. A görög nyelvnek mélységes tudása, páratlan formaérzék, írói temperamentum s a régi világ emberei gondolkozásának és érzésének intuitiv ismerete jellemzik. Felfogása előkelő: nem a *βάναυσος*-oknak ír. Vele egyenrangú, rokon felfogású, de mérsékeltebb és kevésbbé subjectiv — sajnos, kevésbbé munkabíró ingenium is az *Erwin Rohde*-é (1845—1898). Mint irodalomtörténész kezdte pályafutását, mint vallástörténész fejezte be. »Der griech. Roman und seine Vorläufer (Lipcse, 1900, 2. kiad.)« cz.-ü munkájában kideríti, »hogy a későbbkori görög szerelmi regények motivumaikat illetőleg eroticus elbeszéléseknek és hangulatkeltő képeknek az összetételei, melyeknek az alekszandriai szerelmi költészet adott előzetes alakot, és úti kalandokéi, melyek az *Ὀδύσσεια*-val vonúlnak be az irodalom tárházába; formájukat azután a császári korszaknak a sophisticája öntötte meg.« »Psyche« (3. kiad., Tübinga, 1903) cz.-ü művében viszont, melyet a XIX. évszáz utolsó negyede legkiválóbb philologiai alkotásának tartanak, azt a tételét bizonyítja be, »hogy a lélekcultus mindenütt a földön a vallásos imádás legkezdetlegesebb fokát képviseli, s nem szól ok amellett, hogy az a görögöknél nem lett volna így; a túlvilági létről való hit eredetében nem görög: a trák *Διόνυσος*-cultus talajából s az e cultusban gyökerező orphicus secta-tanból nőtte ki magát.«[217]

U. v. Wilamowitz-Moellendorff.

[217] *W. Schmid* E. Rh. (Biogr. Jahrb. f. Altert.-skunde XXII. [1899] 87—114. l.) és *O. Immisch* E. Rh. (Neue Jahrbb. für Pädagogik V. [1902] 521—537), de főleg *O. Crusius* E. Rh. (Tübinga és Lipcse, 1902).

A harmadik kiváló jelenkori német philologus *Friedrich Blass* (* 1843). Ez exact tudás, a következtetések biztossága terén felülmúlja Wilamowitzot, szellemességben s a történeti látókör kiterjesztésében nem vetekedhetik vele, — mint munkaerő (az egy Mommsen kivételével) valamennyi kortársának az élén halad. Számos görög irót adott ki: *Δημοσθένης*-t, *Αἰσχίνης*-t, *'Ανδοκίδης*-t, *Δίναρχος*-t, *'Υπερείδης*-t, *Λυκοῦργος*-t, az *'Αθηναίων πολιτεία*-t, *Βακχυλίδης*-t, az Új-Testamentumot, gyökeresen átdolgozta Kühner nagy görög alaktanát (l. 396. l.), megirta a görög kiejtés történetét (Berlin, 1888, 3. kiad.) s a görög szónoklatét »Die Attische Beredsamkeit« czimen (Lipcse, 2. kiad. 1887—1893; előfutárja a Die griech. Beredsamkeit in dem Zeitraum von Alexander bis auf Augustus [Berlin, 1865]), melyben — egyebek közt — a demosthenesi beszédeket nem egyszerü prózának, hanem az e próza és a költőknek szorosan vett kötött alakban bemutatott müvei között álló műfajnak iparkodik bebizonyitani. A logicai elveknek, melyeknek alkalmazását elméletileg is fejtegette (l. 175. és 324. l.), a gyakorlatban kifogástalan alkalmazója; egészben véve mértékletes criticus, mit kivált Die Interpolationen in der Odyssee (Halle, 1904) cz. müve tanusit. Viszont a philologia emlékszerű ágát hanyag figyelemben részesiti s az azt szinte kirekesztő nézőpontoknak hódol.

De az ókori philosophia történetének a megirásában is a mélységet a világos előadással párositó *Christian August Brandis*-ban (1790—1867) [218] s *Eduard Zeller*-ben (* 1814) két elsőrendü philologust mutathatnak fel a németek. Amaz Handbuch der Geschichte der. griech.-röm. Philosophie-jában (3 r. 6 köt.-ben Berlin, 1835—1866) módszeresen dolgozó criticus főnek, emez hatalmas »Die Philosophie der Griechen« cz.-ü (Lipcse, I. 1^5 1892, 2^5 u. a., II. 1^4 1889, 2^3 1879, III. 1^3 1880, 2^4 1903) müvében a források kitünő elemzőjének és világos értelmezőjének bizonyúlt, azon forrásoknak különösen, melyeknek gyűjteményét előzőleg *Ritter* és *L. Preller* Historia philosophiae graecae et romanae ex fontium locis contexta (8. kiad. *Wellmann*-tól Gotha, 1898) czim alatt adták volt. Zellernek alapvető müvében kapjuk legrészletesebb fejtegetését a platonismus mivoltának s *Πλάτων* eminens

[218] *E. Curtius* Zum Gedächtniss an Chr. A. Brandis und A. Böckh (Altertum und Gegenwart II. [Berlin, 1882] 261—277. l.)

jelentőségének, kit még *Karl Friedrich Hermann* (1804—1855), a »Lehrbuch der griechischen Antiquitäten« (4 köt 7 r.-ben, 6—2. bővített kiadásban Freiburg i. Br. 1882, 1886, 1889, 1892, 1895) cz. e nemben leghasznosabb kézikönyv szerzője részesített hasonló szeretetetre valló kiadásban (Lipcse, 1851—1856, 6 köt.), s ki a múlt század utolsó évtizedeiben *Wilhelm Windelband*-nak (* 1848) Lehrbuch der Geschichte der Philosophie-jában (3. kiad. Tübinga, 1903) s *Theodor Gomperz* (*1832) felfogásában emelkedett igazában az őt megillető magaslatra. E magaslatot kivált Gomperznek »Griechische Denker« (2. k. Lipcse, 1903, 2 köt.; 3. köt. 1906.) cz.-ü könyve szemlélteti, mű, mely a görög bölcsészeti gondolkodásnak a tudományok kifejlődésére való hatását tükrözteti vissza, remek stilusban, congenialis gondolkodással. *Πλάτων*-t a Zeller világításánál még helyesebb világításba állítani újabb eszmei áramlatok felülkerekedése parancsolta. A XIX. évszáz közepe táján t. i. Brandis, továbbá *Hermann Bonitz* (1814—1888), *Leonhard Spengel* (1803—1880) és id. *Adolf Trendelenburg* (1802—1871) vizsgálatai következtében az érdeklődés nagy mértékben *Ἀριστοτέλης* felé fordult, kinek műveit a berlini Academia *Immanuel Bekker* (l. 420. lap) közreműködésével nagy arányokban kiadta volt, s erős szellemi áramlat keletkezett, mely *Ἀριστοτέλης*-ben látta a görög bölcseleti gondolkodás summumát, mely felfogás megérleléséhez sokat járult hozzá *Franz Brentano* (* 1838) könyvünk 238. l.-ján kivonatolt müvével s a Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles (Freiburg i. Br., 1862) czímű munkájával. E nézet kivált *A. Doering* »Geschichte der griech. Philosophie (2 köt. Lipcse, 1903) cz.-ü művében szüródött le napjaink nagy közönsége számára, annak a Doeringnek a müvében, ki a mi *Schvarcz Gyulánk*-kal (l. 455. l.) fegyverbarátságban a görögség idealis magasságáról alkotott felfogásunkat erősen helyesbíteni törekszik, úgy ahogyan a római nép világát *Mommsen* iparkodott megfosztani attól a dicsfénytől, melylyel korábbi századok imádata be-bearanyozta. E romboló törekvések ellenében emelte az első bástyát *Max Schneidewin*-nek »Die antike Humanität« cz. munkája (Berlin, 1897), mely az ókori életet ethicai oldaláról méltatja tanúlságosan s nevezetesen Cicerot védi meg az igazságtalan és túlságokba menő lekicsinyléssel szemben s *Th. Zielinski*, ki Die Antike und wir cz.-ü essayszerü müvében (Lipcse, 1905) a humaniorák terén analphabeta körök tanúlságára

gyönyörüen kifejti, mily értékes szellemi és ethicai javakat hagyott a classicus ókor mireánk s ismeretére igazán művelt embernek mennyire szüksége van.

Ami a görögséget illeti, az az angol *George Grote* (1794–1871) History of Greece-ének (12 köt. London, 1846–55; 4. kiad. 1864—1884, 10 köt.), ezen különösen az athéni democratiát dicsőítő munkának, hatása alatt főleg *Ernst Curtius*-ban [219] (1814—1896) talált lángoló magasztalóra. Ez a kiváló philologus, miután Peloponnesus cz.-ü müvében (2 köt. Gotha, 1851—52) alaposan megvizsgálta a görögök politicai életének egyik legjelentősebb szinterét (e nemben élete alkonyán is közölt még értékes munkát »Die Stadtgeschichte von Athen« [Berlin, 1891] cz.-mel), megrajzolta magát ezt a politicai életet is a színek ragyogó harmoniájával ugyan, de panegyricus lelkesedéssel, melyet saját korának forrongó érzései váltottak ki benne. E »Griechische Geschichte« cz.-en (6. kiad. Berlin, 1887—1888), kerekdeden és szépen megírt müve, melyet a főbb európai nyelvekre, magyarra *(Fröhlich R., Szilasi M., Lehr A.* és *Komáromy L.* [Budapest, 1875—1880]) is lefordítottak, főleg a periclesi korszak harmonicus nagyságának ékes szószólója s e felfogásával, mondhatni, még ma is befoly a görögök szellemi életéről keletkezett fogalmak alakúlására, noha már *Joh. Gustav Droysen* (1808—1884) »Geschichte Alexanders des Grossen« (Berlin, 1833) és »Geschichte des Hellenismus« (Hamburg, 1836) cz.-ü müveiben az államok alakúlásait tartván szem előtt, annak a történeti álláspontnak hangoztatta a szükségét, mely a szük korlátok közt mozgó attikai hazafiság szemléletén felülemelkedve a hellén eszme megnövekedését és Nagy Sándorban diadalra jutását fejti ki. Még *Adolf Holm* (1830–1900) sem, — ki egyébiránt mint Sziczilia beható ismerője tárgyalásában a nyugati görögség viszontagságainak ecsetelésére helyezi a súlyt, — ő sem tudott »Griechische Geschichte von ihrem Ursprung bis zum Untergang der Selbständigkeit des griech. Volkes« cz.-ü müvében (4 köt. Berlin, 1885, 1889, 1891, 1894) Curtius felfogásának bűvköréből szabadúlni. Pedig az újabb összefoglaló történettudósok, mint Beloch, Ed. Meyer és Busolt, már új szempontok figyelembevételével iparkodtak megírni történettudományi munkáikat. Ezek között az első *Julius Beloch* (* 1854) Griechische

[219] *Gurlitt* Erinnerungen an E. C. (Lipcse, 1901).

Geschichte-jében (I. Straszburg, 1893, II. 1897, III. 1., 2. 1904) először számolt ugyan behatóan a görögök közgazdasági viszonyaival, de másfelől ugyancsak egyoldaluan járt el. Egyes korszakokat és embereket t. i. aszerint értékelt, minő szerepet játszottak a felvilágosodás történetében és a tudományok kialakúlásában. Nem egyes emberek csinálnak nála történelmet, hanem a tömegek; más emberi jó, mint a tudás, szemében nincs, ehhez képest az V. évszáz nála a görögök történetének tetőpontja, az alekszandriai korszak csak természetes folyomány. *Eduard Meyer* (* 1855) »Geschichte des Alterthums« (I. Stuttgart, 1884, II. 1893, III. 1. 1901, 2. 1902) cz. művében a Földközi tenger mellékének a népeit egységes történeti keretbe foglalja s meglehetős ellentétben a nem κατ᾽ ἐξοχήν historicusokkal kifejteni igyekszik a keleti hatásokat, melyeket a Földközi tenger mellékének görög culturája kivált kezdetben felmutat. »Forschungen zur alten Geschichte« cz.-ü két kötetes munkája (Halle, 1892, 1899) e tekintetben sok, kivált a kútfők irodalmába s a chronologiába vágó kérdést tisztáz. Végre a források szigorú és kimerítő elemzésével írta meg elsőrendű kézikönyvét *Georg Busolt* (* 1850) e czímen: Griechische Geschichte bis zur Schlacht von Chaeroneia (2. kiad. I. Gotha, 1893, II. 1895, III. 1. 1897, III. 2. 1904), mely kivált a régibb attikai történetet világítja meg behatóan. A felsorolt kitűnő német történettudományi kézikönyvekkel szemben a többi európai culturnemzet nem tud hasonló, és az újabb kutatást is felölelő, összefoglaló müveket felmutatni; inkább egyes korszakokra és országokra szorítkozik érdeklődése, mintsem az egyetemes görögség történetének classicus korabeli rajzára. De azért itt is nagyszabású munkákkal találkozunk, minők *Ettore Pais* (* 1856) »Storia della Sicilia e della magna Grecia« (Torino, 1894) cz.-ü műve, melynek különösen a függelékei jeles termékei a történeti forráscriticának és *E. A. Freeman* (1823—1892)-nek (németre is lefordított) »History of Sicily«-je (4 köt. Oxford, 1891—1894), mely I. köt.-ében bevezetés gyanánt mesteri összképét adja Sziczilia történeti földrajzának. Persze a koronkint való culturtörténeti és részletesebb tárgyalásnak azért a németek is barátai; elég itt *Benedictus Niese*-nek (* 1849) »Geschichte der griech. und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea (3 r. Gotha, 1893—1902), *Robert Pöhlmann* (* 1852) »Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus« (2 köt., München, 1899, 1901) és *J. Kaerst*

Geschichte des hellenistischen Zeitalters (I. Lipcse, 1901) cz.-ű művére utalni.

Magában a római történetírásban mindmáig *Theodor Mommsen*-nek (1817—1903),[220] a XIX. évszáz legnagyobb latin philologusának szelleme vezet. A nagy történetíró *Bartolommeo Borghesi* (1781—1860)-nek[221] hatása alatt a római feliratok tanúlmányozása folytán nemcsak nagy nyelvtudományi ismereteket szerzett, — melyeknek gyümölcse az »Oskische Studien« (Berlin, 1845) s a »Die unteritalischen Dialekte« (Lipcse, 1850) czímű munkák lettek, — hanem mély esemény- és művelődéstörténetieket is. Ez utóbbi ismereteinek bámulatos tanuságait »Römische Geschichte«-jében rakta le, mely 1854- és 1855-ben jelent meg először 3 kötetben (9. kiad. Berlin, 1903; magyar fordításban is), s a római államnak történetét adja a thapsusi csatáig; 1885-ben megtoldotta egy újabb kötettel, az V.-kel (5. kiad. Berlin, 1904), mely a provinciák történetét nyújtja Caesartól Diocletianusig. Kevés mű tett akkora hatást, mint ez: eleven és szemléltető, művészies és tele erővel; szerzője mintha benne élne egy előretörekvő állam és nép mozgalmainak közepette. Alakító, nagy előnyei mellett a mű azonban erősen subjectiv, sőt egyoldalú is; »az embereket bizonyos szigorúsággal aszerint értékeli, mennyire járultak hozzá a római állam hatalmának a kiépítéséhez s így emberségesebb, békésebb lelkületű egyedek lenéző bánásmódban részesülnek szerzőjétől.« Maga e szerzője nem érte be a római politicai események rajzával; beható vizsgálat tárgyává tette a római chronologiát (»Die römische Chronologie bis auf Caesar«,

Th. Mommsen.

[220] *Bardt* Th. M. (Berlin, 1903); *Thewrewk* Mommsen emlékezete (Egy. Philol. k. XXVIII. [1904] 89—106. l.).

[221] Összes munkái Oeuvres complétes cz.-en 10 köt.-ben (Páris, 1862—1897) jelentek meg.

2. kiad. Berlin, 1859), s műve visszautasítása annak a chronologiai rendszernek, melyet öcscse *August Mommsen* (* 1821), a Heortologie cz.-ü mű szerzője, kisebb chronologiai munkákban felállított volt; ismertette és reconstruálta azt is, mi a rómaiak legbecsesebb alkotása, a római jogot. E nemben kitünnek »Römisches Staatsrecht« cz.-ü műve (Lipcse, I. II. köt., 3. kiad. 1887, III. köt. 1887, 1888), mely a *W. A. Becker* (1796--1846)-től, a »Gallus« (átdolg. *H. Göll* 3 köt. Berlin, 1880—1882) s a »Charikles« (átdolg. u. a. 3 köt. Berlin, 1877—78) cz.-ü elbeszélésszerü mívelődéstörténeti művek szerzőjétől 1844-ben megindított s *Joachim Marquardt* (1812—1882)-tól befejezett, illetőleg átdolgozott »Handbuch der röm. Alterthümer« cz.-ü nagyszabású kézikönyvnek megnyitó köteteit alkotja, s »Römisches Strafrecht«-je (Lipcse, 1899). De kitűnő szövegmagyarázó is: »Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi« (2 köt. Berlin, 1883) és a *P. M. Meyer* társaságában kiadott Theodosiani libri XVI (2 köt. Berlin, 1905) cz.-ü publicatiói a történet- és jogtudomány terén souverain kutatót hirdetik. Ilyen nagystilű történész alkotásai mellett csak ismét tiszteletreméltó alkotások érvényesülhettek: *Victor Duruy* (1811—1894) »Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à Dioclétien« (2. kiad. Páris, 1878—1886, 8 köt.) cz.-ü müve, *Wilhelm Ihne* (* 1821) 6 kötetes »Römische Geschichte«-je (Lipcse, 1868—1886; 2. kiad.-ból eddig 2 köt.), melyek önálló felfogást formaérzékkel párosítanak, s *Ettore Pais* Storia di Roma-ja (2 r. Torino, 1898, 1899), melynek eddig megjelent I. kötete a forrásokat vizsgálja és arra az eredményre jut, »hogy a királyok korszakáról, sőt a köztársaság első tizedeiből szóló tudósítások csaknem kizárólag sacralis legendákon s egyes nemzetségek érdekében történt hamisításokon alapúlnak, s történeti hitelt csak a VI. és V. évszázbeli etruszk uralom s a hozzája csatlakozó szabin betörés érdemelnek.« *Schvarcz Gyulának* (lásd 455. l.) »Römische Massenherrschaft« (2 r. Lipcse, 1891, 1899) cz.-ü államjogtudományi szempontok mellett megírt műve, mely kifejti, hogy a római tömeguralom nem volt egyéb, mint »egy történetileg kifejlett hatalmas rablóbandának a története,« s mely Mommsen felfogásánál sok tekintetben még nyersebb felfogást árul el, hazai tudományunkat a római történetírás mezején külföldi sociologus táborokban nem kis sikerrel képviseli.

A hadi régiségeknek, színi intézményeknek s a magánélet nyilvánulásainak azonban, sajnos, nem akadt az újabb időben összefoglaló, a kor színvonalán álló, kimerítő feldolgozásuk. A hadi régiségeket illetőleg a legújabb kutatásnak *H. Droysen* művével kell beérnie, melynek czíme: »Heerwesen und Kriegführung der Griechen« (a Hermann-féle Griech. Antiquitt. II-dik kötete 2. r.-ben), *Max Jähns*-nek »Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens« (Lipcse, 1880, atlaszszal) cz.-ü munkájával, mely sok helyütt megbízhatatlan, *H. Liers:* »Das Kriegswesen der Alten« (Boroszló, 1895) s *H. Delbrück:* »Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte« (I. Berlin, 1900, II. 1. 1901. II. 2. 1902)-jével. A görög színház terén *Dörpfeld* és *Reisch* munkája: »Das griechische Theater« (Athén, 1896) helyesbítette sok tekintetben eddigi fogalmainkat, jóllehet elméletök, melynek sarkkövét az a tétel képezi, hogy az V. évszázbeli görög színháznak emelkedett színpadot nem lehet tulajdonítani, csak a hellenisticus színháznak, *Otto Puchstein* és *Erich Bethe* munkáiban heves ellenzőkre talált. A magánélet nyilvánulásait még legkimerítőbben *R. Ménard:* »La vie privée des anciens« (2 köt. Páris, 1880, 1881) cz. művében dolgozta fel, a görögökét *Hugo Blümner* (* 1844), — kinek részletes vizsgálódásai ezen a téren igen értékesek, — »Leben und Sitten der Griechen« czímen (3 köt. Lipcse, 1887), a rómaiakét *Ludwig Friedländer* (* 1824), — Martialis költeményeinek s a Petronius-féle Cena Trimalchionis-nak avatott értelmezője, — »Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms« (7. kiad. 2 köt. Lipcse, 1901) cz.-ü művében, melyet több európai nyelvre fordítottak (magyarra is »átültette« *Bozóky Alajos:* »Római világ« czímen, 2. kiad. Budapest, 1892), s mely a legszemléletesebb munkák egyike ezen a téren. Mégis e mívelődéstörténeti ágában a classica-philologia inkább csak jó monographiákkal dicsekedhetik, minők — hogy csak a legjelesebbeket említsük fel — *Wolfgang Reichel* (1858—1900)-től a »Homerische Waffen« (2. kiad., Bécs, 1901), *A. Breusing*-től a »Die Nautik der Alten« (Bréma, 1886) cz.-ü mű, *H. Blümner*-től »Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern« (4 köt. Lipcse, 1875, 1879, 1884, 1887), *H. Francotte*-tól a »L'industrie dans la Grèce ancienne« (2 köt. Brüsszel, 1900, 1901), *Lorenz Grasberger*-től (1830—1903) az »Erziehung und Unterricht im klass. Alterthum«

(3 köt. Würzburg, 1864—1880), melyet persze *Paul Girard*-nak »L'éducation athénienne au V-e et au IV-e siècle a. J.-Chr.« (2. köt. Páris, 1891) cz.-ü műve némely részében elavúlttá tett, *Friedrich Otto Hultsch*-tól (1833—1906), *Πάππος* kiadójától, a »Griechische und röm. Metrologie (2. kiad. Berlin, 1882), s a »Die Gewichte des Alterthums (Lipcse, 1898), s *Victor Hehn*-től (1813—1890) [222] a »Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien« (7. kiad. Berlin, 1902) cz.-ü a mívelődéstörténetírásnak ezen legclassicusabb terméke, melyet *Eduard Hahn* műve: »Die Hausthiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen« (Lipcse, 1896) érdemesen egészít ki. Ily egyes munkákkal tehát bővelkedünk; de a kor színvonalán álló összefoglaló művel nem rendelkezünk. Mert tudnivaló, hogy *Jakob Burkhardt* (1818—1897) műve, a »Griechische Kulturgeschichte« (4 köt., Berlin-Stuttgart, év nélkül [1899—1903]), noha hatalmas feladat megoldását tartja szem előtt, kevéssé eredeti lévén és elégtelen eszközökkel egyetemi előadások czéljára készülvén, tudományunk követelményeinek nem tesz eleget s újabb kutatások már messze túlszárnyalták.

Nagyarányú feladatok várnak még a tudományok történetének a feldolgozójára is. Itt is ugyan sok hézagpótló szövegkiadással rendelkezünk, — elég megemlítenünk a dán *J. L. Heiberg* (* 1854) kitünő *Ἀρχιμήδης* (Lipcse, 1880, 3 köt.) s *Εὐκλείδης* kiadásait (u. o. 1883—1888, 5 köt.) a franczia *Paul Tannery* (1843—1904) *Διόφαντος*-át (u. o. 1893, 2 köt.), a *Kühn*-féle »Medicorum graecorum opera«-t (28 köt., Lipcse, 1821—30), melyet a berlini academia egy új »Corpus scriptorum rei medicinae«-vel készül felváltani, *Karl Müller:* »Geographi Graeci minores«-eit (Páris, 1855, 1861) s *Πτολεμαῖος* kiadását (u. o., 1883, 1901, 2 köt.), *Zachariae von Lingenthal* (1812—1894) [223] »Jus Graeco-Romanum«-át (6 köt. Lipcse, 1856—1870), — birtokában vagyunk kitünő összefoglaló munkáknak, minők az imént említett *Zachariae v. L.*-nak »Geschichte des griech.-römischen Rechts« (3. kiad. Berlin, 1892), *Moritz Cantor:* »Vorlesungen über Geschichte der Mathematik« (I. köt. 2. kiad. Lipcse, 1894), *Hugo Berger* (1836—1904): »Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen«

[222] *Schliemann* V. H. (Stuttgart, 1894).
[223] *Fischer* Z. v. L. (Biogr. J. f. Alt.-kunde XXI. [1898] 14—48. l.)

(2. kiad. Lipcse, 1903), *M. Chasles:* Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géométrie (2. kiad. Páris, 1875; németül is), *E. H. F. Meyer:* »Geschichte der Botanik« (4 köt. Königsberg, 1854—1857), *M. Neuburger* Geschichte der Medizin (I. köt. Stuttg. 1906) s az ugyancsak *Neuburger*-től továbbá *J. Pagel*-től szerkesztett »Handbuch der Geschichte der Medizin« (I. köt. Jena, 1902) czíműek, de azért pl. nincsen még a régiek zoologiája történetének megfelelő kézikönyve, a régiek hadtudományi irodalmának története nincsen kielégítően megírva.

Jóllehet azonban itt jobbára az anyagnak kellőképpen való ki nem készítettsége gátolja a tudósokat az összefoglalás nehéz munkájában, a classica-philologia egy másik ágában, a vallástörténet terén még bizonyos határozatlanság uralkodik különösen a mythusok értelmezése területén. Már a mythus eredetét illetőleg is támadtak egymástól igen el-eltávolodó elméletek. Ezek között sokáig hosszú életet élt a *Max Müller*-től[234] (1823—1900) és *Adalbert Kuhn*-tól (1812—1881) felállított »solaris,« illetőleg »nubilaris« elmélet, melynek alapelveit amaz »Oxford Essays« (Oxford, 1856) cz.-ü művében rakta le különösen, emez viszont: »Die Herabkunft des Feuers- und des Göttertrankes« (2. kiad. Gütersloh, 1885/86) cz.-ü munkájában fejtette ki. E vallástörténészek szerint a mythust másképpen mint az összehasonlító nyelvészet eredményeinek az alapján nem lehet értelmezni, a mint azt már *Jakob Grimm* a germán mythusok magyarázása terén megcselekedte volt. A Vedák naturalisticus mythusai mutatják szerintök, mi lappang a mythusnak mögötte. A mythust természetesen a nyelv szüli, keletkeztét jelentésbeli változásnak köszöni már az indogermán időben. Ugyde a vedák mythusai nagyrészt oly természetüek, hogy épp úgy a napnak, illetőleg a fénynek a tüneményeire magyarázhatók, mint a felhő és zivataréira. Ami pedig a proethnicus vallási közösséget illeti, azt különösen a Liber-*Δημήτηρ* s a *Ἑστία*-Vesta párhuzamaira alapították, melyekre az újabb tudomány már kiderítette, hogy a kölcsönszók szempontjából ítélendők meg. Ezen »meteorologiai mythusmagyarázat«-nak nevezhető elmélet ellen heves harczot indítottak a német *Johann Wilh. Emanuel Mannhardt* (1831—

[234] *Winternitz* M. M. (Biogr. Jahrb. f. Alt.-kunde [1902] 7—39. l.)

1880), ki »Wald- und Feldkulte (2. kiad. I. köt. Lipcse, 1904) czímű művében a vegetativ δαίμων-okba vetett hit szerepét fejti ki, s az ú. n. »anthropologiai mythus-magyarázók« élőkön az angol *E. B. Tylor* (»Primitive culture« czímű művében [2 köt. London, 1871; németül is])-ral s honfitársával *Andrew Lang*-gal (* 1844; Myth, ritual and religion [2. kiad., 2 köt. London, 1899] czímű munkájában, de egyebütt is), kik a mythusokat az emberiségnek azon szellemi állapotából magyarázzák, melyet a mostan élő vadnépek lélektanának az ismeretével értünk csak meg, s ezt egy fejlődési egymásutánnak, a »fetisismus,« »totemismus,« »animismus,« »polytheismus« és »monotheismus«-nak nevezett vallási rendszerek felállításának a segítségével véli elérhetőnek. Itt némileg segítségökre jöttek azok, kik a vallást az emberi szellemnek egy általánosan veleszületett hajlamából magyarázták (*Kant*, *Fichte*, *Hegel*), s kik azt vitatták, hogy a vallás keletkezésének okát csak történeti úton, a hagyományra való támaszkodással magyarázhatni meg, vagyis segítségökre jött az »evolutionisták«-nak a vallási képzetek isteni s a »transformationisták«-nak azok emberi eredetét hangoztató tábora, mely egyfelől *Otto Pfleiderer*-nek »Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte« (2. kiad. Lipcse, 1878) cz. művében hallatta vezérelveit, másfelől *Ludwig Feuerbach*-ban (1804—1872), a »Das Wesen der Religion« (Lipcse, 1845) cz. mű szerzőjében talált jól képzett képviselőjére. Újra mások *Otto Gruppe*-val, a »Die griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen« (I. Lipcse, 1887) cz.-ü mű s a nagy ballaszttal megrakott, de azért értékes Griechische Mythologie und Religionsgeschichte (München, 1905) cz.-ünek szerzőjével az élőkön azt vitatják, hogy a vallások conformitasát csak történeti összefüggés föltételezésével és megállapításával magyarázhatni meg, a mythusok és cultusok vándorolnak — (Amerikát sem vehetjük ki) — s ezt csak philologicus módszerrel deríthetni ki. A vallás a társaságba verődés ösztönének a terméke, egyben az egyetemes gondolkodási törvényeknek a megsértése, a léttel való harcz megkönnyitésére szolgál. Egyetlen ősvallást kell föltételezni, melyet újra és újra reformáltak. Mind e vallástörténeti felfogások azonban nehezen törnek maguknak útat; a legkelendőbb kézikönyveknek, a »Griechische Mythologie« (4. kiad. *Carl Robert*-től I. Berlin, 1887, 1894; 3. kiad. 2 köt. 1872—75) s a »Römische

Mythologie« (3. kiad. *H. Jordan*-tól, 2 köt. u. o. 1881, 1883)-nak a szerzője *Ludwig Preller* (1809—1861) még a physicalis magyarázatoknak hatása alatt áll, noha dicséretreméltóan az emlékeket is méltatja figyelemre; azonban ez utóbbi tekintetben messze felülmúlja a *W. H. Roscher* (* 1845) szerkesztése alatt megindult nagyszabású: »Ausführliches Lexikon der griech. u. römischen Mythologie« (eddig 5 köt. Lipcse, 1884-től kezdődőleg) czimű munka, mely már természeténél fogva sem hódolhatván egyoldalú felfogásoknak egyfelől pártatlanságra és tárgyilagosságra törekszik, másfelől az emlékeknek juttat bőségesen tért.

Ez emlékek feldolgozása és értelmezése szükségére kivált a bonni és müncheni philologusok mutattak rá. Bonnban, mint láttuk, főleg Welckernek köszönték a philologiának ebben az irányban való kiterjesztését. Mellette azonban 1855-től kezdve *Otto Jahn* (1813—1869) is működött a Welckernek egyetemességre törekvő szellemében. Az ókori élet legkülömbözőbb nyilvánulásait kereste fel J. (tanuság erre már Persius-magyarázata is [Lipcse, 1843]), s nagyszámú apró archaeologiai monographiáiban, melyek közül különösen a »Darstellungen antiker Reliefs, welche sich auf Handwerk und Handelsverkehr beziehen (Kön. Gesellsch. d'. Wissenschaften. Philol.-hist. Klasse XIV [1861] 291—374. l.) czíműt emeljük ki, az archaeologiai módszer mintaszerű alkalmazójának bizonyúlt. Münchenben a Welcker tanítványa *Heinrich Brunn* (1822—1893) finom művészi érzékkel fejtegette azokat a kapcsolatokat, melyek az egyes korok művészi termékei között fönnállanak, s a művészi gondolatok elemzését tűzve ki főczélul, rámutatva továbbá a test-anatomiai megfigyelések fontosságára, mesterien tudta az elszórt egyes észleleteket egyetemes szempontoknak alárendelni s összképpé olvasztani a művész szeme előtt lebegett eszményről. »Griechische Götterideale« (München, 1893) cz.-ü munkája szedi koszorúba enemű classicus tanúlmányainak legérettebb gyümölcseit. De befejezetlen »Griechische Kunstgeschichte«-je (I. München, 1893. II. 1897) is tanusága annak a kifejlett ízlésnek, mely Brunnt minden kutatásában vezette. Ebben az irányban csak egy archaeologus érte utól, utóda a müncheni egyetemen, *Adolf Furtwängler* (* 1853), a jelenkori archaeologusok elseje. Nem annyira stilista, mint Brunn, inkább polemicus, mint syntheticus fő, ki kétségtelenül az emlékszerű művészet legrejtettebb ágaiban is teljesen otthonos.

Nemcsak a görög szobrászat reconstructiója terén ajándékozta meg tudományunkat elsőrendű munkával, az angolra is lefordított »Meisterwerke der griech. Plastik« (Lipcse-Berlin, 1894) czímű művel, melyben eddigi tudásunkat nem várt módon számtalan helyen helyesbítette, ha néhol eredetiségre való törekvésében messze is ragadtatta magát, de »Die antiken Gemmen« (3 fol. köt., Lipcse-Berlin, 1900) cz.-ü még nagyobb szabású művében is nem csekély munkaerőnek és messzire látó mívelődéstörténésznek mutatja be magát. A *K. Reichhold* társaságában megindított »Griechische Vasenmalerei« cz.-ü sorozatnak (I. sorozat, München, 1904) finom kivitelü képeihez classicus tömörségű magyarázatokat nyújtott, *H. L. Urlichs* társaságában a »Denkmäler griech. und röm. Skulptur«-ban (2. kiad. u. o. 1904) hasznos tájékoztató kézikönyvet adott. Ez utóbbi műve ugyan nem számol annyira az eddigi eredményekkel, mint pl. *Maxime Collignon*-nak (* 1849) mesteri tollal megrajzolt, nagyarányú »Histoire de la sculpture grecque«-je (2 köt. Páris, 1892, 1898; németül is), de viszont még mindig színesebb, mint pl. *Ernest Arthur Gardner*-nek (nálunk *Hampel József*-től »Az ókori szobrászat története« [Budapest, 1900] cz.-en átültetett) »A Handbook of greek sculpture« (London, 1896, 1897) cz.-ü munkája. E három kiváló archaeologus mellett ugyan a németek még egész sereg szorgalmas és jóképzettségű régészszel dicsekedhetnek, hogy csak a főbbeket említsük, *Ludolf Stephani*-val (1816—1887) és *Friedrich Wieseler*-rel [225] (1811—1892), *Joh. Adolf Overbeck*-kel (* 1826), a »Geschichte der griech. Plastik für Künstler und Kunstfreunde (2 köt. 4. kiad. Lipcse, I. 1. 1892, I. 2. 1893, II. 1. 1893, II. 2. 1894) s a »Die antiken Schriftquellen zur Gesch. der bildenden Künste bei den Griechen« (u. o. 1868) czímű munkák megírójával, *Alexander Conze*-val

A. Furtwängler.

[225] *G. Hubo* Fr. W. (Biogr. Jahrb f. Alt.-kunde XXIII. [1900] 9—41. l.).

(* 1831), ki az attikai sírreliefeket írta le és értelmezte hatalmas folio-kötetben (I. Berlin, 1893), *Reinhard Kékulé v. Stradonitz*-czal (* 1839), ki »Griech. Thonfiguren aus Tanagra« (Stuttgart, 1878) czímű művében a görög iparművészetnek egy addig hanyag figyelemben részesült ágára vetett világot, *Georg Loeschcke*-vel (* 1852), ki Furtwängler társaságában közölte a »Mykenische Vasen« (Berlin, 1886) czímű munkát, *J. J. Bernouilli*-val (* 1831), ki »Römische Ikonographie«-jában (Stuttgart, I. 1882, II. 1. 1886, II. 2. Stuttgart-Berlin-Lipcse, 1891, II. 3. u. o. 1894) igazán hézagpótló művet adott, s *C. Cichorius*-sal, ki a Trajánoszlop domború műveit magyarázta sok sikerrel (Berlin, 1896), — mindazáltal a francziákban e téren komoly versenytársakra akadtak. Francziaországban vállalkoztak először egy nagyszabású műtörténelem megírására: *Georges Perrot* (* 1832) és *Charles Chipiez* (1835—1905), kik »Histoire de l'art« cz.-ü eddigelé 8 kötetre növekedett (Páris, 1882—1903) összefoglaló munkájukban, mely különösen a görög építészet megismeréséhez szolgál megbecsülhetetlen felvilágosításokkal, feladatukat fölötte biztató módon kezdték megoldani. A francziák kitünően felszerelt római és athéni intézeteikben egész legióját nevelték a jeles archaeologusoknak, s a módszeres kutatás, mely *Desiré Raoul Rochette* (1790—1854) és *Charles Lenormant* (1802—1859) munkáiban még sok kivánni valót hagyott hátra, az újabb nemzedék műveiben kifogástalanná lőn, főkép *Jean Antoine Letronne* (1787—1848) példaadására és methodologicus követelményeinek befolyása alatt: ezeket (Páris, 1883, 1885) összegyűjtött kisebb munkáiban látjuk tökéletességgel alkalmazva. Ez intézetekből kerültek ki *E. Pottier,* a görög vázák és λήκυθος-ok alapos ismerője, *B. Haussoullier,* az »Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion« (Páris, 1902) szerzője s *Ernest Babelon* (* 1854) ki különösen a »La gravure en pierres fines; camées et intailles (Páris, 1895) cz.-ü művével tünt ki. Nagy tevékenységet fejtenek ki a *Reinach* testvérek is, *Théodore* és *Salomon,* kik közül az utóbbi »Répertoire de la statuaire grecque et romaine (3 köt. Páris, I. 1897, II. 1. 2. 1898, III. 1904) cz.-ü művében, mely ú. sz. az összes szobrászati anyagot mutatja be vázlatos rajzokban, hasznos kézikönyvet is adott, némileg nélkülözhetővé tévén és kiegészítvén *Baptiste comte de Clarac* (1777—1847) »Musée de sculpture antique et moderne« (6 köt. szöv. Páris, 1841—1853 és 6 köt. tábla 1826—1841) cz.-ü

munkáját. Az angoloknak kivált az építészet elveinek megállapítása tette vizsgálataik tárgyát: *F. C. Penrose, H. W. Inwood* és *C. R. Cockerell* járultak sokban hozzá a görög templom lényegének és fejlődésének ismeretéhez; valamint *W. J. Anderson* és *R. Phené Spiers*-től bírjuk — »Architecture of Greece and Rome« (London, 1903; de németül is) cz.-ü művökben — az ókori építészetnek a kor színvonalán álló, noha kelleténél kissé compendiosusabb történetét is. Az olaszok között *Ennio Quirino Visconti* (1751—1818), az Iconographie grecque (3 köt. Páris, 1808—1811) s az Iconographie romaine (befejezve A. Mongez-tól; 4 köt. u. o. 1817—1829) szerzője óta nem igen akadt műarchaeologiával foglalkozó nevesebb philologus; ők, miként az újgörögök, természetszerüen inkább a mnemeologiai philologia mezején válnak ki. A három fő culturnemzet az érmek története terén is figyelemreméltó eredményekre tekinthet: a németeknek van *Joseph Hilarius Eckhel*-jök (1737—1798), ki hatalmas »Doctrina nummorum veterum«-ával (8 köt. Bécs, 1792—1798; »in nuce« Buda, 1799) megalapította az archaeologia »numismaticá«-nak nevezett ágát, a francziáknak *François Lenormant*-jok (1837—1883), ki »La monnaie dans l'antiquité« (3 köt. Páris, 1878—79; új lenyom. 1897) czimen adott áttekinthető könyvet, az angoloknak *Barclay Vincent Head*-jök (*1844), ki mint korunknak *'Α. Σβορῶνος* mellett legkitünőbb görög érmésze »Historia numorum«-ában (Oxford, 1887) a tudományos követelményeknek mindenben megfelelő kézikönyvet szerkesztett össze. Az ókorra vonatkozó műtörténelmi tudnivalók összegét lexicalis rendben *August Baumeister*-nek (* 1830), a homerusi hymnusok kiadójának »Denkmäler des klass. Alterthums« (3 köt. München és Lipcse, 1885, 1887, 1888) cz., többek közreműködésével kiadott vállalata közvetíti legjobban.

Mint látjuk, az összes class.-philologiai tudományágak terén serény tevékenység uralkodik; ez annál örvendetesebb, mennél lázasabb az igyekezet új anyagot teremteni elő tudományunk avatott mesterei számára, mert a párhuzamos munka legjobb biztosítéka életerejének és jövendőjének. A felfedezők lankadatlan energiája nélkül a classicus tanúlmányok talán visszamentek volna; illő azért, hogy mielőtt befejezzük tudományunk történetének vázlatát, az ő buzgalmukról is adjunk számot; amit ők fáradságot nem ismerve napfényre hoztak, még hosszú és biztató jövőnek zálogát hordja magában.

B) A kutatás történelmi alapjának módszeresen és rendszeresen történő kiépítése.

Aki, miután Wolf a classica-philologia terjedelmét kimérte és végczélját megállapította, először vette észre a történelmi alapnak nagyfokú hiányosságát s egy emberéletet szentelt annak, hogy legalább a görög nyelv és irodalom vizsgálatát megbízhatóbb alapokra fektethesse, az a német *Immanuel Bekker*[226] (1785—1871) volt, Wolf tanítványa. A philologusok előtte nem igen látták szükségét annak, hogy szövegmunkálataikhoz más országok kútforrásaihoz is elzarándokoljanak. Bekker 1810—1812-ig Páris nagy könyvtárában, 1817—1819-ig Olaszország főbb könyvtáraiban, 1820-ban Angliában kutatott, később is e helyeket fel-felkereste. Új kéziratoknak — az akkori időkhöz képest — alaposnak mondható összevetése következtében óriási új anyagra tett szert s ezt egész sor görög iró szövege javára értékesítette, hogy csak a főbbeket említsük: *Ὅμηρος*-éra (*Ἀρίσταρχος* után induló kiadása Berlin, 1843; a digammát restituáló kiadása Bonn, 1858), *Θέογνις*-éra (Lipcse, 1815; 2. kiad. 1827), *Ἀριστοφάνης*-ére (2 köt. London, 1828), *Πλάτων*-éra (10 köt. Berlin, 1816—1823), *Ἀριστοτέλης*-ére (2 köt. Berlin, 1831), *Θουκυδίδης*-ére (3 köt. Berlin, 1821), az Oratores attici-kéra (5 köt. Berlin, 1823—1824), *Παυσανίας*-éra (Berlin, 1826, 1827, 2 köt.), *Ἰούλιος Πολυδεύκης*-ére (u. o. 1846), *Σ. Ἐμπειρικός*-éra (u. o. 1842). S ezt oly időben tette, midőn az utazás még tetemes fáradságot és költségeket igényelt. Példája után indulva a múlt század közepe felé élénk tevékenységet fejtettek ki Németország philologusai. Segítségökre jött e tekintetben egy vállalat, melyet *Benedict Gotthelf Teubner* (1784—1856), napjaink legnagyobb classica-philologiai könyvkiadóczégének a megalapítója, inditott meg »Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana« czímmel 1824-ben, s melyben Németország philologusainak színe-java bocsátotta közre szövegmunkálatait, első sorban egy testvérpár, *Karl Wilhelm Dindorf* (1802—1883), a Poetarum scenicorum graecorum... fabulae etc. (5. kiad. Lipcse, 1869) szerzője, s *Ludwig Dindorf* (1805—1871), görög történetírók kiadója, kik termékenység és szorgalom dolgában méltó versenytársai voltak Bekkernek, a

[226] *H. Sauppe* Zur Erinnerung an Meineke und Bekker (Göttinga, 1872).

Karl Benedikt Hase (1780—1864) kezdésére átdolgozásnak alávetett H. Stephanus-féle Thesaurus-sal pedig további szövegmunkálatokra elsőrendű segítőeszközt adtak a philologus világ kezébe (8 köt. Páris, 1831—1865).

De Bekker codextanúlmányai folytán új forrásművek is kerűltek napfényre, így *Ἀπολλώνιος Δύσκολος*-nak *περὶ ἀντωνυμίας* cz.-ü műve (külön, Berlin, 1813) s egy csomó grammaticai és rhetoricai irat, melyeket Anecdota Graeca cz.-en (3 köt. Berlin, 1814, 1816, 1821) adott ki. Ez, de még inkább *Angelo Mai*[227]-nak (1782—1854) a milanói Ambrosianában fölfödözött Cicero-, Fronto- és Plautus-palimpsestusai, *Niebuhr*nak (l. 388. l.) Veronában talált Gaius-a a könyvtárak kincseinek behatóbb vizsgálatára ösztökélték a kutatókat. Messze vezetne mindazt felsorolni, amit így a század folyamán napfényre hoztak; meg kell elégednünk, ha *Jean François B. de Boissonade* (1774—1857) Anecdota Graecaira (5 köt. Páris, 1829—1833), *P. Matranga* Spicilegium Romanum-ára (10 köt. Róma, 1839—1844), az elangolosodott *John Anthony Cramer* (1793—1848) Anęcdota Graeca e codd. bibl. Oxoniensium descripta (Oxford, 1835—1837) s Anecdota Gr. e. codd. bibl. reg. Parisiensis descripta-ira (u. o. 1839—1841), a *Wilhelm Studemund* (1843—1888)[228] és *Rudolf Schoell* (1844—1893)[229] Anecdota Varia Graeca et Latina-ira (2 köt. Berlin, 1886), a *Gustaw Loewe*-től (1852—1883) megindított s *Georg Goetz* (*1849)-től folytatott Corpus Glossariorum Latinorum-ra (7 köt. Lipcse, 1884 s kk.), a *Valentin Rose*-tól (* 1829) kiadott Anecdota Graeco-Latina-ra (2 köt. Berlin 1864, 1870) s a *G. B.* cardinale *Pitra* ((1812—1888) Analecta Sacra 6 kötetére (I—V. Páris-Róma, 1876—1885, VIII. 1888.) figyelmeztethetjük az olvasót.

E kiadatlan forrásművek publicatiója meggyőzték a tudós világot arról, hogy a könyvtárak kéziratai közt még sok értékes anyag hever, mely az ókori világról szerzett ismereteinket tetemesen helyesbítheti és kiegészítheti. Mind sürgősebben kezdték hangoztatni a könyvtárak codexeinek rendszeres jegyzékbe foglalását. Kisérletek ugyan a múlt század folyamán már történtek, számottevő kisérletek, minők *Ignatz Hardt* Catalogus codd. mss.

[227] *Prina* Biografia del cardinale A. M. (Bergamo, 1882).
[228] *Cohn* W. S. (Biogr. Jahrb. für Alt.-kunde XIII. [1890] 82—103. l.).
[229] *Fr. Schöll* R. Sch. (Biogr. J. f. Alt.-kunde XX. [1897] 9—40. l.)

graecorum bibl. regiae bavaricae-je (5 köt. München, 1806—1812), *E. Miller* Catalogue des mss. grecs de la bibl. de l'Escurial-ja (Páris, 1848), *H. O. Coxe* Catalogus codd. mss. bibl. Bodlejanae-ja (13 köt. Oxford, 1848—1889), de valójában csak a 60-as és 70-es évek táján érik meg a kéziratok rendszeres leírásának az eszméje, először Francziaországban, hol a kormány a kitűnő palaeographust *Charles Graux*-t[230] (1852—1882) küldi Olasz-, Spanyol- és Dánországba s e jeles szakerő nemcsak a meglévő kézirati állománynak jegyzékbe való foglaltatása előmunkálataiból veszi ki a maga részét, hanem a könyvtárak régibb állományát is igyekszik történeti módszerrel reconstruálni. E téren példaszerű müve az Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial, mely Párisban 1880-ban jelent meg. A franczia kormány 1885—1897-ben a Catalogue général des mss. des bibliothèques publiques de France-ban — a Bibliothèque Nationale kivételével — Francziaországnak ú. sz. összes kéziratait lajstromoztatja, *Henri Omont*-nal pedig az Inventaire sommaire-ben (4 rész Páris, 1886, 1887, 1899) az ország legnagyobb könyvgyűjteményének görög codexeit foglaltatja jegyzékbe. 1885-ben indul meg a jeles latin költőnek, *XIII. Leo* pápának (1878—1903) utasítására a Vaticana kézirati kincseinek — igaz, lassú időközökben történő — catalogisálása. Az 1893-ban *Girolamo Vitelli* (* 1849) szerkesztésében megindult Studi Italiani di Filol. Classica-ban a kisebb olasz állami könyvtárak görög codexeit írják le; ugyanabban az évben *Emidio Martini* (* 1852), *M. Φίλης* költeményeinek a kiadója, megindítja a Catalogo di mss. greci esistenti nelle biblioteche Italiane (Milano, I_2 1896, II 1902) cz. kiadványát s fog hozzá *Domenico Bassi* (* 1859) társaságában a milánói Ambrosiana görög kéziratainak pontos leírásához (2 köt. Milano). A görög kormány *Σπυρίδων Π. Λάμπρος*-sal (* 1851) leiratja az Athos-hegyi könyvtárak codexeit, *Ἰωάννης Σακκελίων*-nal a patmoszi és athéni könyvtárakét. Németországból *Victor Gardthausen* (* 1843), az Augustus und seine Zeit (Lipcse, I_1 1891, I_2 1896, I_3 1904, II_1 1891, II_2 1896, II_3 1904) cz.-ü beható történeti korrajz szerzője és Ammianus Marcellinus kiadója (Lipcse, 1874, 1875), elrándul a Sinai-hegyre s kolostorának görög kéziratait vizsgálja meg (Oxford, 1886), — Sammlungen und Cataloge griech. Hss. (Lipcse,

[230] *Ábel J.* Ch. Gr. (Egy. Philol. Közl. VI. [1882] 833—836. l.).

1903) cz.-ü művében a tájékoztató első útbaigazításokat adja s Griechische Palaeographie (u. o. 1879) cz.-ü munkájában a kéziratolvasáshoz szükséges palaeographiai elveket rakja le. Sajnos, a latin kéziratokat ilyen kimerítő rendszerességgel még nem catalogisálták; természetes is, mert számuk hasonlíthatatlanúl nagyobb. Holott pedig írásuk történetére kitünő vezérfonalak vetnek világot, így *Cesare Paoli*-nak (németre is leforditott) Programma scolastico di paleografia latina e di diplomatica-ja (3. kiad. Firenze, 1901), *M. Prou* Manuel de paléographie latine et française du VI-e au XVII-e siècle-je (2. kiad. Páris, 1892) és *Franz Steffens*-nek Lateinische Paläographie-ja (3 r. Freiburg in Br., 1903—06). A század utolsó évtizedében a legbecsesebb kéziratok lefényképezésének és a gondosabb megőrzésnek a szükségét is hangoztatják. A németalföldi *Willem Nicolaas du Rieu* (1829—1896) vezetésével megindul a Codices graeci et latini phototypice depicti cz. költséges vállalat Sijthoffnál Lejdában 1897-ben, melyet jelenleg *Scato de Vries* szerkeszt, 9 kötetből áll, s többek közt *Πλάτων* Clarkianus-át, *Ὅμηρος* híres Venetus-át, *Ἀριστοφάνης*-nek ravennai codexét s Tacitus Mediceus 68-át öleli fel jeles reproductiókban. A kéziratoknak gondosabb megőrizhetése czéljából *E. Schill* alkalmazza az ú. n. zapon-t.

A codexeknél azonban még becsesebb anyagot nyújtottak a XIX. évszáz utolsó 3 tizedének papyrus-felfedezései. Nem mintha papyrusokat már korábban szép számmal nem ismertek volna: elég legyen a még 1752-ben Herculaneumban fölfedezett (*Φιλόδημος*-, stb.) papyrusokra s az 1855-ben *A. E. Mariette*-től talált *Ἀλκμάν*-papyrusra utalni, — de csak a mult század hetvenes és nyolczvanas éveiben kezdett tudományunk ezen a téren bámulatos módon gazdagodni egyfelől *Rainer* királyi herczegnek vásárlásai és gyüjtése, másfelől az angoloknak az Egypt exploration-fund segítségével eszközölt rendszeres kutatásai révén. Igy került elő az egyptomi sírok tisztes homályából *Ὑπερείδης* több beszéde, az aristotelesi *Ἀθηναίων πολιτεία*, *Ἡρώνδας* mimiambusai és *Βακχυλίδης* költeményei, melyeknek fáradságos kiadásában az oroszlánrész *Frederic G. Kenyon*-t (* 1863) illeti meg, kinek tudományunk a The palaeography of greek papyri-t (Oxford, 1899) köszöni, — így fedezték föl az angolok egész tömegét az irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségü papyrusoknak, melyeket javarészt *W. Flinders-Petrie* publicatióiban (Dublin, 1891,

London, 1893) és *Bernard P. Grenfell* s *Arthur S. Hunt*-nak The Oxyrrhynchus-Papyri (5 köt. London, I. 1898, II. 1899, III. 1903. IV. 1904. V. 1907) cz.-ü korszakos kiadványában találjuk közölve. De a németek is keresnek és vásárolnak újabban papyrusokat; e tekintetben *Richard Reitzenstein*-nak (*1861), az Etymologicum genuinum fölfedezőjének s a Deutsche Orient-Gesellschaft fáradozásainak Alekszandriában köszönnek sokat. Ők a nem irodalmi papyrusok értelmezése terén is jeles munkásokat állítottak sorompóba, mindenekelőtt az osztrák *Karl Wessely*-t (* 1860), ki mellé azonban *Ulrich Wilcken* (* 1862), a Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien (2 köt. Lipcse, 1899) cz.-ű alapvető munka szerzője, az Archiv für Papyrus-Forschungnak (1900 óta) szerkesztője s *Otto Gradenwitz* (*1860), az Einführung in die Papyruskunde (I. Lipcse, 1900) cz.-ü mű írója, méltóképpen sorakoznak.

Fr. G. Kenyon.

A papyrusok után való rendszeres kutatásra nyilván azok a fényes eredmények csalogatták a culturnemzeteket, melyeket ezek az emlékek fölfedezése terén értek el. Ezt a kutatást is a korábban talált anyagnak jegyzékbe foglalása előzte meg s Anglia járt legelől, mely 1816-ban az Elgin-szoborművek birtokába jutott. Lord *Bruce Thomas* earl of *Elgin* (1766—1841) t. i. 1801—1803 közt az athéni Ἐρέχθειον-ról, de különösen a Παρθενών-ról számos szoborművet szedett le és szállíttatott Londonba, s azokat későbben a British Museumnak mérsékelt áron eladta. Még 1812-ben kezdték az Ancient marbles of the Brit. Museum cz.-ü catalogus közzétételét (8 köt. kiadta *T. Combe*) s 1839-ben fejezték be. Franczia-ország a napoleoni háborúk alatt gazdagodott emlékekben; 1820-ban jutott a Louvre legnagyobb kincsei egyikéhez, a méloszi Ἀφροδίτη szobrához. *Chr. Visconti* és a fentebb említett *Clarac*

gf. nyújtották itt az első catalogust Description des antiques du musée royal cz.-en (Páris, 1820). Németországban *Fr. W. Eduard Gerhard* (1795—1867) sürgette nyomatékosan az emlékek lajstromozását, s járt jó példával elől Berlin's antike Bildwerke cz.-ü művével s a *Theodor Panofka* (1801—1858) társaságában kiadott Neapel's antike Bildwerke-jével (I. Stuttgart, 1828). Münchent *I. Lajos* király (1825—1848) bőkezüsége gazdagította, főképpen az aeginai templom szoborműveinek elhozatala által, Berlint a pergamoni ásatások következtében szerzett emlékek tekintélyes sorozata. Olaszország sem maradt veszteg, sőt itt 1782—1807 közt *E. Q. Visconti* (l. 419. l.) kiadja Il Museo Pio-Clementino cz.-ü művét, melyet 1808—1843 közt *F. A. Visconti* és *G. A. Guattani*-nak Il Museo Chiaramonti cz.-ü 3 kötetes munkája követ, de a szigorúbb értelemben vett catalogusok sora csak áz *Er. Pistolesi*-ével, az Il Vaticano descritto ed illustrato-val (8 köt. Róma, 1829—1838) kezdődik. Itt kivált a nápolyi Museo Nazionale gyarapodik pompejii falfestmények, herculaneumi bronzok s a római magánéletet felvilágosító leletek következtében. De tagadhatatlan, hogy Olaszország az emlékek leírása terén nagyon sokat köszön a németeknek is: kitünő kalauzok a maguk nemében *Hans Dütschke* Antike Bildwerke in Oberitalien-je (5 köt. Lipcse, 1874—82), *Walther Amelung*-nak (* 1865) Führer durch die Antiken in Florenz-ja (München, 1897), *Wolfgang Helbig*-nek (* 1839) *Emil Reisch* (l. 412. l.) segítségével megirt Führer durch die öffentl. Sammlungen klassischer Altertümer in Rom cz.-ü munkája (2. kiad. 2 köt. Lipcse, 1899), *Otto Benndorf*-nak (* 1838) és *Richard Schöne*-nek (* 1840) Die antiken Bildwerke des lateranensischen Museums (Lipcse, 1867) czimű műve és *Heinrich Heydemann*-nak (1842—1889) Die Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel-ja (Berlin, 1872). Korunkban külömben már a legtöbb gyüjteménynek van catalogusa (így az olaszokét a Catalogo generale dei musei d' antichità e degli oggetti d' arte adja, a müncheni szobortárét *Brunn*, a drezdai gyüjteményét *H. Hettner* irta meg stb.), sőt még a tekintélyesebb magángyűjteményeknek is, melyek közől a Sabouroff-félét emeljük ki Oroszországban (ennek *A. Furtwängler* adta mintaszerű katalogusát) s a hazai érdekü *Fejérváry - Pulszky Ferencz*-félét, (1814—1897), kiknek gyüjteménye külföldre (Liverpoolba, Párisba stb.) került (l. *Pulszky* Catal. of the Fejérváry ivories

Liverpool, 1856 és Catalogue des antiquités grecques, romaines, du moyen âge et de la renaissance composant la collection de MM. de Fegervary [!] — de Pulsky [!]. Páris, 1868). Hihetetlen módon gazdagodott Görögország is a múlt század utolsó három évtizedében; itt, miként Olaszországban, törvény tiltja a régiségeknek kivitelét. Athén, Olümpia, Epidaurosz, Delfi, valósággal ontották az emlékek özönét. Becses nemzeti museuma kincseit *Καββαδίας* (l. lejebb) *Κατάλογος τοῦ κεντρικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου* (Athén, 1886—1887) és *Π. Καστριώτης Κατάλογος τῶν γλυπτῶν* (Athén, 1896) cz. műveiben találjuk elsorolva.

Ez a serény gyüjtő tevékenység a feliratok mezején is nyilvánult s itt nem kisebb elme, mint *August Boeckh* (l. 388. l.) fogott hozzá a berlini academia támogatásával a korábban közölt görög anyag rendezéséhez. 1828-ban indult meg a hatalmas munka s *Johannes Franz* (1804—1851), *Ernst Curtius* (l. 408. l.) és *Adolf Kirchhoff* (l. 385. l.) közremüködésével folytatódott és fejeződött be »Corpus Inscriptionum Graecarum« czímen, 1877-ben Berlinben 4 kötetben. A gyüjtemény azonban az idők folyamán fölhalmozódott anyag következtében hiányosnak bizonyúlván, *Adolf Kirchhoff* (* 1826) kezdeményezésére a berlini academia egy új görög corpus kiadását határozta el, melynek első kötetei létrejövetelét *Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης*-nak (1881—1899) *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι* cz.-ü müve (Athén, 1871) tetemesen megkönynyítette. Az attikai inscriptiók kiadásával nyitották meg u. i. a gyűjteményt »Corpus Inscriptionum Atticarum« czímen (Berlin, I. 1873, 1. suppl. 1877. 2. 1887, II. 1. 1877, II. 2. 1883, II. 3. 1888, III. 1. 1878, III. 2. 1882, IV. [Suppl.] 1895. Appendix 1897) s Kirchhoff-on kívül *Ulrich Köhler* (1838—1903),[231] *Wilhelm Dittenberger* (* 1840) és *R. Wuensch* járultak hozzá befejezéséhez. 1890-ben *Georg Kaibel* (1849—1901),[232] *Ἀθηναῖος*-nak s a dór comoediaírók maradványainak (Berlin, 1899) kiadója, és *A. Lebegue* a nyugati Görögország föliratait közölték, mit csakhamar *Dittenberger*-nek az északi Görögország föliratait tartalmazó kötetei (I. 1892, III. 1. 1897) s *Friedrich Hiller v. Gärtringen*-éi követtek (l. lejebb), ki az egeusi tenger szigeteinek a feliratait tette közzé (1. 1895, 3. 1898. Suppl. 1904), majd meg *Max Fraenkel* kötete, mely a Peloponnézusnak és szomszédos szigeteinek feliratait hozta

[231] *Weil* U. K. (Zeitschr. f. Numismatik XXIV. [1903] 377—379. l.).
[232] *Radtke* G. K. (Biogr. Jahrbuch f. Alt.-kunde XXVII. [1904] 15—71. l.).

(1902). E mellett azonban a németek gondoskodtak róla, hogy szemelvényes kiadásokat is nyújtsanak; *Hermann Collitz* (*1855) és *Fritz Bechtel* (*1855): »Griechische Dialektinschriften«-ei (4 köt. 5. r.-ben Göttingen, 1884 s k.) a szójárásokra való tekintetből kiszemelt anyagot adják, *Dittenberger* a »Sylloge Inscriptionum Graecarum« 3 kötetében (2. kiad. Lipcse, 1898, 1900, 1901) a történeti szempontból fontos feliratokat mutatja be és világositja meg jegyzetekkel. A mutatkozó hézagokon francziák és angolok is iparkodtak segiteni: *Dareste- Haussoullier- Reinach*-ék a »Recueil des inscriptions juridiques grecques«-el (I. 1. Páris, 1891, 2. 1892, II. 1. 1898, 2. 3. 1904), *E. L. Hicks:* »A manual of greek historical inscriptions«-szel (Oxford, 1882). Német nyelven indult meg a *S. Reinach* Traité d'épigraphie grecque (Páris, 1885)-je mellett az egyetlen kimerítő kézikönyv e tekintetben, a *Wilhelm Larfeld* (*1858) Griech. Epigraphik-ja (Berlin, II. 1. 1898, 2. 1902). De a római feliratok gyűjtése és közlése terén is halhatatlan érdemeik vannak a németeknek, jelesen a berlini academiának, mely e feladatot a század másik nagy philologusa vállaira bízta, t. i. a *Theodor Mommsen*-éire (l. fentebb), ki azonban *Emil Hübner*-ben (1834—1901), *Karl Zangemeister* (1838—1902), *Wilhelm Henzen* (1816—1887), *Gian Battista de Rossi* (1822—1894), *Eugen Bormann, Christian Huelsen* (* 1858), *Alfred v. Domaszewski, Otto Hirschfeld* (* 1843), *G. Wilmanns, René Cagnat* (* 1852), *Johann Schmidt, H. Dressel* és *H. Dessau*-ban elsőrendű munkatársakat nyert, kiknek segítségével a mű,* a XIX. század ez egyik legnagyobb vállalata serényen halad előre. E kitűnő gárda egyik tagja *Cagnat*, »Cours d'épigraphie latine« czímen (Páris, 1890, 2. kiad.) a leghasznosabb latin epigraphicai vezérfonalat adta, másik tagja *Dessau*, »Inscriptiones latinae selectae« czímen (Berlin, I. 1892, II. 1. 1902, 2. 1906) a kezdőnek történeti tanúlmányaihoz válogatta össze a legkülömbözőbb anyagot, harmadik tagja *de Rossi*,[233] »Inscriptiones christianae

* Berlin, I. 1863 [I. 1² 1893], II. 1869 [Suppl. 1892], III 1873 [Suppl. I. 1. 2. 1890. 3. 1893, II. 1902], IV. 1871 [Suppl. 1. 1898], V. 1. 1872, 2. 1877, VI. 1—5. 1876—1902, VII. 1876, VIII. 1881 [Suppl. 1. 1891, 2. 1894], IX. 1883, X. 1883, XI. 1. 1888, 2. 1901, XII. 1888, XIII. 1 a. 1899, b. 1904, XIV. 1887, XV. 1891.

[233] *O. Marucchi* G. B. de R. (Biogr. Jahrb. f. Altert.-kunde XXII. [1900] 1—17. l.)

urbis Romae septimo saeculo antiquiores« czímen (2 köt. Róma, 1861, 1888) az ó-keresztény élet megismeréséhez oly nélkülözhetetlenül szükséges feliratokat gyűjtötte és ismertette. Az óriási anyagnak könnyebben való kezelhetése czéljából *Ettore de Ruggiero* nagy fáradsággal egy »Dizionario epigraphico di antichità romane« cz.-ü (Róma, I. 1895, II. 1898) szótárt bocsátott közre, mely azonban még korántsem teljes és lassan halad előre. *E. Desjardins*-nek (1823—1826) és *Rómer Flóris*-nak (1815—1889) »Monuments épigraphiques du musée national hongrois« (53 tábla, Budapest, 1863; magyarúl is) cz.-ü munkája tanusítja, hogy hazánk is kivette a maga részét a nemzeteknek e téren mutatkozó míveltségi versenyéből.

Az emlékszerü anyagnak hatalmas felgyülemlését végre nagy mértékben előremozdították a tervszerü *utazások* és *ásatások*. Már 1675-ben járt a lyoni orvos *Jaques Spon* s az angol *George Wheler* Athénben s tapasztalataikról ismételten, közösen 1678-ban Lyonban francziául megjelent (s németre Menudier-től Nürnberg, 1681 fordított) 2 kötetes művökben számoltak be. A XVIII. évszáz hajnalán *Joseph Pitton de Tournefort* (1656—1708) utazza be Hellaszt és Kis-Ázsiát — 3 kötetes müve Lyonban 1717-ben jelenik meg, — a század közepe táján pedig *James Stuart* és *Nicolas Rewett* utazzák be Görögországot s közlik az athéni építészeti emlékeket illetőleg forrásszámba menő munkájukat »The antiquities of Athens« (4 köt. London, 1768, 1784, 1794, 1816) czímmel. A század vége *Charles H. L. Pouqueville*-t is látja Görögországban, ki ott nem kis viszontagságokat áll ki; gazdag megfigyelő képességének a »Voyage en Morée« (3 köt. Páris, 1805) cz.-ü munkájában adja ismételten tanujelét. Úgyde az utazásoknak igazi korszaka mégis csak a XIX. század. Bevezeti az angol *William Martin Leake* (1777—1860)[334] útja, ki 1800 január 27-én a Doganlu-völgyben fölfedezi azt a függőleges, keleti ékítéssel bevont, görög betükkel beirt sziklafalat, az ó-phryg Midas király síremlékét, mely a phryg nyelv ismeretéhez a legbecsesebb documentumok egyike. Az attól fogva rendszeresen kutató angol tiszt Athén topographiájának a földerítéséhez látott hozzá s enemü vizsgálódásainak gyümölcse a Topo-

[334] *E. Curtius* W. L. und die Wiederentdeckung der klass. Länder (Altertum und Gegenwart II. 305—322. l.).

graphy of Athens stb. (London, 1821; németre ford. a 2. kiad. után J. *Baiter* és *H. Sauppe* Zürich, 1844) »az első kísérlet tudományos módon, a régiek tanuságtételei, emlékek és feliratok alapján a régi várost újra felépíteni.« »Travels in the Morea« (3 köt. London, 1830) és »Travels in northern Greece« (4 köt. u. o. 1835—1841) cz.-ü művei viszont a görög epigraphica szempontjából igen fontosak. Az emlékek fölfedezését s a szabadabb mozgást lényegesen megkönnyítette Görögországnak 1830-ban a török járom alól való fölszabadulása. Német tudósok jöttek mind nagyobb számmal az országba; a legnevezetesebbek közül említjük az 1839-ben *Ernst Curtius*-sal (l. 408. l.) együtt utazó *Karl Otfried Müller*-t s az 50-es években leutazott *Konrad Bursian*-t (1830—1883), a »Geographie von Griechenland« (2 köt. Lipcse, 1862, 1872) cz.-ü nagy utánjárásra valló mű szerzőjét s a németországi philologia történetének beható megíróját. Mindezeknek az ország topographiai földerítése érdekében kiváló érdemeik vannak. A németek figyelme e mellett Egyptomra is kiterjedt, hol *Karl Richard Lepsius* (1810—1884) egyebek közt megtalálta a híres abu-simbeli feliratokat s »Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien« cz.-ü hatalmas 12 fol. kötetben (Berlin, 1849—1860) megjelent művében maradandó emléket emelt tudományának. Az osztrákok kivált Kis-Ázsia emlékeinek tanúlmánya kedvéért utaztak (a bécsi academia minden évben küld ki tudósokat Kis-Ázsia tervszerű tudományos megismerésére a németségnek Kelet felé terjeszkedő politicájának első útászcsapatai gyanánt) — szép eredményekkel tértek haza *O. Benndorf* (lásd 425. l.), *Eugen Petersen* (* 1836), *Karl* Graf v. *Lanckoronski* (* 1848) és *Adolf Wilhelm* (* 1865) — a francziák Kis-Ázsián kívül továbbra Moreát tették beható utazások színhelyévé, nevezetesen pedig *Philippe Le Bas* (1794—1860) és *Paul Foucart* (* 1836), kik az elfrancziásodott *W. H. Waddington* (1826—1894) közreműködésével kiadták a »Voyage archéologique en Grèce et en Asie mineure« cz.-ü művet (Páris, I. II. IV. év nélkül, III. 1870, V. 1848), a görögországi utazónak eme kincses bányáját, ki azonban persze inkább a *Habbo Gerhard Lolling* [235] (1848—1894) munkálataira visszamenő »Baedecker«-t (4. kiad. Lipcse, 1904) s

[235] *Wolters* H. G. L. (Mitteilungen d. k. d. archaeol. Inst.'s, Athen. Abteil. XIX. [1894] V—XXIII. l.-okon).

az ennél sokkal részletesebb »Guide Joanne«-t (I. »Athènes et ses environs« *Hausouillier*-tól, II. »Grèce continentale et îles« *u. attól Fougères, Monceaux* és *Lechat* közreműködésével) fogja forgatni első sorban.

Amíg Görögország rabságban sínylődött, ott természetesen *ásatásokról* még nem volt szó; a tudományos világ figyelme Olaszországra irányult, hol már 1748-tól kezdve ástak a Kr. u. 79-ben eltemetett Pompeji területén, s a Winckelmann irataiban fel-felhangzó figyelmeztetéseknek hatása alatt *Carlo Fea* (1753—1836) a római ásatások megindításán hathatósan fáradozik. Mind Pompeji, mind Róma fölfedezése különösen akkor haladt serényen előre, midőn *Giuseppe Fiorelli* (* 1823) került az ásatások intézésének az élére s 1872-ben megindult a »Notizie degli scavi di antichità« cz. folyóirat, melyben az olaszok az ásatásokról mindig lelkiismeretesen beszámolni szoktak. Az olasz kormányok költséget nem sajnáltak, s a leleteknek művészi módon való közzétételét is telhetőleg előremozdították, amint azt a *Niccolini* testvérektől megindított díszmunka, a »Le case ed i monumenti di Pompei disegnati e descritti« (Nápoly, I. 1854, II. 1886, III. 1890, IV. 1896) a legékesszólóbban tanusítja. Lelkesen működtek Itáliában a németektől 1829-ben a Capitoliumon fölállított archaeologiai intézetnek a tagjai (újabban kivált a 427. lapon említett *Chr. Huelsen*, ki a Forum Romanum-ról adott ki beható leírást [Róma, 1904] s *August Mau* [* 1840], ki Pompejiről tájékoztatta előbb az angol [New-York-London, 1899], azután [Lipcse, 1900] a német nagyközönséget), s az École de Rome ambitiosus növendékei, kik a Medici-villa cyprusfái alatt gyönyörködnek az örök város festői bájaiban s merítenek új és új ihletet. Az olaszok lankadatlan buzgalmának a forrásai napjainkig sem apadtak ki: *Rodolfo Lanciani* (* 1847) szép művét Rómáról ismeri magyar olvasóközönségünk is Lubóczi Zs. fordításában (Budapest, 1894) s *Giacomo Boni* (* 1859) építész nevezetes fölfedezéseit a Forum Romanum-on (az 1898—1903. években) közönségünk az ő saját szájából hallhatta Budapesten 1904 deczember havában. 1890-ben Marzabotto (Bologna) mellett *Edoardo Brizio* (* 1846) fölfed egy etruszk várost, 1892—1896 közt egy a VIII. évszázból származó necropolis maradványait tárják fel Volterra mellett.

Görög földön is német részről indulnak ki az első ösztönzések. Itt *Ludwig Ross* (1806—1859) az első, ki 1834—36 között

Athénben ásat s az Akropoliszt kifejteni kezdi a közép- és újkori épületrészek halmazata alól; *Friedrich W. Thiersch* (1784—1860) meg, a praeceptor Bavariae, még 1832-ben hívja fel a görögöket társaság alakítására, mely emlékeiket megőrizni s a múlt világ maradványait fölfedni lenne hivatva. E társaság 1837-ben *Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία* néven meg is alakúl:[236] alapítása óta kiadta a minden görög régésznek nélkülözhetetlen *Ἐφημερὶς ἀρχαιολογική*-t s 1872 óta az ásatásokról hűségesen beszámoló *Πρακτικά*-t; szegényes erőforrásai mellett is igen sokat tett a régi Görögország fölfedése érdekében: ásatott főképpen a régiségek főephorusa *Παναγιώτης Καββαδίας* (*1852) tevékeny közreműködése mellett Lycosurában, Epidauroszban, az Akropoliszon, Chaeroneában, Rhamnusban, Megarában s egyéb helyeken legtöbbnyire fényes eredménynyel. Tagadhatatlan, hogy e tekintetben az elhatározó impulsusokat a görögöknek valamint a nagy culturnemzeteknek egy gazdag német kereskedő és lelkes philhellén, *Heinrich Schliemann*[237] (1822—1890) szenvedélyes ügyszeretete s példája szolgáltatta, ki *Ἰθάκη* s a régi Trója területén, majd Mükéne, *Ὀρχόμενος* és *Τίρυνς* helyén eszközölt ásatásokat s velök egy új culturkorszaknak, az ú. n. mükénei korszaknak, jobban mondva az egeus művelődésnek a termékeivel ismertette meg az ámuló világot, csakhamar képzett követőre lelvén a görög *Χρῆστος Τσούντας*-ban (*1857), kinek *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός* (Athén 1893; bővítve angolul is 1897) cz.·ü műve legjobban ismertet meg e culturkorszak művészetével. A Schliemann-féle ásatások eredményeinek hatása alatt kezdi 1876-tól fogva Delfinek, 1877-től kezdve Délosz szigetének

H. Schliemann.

[236] *Καββαδίας*, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (Athén, 1900).
[237] Életrajzát l. *Schuchhardt* könyvében (Schl. ásatásai stb.; ford. Öreg J. [Budapest 1892] az 1—29. l.-okon.

páratlan rommezőit feltárni az 1846-ban alapitott École française d'Athènes,[238] főkép sokévi igazgatójának, a kitűnő epigraphusnak *Théophile Homolle*-nak (*1858) vezetése mellett, kinek nagy műve, a Fouilles de Delphes (1904 óta; eddig 2 fasc., 62 tábla) hatalmas tudományának elévülhetetlen tanusága; s megindul Mantineiában, Tegeában, Amorgoson s az *Ἰσθμός*-on is a fáradhatatlanúl fölfedő franczia szellem munkája. S ahol ők még 1828-ban *Ζεύς* nagy templomát ásták ki, Olümpiában, *Curtius Ernő* (l. 408. l.) hatékony sürgetésére s vezetése mellett a német kormány is sorompóba lép nagyszabású tervével: 1875—1882 között kiássa a régi Olümpia völgyét s a legkülönfélébb épületromok mellett *Πραξιτέλης*-nek eredeti *Ἑρμῆς*-szobrát, *Παιώνιος Νίκη*-jét s nagy tömegben érczbe öntött állatokat hoz felszínre. Ekkor kezdi voltakép pályafutását fiatalon *Wilhelm Dörpfeld* (*1853), ki később Schliemann, majd a német kormány költségén ásott, hol a kis-ázsiai Hisszarlik területén, fölfedve az ú. n. VI. rétegben »*Πρίαμος* király várát« (az eredmények összefoglalva többek közreműködésével Athénben 1902-ben kiadott nagy művében: Troja und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion. 1870—1894. Ism. l. Arch. Értes. 1903. 3. f.), hol meg Pergamon-ban, melyet *Karl Humann* (*1839) kezdett 1879—1886 közt kiásni s Dörpfeld azóta fokozatosan tovább fölfed. Igy s mint az 1874-ben alapított német archaeologiai intézetnek[239] első titkára, ki évente rendezett (ujabban sajnos megszüntetett) tanúlmányútjain minden nemzetbeli philologust tanít és útbaigazít, Görögország rommezőinek páratlan tájékozottságú *Πανσανίας*-ává nőtte ki magát, s nem kis része van abban, hogy a német birodalmi kormány s magánosok a legmesszebbmenő áldozatokat hozzák ezen a téren; utalunk a *Th. Wiegand* és *Hans Schrader* felügyelete mellett 1895—1899 közt végzett prienei ásatásokra s azokra, melyeket a görög szigettenger inscriptióinak nagytehetségü feldolgozója *Friedrich Hiller v. Gärtringen báró* (*1864; l. 426. l.) a maga pénzén Rhoduson s a festői Théra szigetén végzett. A francziáknak és németeknek gazdag eredményei versenyre szólították a többi nemzeteket is: 1885-ben British school

[238] *Radet* L'histoire et l'oeuvre de l'École Française d'Athènes (Páris, 1901).

[239] *Michaelis* Geschichte des Arch. Instituts (Róma, 1879).

at Athens czimen Anglia alapít intézetet s annak tevékenységét első sorban Cyprus felé irányítja, hol az amerikai *Cesnola*-testvérek évek hosszú során át előremunkáltak s 1878 óta a német *Max Ohnefalsch-Richter* nem kis sikerrel dolgozott, — majd föltárja Megalopoliszt s az utóbbi évtizedben Kréta szigetére megy, hol a régi Knósszosz helyén *Arthur I. Evans* egy palotának kiterjedt romjaira akadt művészi freszkókkal s eddig — sajnos — meg nem fejtett ideographicus inscriptiók kis gyűjteményével; hozzáfog végre Spárta romjainak rég óhajtott földerítéséhez. 1882-ben megalakúl Athénben az American school of classical studies,[240] mely Sziküonban, Eretriában, az argoszi Héraion romjai területén és Korintusban ásatott, — 1897-ben az osztrákok archaeologiai intézetének athéni, majd smyrnai kirendeltsége, mely Efezus romjaira fordította figyelmét, — 1895-ben Konstantinápolyban az oroszok archaeologiai intézete, mely egyúttal igen okosan a bizánczi studiumoknak is szentel tért, 1899-ben Krétára mennek — véglegesen — az olaszok, hogy *Fr. Halbherr* utasításai szerint Phaistos és Gortys maradványait fedjék fel. Kiadványok ill. folyóiratok egész sora számol be e nemzetek munkájáról: (1876 óta) a Mittheilungen d. kais. deutschen archaeolog. Instituts in Athen, (1877 óta) a Bulletin de correspondance hellénique, (1880 óta) a Journal of hellenic studies, (1885 óta) a Papers of the American school, (1898 óta) az Archaeol.-epigraph. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarnnak helyébe lépett Jahreshefte des oesterr. archaeolog. Instituts stb. Mind hirdeti a classica-philologia anyagának kifogyhatatlanságát, a lelkes és önzetlen kutatók hervadhatatlan érdemeit! Mind egy-egy intő szózat mihozzánk, mind egy-egy csábító zenehang!

Th. Homolle.

[240] *Th. D. Seymour* The first twenty years of the American school at Athens (Norwood, 1902).

Részünkről is történt 1905-ben félénk kísérlet, midőn *Láng Nándor*-t (*1870) küldte ki közoktatásügyi kormányunk ásatási előtanúlmányok czéljából Görögországba és Kis-Ázsiába; de vajjon kicsinyes és tudatlan sajtóorganumok nem akasztják-e meg fölszállásában a messze szárnyalni akaró classica-philologiai vándormadarat? Ám legyen; tudományunk azért örök marad, míg tudós ember él s gyakorlati korunkkal mindörökkön nyomatékosan éreztetni fogja, mi mindent köszönhet az az ócsárolt nagy hajdani világnak.

Irodalom: Gräfenhan, Geschichte der class. Philologie im Alterthum (4 köt. Bonn, 1843—1850). — Classen, De grammaticae graecae primordiis (Bonn, 1829). — Susemihl, Geschichte der griech. Litteratur in der Alexandrinerzeit (2 köt. 1891. 1892). — Teuffel (l. 401. l.). — Schanz (l. 402. l.) — Krumbacher (l. 402. l.). — Sandys, A history of classical scholarship from the sixth century before Chr. to the end of the middle ages (Cambridge, 1903). — Voigt, Die Wiederbelebung des class. Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus (4. kiad. Berlin 1897, 2 köt.). — Bursian, Gesch. der class. Philologie in Deutschland (2 r. München-Lipcse, 1883). — L. Müller, Gesch. der class. Philologie in den Niederlanden (Lipcse, 1869). — Egger, Hellénisme en France (II. köt. Páris, 1869). — Creuzer, Zur Geschichte der class. Philologie seit Wiederherstellung der Literatur (Deutsche Schrift. V. Frankfurt, 1854). — Kallenbach, Les humanistes polonais (Freiburg i. d. Sch., 1891). — Bászel, A class.-philologia jelesebb munkásai életrajzokban I. (Budapest, 1882) — Harles, De vitis philologorum nostra aetate clarissimorum (Bréma, 1764). — Wachler, Handbuch der Gesch. der Litteratur (IV. köt. Lipcse, 1833). — Heeren, Gesch. des Studiums der class. Litteratur (2 köt. Göttinga, 1797 s k. év.). — Saxe, Onomasticon literarium (2. kiad. Utrecht, 1775—1803, 8 köt.) — Hirzel, Grundzüge zu einer Geschichte der class. Philologie (Tübinga, 1862). — Herbst, Das class. Alterthum in der Gegenwart (Lipcse, 1852). — Friedländer, Die homerische Kritik von Wolf bis Grote (Berlin, 1853). — Volkmann, Nachträge zur Geschichte der Wolff'schen Prolegomena (I. 1878. II. 1887). — Gudeman, Syllabus of the history of Class. Philology. (Boston, 1892). — Urlichs, Grundlegung und Geschichte der klass. Altertumswissenschaft (2. kiad. Iw.-Müllers Handbuch I. köt.) — Bauer, Die Forschungen zur griech. Geschichte 1888—1898. (München, 1899). — U. a., Neue

Bücher zur griech. Geschichte (Neue Jahrbb. für das class. Altertum etc. V. [1902] 229—251, 337—350). — E. SIHLER, Classische Studien und classischer Unterricht in den Vereinigten Staaten (Neue Jahrbb. f. Pädagogik V. [1902] 458—463, 503—516, 548—556). — MICHAELIS, Die archaeologischen Entdeckungen des neunzehnten Jahrhunderts (Lipcse, 1906). — LÁNG N., A görög müveltség emlékeinek fölkutatása (A budap. I. ker.-i főgymn. 1905/06. évi értes.-ben s klny.-ban). — BURSIAN-MÜLLER-GURLITT-KROLL, Biographisches Jahrbuch für Alterthumskunde (1906-ig 29 évf.). — KROLL, Die Alterthumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert (1875—1900; Lipcse, 1905). — GUBERNATIS, Dictionnaire international des écrivains du monde latin (Róma, 1906). — HAIN, Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD stb. (Stuttgart, 1826; 2 köt.) Hozzá pótlék COPINGER-től (London, 1898). — PANZER, Annales Typographici ab anno MD ad annum MDXXXVI continuati (Nürnberg, 1803, 10 köt.). — HÜBNER, l. 20. l. — ENGELMANN, l. 66. l. — CALVARY-REISLAND, l. 67. l.

B) A CLASSICA-PHILOLOGIA TÖRTÉNETE HAZÁNKBAN.

Már az Árpádkorszakban látogatták a magyar tanulók a külföldi egyetemeket, a XII. évszázban első sorban a párizsi főiskolát. 1209-től kezdve a vicenzai, 1231-től a padovai, 1265-től a bolognai főiskolákon találkozunk a magyar nemzet fiaival. Legfőkép a papság volt az, mely ekkor külföldre tanúlni ment, s a papság az, mely Magyarország és Olaszország között kapcsolatokat teremt s így a humanisticus mozgalmaknak Magyarországon is nyit tért. Külföldi hatások alatt állva természetesen a scholasticus bölcsészetet műveli és terjeszti; egy buzgó tagja — az erdélyi *Boetius János* — Nagy Lajos alatt sikerrel magyarázza *Ἀριστοτέλης*-t.

Ha a magyarországi humanismus eredetét *Enea Silvio Piccolomini*-re, a későbbi II. Pius néven inthronisált pápára (1458—1464) akarjuk visszavezetni, ki V. László királyunkhoz, ill. annak nevelője Vendelin Gáspár számára 1450-ben egy Tractatus de liberorum educatione [241] cz.-ü iratot intézett, akkor mivel sem magyarázhatjuk meg azt az élénk humanisticus szellemet, mely Mátyás király korában udvarában lábra kapott. Ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, ha visszamegyünk addig az időpontig, midőn Hunyadi J. 1433 máj. 21-én Zsigmond király kiséretében ünnepélyesen bevonúl a Porta del popolo-n át Rómába. Tanuja volt Sienában Beccadelli költővé koszorúzásának, hallotta bizonyára a lelkes Ciriaco mennyire magasztalta Zsigmond király előtt Róma hajdani nagyságát. Megösmerkedett Poggióval is. Nem kételkedhetünk így abban, hogy az atya, Hunyadi, az, ki gondoskodik arról, hogy fiában is érzék és hajlam támadjon humanisticus ismeretek és világnézet iránt.

[241] Magyarra ford. *Acsay* A. (Budapest, 1898).

De ott látni azután még Hunyadi János oldala mellett cancellariájában *zrednai Vitéz János,*[242] esztergomi érseket († 1472), ki I. Ulászlónak s később V. Lászlónak a külföldi fejedelmekhez intézett leveleit fogalmazta s kit a magyarországi humanismus megalapítójának tekinthetünk. Váradi könyvtára[243] számára püspök korában Firenzében másoltatott codexeket, de nemcsak vásárolta és gyűjtötte a kéziratokat, hanem kéziratainak szövegét más kéziratokkal összevetni és átjavítani is szokta. Nem kis érdeme az is, hogy 1467-ben Pozsonyban egyetemet alapított, melyen többek között (a 354. l.-on említett) Müller is tanított. Érteni fogjuk tehát Mátyás humanismusát:[244] egyfelől örökölte a tudományoknak megbecsülését atyjától, ki fiai mellé nevelőnek egy ideig *Szánoki Gergelyt,* (l. 355. l.) a jeles lengyel humanistát, alkalmazta, másfelől állandó hatása alatt állott Vitéznek, ki sokféle tervével mindig újabb és újabb ösztönöket ültetett Mátyás törekvő lelkébe. Vitéz lehetett az, ki Mátyásnak szeme elé állította az urbinoi Federigo herczeg és a nápolyi Alfonso király példaképeit. Így jött létre a Corvina, Mátyás híres könyvtára,[245] melynek gazdagságáról az egész művelt Nyugaton beszéltek, s melynek gyarapítására Mátyás 33.000 aranyat fordított évente. A kéziratok száma benne vagy 5000-re rúgott, noha az értékes kéziratok száma nem volt valami nagy.

De Mátyás nemcsak a Corvina megalapításával szerzett magának és hazájának messze hírt a külföldön, hanem azzal is, hogy Budát egy előkelő nevekben gazdag humanista-társaság székhelyévé tette.[246] E humanista-társaságnak, mely körülvette,

[242] Beszédeit Aen. Sylviusnak hozzája intézett leveleivel kiadta *Fraknói* (Bp., 1878); *Fraknói* V. J. esztergomi érsek élete (Bp., 1879).

[243] *Fraknói* V. J. könyvtára (Magyar Könyvszemle I. [1878] 1—21., 79—91., 170—201. l.) *U. a.* Ujabb adatok V. J. könyvtárának történetéhez (M. Kvsz. II. [1879] 1—6. l.).

[244] Leveleit kiadta *Fraknói* I. (1458—79; Bp., 1893), II. (1480—1490; u. o. 1895; ebben IX—LXX. l.-on »Mátyás király mint levélíró«). *Fraknói* Mátyás király. A Jagellók kora. (A Szilágyi S. szerkesztette M. nemz. történ. IV. köt. [Bp., 1896]; *U. a.* Hunyadi Mátyás király. Történ. Életrajzok (Budapest, 1890); németül is [Freiburg, 1896]).

[245] *Ábel* Die Bibliothek des Königs Mathias C. (Litter. Ber. aus Ungarn II. [1878] 556—581. l.) *U. a.* Corvin-codexek (Bp., 1879) V. ö. még Magy. Kvsz. 1878 (103—120. l.), 1891 (1—9. l.), 1896 (161—168. l.), 1878 (201—234. l.)

[246] *Csánki* Mátyás király udvara (Bp., 1883).

leghíresebb tagja volt *csázmai* (vagy *csezmiczei) János*, ismertebb latinosított nevén *Janus Pannonius* (1434—1474), a Vitéz János unokaöcscse, a magyarországi latin költészet fejedelme.[247] Ferrarában tanúlt a híres veronai Guarino iskolájában, s még nem volt 16 éves, midőn már találó epigrammáival[248] hírt szerzett magának. Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum cz.-ű dicskölteménye mellett (melyet 1458-ban írt)[249] hírét kivált 2 könyvből álló elegiagyüjteményének s görögből való fordításainak köszönte. Mellette második nevezetes tagja volt a Mátyás humanista társaságának a Vitéz-családdal szoros rokoni viszonyban álló *Garázda Péter,*[250] ki szintén Ferrarában tanúlt s mindenesetre még 1507 előtt halt meg. Egy sírfelirat, melynek szerzője *Johannes de Megereche* († 1517),[251] a dácziai epigraphica megalapítója, Erdély feliratainak érdemes gyűjtője, Janus rokona, kiemeli, hogy híres lyricus költő volt. Kívüle még díszei voltak a humanista társaságnak az 1479-ben kalocsai érsekké lett *Hantó György* († 1480),[252] könyvgyűjtő s jeles szónok s utódja az érseki széken *Váradi Péter* († 1501),[253] Janus Pannonius szétszórt epigrammáinak első gyűjtője, kinek ránk maradt 127 levele humanista szellemének fenkölt tanubizonysága. Megfordult azonfelül Mátyás udvarában sok külföldi humanista is:[254] soraikból csak *Bonfini Márk*-ot (1427—1503), Mátyás történetíróját, *Bartolomeo della Fonte*-t,[255] ki 1488-ban a Corvina egyik őre volt és *Galeotto Marzio*-t (1427—1497) említjük meg, ki De egregie, sapienter et jocose dictis et factis Matthiae regis

[247] Költeményei 2 köt.-ben (Utrecht, 1774; kiadta gf. Teleki Sámuel). Pótlásokat *Ábel* Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon (Bp., 1880). *Hegedüs* J. P. (Kisfal.-Társ. Évl. XXVIII. [1895] 110—135. l.)

[248] *Reforgiato* Gli epigrammi di Giano P. (Catania, 1896).

[249] Magyarra ford. *Hegedüs* (Bp., 1897).

[250] *Ábel* Garázda Péter (Egy. Phil. K. IV. [1880] 98—100. l.; ném. Ung. Rev. III. [1883] 21—31. l.).

[251] *Ábel* Joh. Mezerzius, der Begründer der dazischen Epigraphik (Ung. Rev. III. [1883] 373—383. l.).

[252] *Ábel* I. György, kalocsai érsek (Egy. Phil. K. IV. [1880] 32—44. l.)

[253] Leveleit kiadta *Wagner* (Pozs., 1776). *Fraknói* V. P. kalocsai érsek élete (Bp., 1884).

[254] Irodalomtörténeti Emlékek. II. Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Közli *Ábel J.* (Bp., 1890)

[255] *Hegedüs I.* B. d. F. (Irodalomtört.-i közlem. XII. [1902] 1—19. l.)

stb. cz.-ü s culturtörténeti forrásszámba menő művével[256] még e vázlatos fejezetünkben is fölemlítésre érdemes.

Oly erős humanista szellem vert így gyökeret Magyarországon, hogy még Mátyás halála után is jó ideig virágzott terebélyes fája. Köszönhető volt ez *Celtis Konrád*-nak (1459—1508) is,[257] »a humanismus vándorapostolának«, ki oda törekedett, hogy a humanisták Olaszországon kívül is egységes szellemű társaságokká tömörűljenek. E czélra alapította Lengyelországban 1490-ben a Sodalitas litteraria Vistulanat, e czélra Magyarországon a Sodalitas litteraria Hungarorum-ot. Ez az utóbbi társaság kis idő multával a Sodalitas litteraria Danubiana[258] nevet vette fel s egy budai és egy erdélyi osztályra oszlott. Igaz, maga a társaság csak addig virágzott, míg alapítója Bécsben a császári könyvtár felügyelője volt, viszont azt eredményezte, hogy humanistáink Németország humanistáival léptek szellemi érintkezésbe. Ennek az ország politicai viszonyai is kedveztek: a mohácsi vész után Bécsből szőtték a politica és diplomáczia szálait. A kapcsok Olaszországgal lazúlnak. Az utolsó, ki még ott tanul ez időtt, de nagyon is említésre méltó, *Matthaeus Fortunatus Pannonius* († 1528),[259] az első módszeresen dolgozó magyar philologus. Kiadta 1522-ben Velenczében, Aldusnál, Seneca Naturales Quaestionese 7 könyvét bő commentariussal, melyben 429 helyen javítja a szöveget. A rotterodámi Erasmus exacte doctus, diligens, sobrius sanusque iudicio-nak nevezi.

De nem tisztán a Celtistől alapított dunai tudós társaság létrejövetele okozta, hogy a XVI. évszáz első tizedeiben mind erősebben fűződnek a kapcsok a magyar és a német humanismus között, hanem okozta azt még két humanisticus tényező. Az egyik a *Thurzó*-család[260] maecenaskodása, a másik német humanistáknak Magyarországon való megfordulása. A Thurzó-család nagy gazdagságáról volt híres; vagyona megalapítója (az

[256] Ford. *Császár M.* a Magyar Kvt. 259. sz.-ban. Gal. életrajza *Ábel*-től az Adalékok stb. 229—294. l.-jain.

[257] *Eng. Klüpfel* De vita et scriptis Conradi C. Protucii. (Freiburg in B. 1527)

[258] *Ábel* Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság (Bp., 1880; ném.-ül Litter. Ber. aus Ung. IV. [1880] 321—349).

[259] *Weiss* M. F. (Egy. Phil. K. XII. [1888] 346—362. l.)

[260] *Wenczel* Th. Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz, négy egykorú püspök (Bp., 1878).

1437-ben szül.) bethlenfalvi Th. János volt. Három fia, ú. m. *János,* a későbbi boroszlói herczegérsek, *Szaniszló,* az olmützi püspök és *Elek,* zólyomi gróf, egyaránt mint Maecenasok ismeretesek az európai humanismus történetében. Kivált (V.) *János,* ki 1506-tól fogva volt boroszlói érsek, pártolta rendkívül a magyar, lengyel és német humanistákat. Legjobban örvendett kegyének a sziléziai *Caspar Ursinus Velius* (1493—1539),[261] kit 1515-ben magyarnak immatriculáltak a bécsi egyetemen, s ki De bello Pannonico libri X írt egy I. Ferdinánd és a magyarok történetére vonatkozó művet, sokat járt Magyarországon, megfordult a *Piso Jakab* budai házában, *Oláh Miklós* esztergomi érsek, író és könyvbaráttal is bensőbb viszonyban élt. Kívüle keresték az érintkezést a magyar humanisticus szellemekkel mások is, az olmützi *Stephanus Taurinus (Stieröchsel),* ki a Dózsa-féle parasztlázadást énekelte meg († 1519),[262] *Rudolfus Agricola,* a fiatalabbik (családi nevén *Bauman)* ki Körmöczön Szebeny Miklós házában élt tanúlmányainak 1512-ben, majd Szatmáry György pécsi püspök budai házában, — egyidőben vele a st-galleni *Joachimus Vadianus (v. Watt;* 1484—1551), a Pomponius Mela kiadója, s *Ottomarus Nachtgall* (l. 360. l.), ki Erdélyországban is járt.

Ily sürű szellemi érintkezés mellett a reformatio is fogékony talajra lel Magyarországon. A wittembergai egyetemnek hamar híre kel s már 1521-től kezdve találjuk egyeteme anyakönyveiben a magyar- és erdélyországi ifjak neveit. S Melanchthon, ki ott tanított, különös rokonszenvet tanusított a magyar ifjak iránt s többekkel baráti viszonyban is állt,[263] így *Erdősi Sylvester János*-sal, ki Újsziget-Sárváron kiadta az első latin nyelvtant magyarok számára 1539-ben, *Dévay Bíró Mátyás*-sal, az első magyar reformatorral, *Stöckel Lénárt*-tal (1510—1560), a bártfai tanítóval, *gyalui Torda Zsigmond,* (*1515?) eperjesi tanítóval s végre a pozsonyi születésű *Preysz Kristóf*-fal *Christophorus Pannonius;* 1515—1590), ki élete utolsó éveiben Königsberg főiskoláján volt az ékesszólás tanára, írt egy Cicero

[261] *Bauch* C. U. V., der Hofhistoriograph Ferdinands d. I. und Erzieher Maximilians d. II. (Ung. Rev. VII. [1887] 1—43, 201—240. l.)

[262] Kiadta *Engel* Monumenta Ungrica-iban (Bécs, 1809) a 117. s k. l.-okon.

[263] *Fraknói* Melanchthon és magyarországi barátjai (Bp., 1874; németre ford. *Dux* u. o. u. a.)

életét (Bázel, 1555) s közreadott egy Oratio de imitatione Ciceronianat (u. o., u. a.).

Germán hatás alá kerülvén tudósaink, elnemzetietlenedtek s inkább a külföld magyarjai lesznek, mint a mieink. Hazai jeles iskolák hiánya [263] magával hozza, hogy a külföld elragadja tőlünk azt, ki a magyar faj gyermekei közt a XVI. évszázban tán a legkiterjedtebb munkásságot fejtette ki, a félig még humanista, félig már philologus *Sámboki János*-t vagy — az egész akkori művelt Európában ismeretesebb latinos nevén — *Joannes Sambucus*-t (1531—1584). Európa minden nevezetesebb tudósával váltott levelet, számos görög és latin írót adott ki, hogy csak a főbbeket említsük, 1563-ban 4 kötetben *Λουκιανός*-t, 1565-ben Petronius Arbiter-t, 1568-ban *Γρηγόριος ὁ θεόλογος* néhány iambicus költeményét első kiadásban, 1569-ben Janus Pannonius minden munkáját s *Nόννος* Dionysiaca-i editio princepsét (Antwerpenben), 1574-ben P. Vegetius Mulomedicina-ját »ex tribus vetustissimis codicibus«, 1575-ben *Στοβαῖος* Eclogáit. Mint szövegcriticus Sámboki nem ért fel Fortunatusig, rendszerint egyetlenegy kézirat tekintélyére támaszkodva adta ki íróit, inkább gyüjtő volt,*) mint criticus szellem. Mint latin költőt azonban nagyra becsülték: (1564., 1566., 1569., 1576., 1584., 1599. megjelent) Emblemata-it már 1567-ben franczia nyelvre fordították. Ily kiterjedt philologicus munkásságban akkortájt nálunk csak egy ember mérkőzhetett vele, a brassói *Wagner Bálint* († 1557), ki *Θέογνις*-t adta ki Brassóban 1545-ben, *Ἀριστοτέλης* De virtute-jét 1555-ben, *Φίλων ὁ Ἰουδαῖος* De mercede meretricis-ét u. a., az Uj-Testamentumot 1557-ben, Cicero epistoláit, de tudo-

Joannes Sambucus.

[263] *Frankl:* A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban (Bp., 1873).

*) 2618 codexet gyüjtött össze; a bécsi udvari könyvtár e gyüjtemény által úgy gazdagodott, mint egyetlen más által sem.

mányos érték nélkül. A görög grammaticába vágó munkái azonban hasznos szolgálatot tettek a szász középiskolákban. Sámboki és Wagner mellett csak horehovizai *Dudith András* (1533—1589)[264] és az erdélyi *Szamosközi István* említésre méltók. Amaz Dionysii Halicarnassei De Thucydidis historia judicium cz.-ű fordítása (Velencze, 1560, 2. k. Bázel, 1579) révén érdemel helyet a hazai philologia történetében, emez Analecta Lapidum Vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum (Padova, 1593, majd Frankf. 1598) cz. gyűjteményeért.

Szembeötlő a hanyatlás a XVII. és XVIII. évszázban. A nemzet legjobbjai meglehetősen meddő theologiai vitázásba merültek el, s így e korszak philologiánk történetében emlékeztet a nyugati országok philologiájának középkori tespedésére. Az iskolák számára készülnek ugyan kiadások (mint pl. a Terentii comoediae ex recensione Heinsiana 1685, Tibullus »e codice manuscripto Matthiae regis Hungariae« az *ifj. Köleséri Sámuel* kiadásában 1727-ben, Cicero válogatott beszédei »cum notis *Chr. Wahl*«) de ezek critica és exegesis tekintetében nem érdemlik meg az önálló kiadás nevét; a kiadások egy tekintélyes részét Nagy-Szombaton nyomják, melynek egyeteme tanárai hallgatóik számára kellő vezérfonalakról is gondoskodnak, minő pl. a *Kéri Bálint* Historiae Byzantinae Epitome-je (Du Cange után) 1743-ban, vagy az Institutionum grammaticarum liber 1769. Még Debreczenben és Sárospatakon gyújtanak egy-egy szerény mécset a classicusok cultusának, — egy-egy fordító rója le időről-időre bámulata adóját. A magát tudományosabbnak valló exegesis azonban most is a külföld elismerését áhítja: *Sylvanus (Erdélyi) György* *Ἰλιάς* commentariusával, *Αἴσωπος*, *Πλούταρχος*, *Ἰσοκράτης* és *Θεόκριτος*-kiadásaival a londoni könyvpiaczon próbál szerencsét, *Bergler István* (1680—1746) *Ὅμηρος*- és (latin-) Pollux-kiadásaival Amsterdamban, *Ἀλκίφρων*-kiadásával Lipcsében, de icarusi szárnyaik nem viszik őket a kivánt czélhoz, szövegcriticai ismereteik nem elegendők. Csak utóbbinak *Γενέσιος*-a, mely Velenczében 1733-ban jelent meg, tesz tekintélyes történeti ismeretekről tanuságot.

Végre a XVIII. század alkonyulatán egy jobb korszak előestéjének pírja dereng a nemzetre. II. József németesítő törek-

[264] *Schwarz:* Diss. de vita et scriptis A. Dudithii (Halle, 1743). *Goldzieher V.* D. A.-ról. (Bp.-i kir. orvosegyes. évk. 1897).

vései üdvös ellenhatást idéznek föl a hazának történeti érzékkel megáldott fiai lelkében, s ezeket az udvartól lenézett nemzeti nyelv meleg ápolására ösztökélték. Úgyde költői nyelv, mely a latinos műveltség elemeit meg tudta volna szólaltatni magyaros formában, nem volt, s a próza az új idők gondolatárjával szemben alkalmatlannak bizonyúlt. A költészet terén az ú. n. deákos iskola [265] iparkodott úttörő munkát végezni. *Baróti Szabó Dávid*-é (1739 –1819) az érdem, hogy az antik versmértékeket magyar nyelven kezdi megkedveltetni kora deákos ízlésü közönsége körében, s *Révai Miklós*-sal és *Rajnis József*-fel együtt az irodalomban érvényt szerezni nekik. Nevezetesen Révai lefordítja (1787) *Μόσχος* és *Βίων*-t, Rájnis Vergilius eclogáit (u. a.), Baróti Szabó (1810) ugyancsak az eclogákat és az Aeneist. De ők még csak a forma számára készítették elő a talajt s ezt a formát természetesen még így is esetlenül kezelték. A tartalom hű visszatükröztetése nem sikerűlt nekik. E téren *Virág Benedek*-et (1754—1830) illeti meg a komoly kezdeményező neve, Horatius magyar fordítóját. 1815-ben közölte a Levelek, 1816-ban az Epodusok, 1820-ban a Satirák, 1824-ben az Ódák fordítását, egyaránt törekedve bennök alaki és tartalmi hűségre. S mondhatni nem közönséges sikerrel: *Kis János* (1770—1846), ki 1833-ban kiadta Horatius leveleinek fordítását magyar alexandrinusokban, nem számolván a horatiusi breviloquentiával s az alexandrinusnak terjengősségre kényszerítő mértékével, korántsem érte utól, aminthogy a régi költők fordítása terén egyetlen kortársa sem közelíti meg, nem *Vályi Nagy Ferencz,* ki 1819-ben lefordította az *'Ιλιάς*-t, s még inkább nem *Kölcsey Ferencz,* ki töredékes *'Ιλιάς*-fordításában tehetetlen fordítónak bizonyúlt. Nyilván előbb a magyar nyelv szókincsét kellett gazdagítani s a prózát magasabb fokra emelni. E törekvés, mint ismeretes, *Kazinczy Ferencz* (1759—1832) nagy nevéhez füződik, kit egyúttal a magyar »műfordítás« [266] atyjának tekinthetünk. 1836-ban a magyar tudós társaságtól megindított Római Classicusok I. kötete gyanánt megjelent Sallustius-ában az író »szellemét« is próbálja visszaadni, mindazáltal kárbaveszett fáradsággal, mert

[265] *Császár Elemér:* A deákos iskola. (Irodalomtört. Közlem. XIV. [1904.] évf. 16—44. és 147—163. l.-jain s különlenyom. Budapest, 1905).

[266] *Radó A.:* A magyar műfordítás története 1772—1830. (Egy. Phil. K. VII. [1883] 481—509, 648—672, 836—864; és külön).

soloecismusai, mesterkélt körmondatai nehézkessé tették fordítását.[267] Rámutatván azonban a fordítás terén a műfaj különleges nyelvére s a követelményekre, melyek elé ez a nyelv a fordítót állítja, elvre tehát, melyet előtte már az érdemes *Fábián József* iparkodott 1819-ben megjelent Columella-fordításában szerény határok közt érvényesíteni, hogy úgy mondjuk, nemczéhbeli tábor köréből is hangoztatta a »philologiai fordítás« egyedüli jogosúltságát. De még hosszú időnek kellett elmúlnia, míg a congenialis fordítások korszakáig juthattunk; mert fordítóink vagy nem voltak eléggé a magyar nyelv urai — mint pl. *Télfy János*, vagy nem philologusok mint *Szabó István*,[268] ki 1846-ban kiadta az *Ὀδύσσεια*-fordítását, 1853-ban az *Ἰλιάς*-t, vagy nem voltak költői lelkek, ill. művészi prózaírók, mint pl. *Szabó Károly*, ki *Εὐριπίδης* két *Ἰφιγένεια*-drámáját fordította le a »Római és hellén klasszikusok« [magyar fordításban] cz. és *Czuczor Gergely* érdemes Nepos-fordításával 1841-ben megindított vállalat sorozatában, vagy *Hunfalvy Pál*, ki 1842 s 1851/52-ben *Ἀριστοτέλης*, ill. *Πλάτων*-ból közölt mutatványokat.

A baj az volt, hogy a nevezetesebb fordítók közűl egyetlen egy sem (Télfy sem) ment át philologiai kiképeztetésen, az a szellemünk pedig, kit congenialitasa bizonyos mértékben ókori költők jelesebb fordítására képesített volna, *Vörösmarty*, hajlamaiban tisztára romanticus volt. Az egyetemen 1806-tól fogva a görög nyelvet *Schedius Lajos* (1768—1847) mint helyettes tanár tanította, de nem jutottak tovább a *τύπτω* ige ragozásánál. Idegen egyetemeket a század 20-as, 30-as és 40-es éveiben alig látogattak; az eredmény, mivel a gymnasiumokban sem volt görög tanítás, végtelenűl gyenge volt. Ami a latin nyelvet illeti, az is inkább eszközűl szolgált, mintsem czélnak. De mint eszközt még mindig kitünően kezelték: csak el kell olvasni a 17 éves *Schedel (Toldy) Ferencz*-nek Isocrates (ad Demonicum) fordítása előbeszédét. Maguk az auctorok az egyetem leczkerendjében mintegy ki voltak szabva: Cicero bölcsészeti munkái, Horatius költeményei, Plinius, Lucretius, a Scriptores rei rusticae, Vergilius Georgica-i és *Θουκυδίδης* — ez minden. A classica-philolo-

[267] V. ö. *Ozorai* K. F. Sallust.-fordításának nyelvéről. (Egy. Ph. K. XXVII [1903] 749—760).

[268] *Csaplár B.* Sz. I. (Egy. Ph. K. XVI. [1892] 449—455; 643—650).

giának két fődisciplinája, a classicus irodalomtörténet s a historia mívelése, következőképpen teljességgel parlagon hevert.

Csak két terület volt, mely a XIX. évszáz elején nálunk figyelemreméltó feldolgozásban részesült, az archaeologia és a numismatica; mindkettőt azonban, akár csak mint napjainkban, mint ú. n. magyarországi archaeologiát és numismaticát művelték. Nevezetesen az előbbi, a főkör, két igen jeles képviselővel dicsekedett. Az egyik *Schönwisner István* (1738—1818) volt, kinek működése ugyan részben a XVIII. század alkonyulatára esik, — tanárkodott t. i. 1780—1795. a pesti egyetemen, az Antiquitatum et historiae Sabariensis ..... libri novem (Pest, 1791) cz.-ü és Iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias cz.-ü magyarázatos jellegű munkáját még a XVIII. évszáz végén jelentette meg, — de ki az 1814-ben névtelenül világot látott (s áttekintő előadása miatt 3 kiadást ért) Compendium antiquitatum Romanarum cz.-ü főműve révén a XIX. század tudósai közé sorakozik. Ő tekinthető a magyarországi archaeologia megalapítójának. Mommsen a Corp. Inscr. Lat.-ban (III. 414. l.) e szavakkal adózik érdemeinek: auctor est non indoctus et optimae fidei, sed in titulis legendis parum exercitatus. A másik Sch. tanítványa, *Katanchich Péter* (1750 —1825), a második neves archaeologus, kinek szülőhelyén, Valpón, szobra is van, az Orbis antiquus et tabula itineraria quae Theodosii imperatoris et Peutingeri audit (2 köt. Buda, 1824—1825) cz.-ü nagyszabású művével külföldön is vált ismeretessé. Műve, 20 évi fáradság gyümölcse, a könyvünk 360. l.-ján említett földrajzi térképet magyarázza kimerítően és széleskörü olvasottsággal. — A numismatica viszont *Haliczky Antal*-ban (1788—1837), a n. museum régiségosztálya igazgatójában, talált szorgalmas földolgozóra, főleg a »Tudományos Gyűjtemény« hasábjain. Ez a tekintélyes folyóirat, melyet *Fejér György* (1766—1851) alapított meg 1817-ben, valóságos küldetést teljesített a hazai közönségnek a tudományok legkülömbözőbb mezőin való tájékoztatásában; hasábjain a Göttingában Heyné-nál tanult s encyclopaedicus tudásával kiemelkedő *Rumy Károly György* (1780—1847),[269] még inkább *Thaisz András,* Pest vm. érdemes táblabírája, kisérték figyelemmel a külföld tudományos mozgalmait, *Horvát István,* a magyarok őstörténetének nyomozásával ébren tartotta a nemzet

[269] *Körösy L.* Rumy élete (Budapest 1880).

értelmiségének érdeklődését ősi multja iránt s meggyőződéssé emelte a történelem iránt érdeklődőkben a görög nyelvnek nemzeti nézőpontból hasznos voltát, *Haliczky* és mások végre a hazai emlékek és gyűjtések jegyzékbe foglalásával szereztek érdemeket. De emlékek gyűjtésével a Tud. Gyűjtemény hasábjain kivül is találkozunk: *Haliczky brassói Miller* (1749—1823) társaságában Budán 1818-ban kiadja a n. museumnak vagy 600 feliratát (pótlékot *Miller* u. o. 1825-ben), *Caroni*, milanoi pap, a Héderváron őrzött, *Wiczay*-féle becses numismaticai gyüjteményt írja le 1814-ben megjelent 2 kötetes művében (pótlékot hozzá *Dom. Sestini* Firenzében 1818-ban megjelent Descrizione delle medaglie Ispane-jában) aprólékos részletezéssel. De bármily figyelemreméltó jelenségek voltak is ezek, a nemzet figyelme a 30-as és 40-es években inkább maga felé fordult s a sokféle igénynek mostoha viszonyaink közepette megfelelni nem tudott. A classica-philologia nálunk ily körülmények között a XIX. század közepe felé tetszhalálba esett.

* * *

Új életre csak akkor kelt, midőn 1852-ben *Halder Konrád*-ot, a Thiersch és Spengel Leonhárd tanítványát tette meg az absolut kormány a classica-philologia tanárának a pesti egyetemen s nemsokára melléje kinevezték *Télfy Iván*-t [270] (*János*; 1816—1898), ki már 1846-tól kezdve mint a görög nyelv lectora működött a pesti egyetemen. Amannak módszeres tanítása kinevelte számunkra *Ponori Thewrewk Emil*-t, a magyarországi classica-philologia voltaképi megalapítóját, emennek rajongó szeretete a görög világ iránt másokban is fel tudta ébreszteni a görög studiumok után való vágyat. Nevezetesen utóbbi, a nemzet elnyomásának gyászos korszakában hosszu ideig ú. sz. egymaga lobogtatta mint magyar ember a komolyabb classica-philologiai tanúlmányok zászlaját s 1864-ben megjelent »A classica-philologia encyclopaediája« cz. művével megteremtette e tanúlmányoknak kezdetleges fokon való mívelése lehetőségét. Már e művében a Németországban mívelt ú. n. realis irány behatása alatt állott — mely irány az ókor egyetemes felfogására törekedett — még inkább a Pest-Lipcsében 1867/8-ban megjelent főművében, a külföldön még

[270] *Pecz V.* T. I. emlékezete (Budapest, 1902).

most is forgatott »Corpus Juris Attici«-ben, melyben az attikai jogi élet derekas ismerőjének bizonyúlt, ha nem is forráscriticusnak. Érthetőleg így lelkes hirdetője volt a mai görögségnek a régivel való történelmi continuitasának (ez okból a Reuchlin-féle kiejtésnek fanaticus híve) is, s noha ebben az irányban folytatott munkásságát hiányos nyelvtudományi ismereteinél fogva siker nem koronázta, tételeit tanítványánál *Pecz Vilmos*-nál (* 1854), a classica-philologia egyik jelenkori tanáránál a budapesti tudományegyetemen — ki a »Görög tragédia« cz. s kimerítő adathalmaza miatt becses irodalomtörténeti monographiával s a többek közreműködésével létesített hézagpótló »Ókori Lexikon«-nal (2 köt. Budapest, 1899—1905) ajándékozott meg,— tudományos formában látjuk leszürődve s a modern tanítással összhangzatba hozva főleg 1894-ben megjelent »Új-görög nyelvtan«-a alapos tudásra valló bevezetésében.

Pecz Vilmos.

Mind Halder-nek, mind Télfynek a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniök. Hiányzott minden alap, mire építhettek volna: hiszen első sorban még a magyar nyelven írt grammaticák sem vezettek be kielégítő módon az antik írók nyelvébe. A grammaticák írói egészen német minta után szerzették nyelvtanaikat, legfeljebb mint *Szepesi Imre* (1811—1875) — ki 1865-től fogva (1869 óta r. tanár minőségében) tanított a budapesti egyetemen — a régi deák nyelvtanítási hagyományok szem előtt tartásával. A nyelvtudomány tökéletesen parlagon hevert. Érthető, hogy így azok, kiknek a középiskolai tanárképzés s a középiskolai nyelvtanítás szívökön feküdt, itt igyekeztek a nehézségeket elhárítani. Azok sorában, kiknek e téren érdemeik vannak, *Szamosi János* (* 1840), a kolozsvári egyetemen a class.-philol. tanára mellett különösen *Bartal Antal*-t (* 1829) illeti az elismerés, ki *Malmosi Károly*-lyal együtt írt Latin nyelv-

tana és mondattanában először helyezkedett inductiv alapra s vette figyelembe az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit, 1876-ban megjelent Görög-Latin Hangtan-ában, mely Bopp és Leo Meyer összehasonlító nyelvtanai alapján halad, hasznos — ma sajnos, már elavúlt — kézikönyvet adott a kezdő philologusok kezébe, végre a *Hóman Ottó*-val (1843—1903),[271] a kolozsvári egyetemen 1872-től 1886-ig a class.-philologia tanárával 1871 s 1872-ben kiadott rövid életű Philologiai Közlöny-ben központi organumot kísérlett teremteni főkép a nyelvtudomány terén kutató tanárok számára. Főleg az ő érdeme, ha ma már oly nyelvkönyvekkel rendelkezünk, mint *Maywald József* (*1849) kitűnő görög nyelvtana és olvasókönyve és *Cserép József*-nek (* 1858), a buzgó Sallustius kutatónak, iskolakönyvei. Bartal-Hóman-ék ama lépése azonban, hogy folyóiratot teremtsenek class.-philologusaink számára, mint azt a következmények igazolták, merész volt, bár jogosúlt, amennyiben a philologiai tanúlmányoknak mind az ideig központi közlönye nem volt. Az 50-es és 60-as években a Lonkay-féle Tanodai Lapok, a Riedl Szende-féle rövidéletü Kalauz, a Magyar Nyelvészet, Új-magyar Múzeum, Divatcsarnok, Magyar Tanügy s a Csengery Antal szerkesztésében megjelenő Budapesti Szemle megmegnyitották ugyan philologiai szárnypróbálgatások számára is hasábjaikat, de mivel csak elvétve jelent meg bennök egy-egy class.-philologiai czikkely, a philologiáról a maga egész mivoltában a közönség fogalmat nem alkothatott magának, létezése a köztudatba nem ment át. Mindazáltal Bartalék vállalkozásának előbb-utóbb kudarczot kellett vallania, mert folyóiratukat szűk korlátok között indították meg, sok érdemes philologust (mint pl. Télfy-t, Thewrewk-öt, Ring-et) czéljaiknak megnyerni nem tudtak, adtak nem-eredeti czikkelyeket is, megkezdett folyóiratszemléiket nem fejezték be, s a criticai térre késedelmesen, csak egyszer (Ring, Tacitus Germaniája fölött törvén pálczát), s akkor is nyilván a szerző iránt érzett animositas fulánkjától ösztökélve léptek volt. De philologicus közönségünk okúlt rajta. Látta, hogy egy tudományos folyóirat alapitása csak akkor időszerű, ha a megfelelő tudományos szellemű munkaerők állnak rendelkezésére.

[271] *Hegedüs István* H. O. (Egyet. Phil. K. XXVII. [1903] 439—442).

E czél elérésére szövetkezni kellett más tudományszakok termékenytollú művelőivel. Az eszme *Ponori Thewrewk Emil* (* 1838) agyában született meg, ki is 1874-ben a classica-philologia rendkívüli tanárának neveztetvén ki a bpesti egyetemre, vonzó egyéniségét először is annak a czélnak a szolgálatába helyezte, hogy a Budapesten lakó philologusokat társaságba tömörítse s személyes hatásával munkálkodásra ösztönözze. Így alakúlt meg 1874 aug. 8-án a Budapesti Philologiai Társaság, melynek Thewrewk ma díszelnöke, s mely igen-igen szerény kezdetekből virágzó egyesületté nőtte ki magát napjainkban (852 tag). 1877-ben egyetemi r. tanárrá neveztetvén ki anyagi áldozatok hozatala mellett kartársa *Heinrich Gusztáv* (* 1845) közreműködésével megalapította a Társaság számára az »Egyetemes Philologiai Közlöny« cz.-ű szakfolyóiratot, mely immár 30 évfolyamot ért s a hazai philologiai tudás valóságos letéteményévé öregbedett. A gárdát, mely első évtizedeiben szolgálta, főkép Thewrewk nevelte magának.

Ponori Thewrewk Emil.

E gárdában a legtehetségesebb, legszorgalmasabb és legtudósabb philologiai elme a — sajnos — élete virágában elhalt *Ábel Jenő* (1858—1889) [272] volt. Irányának kifejlődésére egy másik jeles és ugyancsak korán elhúnyt tehetség, a német-bogsáni születésű *Ring Mihály* (1848—1888) [273] is volt hatással, ki (1870—1875-ig) mint a pesti egyetemnek magántanára Ábellel érintkezésben állott, azontúl is mint pozsonyi jogacademiai tanár levelezésben állott vele, s kinek *Πίνδαρος*-kutatásai (Zur Tropik Pindar's,

[272] *Hegedüs I.* Á. J. emlékezete (Budapest, 1900) *Vári R.* Á. J. (Egyet. Phil. Közl. XIV. [1890] a 73—91. l.-okon).

[273] Megemlékezett róla *Sturm A.* a Kisfaludy Társ. Évlapjai XXIII. (1888—89) évf.-a [Budapest, 1890] 172—177. l.-jain. Rendelkezésemül állott Önéletrajza is.

Tübinga, 1870) és (Catullus és Curtius Rufus magyarországi codexeiről szóló) kézirati tanúlmányai ösztönző például lebegtek a fiatal neophyta előtt, Alt-lateinische Studien (Lipcse-Pozsony, 1882) a czélhoz ért philologus tiszteletét vívták ki, a — sajnos — már kissé pongyola kidolgozású Historia Apollonii regis Tyri czímű kiadása pedig (u. o. 1888) hathatós tudományos közreműködését hálául azért a támogatásért, melyet a régi, valamint a későbbkori latin nyelv terén egyaránt jól tájékozott, noha egészen autodidacta s azért a legingadozóbb föltevések mezejére is merészkedő Ring Ábel Damigeron-kiadása (Berlin, 1881, az orph. *Λιθικά* társaságában) érdekében nyújtott volt. De Ábel iránya kifejlődésére elhatározó befolyással volt egy jelentős körülmény is, u. a., melynek P. Thewrewk Emil oly igen becses Festus-tanúlmányait s ezek gyümölcseképpen a sajnos csak felerészben (Budapest, 1889, I.) megjelent Festus-Paulus-kiadását köszönhettük. Rábizták t. i. a II. Abdul Hamid szultántól 1877-ben a budapesti egyetemi könyvtárnak ajándékozott Corvincodexek vizsgálatát; fáradságáról 1878-ban megjelent academiai értekezésében mintaszerüen beszámolt. A *Πίνδαρος*-sal és ókori magyarázóival (nev.-en *'Αρίσταρχος*-sal) való foglalkozása érintkezésre indítván őt a königsbergai iskola nagytudományú képviselőjével, Ludwichchal, a görög epicusok felé is fordult figyelme s lázas munkássága ez időtől fogva ezek, *Πίνδαρος* magyarázói és a renaissance alakjainak munkássága földerítésében oszlott meg, mely tudományos működése mellett még az egyetemen (hova 1883-ban nevezték ki rendkívüli, 1886-ban rendes tanárnak) fejtett ki áldásos buzgalmat s (1887-től fogva) derekas igyekezetet az Egyet. Philol. Közl.-nek társas szerkesztésében is. Kiadta (1880-ban, Berlinben) *Κόλλουθος*-t, (1882-ben u. o.) *'Ιωάννης Γαζαῖος*-t, (1884-ben u. o.) a *Πίνδαρος* nemeai és isthmiai ódáihoz írt régi scholiumokat, (1885-ben Lipcse-Prágában) az *'Ορφεύς* neve alatt fenmaradt költeményeket, (1886-ban u. o.) a homerusi

Ring Mihály.

hymnusokat, epigrammákat és Batrachomyomachiát, (1887-ben Budapesten) a Terentius-életrajzokat, (1890-ben u. o.) a *Πίνδαρος*-hoz írt bizánczi scholiumok I. kötetét, megírta a Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaságnak (u. o. 1880), Egyetemeink-nek a középkorban (u. o. 1881) s a bártfai Sz. Egyedtemploma könyvtárának történetét (u, o. 1884), kiadta az Adalékokat a humanismus történetéhez Magyarországon (Budapest-Lipcse, 1880) s két testes kötetben Isota Nogarola összes munkáit (2 köt. Budapest-Bécs, 1886), egyéb munkákról s apróbb értekezései tekintélyes számáról nem is szólva. Teljes otthonossága az irodalomban, helyes ítélete, kitűnő görög nyelvi tudása, gördülékenysége a latin írás mezején, könnyed conjiciáló képessége és subtilis palaeographiai ismeretei oly tisztelt nevet vívtak ki számára a külföldön, minővel mellette egyetlen magyarországi philologus sem dicsekedhetett.

Ábel Jenő.

Midőn Thewrewk egyfelől az egyetemen és a Philologiai Társaságban ezt a kitűnő tanúltságú elmét képezte magának, ki mellé *Fináczy Ernő*-ben (* 1860), az Ókori nevelés története (Budapest, 1906) megirójában, ***Pozder Károly***-ban (1855–1897), ***Latkóczy Mihály*** (1857–1906) és a jelenleg Párisban tanárkodó *Kont Ignácz*-ban (*1856) jó készültségü segitőmunkásokat toborzott, másfelől a m. tud. Academiában a Class.-phil.-i Bizottság felállításával oly területet hasított ki, melyen azok fejthették ki szárnyaikat, kiket kevésbbé a tanúlmányok mélysége, mint inkább az a magasság vonzott, melylyel mások szellemi működése áttekinthetővé és szélesebb körökkel közölhetővé vált. E bizottság első sorban a görög és latin remekírók magyar fordítását tűzte ki czéljául. Már a múlt évszáz 50-es éveiben akadt hasonló vállalkozás. Összeállott akkor Ürményi József-fel az élén egy sereg lelkes irodalombarát, — soraikban Eötvös József-et, Toldy Ferencz-et, b. Kemény Zsigmond-ot és Jókai Mór-t is lehetett látni — s kiadta *Ὅμηρος Ἰλιάς*-át a *Szabó István* fordításában *Hunfalvy Pál*-nak 67 lapra terjedő bevezetésével, de a

vállalat pénz s munkatársak híjában s a közönség részvétlensége következtében az I. kötettel zátonyra került. Elvétve ugyan ezentúl is jelent meg egy-egy fordítás: a tehetséges polyhistor *Brassai Sámuel* (1797—1897) ma sajnos már élvezhetetlen *Εὐκλείδης*-e (Pest, 1865) s a pontos *Haberern Jonatán* (1818—1880) darabos *Ἀριστοτέλης* fordításai, — de csak az 1880-ban megjelent s classicai fordításaink terén korszakalkotó *Ἀριστοφάνης*-átültetés *Arany János*-tól (1817—1882)[874] ébresztette fel szélesebb körökben a vágyat az ókori remekműveket congenialisabb fordításban olvashatni s helyezett kilátásba számunkra közönséget s az irodalmi tényezők részéről a szükséges anyagi pártfogást. Maga Thewrewk egy minden tekintetben mintaszerű fordítással, Anakreon-ával, nyitotta meg a sorozatot 1885-ben, évek múltával benne Szemelvényeket adott közre a Görög Anthologiából (1891) s minden fordítása koronáját, a sajnos még csak a VI. énekig lefordított, de még ki nem bocsátott, Ilias-át. E fordításaiban, melyek őt a leghivatottabb magyar műfordítóvá avatják, nemcsak a magyar és a görög nyelv kitünő ismerőjének, hanem előbbi költői érzékű kezelőjének s a rhythmus (melyre vonatkozólag egyedül ő tett Magyarországon mélyreható és Westphal Rudolf tanításai után indulva, *összehasonlító* vizsgálatokat) tökéletes mesterének bizonyúl. *Csiky Gergely* (1842—1891) Plautus- (1885) és *Σοφοκλῆς*-fordításaival (1880), bármily érdemesek is, sohasem közelítette meg, s *Csengeri János* is (* 1856), — a kolozsvári egyetemen a classica-philologia tanára — noha Catullus-, Tibullus- és Propertius-fordításaiban kitünően tudja magyarúl megcsendíteni a régi római költők könnyed lyráját, *Αἰσχύλος*-fordításában (Budapest, 1903) kedélyünkhöz szólni a méltósággal teljes fenség összes skálái hangnemeivel, a tartalom és genius gyökeres átértésében s a rhythmus zenei értelmű kezelésében nem tud versenyre kelni vele.

A babér azért nálunk inkább a próza fordítása terén megmegpróbálkozó philologusok számára virit biztosabban, hol ugyanis a külföldi tudósoknak az aprólékosságig menő *ἑρμηνεία*-ja lényegesen meg tudta könnyíteni a fordítók feladatait s a forma nem állította különösebb nehézségek elé. Méltó elismerést aratott ezen a téren *Gyomlay Gyula* (* 1861) *Δημοσθένης* két beszéde fordítá-

[874] *Imre S.* A. J. és Aristophanese (Budapesti Szemle 1885 és Irodalmi tanulmányok I. [Budapest, 1897] a 155—350. l.-n.)

sával, *Simon József Sándor* (* 1853) alapos szaki tudásra valló *Πλάτων*-átültetéseivel, s kivált *Némethy Géza* (* 1865), ki [Cato bölcs mondásainak fordításán kívül (1891)] Cicero De finibus-ának sikerült fordításával ajándékozta meg (1901) irodalmunkat.

Utóbbiban Thewrewk magának legképzettebb latinistáját is nevelte, ki mint az ő — majd Ribbeck — hallgatója főleg az aranykori római költészetet tette tanúlmányai tárgyává (idevonatkozó főmunkája Vergilius élete és művei [Budapest, 1902] czímű munkája), de ki mint a latin írók nyelvhasználatának élesen megfigyelő ismerője (v. ö. Quaestiones de Firmico Materno astrologo [Budapest, 1889], Novae emendationes in Firmicum Maternum astrologum [Egyet. Philol. Közl. 1895, 1—15 és 353—366], Adversaria critica ad Taciti Agricolam, Annales, Historias [u. o. 1900, 347—367, 507—526], Persii Satirae [Budapest, 1902] Lygdami Carmina [u. o. 1906]), mesterének méltó tanítványa, mint latin stilista pedig első helyen áll, ha *Kassai Gusztáv*-tól (* 1843), a Cicero nyelvhasználatát bizonyos virtuositassal utánzó philologusunktól eltekintünk. Oly *κατ' ἐξοχὴν* latinista, hogy görög philologiai művet alig termelt, noha Euhemeri reliquiae (Budapest, 1889) cz.-ű academiai értekezése, lipcsei tartózkodásának ez érett terméke, éppen a legosztatlanabb elismerésben részesült. Finom bepillantású, bár sokszor bőbeszédű magyarázó is, ki az aestheticai hermeneuticának, melyet mellette csak *Hegedüs István* (* 1848), a budapesti egyetemen Ábel Jenő utóda, *Βακχυλίδης* zengzetes nyelvű fordítója (Budapest, 1903) s a magyar humanismusnak lelkes ismertetője, (l. Analecta nova ad hist. ren. in Hung. litt. spect. Bp., 1903) mível sikerrel (v. ö. Persius [Egyet. Philol. K. 1892, 281—297, 376—383, 465—481], Seneca, mint drámaíró [u. o. 1894, 89—106, 185—200, 361—374, 449—467] stb.), — nagy mérsékletet tanu-

Hegedüs István.

sító s a modern philologiánkban lábrakapott s méltán »aestheticai furfang«-nak elkeresztelt aberratióval szemben józan ízlésű képviselője.

Persze azt, amit az ókorról való történeti felfogásnak nevezünk, azt a törekvést, amely egy nép szellemi életének tanusítványait fejlődéstani és lélektani nézőpontból óhajtja megösmerni, a Thewrewk-féle iskolában sajnos mindmáig ú. sz. hiába keressük. Ez az iskola az egyes disciplinákat a maguk elszigeteltségében míveli, nyelvészeket nevelt, kik csak nyelvészek, irodalomtörténészeket, kik más vezérelvet kutatásaikban nem ösmernek.

Némethy Géza.

Maga az archaeologia is megőrizte a múlt exclusiv hagyományait: az autodidacta *Torma Károly* (1829—1897), ki 1862-ben fölfedezte Dacia vallumát s megoldotta a castrum stativumnak helyfekvéseit (»A limes Dacicus felső része« Bp. 1880 cz.-ü értekezésében), leírta az aquincumi amphitheatrum-nak É.-i felét (u. o. 1881) s Repertoriumot adott Dacia régiség- és felirattani irodalmához (u. o. 1880), — s tanítványa *Kuzsinszky Bálint* (* 1864), a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi történetben »Pannonia és Dácia« történetének megírója, a »Budapest régiségei« cz.-ü évkönyveknek (1897-től fogva) buzgó kiadója, Aquincum romjainak legkiválóbb ismerője s legképzettebb felfedője, feliratainak a tudomány színvonalán álló kiadója és magyarázója, — mindketten a classica-philologia többi ága felé nem fordították figyelmöket, sőt még a saját disciplinájukat sem mívelték, ill. az egyszázados hagyománynyal szemben találva magukat, nem mívelhették kellő terjedelemben. Talán csak az egy *Findly Henrik*-nél (1825—1898), »A latin nyelv szótára« (Bp. 1884) s az Altrömische Kalender (Ung. Rev. 1882) érdemes szerzőjénél találunk kísérletet a korlátok áttörésére. Egészben véve, ha a merész elméleteket koczkáztató — külömben az intézmények terén nagy

tudású — *Schvarcz Gyulá*-tól (1839—1900),[275] a Demokratie von Athen (Lipcse, 1882) s magyar átdolgozása (Görög történelem [Budapest, 1900]) szerzőjétől, eltekintünk, szomorú pusztaság tárul lelki szemeink elé; mégis tanúlmányainknak — mint hihető — szerencséjére biztató jelenségképpen *Hornyánszky Gyulá*-tól (* 1869) egy bölcseletileg képzett és tartalmas philologusunktól, ki vizsgálódásaiban az ethnologia által nyújtott eredményeket is értékesíti sikerrel, szabad talán várnunk a kopár területeknek itt-ott való befásítását. Ugyancsak elszigetelten áll *Vécsey Tamás* (* 1839), több jeles academiai monographia szerzője, a római jogtudomány mívelése terén, a tudomány-történet terén *Heller Ágost* (1843—1902) Geschichte der Physik-jével (Stuttgart 1882—84, 2 köt.) és *Jánosi Béla* (* 1857) Az aesthetica történetével (3 köt. Bp. 1899 sk.). Azt persze meg kell vallanunk, hogy egész nagy területekre még egyáltalán nincsen emberünk: a görög epigraphicának, a görög földrajznak, a görög és római mythologiának, a római régiségeknek, a metrologiának, a metricának hiába keressük a tudományt előremozdító képviselőjét. Vajjon meghozza-e a jövő? A classica-philologia tehetséges munkásainak kisded táborában beteges féltékenység, kicsinyes eszközökkel dolgozó vetélkedés s gyermekes torzsalkodás dúl. Nem egészen az ú. n. nagyközönség s az üzletnek hasznát zengő, a gyomor jelszavait colportáló sajtónak kívánsága ellenére, kik mind a kényelmetlen okvetetlenkedőnek kimulását várják. Úgyde a classica-philologia halála a történet iránt való szeretetet, az önzetlen — gyakorlati czéloktól ment — búvárkodás mécse kialvását jelentené, egy nemzeti életünk körűlzároltsága miatt szerény s csak lassan fejlődhető tudomány eltiprását, — quod dii melius avertant!

Irodalom: Ábel, Geschichte der Cl.-Philol. in Ungarn (Litterarische Berichte aus Ungarn II. [1878] 239—262. l.-jain). — Thewrewk, A philologia története az egyetemen. (Th. Emil Egyetemi Beszédei [Budapest, 1905] a 19—49. l.-okon). — Bartal, A class.-philologia és árja nyelvtudomány mívelése hazánkban (Acad. ért. Budapest 1874). — U. a., A class.-philologiának mívelése hazánkban 1874—1878 (Egyet. Philol. Közl. III. [1879] 343—368. l.) — Hellebrant Á. köny-

[275] *Hornyánszky Gy.* S. Gy. emlékezete (Budapest, 1901).

vészeti összeállításai (az Egyet. Phil. K. 1886. évf.-tól kezdve [az 1889. évről szóló az Egy. Ph. K. II. pótkötetében] évről-évre). — Apponyi S. gf., Hungarica (eddig 2 köt.; I. Budapest 1900, II. 1902). Szabó-Hellebrant, Régi magyar könyvtár (3 köt. 4 r.-ben. Budapest, 1879, 1885, 1896, 1898). — Id. Szinnyei József, Magyar Irók (Budapest, 1891 óta, eddig 10 köt. [Popea]). — U. A., Hazai és külföldi folyóiratok tudományos repertoriuma (2 köt.; I. Budapest, 1874, II. 1. 1885). — Torma, l. 454. l. — Petrik, Magyarország bibliographiája 1712—1860. (Budapest, 1888—1892., 4 kötet). — U. A., Magyar könyvészet I. 1860—1875. (Budapest, 1885), II. 1876—1885. (u. a., 1890).

NÉVMUTATÓ.

1. Ó- és középkor.

(A latin alphabetum szempontjából.)

2. Új- s legújabb kor.

a) Külföldiek.

b) **Hazaiak.**

TÁRGYMUTATÓ.

JAVÍTÁSOK ÉS PÓTLÁSOK.

10. l. f.-ről 7. sor, olv. 1903 a h. 1903-ban.

13. l. » 8. sor, olv. *Ἀνδρόμαχος* a h. *Ἀντίμαχος*.

21. l. alulról 6. sor, olv. földön. a h. földön ?

27. l. » 2. sor, olv. 60. a h. 45.

30. l. » 4. sor, olv. *ἀναγιγνώσκει*.

31. l. felülről 18. sor, olv. eredményeknek a h. redményeknek.

u. o. » 26. sor, olv. *Ἴουλλος*-nak a h. *Ἵουλλος*-nak.

u. o. alulról 14. sor, olv. politicai a h. politikai.

33. l. » 11. sor, olv. Academiában a h. Akadémiában.

43. l. felülről 16. sor, olv. jussunk el a h. jussunk.

48. l. alulról 10. sor, olv. tespedő a h. terjedő.

49. l. felülről 15. sor: a reáliskolai mellékkereset is már a mult zenéje !

55. l. felülről 21. sor, olv. Sámboki a h. Zsámboki.

58. l. alulról 22. sor, olv. Schvarcz a h. Svarcz.

u. o. » 17. sor, olv. *Συμπόσιον* a h. *Συμπόσιον*.

66. l. felülről 8. sor, toldd hozzá: E 3 seminariumhoz később még a földrajzi és mathematicai seminarium járultak.

70. l. alulról 17. sor: Festát, úgy hallom, Rómába helyezték.

73. l. Az irodalom felsorolásából kimaradt: WHIBLEY, A companions to greek studies (Cambridge, 1905).

97. l. alulról, 1. sor, olv. 23 lapon a h. 23. lapon.

98. l. alulról 6. sor, olv. főcsoportokból a h. tőcsoportokból.

139. l. felülröl 18. sor, olv. *Βαρβάρα* a h. Barbara.

u. o. felülről 19. sor, olv. *Εἰρήνη* a h. Eirene.

168. l. alulról 11. sor, olv. *Ἡφαιστίων* a h. Hephaestion.

175. l. felülröl 9. sor, olv. Ruhneken a h. Ruhnken.

u. o. alulról 7. sor, olv. critica perseverantia a h. critica, persev.

192. l. alulról 6. sor, olv. Babülónba a h. Babylonba.

212. l. » 10. sor, olv. *Νίσου τ'ἐν* a h. *Νίσου Γ'ἐν*.

221. l. » 16. s 15. sor, olv. *cultustárgyakból* és *cultuscselekedetekből* a h. *cultustárgyak* és *cultuscselekedetek*.

260. l. alulról 10. sor, olv. Szicziliának, 265. l. 13. és 22. sor.-ban megfelelőleg.

332. l. felülről 13. sor, olv. faléroni a h. faleróni.

334. l. alulról 15. jegyzethez: az *Arnim*-féle kiadásból megjelent az I. és a III. (Chrysippi fragmenta moralia stb.) kötet is.

341. l. alulról 9. sor, olv. *Madvig* a h. *Madwig*.

357. l. felülről 16. sor, olv. dicendi a h. discendi.

366. l. alulról 20. sor, olv. *Εὐσέβιος* a h. Eusebius.

372. l. » 6. sor, olv. *Henri* a h. *Henry*.

389. l. » 2. sor, olv. *Dilthey* O. a h. *Dilthey:* K. O.

393. l. » 12. sor, olv. *Schuchardt* a h. *Schuchhardt*.

410. l. a 220. j.-hez toldd: *Zangemeister-Jacobs* Th. M. als Schriftsteller (Berlin, 1905).

413. l. felülről 14. sor, olv. *Burckhardt* a h. *Burkhardt*.

434. l. » 2. sor, olv. 1871 a h. 1870.

